

ГОСТИАВ
ФЛОУЕР

ТВОРИ В ДВОХ ТОМАХ

ТОМ I

GUSTAVE
FLAUBERT

ŒUVRES
EN DEUX VOLUMES

TOME
I

MADAME BOVARY
SALAMMBÔ

ГЮСТАВ ФЛОБЕР

ТВОРИ
В ДВОХ ТОМАХ

ТОМ
I

ПАНІ БОВАРІ
САЛАМЬО

Романи

Переклали з французької
Микола Лукаш та Дмитро Паламарчук

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1987

84.4Фр
Ф73

В первый том двухтомника
произведений выдающегося
французского писателя
(1821 – 1880)
вошли широко известные
романы «Госпожа Бовари»
и «Саламбо».

Передмова *Т. Якимович*
Примітки *Б. Буніча-Ремізова*

Ф $\frac{4703000000 - 183}{M205(04) - 87}$ 183.87

© Український переклад,
передмова, примітки,
художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1987 р.

ГЮСТАВ ФЛОБЕР

Гюстав Флобер був одним з тих видатних західноєвропейських письменників, які, в міру своїх сил і таланту, мужньо ставали на захист правди, гуманності й краси проти варварських норм суспільства власників.

Одвертий конфлікт Флобера з буржуазним суспільством Франції набув вигляду гучного публічного скандалу. З 1 жовтня по 15 грудня 1856 р. в журналі «Ревю де Парі» друкувався його перший роман «Пані Боварі». А в кінці січня 1857 р. автор був притягнутий до судової відповідальності за образу громадської моралі. Прокурор Пінар у своїй промові, повній їдкою сарказму, звинувачував Флобера в публікації твору, який може справити згубний вплив на молодь, підірвати авторитет церкви, навіть самої держави. Хоч Флобера й виправдали, але його «кримінальний» твір викликав цілу зливу наклепницьких рецензій: аморальна, суспільно шкідлива книга... Поміркованіші критики закидали письменникові холодність викладу, сірість стилю, зловживання «науковістю», нудну, арифметично точну деталізацію описів.

Суть цього інциденту можна зрозуміти, лише зважаючи на атмосферу, в якій довелося жити Флоберові, та на деякі риси його вдачі.

Біографія письменника не багата на події. Гюстав Флобер народився 1821 р. в Руані, в родині видатного хірурга, вчився в Руанському Королівському колежі, а потім на юридичному факультеті Паризького університету, який він не закінчив. З 1844 р. і до самої смерті майже безвиїзно жив у своєму скромному маєтку Круассе поблизу Руана. Невелика рента, успадкована від батька, дозволила йому цілком віддатися заняттям літературою. Його відлюдне, замкнуте життя багато кому здавалося дивним. Але відомі французькі письменники Жюль і Едмон Гонкури занотували в своєму щоденнику: «...Барложне життя — і в нього... і у нас», і причину такого відокремлення художника від суспільства вбачали в тому, що «...з приходом до влади буржуазії... зникає інтерес до людини, увага до автора». Щоправда, йшлося не стільки про «неувагу до автора», скільки про систему жорстоких репресій проти передової культури з боку всіх буржуазних урядів тогочасної Франції. Незадовго до смерті Флобер писав Мопассанові, якому загрожував суд Третьої республіки: «І тебе посадять,

мій любий друже, на одну лаву із злочинцями. Ти теж відчуватимеш у себе за спиною всю жандармерію, всю армію...»

Флобер завжди підкреслював свою «аполітичність», проте ніколи не забував про вороже йому оточення. Протягом усього свого життя письменник піддавав нищівній критиці буржуазну державність у всіх її іпостасях та інститутах. Ще в серпні 1835 р., коли у французькому парламенті обговорювався проект закону проти опозиційної преси, чотирнадцятилітній Гюстав писав: «... його буде ухвалено, бо депутати — просто брудне зборище продажних людей... Та настане день... і народ підніме нову революцію...» Однак юнацька віра Флобера в очисну силу «народної революції» швидко згасла. Ненависть до буржуазії допомагала йому створити неповторну за своєю реалістичною силою художню картину сучасного йому суспільства, хоч у своїх «соціологічних» роздумах письменник приходив іноді до хибних узагальнень. Тому в судженнях анахорета з Круассе з'являються плутані уявлення про наслідки революційних подій епохи та завдання мистецтва.

Один з найвидатніших французьких письменників-реалістів другої половини XIX ст., Флобер стояв осторонь більшості своїх літературних сучасників. У літературі XIX ст. єдиним авторитетом для нього був Бальзак. В юнацькі роки він захоплювався Віктором Гюго, але пізніше не сприймав соціального оптимізму автора «Знедолених», романтичної «надмірності» його стилю. Гнівно критикував він апологетику буржуазії в драматургії Ожье, Понсара, висміював художній «утилітаризм» прибічників утопічного соціалізму («Бідолашний Олімпе! Вони засіють твою вершину картоплею») і водночас гадав, що пишномовній асоціальної поезії групи Парнас бракує «барв і руху». Флобер заперечував будь-яку свою близькість до побутописної «реалістичної школи» Шанфлері-Дюранті, за найвищий творчий приклад вважав реалістичну традицію світової класики: Гомера, Рабле, Сервантеса, Гете — художників «нещадної сили», «бездонної, безмежної розмаїтості», а надто Шекспіра, з його геніальним відчуттям «історичного всебуття».

Флобер почав писати ще в коледжі. Працював спочатку легко і швидко в традиційній манері так званого «несамовитого романтизму»; писав новели, повісті, п'єси, які не збирався друкувати. Значно більший інтерес становить його листування кінця 30-х — початку 50-х рр. — щире, емоційне, інтелектуально вагоме. Теоретичні роздуми про завдання мистецтва, міркування про власну творчу працю та літературне життя Франції чергуються тут з глузливими випадками проти Луї-Філіппа та Наполеона III, згадками про різні політичні події. Не з абстрактного філософування, а саме з цієї живої суміші ідей виростала оригінальна художня програма Флобера, що стала ґрунтом для написання його першого роману «Пані Боварі».

Загальновідома формула Флобера, на підставі якої дехто намагається зарахувати його до речників позасуспільного «мистецтва для мистецтва»: «Нехай імперія йде своїм шляхом... піднімемося на вежу із слонової кості, на найвищий щабель, ближче до неба...» Проте ані в юнацькі роки, які згодом він називатиме «періодом хитань між безумством і самогубством», ані пізніше майбутній автор «Пані Боварі» не ховався від життя, не віддавався порожнім мріям. Якщо в листі від 24 квітня 1834 р. юний Гюстав вихваляє «чисту поезію», то це насамперед тому, що він бачить у ній «волення душі, позбавленої егоїзму», і гнівно засуджує тих, хто хоче за допомогою літератури «збити капітал, жити для себе, тобто затиснути серце між своєю крамничкою і своїм черевом». Вступаючи до літератури в епоху, «багату на кровопролиття», він збирається говорити «тільки правду, хоч би ця правда й була жорстокою та оголеною». На обвинувачення у схильності до «блискітливої фрази» він відповідає: «Прекрасна думка без форми і прекрасна форма без думки існувати не можуть». Хоч Флобер, як багато хто з тодішніх митців, і захоплювався методикою прогресивного наукового природознавства і пробував застосувати її в літературі, але розумів це по-своєму: «Через деякий час письменники вивчатимуть людську душу з такою ж безсторонністю, як вивчають матерію в точних науках... Ми стаємо вченими, археологами, істориками, медиками, майстрами на всі руки». Він мріє, за прикладом Шекспіра, творити мистецтво сміливе, в якому «уява поєднується із спостережливістю», «перетворитися в око», яке вдивляється у те, що «виникає на обрії», і водночас бачити навколишнє буденне життя, «людський мурашник».

На початку 50-х рр. Флобер починає шукати підходящий сюжет, зважившись нарешті виступити з друкованим твором перед читачами. Ще 1849 р. друзі радили йому скористатися з історії самогубства Дельфіни Деламар, дружини відомого в околицях Руана лікаря, що мала свого часу великий розголос. Та як поєднати шекспірівські критерії, перед якими схилявся Флобер, з банальною містечковою драмою? Як видобути з неї паростки нової, «післябальзаківської» прози? Повернувшись у 1851 р. до Круассе з довгої подорожі на Схід, Флобер приступає до роботи над своїм першим романом. Робота ця тривала близько п'яти років і відзначалася надлюдською напруженістю. В листуванні письменника знаходимо скарги на величезні труднощі: «Псую купи паперу», «Боварі» повзе черепашачою ходою», «просидів чотири години, і жодної фрази», «проклята книга, вона завдає мені болю» і т. д.

Перш ніж узятися до «Пані Боварі», Флобер написав кілька коротких сценаріїв, з яких видно, що письменник спочатку схилявся до жанру психологічного адюльтерного роману з дрібноміщанського провінційного середовища, тобто інтимної історії стосунків Емми

з чоловіком та коханцями. Поступові зрушення в його планах привели до збагачення соціально-філософського змісту і художньої ваги твору. Уже в 1857 р. дехто з рецензентів зумів оцінити «життєвість і гуманність» першої великої публікації маловідомого літератора з Нормандії, назвавши автора роману «сміливим новатором». Еміль Золя пізніше писав: «Поява роману Гюстава Флобера «Пані Боварі» знаменувала нову епоху в літературі. Здавалося, що принципи сучасного роману, розсіяні в грандіозній творчості Бальзака, нарешті знайдені і чітко викладені на чотирьохстах сторінках книги. Кодекс нового мистецтва було створено».

Заради по-новому осмисленої концепції твору, який дістав тепер підзаголовок «Побут провінції», Флобер поглиблює соціальне тло дії, виводить поруч одіозної постаті аптекаря Оме, що вже фігурував у сценарії, чимало нових персонажів. Розуміння буржуа, як дурного «птаха без пір'я», що може раптом перетворитися на хижого шуліку, художньо реалізоване в образах лихваря Лере, податкового інспектора Біне, нотаріуса Гійомена та ін. Вони довго лишаються малопомітними в фабульній канві, але у фіналі книги, під час останніх зустрічей з Еммою, яка розпачливо шукає порятунку, виростають до рівня головних призвідників трагічної розв'язки сюжету.

До тексту внесено також низку соціально насичених побутових епізодів. Найсильніший з них — опис сільськогосподарської виставки в Йонвілі, в якому тема міщанства як втілення соціального бруду, хижацтва, конформізму, бездуховності розкрита з великою критичною силою та художньою пластичністю. Сполучаючи власну вишукану поетику з вільною оповідною манерою, що чимось нагадує сервантесівську, Флобер яскраво відтворює видовище вируючого галасливого людського натовпу. Влучних коротеньких портретних зарисовок Флобер навчався у Рабле. Згадаймо деякі з них: податковий інспектор Біне, у парадному мундирі командира пожежної дружини, стояв так непорушно, ніби вся його «життєва енергія перемістилася в ноги»; мер міста Тюваш «зігнувся в дугу» перед радником префектури; гладка хазяйка трактиру, оглядаючи святково прикрашену площу, зісно бурмоче: «І вигадають же таке чорті-що!.. Для кого? Для свинопасів та для харпаків?»; могильник Лестібуда і тут знайшов джерело наживи — тягає за плату з церкви стільці для публіки. Серед експонатів — «здоровенний чорний бугай у наморднику, з залізним кільцем у ніздрях», «наче з бронзи литий», якого тримає на налігачі «обірваний хлопчина». Обивателі з драглистими обличчями, схожі один на одного, зібралися «послухати високе начальство». В творі звучить одверта політична сатира. Миршавий радник префектури, затиноючись на кожному слові, вихваляє короля (дія відбувається за часів Липневої монархії), який «твердою і водночас мудрою рукою веде державний корабель серед численних небезпек розбурханого моря...».

Опис йонвільського свята завершується пишномовною кореспонденцією Оме до газети «Руанський маяк». Кругленька, зовні добродушна постать аптекаря, найближчого сусіда подружжя Боварі, всезнайка з на все готовими рецептами, ліберальним базіканням і міцною діловою хваткою, весь час миготить на сторінках книги і поступово виростає до розмірів огидного символу влади буржуазного кулака.

Флобер, поставивши в центрі сюжетного конфлікту історію Емми Боварі, далекий від звичного для тогочасної літератури спрощено-моралізаторського або розважального трактування теми подружніх зрад. Особиста драма його героїні порушує одну з важливих суспільних проблем — порочність буржуазної сім'ї, що, як сказано в «Маніфесті Комуністичної партії», ґрунтується «на капіталі, на приватній наживі». Цієї теми торкався вже Бальзак. Флобер підійшов до неї, озброєний новим суспільно-історичним досвідом та естетикою нового етапу реалістичного мистецтва.

Шлюб молодого лікаря з дочкою фермера середнього достатку не був заснований на розрахунку. А втім, письменник з тонкою проникливістю виявляє гени власницької психології, що поступово приводять молоде подружжя до цілковитого краху. М'який, простодушний, обмежений Шарль ще юнаком, скорившись волі користюлюбної матері, одружився заради грошей з негарною сорокап'ятилітньою вдовою. І вважав це нормальним. Світла любов до юної Емми начебто зовсім його змінила, вона переростає в безоглядне, самовіддане обожування. Однак «славний хлопець», «бідолаха Шарль», як поблажливо називає його письменник, зберіг прищеплені йому з дитинства міщанську поміркованість, боягузливу обережність, філістерське самозадоволення. Вже невдовзі по шлюбі, іронічно зауважує автор, Шарль — «спокійний духом, вдоволений тілом, розкошував у душі своїм щастям, як часом після обіду чоловік іще втішається смаком з'їдених трюфельів».

Життєрадісна, кмітлива сільська дівчинка Емма Руо, віддана до монастирського пансіону, потрапляє в атмосферу церковної містики, зачитується нишком третьорядними романами, де говорилося про «високі почуття» і про «романтичне кохання». За контрастом до тихого сільського життя вона потяглася душею до бурхливих переживань, мрійливої бездіяльності, пройнялася почуттям вищості над іншими. Про наслідки такого виховання автор розповідає в романі.

Різниця між вдачею Шарля і його дружини по-різному обумовила форми їхньої поведінки, та не змінила її порочності. Пасивність Шарля і хвороблива лихоманка внутрішнього життя Емми мали одне коріння — задушливе суспільне оточення та міщанську обмеженість. У сімейну канву твору часом влітають інші персонажі, бурхливі адюльтерні ситуації. Та, зігравши свою роль, відходять за рамки сюжету і вульгарний ловелас Родольф, і молодий красень Леон.

А розповідь триває як «дує», як життєвий діалог Шарля і Емми у трагедії їхнього остаточного відчуження. Не можна забути невеличкої сценки роману, де начебто зосереджено весь його ідейно-емоціональний заряд: змучена душевним розладом, Емма грубо штовхнула маленьку Бертю. Вбігає Шарль. Він бачить кров на голівці дитини, але кидається потішати дружину. А ту лише обурює його настирливе кохання. Не важко припустити, що автор сприймає це остаточне роз'єднання в межах сім'ї як трагедію відчуження людини від суспільства, яку переживав він особисто.

«Пані Боварі» написана саме в тій формі, якої вимагала тема. Тут здійснено мрію Флобера — писати так, щоб «слово щільно прилягало до ідеї». Однією з найбільших проблем у роботі над романом було поєднання засобів показу огидного суспільного буття з поетичним баченням природи і краси. Свій універсальний нігілізм у ставленні до міщанства Флобер порушує тільки заради Емми. Чи не найяскравішим з прийомів нової поетики письменника була його портретна майстерність. Флобера не раз обвинувачували у зайвій увазі до фізіологічних джерел людської психіки. Насправді ж перший його роман став шедевром психологічної прози, який набагато випереджав тогочасний рівень жанру. Відмовившись від тривіального детального портрету героїні, автор відтворює її образ скупими штрихами у різних ситуаціях на протязі цілого твору. Найтонші зміни у настрої Емми виявляються у виразі її обличчя, погляді, жестах. Та цей динамічний портрет був не лише одним з новаторських художніх прийомів. У ньому можна побачити також спробу Флобера розкрити суть «боваризму» як своєрідної соціально-психологічної патології, породженої атмосферою деградації, вловісного застою, характерного для обивательської Франції початку 50-х рр. Разучий контраст між чистою, юною Еммою, якою вона показана під час перших зустрічей з Шарлем, і розпусною жінкою, що в жахливих муках закінчувала своє безглузде існування, ставав мовби художнім документом процесу морального розкладу людини. Правдивість як основа художнього методу Флобера в його літературному дебюті стояла на рівні найвищих вимог західноєвропейського реалізму XIX ст. і несла в собі ознаки нової поетики.

Лише через п'ять років з'явився наступний твір Флобера, зовсім не схожий на «Пані Боварі». Письменник вирішує надалі «уникати сучасної тематики». Так виникла тема трагічного кохання Мато до красуні Саламбо, тлом для якого стали епізоди з історії стародавнього африканського міста Карфагена. Проте надія на відпочинок, на «історичний опіум» не здійснилася. Багато в чому повторювалася історія подвижницької праці над «Пані Боварі» та її фінал.

Публікація «Саламбо» (1863) викликала нову зливу негативних рецензій, карикатур, пародій, а також офіційний осуд духівництва. Критики вказували на численні історичні неточності в творі, закидали

авторові неймовірність деяких змальованих ним фактів, бруталність описів, крикливість барв, «садистське милування» сценами жахливих тортур. Попередній сценарій до роману свідчить, що спочатку сюжет будувався на любовному конфлікті, як це, починаючи з Вальтера Скотта, було властиве європейській традиції історичної прози. Однак, надумавши писати твір, дія якого відбуватиметься у III сторіччі до нашої ери, письменник-реаліст заглибився у вивчення історико-археологічних джерел. У квітні — червні 1858 р. він здійснив подорож на узбережжя Північної Африки, де колись стояв Карфаген. Поступово змінювалося ставлення Флобера до мети книги. «Карфаген» (так спочатку називався роман.— *Т. Я.*) слід цілком перебудувати, — говорилося в листуванні, — досі все було неймовірне, фальшиве. Все знищив» (20. VI. 1858). Відходила на другий план легендарно-містична постать Саламбо, зменшувалася кількість екзотичних описів.

Для Флобера глибинною ідеєю роману стало завдання «зафіксувати міраж минулого», «застосувати до античної давнини прийоми сучасного роману». Безперечно, Флобер віддав щедрю данину своїй нестримній фантазії, пропускав часом історично-побутові факти крізь призму нещадної іронії. І, за його власним виразом, робив це, щоб «помститися на буржуа, який злякався експансивності нещасної «Боварі». Та в цілому письменник дотримується надзвичайно точної художньої методології у відтворенні життєвих реалій стародавньої цивілізації. Теоретичні міркування Флобера заслуговують на увагу: «Якщо немає єдності колориту, якщо деталі не відповідають дійсності, звичаї не впливають з релігії, а факти із пристрастей, якщо одяг, архітектура не відповідають звичаям і особливостям клімату, одне слово, якщо немає гармонії, — значить, я був на хибному шляху. У протилежному разі — все гаразд». Ця програма сприяла тому, що перший історичний роман Флобера, незважаючи на надмірності авторської уяви, являв собою справжнє «чудо археології», джерело багатющої інформації і водночас зразок умілої драматизації історичних подій.

Основним серед багатьох інших літературних джерел, звідки романіст почерпнув оповідання про криваву війну між багатою середземноморською республікою Карфагеном та різноплеменною армією найманців, що не одержали обіцяної платні, була праця Полібія «Загальна історія». В ній воєнні події були подані в досить чіткій хронологічній послідовності, але постаті історичних осіб змальовані поверхово. Симпатії автора на боці карфагенських патриціїв. Потрібна була творча одержимість Флобера, величезна кількість додаткових знань, досвід художника-реаліста, щоб за ширмою напівказкових декорацій всебічно розкрити перед читачем один з найжорстокіших епізодів стародавньої історії, надати головним дійовим особам (Гамількар, Ганнон, Гіскон, Спендій та ін.) виразної соціально-психологічної типізації. Серед художніх компонентів роману найбільше

вражають небачені доти у французькій прозі величезні рухливі людські юрби, що відрізняються одна від одної одягом, зброєю, поведінкою, залежно від своєї національної та соціальної приналежності. Однак розв'язання проблеми «історичного реалізму» полягало не лише в точному відтворенні минулого. Як можна судити на підставі свідчень прогресивної історіографії, Флобер, відійшовши від Полібія та інших античних джерел, зумів розкрити класову природу внутрішніх конфліктів у рабовласницькому Карфагені, змалював боротьбу варварів не як звичайний військовий заколот, а як повстання експлуатованих карфагенською правлячою верхівкою бездомних, напівголодних найманців, як паростки справжнього революційного руху. Монументальна історико-художня споруда твору розчавила первісний задум автора — романтичну розповідь про кохання лівійського воїна Мато до дочки одного з правителів Карфагена — Саламбо. Та обраний Флобером остаточний ракурс твору спричинився до появи одного з найзначніших історичних романів ХІХ ст., суспільно-естетичне значення якого було виявлене лише марксистською критикою.

Сучасна письменникові критика замовчувала політичні мотиви, що прозвучали в другому романі Флобера. А тим часом вони були досить актуальні. Флобер створював свій «карфагенський» роман в обстановці кровопролитних колоніальних воєн та каральних експедицій, організованих реакційними урядами Європи, в тому числі французьким, для придушення національно-визвольних рухів. Відповідаючи на обвинувачення критики, що він «вигадав катування», переповнив твір жахливими жорстокостями, Флобер посилався на події в тогочасній Європі та в Сполучених Штатах Америки, згадував про звирячі методи англо-франко-турецьких армій при облозі Севастополя.

Роман «Саламбо» у своєму творчому результаті не був, як дехто намагався твердити, ані втечею в «чисту археологію», ані кроком назустріч декадентським віянням кінця ХІХ ст. У світлі розуміння реалізму як багатообразної художньої системи другий роман Флобера може бути оцінений як видатний соціально-історичний роман.

В художній еволюції Флобера «карфагенський» роман став новим етапом пошуків, що привели письменника від порівняно замкненої соціальної сфери «Пані Боварі» до спроби постановки великих історико-філософських проблем.

У листопаді 1869 р. вийшов (у двох томах, з датою 1870) третій великий твір Флобера — «Виховання почуттів», що знову здивував читачів своєю несподіваною тематикою: після сюжету з історії Пунічних воєн — злободенний роман на матеріалі недавніх революційних подій у Франції. Однак глибинна творча еволюція письменника, складна й вистраждана, лишалася цілеспрямованою — шукання об'єктивної правдивості.

Перші відгуки на «Виховання почуттів» свідчили про те, що майже ніхто з критиків, навіть зичливих до автора, не зрозумів як слід ані проблемного задуму художника, ані його нової в цьому творі поетики. Здебільшого говорилося, що це «не роман, а швидше сатира», до того ж безсюжетна, складена з окремих, не пов'язаних між собою епізодів, «пригод, медальйонів, мемуарів»... Флобера знову обвинувачували у мізантропії, відсутності позитивних ідеалів, млявості загального настрою твору.

Тим часом публікація «Виховання почуттів» означала появу новаторського твору, який стверджував право на співіснування художньої прози з політичною публіцистикою і документом. Маючи великий аналітичний досвід суспільних спостережень, зібраних для «Пані Боварі» і «Саламбо», Флобер в умовах нових репресій Другої імперії все більше цікавився перебігом політичних подій, давав їм часом досить гострі оцінки. Основним досягненням письменника у другій половині 60-х рр. було те, що він зумів перенести свої найсміливіші роздуми про сучасність з приватних нотаток на сторінки художнього твору.

Флобер був позбавлений обивательського страху перед можливими суспільними перемінами. Далекий від тих сил, що готували Паризьку комуну, письменник, проте, справедливо вважав, що падіння Другої імперії не зможе радикально змінити становища країни, доки влада належатиме буржуазії. Ситуація все більше нагадувала йому епоху революції 1848 р., яка підняла проти монархії Луї-Філіппа всю націю, але закінчилася кривавою розправою над пролетаріатом. Під час роботи над «Вихованням почуттів» Флобер не раз порівнював ці два історичні періоди: «Те, що я пишу про 1848 рік, може придатися й сьогодні». І далі: «Сюжети не вибирають. Вони нав'язуються самі», — ця думка романіста безпосередньо стосувалася і «Виховання почуттів».

Письменник так сформулював поставлену у творі проблему: «Я хочу написати моральну історію мого покоління... точніше, історію почуттів. Це книга про кохання, про пристрасть, але таку, якою вона може існувати тепер, тобто бездіяльну». За первісним задумом, сюжет книги, яка мала підзаголовок «Історія одного юнака», мав будуватися на історії життя Фредеріка Моро та його кохання до Марії Арну. Тема, по суті, традиційна для попередньої реалістичної прози, у флоберівській інтерпретації психологічно збагачувалася, набувала нової моральної значимості. Фредерік Моро, як Флобер сказав про самого себе, — «не був народжений для ремесла жити». Невпевнений у собі, непрактичний, нерішучий, імпульсивний, непостійний у своїх захопленнях, непослідовний у вчинках, добросердий та разом з тим егоїстичний, головний персонаж «Виховання почуттів» ніби пародіював вольових, діяльних героїв Стендаля і Бальзака. Та водночас

автор свідомо позбавляє свого «героя-невдачу» схожості і з вульгарними кар'єристами типу Растіньяка, і з «бунтарями-індивідуалістами», подібними до Жюльєна Сореля. Високе, віддане кохання Фредеріка до пані Арну, збережене серед усіх життєвих спокус, надавало його почуттєвій «бездіяльності» певного благородства, душевної винятковості... Проте письменник, що й раніше здебільшого корегував себе в процесі роботи, швидко зрозумів вузькість, «тісноту» первісного задуму («Сюжет, такий, яким я його задумав, мабуть, мало цікавий. Не вистачає фантазії, драми...»). Вихід з творчого бездоріжжя знову знайшовся у громадських інтересах художника. Окресливши хронологічні межі твору (1840–1852), Флобер узявся до розшукування фактів, що безпосередньо стосувалися політичних подій цього періоду, а також реалій побуту, звичаїв, культури епохи («Треба все знати, проїнятися духом часу»). Він вивчав газети періоду революції, розпитував її живих свідків. Відвідував робітничі квартали, фабрики, вивчав топографію районів столиці, що стали ареною революційних подій.

Історія життєвих блукань Фредеріка Моро, яка лишилася провідною у фабулі роману, підкріплена найдокладнішою, найточнішою «документацією». Автор здійснює на пароплаві подорож від Парижа до Ножана, щоб потім описати береги Сени, якими милувався Фредерік. Розпитує свого приятеля, романіста Е. Фрейдо, про характер біржових операцій, бо ними деякий час займався Моро, і т. д.

Надмірна, здавалося б, увага до цього персонажа знаходить пояснення в обраному письменником способі моделювання нового тоді в романній прозі соціально-політичного жанрового різновиду. Образ героя у змалюванні Флобера набуває типових ознак представника певних верств дрібнобуржуазної інтелігенції 40-х рр. А схема його біографії, досить поширена в романах ХІХ ст. (молодий провінціал приїздить до столиці, де мріє зробити кар'єру, заводять знайомства, зближується з різними суспільними колами), використана тут письменником для того, щоб винести на сторінки книги революційні конфлікти епохи, розкрити зрушення в духовному житті французів тієї пори. Працюючи над «Пані Боварі», початкує романіст скаржився на труднощі у показі «зчеплення» почуттів окремих дійових осіб. Тепер він замислюється над тим, як ввести персонажів у гущу історичних подій, зберігаючи структурну гармонію між об'єктивно-історичним та індивідуально-психологічним.

Місія Фредеріка Моро як «гіда» по історичній карті Франції описуваного періоду цілком очевидна. Вже одним з перших його паризьких вражень була докладно описана автором сутичка студентів та членів таємних товариств з поліцією на початку 40-х рр., під час якої був побитий і заарештований молодий прикажчик, палкий революціонер Дюссардье, майбутній друг Фредеріка, якого він разом

з журналістом Юссоне взяв тоді на поруки. Крім цих двох юнаків, Фредеріка оточувала ціла група молодих людей, різних за соціальним становищем та переконаннями, які так чи так були причетні до подій революції 1848 р. Це Фредеріків шкільний товариш Делор'є, художник Пеллерен, учитель математики республіканець Сенекаль та ін. Вже Бальзак пробував перейти від зображення молодої людини як окремої індивідуальності до пошуків типології молодіжного середовища в дворянсько-буржуазному суспільстві. Флобер підійшов до проблеми з погляду відповідальності молоді перед історією, перед майбутнім країни. Як видно з його листування, у гуртку Фредеріка Моро він хотів критично показати «молодь свого покоління», тобто тих, хто брав участь у Лютневій революції і програв її, хто зміг примиритися з реакцією і власною інертністю сприяв подальшим кривавим подіям.

Перші думки сучасників про «Виховання почуттів» знову були позбавлені розуміння тепер уже неприховано актуальної політичної тематики твору, що Флобер пояснював надмірною обережністю критиків. Але Жорж Санд уже тоді вважала, що в цій книзі «порушено не лише моральні питання, а всі життєві проблеми у їх сукупності», звертала увагу на небачену досі в художній прозі сучасної тематики велику кількість дійових осіб, багатоплановість, фабульну розгалуженість. Флобер і сам розумів, що всіх його зусиль не досить для вичерпного відображення складної, суперечливої революційної епохи. У листах 1867 р. він скаржився: «Боюсь, що в книзі, над якою я зараз працюю, хибна концепція... Великі ефекти досягаються тільки великою простотою і ясністю. Та я не бачу ясності в сучасному світі».

Інтерес до політичного змісту твору виник пізніше, зокрема у зв'язку із сторіччям революції 1848 р. Більшість французьких флорбертистів ставили перед собою завдання перевірити історичну достовірність деталей описаних у творі революційних подій. А проте, основний намір письменника — показати історичну логіку деградації буржуазної демократії після червня 1848 р. — був здійснений з усією доступною йому глибиною і сумлінністю. Створена Флобером історико-революційна панорама 1848 р. стала не лише найповнішою в тогочасній французькій прозі, а навіть використовувалася пізніше для історичних досліджень.

Роман «Виховання почуттів» написаний у цілком новій для письменника епічній манері, без раціоналістичної поетики «Пані Боварі» та барвистих декорацій «Саламбо». В ньому вільно й динамічно чергуються історико-документальні, побутоописові та інтимно-психологічні фрагменти, створюючи щось подібне до кінострічки. Це дозволяло автору, лишаючись поза кадром, передавати своїм персонажам функцію спостерігачів суспільного буття французів у революційні місяці 1848 р. Згадаймо, що перші відомості про початок Лютневої

революції читач одержує через сприйняття засмученого своїми любовними невдачами Фредеріка Моро, який навіть не відразу може збагнути їхню суть. Барикадний Париж червневих днів теж воскресає на сторінках книги у зв'язку з особистою пригодою героя. Повернувшись разом з Розанеттою після веселої прогулянки в Фонтенбло, Фредерік дізнається про поранення Дюссардье і, щоб допомогти другові, пробирається через охоплений повстанням Париж, де на вкритих трупами вулицях відбуваються криваві сутички. Відчайдушна подорож Фредеріка від вокзалу Корбей до вулиці Бельфон, де мешкав Дюссардье, — бездоганно документований і разом мальовничий, схвильований опис першої ночі після розгрому повстання, яке В. І. Ленін пізніше назвав першою великою громадянською війною між пролетаріатом і буржуазією. Крім персонажів, що відіграють якусь роль у сюжеті або фабульній канві роману, Флобер залучає також на ролі свідків або учасників подій безліч безіменних постатей: оратори, маніфестанти, перехожі, вдови й матері повстанців, що шукають уночі тіла своїх близьких. Безперечна заслуга письменника — це показ подій величезного історичного значення не стільки через вчинки окремих людей, скільки через іноді контрастні рефлекси цілих соціальних колективів — диспути політичних клубів, злісні наклепи аристократичних салонів, поведінку учасників боїв, настрої вуличного натовпу.

Найсильнішим у романі був його політико-викривальний ракурс, що позначився на трактовці антибуржуазної теми, в якій конкретність прикладів сполучається з надзвичайною проникливістю історичних узагальнень і передбачень. Банкір Дамбрез та його кліка, лихвар і спекулянт з Ножана дядько Рок, спритний паризький комерсант Арну і подібні до них використали здобутки Лютневої революції, прикидалися республіканцями та вже через три місяці перетворилися на співучасників державного терору.

Флобер не «плакав на паризьких барикадах, ще теплих від крові», коли кати генерала Кавеньяка святкували свою жахливу перемогу, як це, за його власними словами, робив тоді О. І. Герцен. Це б не відповідало ні вдачі, ні переконанням автора «Виховання почуттів». Флобер прагнув лишитися «об'єктивним», проте опис знущань національних гвардійців над дев'ятьмастами кинутих у підземелля голодних, закривавлених, напівживих повстанців, у якому Флобер вдається до найсуворішої, найгострішої лексики, до найсильніших, найпереконливіших стильових зворотів, перетворився на остаточний вирок письменника його лютим ворогам і ворогам народу Франції — буржуазії. Вінчає цю сцену епізод з дядьком Роком, що стріляє в рот одному із в'язнів, білявому підліткові, в ту хвилину, коли той попросив хліба. Дійшовши до зображення цих подій, Флобер в одному з листів каже: «Тепер я пишу кілька сторінок про паскудства, вчинені

національними гвардійцями в червні 1848 р., і, наскільки це можливо, товчу їх пиками в їхню власну гидоту».

Останнє десятиліття було найтяжчим у житті Флобера. Смерть матері, втрата близьких друзів, тяжка фінансова скрута підірвали здоров'я «бібліотечного Геркулеса». Страшним потрясінням стала для нього франко-прусска війна 1870—1871 рр. Мирний анахорет з Круассе вступає до національної гвардії, збирається мчати на захист обложеного пруссаками Парижа. Він гнівно таврує «дикі інстинкти, темноту і невігластво правлячих класів», що спричинилися до поразки Франції.

У пізній період свого творчого життя Флобер написав чимало. Та це не були вже роки «пошуків сили», штурму нових тем і жанрів. 29 квітня 1871 р. він писав: «...щоб не думати про суспільні лиха й особисті нещастя, я знову поринув у роботу над «Святим Антонієм». Письменник називав «Спокусу святого Антонія» твором усього свого життя, самовіддано трудився над ним, але так і не зміг зробити його зрозумілим для читацької аудиторії. Після того як першу редакцію (1849) піддали різкій критиці його приятелі Л. Буйле та М. Дю Кан, робота над твором перервалася для «більш перспективної» «Пані Боварі». Опубліковані 1856 р. фрагменти з другої редакції не мали успіху. Нове повернення до «Святого Антонія» у 1869 р. закінчилося нарешті виходом твору у світ (1874).

Його тема була нав'язана Флоберові однойменною картиною нідерландського художника Брейгеля-молодшого, яку він побачив у Генуї. Історія святого Антонія — єгипетського ченця (III—IV ст.), що оселився в пустелі, шукаючи самотності й духовного вдосконалення, описана в численних житіях та історичних працях. Про неймовірні спокуси, яким піддавалася його святість, творилися легенди. Автор «Пані Боварі», «Саламбо», «Виховання почуттів» зневажливо ставився до релігійних догматів, засуджував втручання церкви в державну політику. Його мало цікавили міфологічні й богословські питання. «Святий Антоній» міг привабити його лише мотивами анахоретства, віддалення від людей і суспільства. Та, безумовно, суть була глибшою. Справжній Антоній, неписьменний анахорет з Фіваїди, виступає в книзі як глибокий мислитель і вчений. Його боротьба проти незліченних спокус, що являються йому в галюцинаціях, набуває характеру морально-філософської полеміки, заради відтворення якої Флобер вивчив безліч джерел. Рецензенти дорікали авторові, що його стародавній персонаж обізнаний з науковим природознавством XIX ст. Можна сказати більше. Текст твору дозволяє відчутти наближення всього диспуту до флоберівської сучасності. На початку 70-х рр., у період своєї найбільшої світоглядної кризи, письменник докорінно переробив попередні варіанти. Завдяки діалогічній формі твір можна назвати драмою або драматичною поемою,

хоч тут і мови немає про додержання якихось сценічних норм. Стрімкий потік химерних видінь, метафоричних образів, алегоричних ситуацій чергується з «благосними» пейзажами, зарисовками побутових сцен. Мова високої інтелектуальної напруги змішується з легкою, часом гострою, як кинджал, іронією, піднесена експресивність переплітається з грубуватим фольклорним жартом і т. п.

На думку деяких критиків, «Спокуса святого Антонія» — високо майстерний і водночас безсилий твір, оскільки письменник, засудивши всі без винятку канони й вірування сучасного суспільства, не зміг протиставити їм нічого, крім розгубленості й почуття безнадії.

У драматичній поемі Флобера відтворене його духовне життя. Глибинна течія авторського розуміння світу, довірена ним улюбленому героєві, дозволяє розгледіти найважливіший, громадсько-філософський аспект твору. Згадуючи своє життя в Александрії, перечитуючи Біблію, вдумуючись у примарні видіння, старий відлюдник всюди, у всі часи виразно бачить реальні сцени жажливих воєн, бачить величезні натовпи, які «то збираються до купи, то розходяться, мов люті вороги», калюжі крові, де потопають люди...

Ще в юності Флобер почав збирати смішні висловлювання, безглузді «афоризми», що мали демонструвати духовну примітивність, фальшиву «культуру» «добропорядних буржуа». 1852 р. виник задум створити на основі накопичених матеріалів сатиричний «Лексикон прописних істин», який залишився в рукописі і був частково опублікований лише 1916 р. За життя письменника «Лексикон» знайшов розвиток і продовження у великому прозовому творі «Бувар і Пекюше» — історії двох дрібних службовців, які, випадково зустрівшись, заприятелювали і, завдяки одержаній одним з них спадщині, вирішили присвятити себе вивченню всіх галузей науки. Жанр твору Флобер визначив як «феєрію» або «критичну енциклопедію у формі фарсу». Проте книга вийшла невдалою. Критика міщанства на фоні попередніх творів була повторною, заперечення науки взагалі — нелогічним. Надзвичайна точність дріб'язкових деталей лише затьмарювала загальну концепцію. Салтиков-Шchedрін, який глибоко шанував Флобера, писав про «Буvara і Пекюше»: «Немає думки, немає цементу, ніякого світла і тепла». У незакінченому вигляді цей четвертий з великих за обсягом творів Флобера вийшов друком уже після смерті письменника (1881).

В останньому з опублікованих листів Флобера відчувалося, що він починав усвідомлювати згасання своєї мистецької наснаги. На схилі віку він визнавав авторитет лише двох сучасників — «москвича», як він називав Тургенева, та Еміля Золя. Бурхливі суперечки навколо літературної діяльності Золя свідчили про актуальність його творів. Це повинно було підказувати старіючому Флоберові відчуття власного відставання, наближення творчої кризи. Фізично й морально

виснажений письменник зміг в останні роки життя написати лише кілька невеликих новел, «легких для читання, що їх можна було б опублікувати». Це були «Легенда про святого Юліана милосердного», «Проста душа» та «Іродіада», які спочатку друкувалися в журналах, а 1877 р. вийшли окремою книжкою під назвою «Три повісті». Першу і третю з них Тургенев у власному перекладі видрукував у Росії.

Не будши творами великого масштабу, повісті Флобера багато в чому продовжували його художні тенденції — досконалість форми, чергування історико-легендарних мотивів з сучасною французькою темою, загальний песимістичний настрій. Так само, як і раніше, в центрі творів — трагедія окремої людини й усього суспільства в умовах соціального й національного гноблення, братовбивчих воєн, нелюдської жорстокості, що видавалася письменникові глобальним, історично увічненим явищем. «Іродіада» — досконалий зразок творчої реконструкції Флобера в роботі над історичним сюжетом. Старанно, як завжди, опрацювавши величезний матеріал, Флобер зумів досить виразно відтворити соціально-побутову та морально-релігійну атмосферу іудейсько-римського світу I сторіччя нашої ери. Однак за екзотичними барвами пейзажу, архітектури, костюмів, звичайв можна відчутти глибший намір Флобера. Євангельська легенда про царя Ірода, його сластолюбну й підступну дружину Іродіаду та її дочку — юну Саломею, яка з материної намови в нагороду за свій танок зажадала від царя голову Іоанна Хрестителя, відіграє роль оповідної фабули твору. Справжня людська та суспільна трагедія, яку хотів зобразити автор, народжується з суспільно-політичних конфліктів епохи. Стисло, суворо, напружено, зрікаючись будь-яких словесних прикрас, Флобер змальовує згубні чвари між різними релігійно-політичними сектами в Палестині, плетиво небезпечних інтриг між Римською імперією та її східними намісниками... Загибель Іоанна (Йоканаана) — самітника аскета й пристрасного пророка, який міг підняти народ проти багатіїв і проти самої влади, — в творі пояснено ненавистю до нього зажерливої, отруєної надмірними розкошами й розбратом правлячої верхівки.

Найкраща в збірці новела «Проста душа» була закінчена в серпні 1876 р. Це розповідь про життя бідної, «свіжої, як хліб», сільської дівчини, що минуло у наймах, про її потребу когось любити, про когось піклуватися. Флобер так і не спромігся протягом бурхливих літ своєї творчої діяльності побачити постатей борців серед ненависної йому обивательської юрби. Та вже в «Пані Боварі» він згадав про гірку долю і людську гідність старої батрачки Катерини Леру, яка за п'ятдесятчотирирічну виснажливу працю на хазяїна була нагороджена медаллю вартістю двадцять п'ять франків. Катерина Леру в першому романі письменника вирізнялася серед штрихових зарисовок інших дійових осіб як єдиний у творі цілісний художній портрет людини

з народу і водночас набувала характеру виразного соціального символу («Так стояло перед квітучими буржуа це живе півстоліття рабства»). Однак це був лише короткий, мозаїчний епізод у панорамі йонвільської сільськогосподарської виставки. Пізня новела Флобера, де змальоване життя Фелісите від народження і до смерті, відкривала можливості для широкого розгортання цього образу. Серед усіх попередніх творів письменника «Проста душа» вирізняється незвичним для Флобера ліризмом інтерпретації теми, одвертістю авторської позиції. О. М. Горький, згадуючи в статті «Як я вчився писати» (1928) про враження, яке справила на нього «Проста душа», говорить: «Я... немовби оглух, осліп... Важко було зрозуміти, чому прости, знайомі слова, вкладені людиною в оповідання про «нецікаве» життя куховарки, так схвилювали мене».

Усвідомлення громадянської відповідальності перед сучасністю і перед майбутнім відкрило перед Флобером шлях до справжніх художніх звершень. Автор «Пані Боварі», «Саламбо» та «Виховання почуттів» близький нам тим, що він мужньо боровся проти суспільства власників, яке прагне вбити в людині все людське, штовхає людей до взаємного винищення.

Т. Якимович

ПОБУТ ПРОВІНЦІЇ

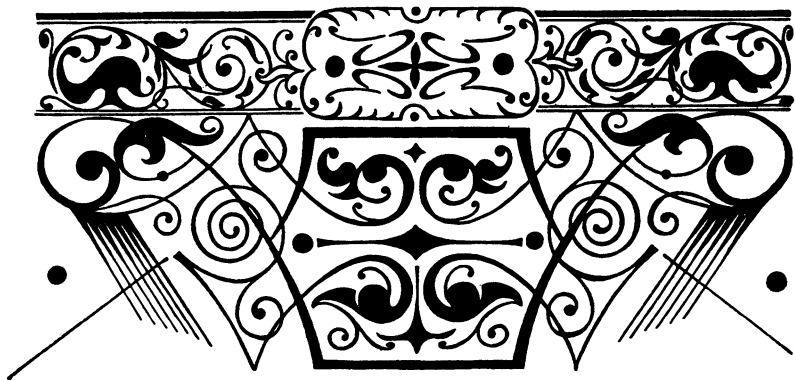
МАРІ-АНТУАНУ-ЖЮЛЮ СЕНАРУ,
*членові паризької колегії адвокатів,
колишньому голові
Національних зборів,
колишньому міністрові внутрішніх справ*

Дорогий і славетний друже!

Дозвольте мені поставити ваше ім'я на початку цієї книги, у присвяті, бо ж не кому іншому, як вам, завдячую я в першу чергу її опублікування. Ставши предметом вашого блискучого захисту, мій твір для мене самого набув якоїсь нової, особливої ваги. Прийміть же тут данину моєї вдячності; яка б велика вона не була, їй ніколи не зрівнятися з вашим красномовством і вашою відданою дружбою.

Гюстав Флобер

Париж, 12 квітня 1857 р.

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Ми сиділи за уроками, коли ввійшов директор, а за ним новачок, одягнений не по формі, та служник, що ніс велику парту. Хто був задрімав, враз прокинувся, і всі схопилися на ноги, ніби щойно відірвавшись від занять.

Директор зробив нам знак сідати і, звертаючись до вихователя, сказав півголосом:

— Ось вам новий учень, пане Роже. Він вступає до п'ятого класу, але, якщо виправдає себе добрим навчанням і поведінкою, перейде до старшого, де йому належить бути за віком.

Новачка посадили в кутку під дверима, і роздивитися його було не так просто. Це був сільський хлопчина років п'ятнадцяти і на зріст вищий од нас усіх. Волосся в нього було підстрижене в кружок, як у сільського паламарчука, сам він мав вигляд якийсь серйозний і водночас дуже збентежений. Зелена сукняна куртка з чорними гудзиками була тіснувата йому під пахвами, хоч хлопець і не був плечистий. З закарвашів висувалися червоні руки, незвиклі до рукавичок. Штани жовтуватого кольору були високо підсмикнуті на підтяжках, і з-під них виглядали сині панчохи. На ногах були підбиті гвіздками, погано вичищені грубі черевики.

Почали питати уроки. Новачок слухав усі відповіді з напруженою увагою, неначе проповідь у церкві, не наважуючись навіть спертись на лікоть чи закинути ногу

на ногу. Коли о другій годині продзеленчав дзвоник, вихователь мусив нагадати йому стати з нами в пари.

У нас було заведено, заходячи до класу, кидати кашкети на підлогу, щоб рукам було вільніше, причому найбільш «класним» вважалося пошпурити кашкета ще з порога попід лавами аж до стіни, збиваючи густу пилюку.

Чи новачок не помітив цієї процедури, чи не посмів проробити її, — досить, що молитва вже давно скінчилася, а він усе ще тримав свого кашкета на колінах. Це був головний убір мішаного стилю, що поєднував у собі ознаки гренадерської шапки, уланського ківера, фетрового капелюха, хутряного картуза і нічного ковпака, — словом, одна з тих неоковирних речей, німа потворність яких не менш промовиста, ніж обличчя ідіота. Овальної форми, випнутий на китовому вусі кашкет починався обідком із трьох ковбаскуватих валиків; далі йшла червона околичка, поцяцькована оксамитовими та смушковими ромбиками, над нею — мішкуватий верх, увінчаний картонним многокутником з хитромудрим стрічковим гаптуванням; на довгому тоненькому шнурочку теліпалася сухозлотна китиця. Кашкет був новенький, козирок аж вилискував.

— Встаньте, — сказав учитель.

Хлопець устав, кашкет упав додолу. Весь клас засміявся.

Він нахилився й підняв кашкета; сусід підштовхнув його ліктем, він упустив кашкета й підняв його ще раз.

— Та годі вам возитися з тією каскою, — сказав учитель; з нього був неабиякий дотепник.

Учні вибухнули дружним реготом. Бідний хлопець зовсім розгубився — він уже не знав, чи йому тримати кашкета в руці, чи кинути додолу, чи одягти на голову. Нарешті він сів і поклав його собі на коліна.

— Встаньте, — повторив учитель, — і скажіть мені ваше прізвище.

Новачок, затинаячись, промимрив щось невиразне.

— Не чую!

Знову почулося те саме невиразне бубоніння, заглушене гигиканням учнів.

— Голосніше! — гукнув учитель. — Голосніше!

Тоді новачок, набравшись духу, роззявив рота аж до вух і загорлав одчайдушно, мов кличучи когось здалеку:

— Шарбоварі!

У класі зчинився неймовірний гамір, що наростав ляскучим *crescendo*¹ (ми гикали, тюкали, тупали, верещали: «Шарбоварі, Шарбоварі»), потім він потроху розпався на окремі голоси і довго не міг ущухнути, схоплюючись раптом то в одному, то в другому ряді або пирскаючи тут і там стримуваним смішком, наче не до кінця загаслий фейерверк.

Та ось під градом штрафних завдань порядок у класі потроху встановився, і вчитель розібрав, нарешті, слова: «Шарль Боварі», примусивши новачка продиктувати собі ім'я та прізвище, проказати по складах і перечитати цілком, а потім звелів бідоласі сісти на «ослячу лаву» під самою кафедрою. Хлопець хотів був іти, але тут же нерішуче зам'явся на місці.

— Чого вам? — спитав учитель.

— Та каш... — боязко почав новачок, розгублено розглядаючись навколо себе.

— П'ятсот рядків усьому класу!

Цей лютий викрик, подібно до Юпітерового «*Quos ego*»², угамував новий вибух.

— Та заспокойтеся ви кінець кінцем! — додав обурений учитель і, вийнявши з-під шапочки хустку, витер спітніле обличчя. — А ви, новенький, провідмініяйте мені двадцять разів письмово *ridiculus sum*³. — І вже лагідніше сказав: — Кашкет ваш ніде не дінеться, знайдеться потім.

Нарешті все втихомирилось. Голови посхилялися над зошитами, а новачок просидів цілі дві години у зразковій позі, хоч не раз йому в обличчя летіли галки з жованого паперу, спритно кинуті з кінчика пера. Він тільки втирався рукою і весь час сидів непорушно, не підіймаючи очей.

Увечері, коли ми робили уроки, він вийняв із парти нарукавники, розібрав свої речі, ретельно розлінів собі папір. Працював він сумлінно, шукаючи в словнику кожне незнайоме слово. Якщо його й не перевели до нижчого класу, то тільки завдяки його постійній старанності: граматичні правила він знав непогано, але зі стилем явно не давав собі ради. Початки латині він вивчив у сільського священика, бо батькам жаль було грошей віддати його раніше до колежу.

¹ Музичний термін, який означає поступове посилення звучання (*ит.*).

² Ось я вас (*латин.*).

³ Я смішний (*латин.*).

Батько його, Шарль-Дені-Бартоломе Боварі, служив колись військовим фельдшером, але десь близько 1812 року прощпетився у призовних справах і змушений був залишити службу. Тоді він скористався своєю вродою, щоб підчепити з льоту посаг у шістдесят тисяч франків, який давав за своєю дочкою торговцевь головними уборами. Дівчина була без пам'яті від його фігури. Красень і говорун, він хвацько дзенькав острогами, носив пишні вуса й бакенбарди, хизувався дорогими перснями, одягався в яскраві кольори, завжди маючи вигляд бравого вояки і манери розв'язного комівояжера. Одружившись, пан Боварі жив два чи три роки на жінчині кошти, добре обідав, пізно вставав, кутив з довгих порцелянових люльок, бував щовечора як не в театрах, то в кав'ярнях. Потім тесть помер, лишивши їм у спадок якусь мізерію. Боварі обурився, пустився сам у *фабричне виробництво*, мало не вилетів у трубу й виїхав на село, де сподівався показати себе. Але і в землеробстві він тямив не більше, як у виготовленні ситцю, — коней одривав од польових робіт, бо любив кататися верхи, сам пив свій сидр пляшками замість продавати його бочками, сам поїдав кращу птицю із свого двора, а смальцем, що йому давали свині, шмарував собі мисливські чоботи. Похазяйнувавши так деякий час, він махнув рукою на свою господарську діяльність.

І ось за двісті франків річної платні він найняв собі в одному селі, на межі Ко й Пікардії, якусь чи то ферму, чи то садибу і, мавши сорок п'ять літ од роду, окопався в ній, досадуючи на свої невдачі, кленучи свою долю, заздрячи всім на світі. Він казав, що розчарувався в людях і вирішив дожити віку в спокої.

Жінка його колись душі в ньому не чула. Вона любила його якоюсь рабською любов'ю, і це ще більше відштовхувало його від неї. Замолоду весела, жвава й привітна, під старість вона стала draжливою, плаксивою, нервовою, — так вино, видихаючись, береться оцтом. Скільки вона перестраждала, без скарг, без докорів, бачивши, як чоловік бігає за сільськими дівками, як він приходив вечорами додому із якихось вертепів, гідко сопучи з переїду і з перепою. Але потім у ній заговорила гордість. Вона вже не плакала, гнітила лють на серці, замкнулася в німому стоїцизмі, який не зраджував її до самої смерті. Завжди вона кудись бігала, про щось клопоталась. Ходила до адвокатів, до голови суду, не забувала термінів

сплати по вексялях, домагалася відстрочки; дома так само не гуляла — шила, прала, прасувала, давала лад робітникам, платила по рахунках... А її чоловік тим часом і гадки не мав, — сидів собі коло коминка, нихкаючи люльку та знай циркаючи в попіл, а коли й прокидався з своєї буркотливої напівдрімоти, то лише для того, щоб уразити жінку якимсь прикрим словом.

Коли в неї знайшовся хлопчик, його довелося віддати мамці. А як малюка забрали знов додому, його стали пестити, мов якого королевича. Мати напихала його солодощами, батько дозволяв йому бігати босоніж і з глибокодумним виглядом філософа говорив навіть, що хлопець міг би ходити й зовсім голий, як то бачимо у звірів. Всупереч материним турботам, батько висував свій ідеал мужнього дитинства, згідно з яким він гадав виховувати сина. Йому хотілося, щоб хлопець виростав загартований по-спартанському. Тому він клав його спати в нетопленій кімнаті, привчав хлистати ром і глузувати з релігійних процесій. Проте сумирний від природи хлопчик погано засвоював батьківську науку. Мати завжди тягала його за собою, вирізувала йому малюнки, розповідала казки, виливаючи перед ним у нескінченних монологах свої журливі веселощі, свої лепетливі пестоші. Самотня в житті, вона перенесла на сінка всі свої знебулі, розвіяні амбітні мрії. В думці вона вже бачила його дорослим, гарним, розумним, на службі в міністерстві шляхів або в суді, на якійсь високій посаді. Вона навчила його читати і навіть співати кілька романсів під акомпанемент старенького фортепіано. Проте пан Баварі мало дбав про науку і говорив, що *все це ні до чого*. Звідки вони дістануть грошей, щоб віддати хлопця в казенну школу, купити йому посаду або пристроїти до торгівлі? Зрештою, *не будь плохий, то й так виб'єшся в люди*. Жінка тільки губи кусала, а синок тинявся десь по селу.

Він бігав за орачами в поле, ганяв грудками граків, рвав понад ровами шовковицю, пас із хворостиною індиків, ворувив сіно, лазив по лісах, в дощову годину грав у класи на церковній паперті, а по великих святах просився в паламаря подзвонити трохи в дзвони — повисав усім тілом на товстій вірьовці і шугав із нею вгору.

Отак він і виріс, як молодий дубок. Сильний, здоровий, кров з молоком.

Коли хлопцеві сповнилось дванадцять років, мати домоглася, щоб його почали вчити. За цю справу взявся

кюре. Але заняття були такі короткі й нерегулярні, що путя з них виходило мало. Вони відбувалися прихапцем, здебільшого на ходу, в ризниці, коли випадала вільна часина між хрестинами та похороном. Бувало, що кюре посилав за учнем після вечерні, якщо йому нікуди не треба було йти. Він заводив хлопця до себе в кімнату, обидва сідали до столу. Навколо свічки літала мошва й міль; було жарко, хлопець починав клювати носом, а незабаром задавав хропака вже й добродушний учитель, роззявивши рота і згорнувши руки на животі. Часом священник, вертаючись із требами від якогось хворого, ловив пустуна Шарля серед поля, вичитував йому добре і, щоб не втратити нагоди, загадував йому провідніяти яке-небудь латинське дієслово тут же, під деревом у холодочку. Урок тривав недовго — або дощ піде, або знайомий чоловік нагодиться. Зрештою, наставник був завжди задоволений з свого учня і навіть говорив, що в цього юнака непогана пам'ять.

Такої освіти було Шарлю замало. Мати поставила питання руба. Батько не заперечував — чи йому совісно стало, чи просто набридло сперечатися. Вирішили тільки почекаати ще рік — нехай хлопець сходить до першого причастя.

Минув той рік, минуло півроку, і Шарля таки віддали до руанського колежу. Батько сам одвіз його до міста наприкінці жовтня, на святого Ромена, коли там починався ярмарок.

Зараз ніхто з нас не міг би пригадати чогось особливо-го про Шарля Боварі. Це був хлопець як хлопець, поміркованої вдачі: на перервах він грався, в належний час робив уроки, на класних заняттях уважно слухав, у дортуарі добре спав, у їдальні їв з апетитом. У вільний час він ходив до купця-залізняка на вулиці Гантері. Той брав його з інтернату раз на місяць, у неділю, коли крамниця була вже зачинена, і посилав гуляти в порт, подивитися на кораблі, а рівно о сьомій годині вечора приводив його назад до колежу якраз на вечерю. Щочетверга Шарль писав увечері довгого листа додому, до матері, писав червоним чорнилом і запечатував трьома облатками; потім брався повторяти по конспекту історію або читав обшарпаний том «Анахарсіса», що валявся в кімнаті для занять. Під час прогулянок він розмовляв із служником, що був, як і він, із села.

Завдяки своїй старанності він завжди був у числі середніх учнів, а одного разу навіть вийшов на перше місце з природознавства. Але в кінці третього року навчання батьки забрали його з колежу, щоб він студіював медицину; вони були певні, що на бакалавра Шарль підготується самотужки.

Мати напратила йому квартиру — невеличку кімнату на п'ятому поверсі — у знайомого фарбаря на вулиці О де Робек. Вона домовилась із хазяїном про харчування, придбала синові меблі — стіл і два стільці, привезла з села старе ліжко з вишневого дерева, купила чавунну грубку з запасом дров, щоб бідна дитина не мерзла. І через тиждень поїхала додому, суворо наказавши синові поводитися як слід, шануватися, — адже він тепер порядкуватиме сам собою.

Познайомившись із програмою занять, Шарль довго ходив, як очманілий: курс анатомії, курс патології, курс фізіології, курс фармацевтики, курс хімії, і ботаніки, і клініки, і терапевтики, не кажучи вже про гігієну і енциклопедію медичних наук. Всі ці незрозумілі «логії» та «евтики» здавались йому ніби дверима до якогось храму, оповитого таємничим мороком.

Він не тямив нічогосінько, хоч як уважно слухав викладачів. А проте намагався працювати — позавадив загальні зошити для всіх дисциплін, відвідував усі лекції, не пропускав жодного клінічного заняття. Він виконував свої щоденні завдання, як та коняка, що крутиться з зав'язаними очима на топчаку й сама не знає, що робить.

Щоб у сина не було зайвих витрат, мати передавала йому щотижня по шматку смаженої телятини. Уранці, повернувшись з лікарні, він снідав м'ясцем, тупаючи ногами, щоб зігрітися. Потім треба було бігти на лекції, в анатомічний театр, у лікарню і вертатись додому через усе місто. Увечері, пообідавши с'як-так у хазяїна, Шарль ішов до себе нагору і знову сідав за науку біля розжареної грубки, — змокріла одежа аж парувала на ньому.

В погоже, тепле літнє надвечір'я, коли вулиці порожніють і служниці виходять за ворота пограти в м'яча, він розчиняв вікно й спирався на лутку. Прямо під ним, граючи жовтими, фіалковими й синіми тонами, поміж мостами та решітками набережної протікала річка, що робила з цієї частини Руана якусь невдалу карикатуру на Венецію. Де-не-де над водою сиділи навпочіпках робітники, мили руки. На жердках, що стирчали з горищ,

сушилися мітки бавовняної пражі. А перед ним, над дахами будинків, даленіло базхмарне небо і червоно сідало сонце. Ех, яка краса тепер там, у селі! Яка приємна прохолода в буковому гаї! І Шарль широко роздував ніздрі, ніби вдихаючи далекі любі пахощі рідних полів.

Він аж змарнів тут, витягнувся, обличчя його набрало сумовитого виразу і від того стало майже привабливим.

Через деякий час він поволі забув свої добрі наміри. Спочатку випадково, з неухважності, пропустив демонстрацію хворого, другого дня не пішов на лекцію, а там і зовсім махнув рукою на заняття, добравши смаку в безділлі.

Він унадився до шинку, став грати в доміно. Сидіти щовечора в неохайній харчевні й стукати по мармуровому столику кісточками з чорними вічками здавалося йому якимсь дорогоцінним актом незалежності, що підносив його у власних очах. Це було для нього ніби вступом у світ, першим зіткненням із забороненими втіхами; входячи до шинку, він брався за клямку з майже почуттєвою насолодою. Стримувані доти нахили прорвалися на волю... Він виспівував на товариських гулянках веселі куплети, захоплювався піснями Беранже, навчився робити пунш і нарешті спізнав таємницю кохання.

Не диво, що з такою підготовкою Шарль з тріском провалився під час випускних екзаменів на звання санітарного лікаря. А дома ждали вже сина на вечір, щоб відсвяткувати його успіх!

Він подався додому пішки, спинився край села, викликав матір і розповів їй усе. Вона простила його, обвинувативши в невдачі несправедливих екзаменаторів, пообіцяла влаштувати якомсь справу і трохи підбадьорила сина. Батько узнав правду лише на п'ятий рік; вона вже втратила свою гостроту, і старий примирився з нею. До того ж він не міг припустити думки, щоб його потомок та був тупий.

Отже, Шарль знову засів за науку й добре підготувався з усіх предметів, визубривши напам'ять усі питання, і склав іспити цілком пристойно. То-то було радості для матері! Дома влаштували з цього приводу урочистий обід.

Де ж йому тепер практикувати? У Тості. Там був лише один лікар, та й той старий. Пані Боварі давно вже чекала його смерті, і не встигли дідуся спорядити в останню дорогу, як Шарль уже оселився навпроти як його наступник.

Але виховати сина, вивчити його на лікаря і влаштувати в якомусь Тості — це ще далеко не все: треба було оженити його. І мати знайшла собі невістку — вдову судового пристава з Дьєппа, що мала сорок п'ять років і тисячу двісті ліврів річного доходу.

Хоч пані Дюбюк була негарна, суха, як тараня, і прищувата, як ропуха, від сватачів не було відбою. Щоб домогтися свого, пані Боварі мусила всіх їх відсторонити; особливо спритно обійшла вона одного ковбасника, за якого тягнули руку церковники.

Шарль сподівався, що одруження поліпшить його становище, гадав, що стане вільнішим, буде порядкувати сам собою і своїми грішми. Але жінка взяла його в шори; він мусив говорити на людях так, а не отак, постити по п'ятницях, одягатися, як веліла дружина, правити за її наказом гонорар з пацієнтів. Вона розпечатувала його листи, стежила за кожним його кроком і підслухувала у ванькирчику, коли він приймав у кабінеті пацієнток.

Щоранку їй притьмом бажалося шоколаду, шохвилини треба було з нею панькатися. Вічно вона ахала та охала — як не нерви, то груди, то погане самопочуття. Та чого він рипається туди-сюди, та чого він десь ходить — їй самій нудно, та чого він вернувся — не інакше, як полюбуватися її смертю. Увечері, коли Шарль приходив додому, вона витягала з-під ковдри свої довгі та худющі руки, обіймала його за ший, садовила на ліжко й виливала йому свої гіркі жалі: він до неї байдужий, він кохає іншу! Недарма люди говорили, що вона буде за ним нещасна!.. І завжди кінчала проханням — якихось солодких ліків і хоч трошечки більше ласки.

II

Однієї ночі, годині об одинадцятій, вони прокинулись від кінського тупотіння. Щось під'їхало конем до самого ганку. Служниця полізла на горище, відчинила дахове віконце і вступила в переговори з верхівцем, що стояв унизу. Він приїхав по лікаря, має з собою листа. Настазі, кулячись від холоду, спустилася вниз по драбині й повідмикала замки та повідсувала засуви. Чоловік устав із коня, пішов слідом за служницею і вдерся просто в спальню. Видобувши з-під вовняної шапочки з сірими китицями загорненого в ганчірку листа, він шанобливо передав його Шарлю; той сперся ліктем на подушку

і став читати. Настазі присвiчувала йому, стоячи в узголів'ї. Жінка засоромилась і відвернулась до стiни.

У листі, припечатаному синьою сургучевою печаткою, лiкаря просили негайно приїхати на ферму Берто — вправити зламану ногу. Але ж від Тоста до Берто — через Лонгвіль і Сен-Віктор — буде добрих шість льє, а ніч стояла темна, хоч в око стрель. Пані Боварі-молодша боялася, щоб із чоловіком чогось не скоїлося. Стали на тому, що конюх, який привіз листа, поїде попереду, а Шарль вирушить за три години, коли зійде місяць. Йому назустріч буде вислано хлопця — показати дорогу до ферми та відчинити ворота.

О четвертій годині ранку, добре закутавшись у плащ, Шарль вирушив в дорогу. Ще не розбуркавшись від сну в теплій постелі, він дрімав, заколисуваний спокійною риссю конячини. Коли вона раптом зупинялась на межівниках перед виїмками, обсадженими глодом, Шарль зненацька прокидався, згадував про зламану ногу і перебирав у пам'яті всі відомі йому види переломів. Дощ перестав; благословлялося на світ, і пташки, настовбурчившись пір'ячком під холодним досвітнім вітром, нерухомо сиділи на голому яблуневому гіллі. Попереду, скільки оком сягнути, широко стелилися рівні поля; лиш де-не-де фермерські садки мріли темно-бузковими плямами на цій безмежній сірій оболоні, що зливалася ген на обрії з похмурим небом. Вряди-годи Шарль розплющував очі, але втома брала своє — його знову хилило на сон, і він поринав у якусь півдрімоту, що в ній недавні враження химерно перепліталися зі спогадами минулого: він відчував якусь роздвоєність, був водночас студентом і жонатим; лежав у постелі, як допіру, і проходив по хірургічній палаті, як колись. Гарячий дух припарок мішався у нього в голові зі свіжим запахом роси; йому вчувалось бряжання металевих сіток на лікарняних ліжках і сонне жінчине дихання... Під'їхавши до Вассонвіля, він побачив хлопця, що сидів на окопчику.

— Це ви будете лiкар? — спитав хлопець і, почувши відповідь Шарля, взяв у руки свої дерев'яні черевики і побіг підтюпцем поперед нього.

По дорозі лiкар довідався од малого провозатого, що добродій Руо — дуже заможний хазяїн, ногу зламав собі минулого вечора, вертаючи од сусіда з хрещенського пирога. Оце вже два роки, як він удовіє. При ньому живе тільки дочка-панночка, допомагає йому по господарству.

Колії на шляху стали глибші; ще трохи — от вам і ферма Берто. Тут хлопчик шмигнув у якусь дірку, побіг поза парканом і розчинив ворота. Кінь сковзався по мокрій траві, Шарль пригинався, щоб не зачепитись об нависле гілля. Собаки аж захлиналися коло будки, рвучися на цепу. Коли Шарль в'їхав у двір, кінь злякався й шарпнувся вбік.

Ферма була в гарному стані. Через відчинені ворота в стайнях видно було добрі тяглові коні, що спокійно жували сіно з нових ясел. Уздовж господарських будівель парувала величезна купа гною, а в ній греблися кури та індики, ще й п'ятеро чи шестеро павичів — гордість тутешніх фермерів. Кошара була довга, стодола висока, з чепурними гладенькими стінами. Під повіткою стояли два чималі вози та четверо плугів; тут же висіли батоги, хомути, черезсідельники, наритники й сині повстяні пітники, притрушені дрібною потертю, що сипалася з сінника. Симетрично обсаджений деревами двір похило підіймався вгору, коло копанки весело джеркотіли гуси.

Назустріч панові Боварі з дому вийшла молода жінка в синій мериносовій сукні з трьома оборками. На плиті в горщиках і казанах варилося снідання для челяді. На коминку сушилася змокла одежа. Жаровня, щипці для вугілля й горло піддувального міха — усе це величезних розмірів — вилискували, мов полірована сталь, а на миснику вишикувалася ціла батарея кухонного посуду, в якому мерехтливо відсвічувало і яскраве полум'я вогнища, і перші сонячні промені, що пробивалися крізь шибки.

Шарль піднявся на другий поверх до хворого. Той лежав під ковдрами, обливаючись потом, відкинувши далеко вбік свій нічний ковпак. Це був опецькуватий чоловічок років під п'ятдесят, білолиций, голубоокий, лисуватий спереду, з сережками у вухах. В узголів'ї стояла на стільці чимала карафка горілки, з якої він час від часу наливав собі по чарочці «для охоти». Але, побачивши лікаря, бідолаха ніби зів'яв, покинув лягтися — а лаявся він уже дванадцять годин поспіль — і тільки жалібно постогнував.

Перелом був простісінький, без жодного ускладнення. Нічого кращого Шарль не міг би й бажати. І ось, пригадавши собі, як поводитися з пораненими його вчителі, він став розважати пацієнта всякими жартами; ці хірургічні пестоші подібні до олії, якою змащують ланцети.

З возовні принесли на лубки в'язку дранини. Шарль вибрав одну дранку, розколов її на кілька скіпок і вискоблів скляною скалкою; тим часом наймичка роздирала простирадло на бинти, а панна Емма шила подушечки. Вона довго не могла знайти свого несесера, і батько аж розсердився; не відповідаючи ні слова на його докори, вона швидко шила, раз у раз колола собі пучки і тут же підносила руку до рота — виссати кров.

Шарля вразила білість її нігтів. Вони були блискучі й звужені на кінчиках, відполіровані краще від дьєппської слонової кості і підрізані у формі мигдалин. Проте руки в дівчини були не дуже гарні — не досить білі й трохи сухорляві; та й взагалі вони були довгуваті і позбавлені м'якої округлості в контурах. А що вже очі, то вони справді були прекрасні — карі, аж ніби чорні, вони дивилися на вас з-під довгих вій щиро, сміливо і довірливо.

Після перев'язки добродій Руо запросив лікаря поповісти трохи на дорогу.

Шарль зійшов у залу на нижньому поверсі. Там, на невеличкому столику коло великого ліжка під перкалевим балдахіном, на якому були намальовані турки, стояли два прибори і срібні келишки. З високої дубової шафи, що стояла проти вікна, пахло ірисом і свіжовибіленим полотном. Доли по кутках стояли лантухи збіжжя — лишок, що не вліз у сусідню комору, куди вели три кам'яні приступки. На зелено пофарбованій стіні, що вже трохи полупилась від вогкості, висіла на гвіздку єдина оздоба кімнати — голова Мінерви, намальована вуглем і вправлена в позолочену рамку. Внизу готичними літерами було написано: «Дорогому таткові».

За столом говорили спочатку про хворого, потім про погоду, про сильну холоднечу, про те, що ночами в полі бігають вовки. Панні Руо дуже невесело живеться на селі, особливо тепер, коли на її руках усе хазяйство. У кімнаті було холоднувато, і вона злегка тремтіла, від чого повненькі губи в неї розтулялися. У хвилини мовчання вона мала звичку їх прикушувати.

Білий виложистий комірець низько відкривав її шию. Її чорняве волосся розділялося тонким, злегка вигнутим проділом на два бандо, так гладенько зачесаних, що вони створювали враження суцільної маси; ледь закриваючи вуха, вони зливалися позаду в пишному шиньйоні і відтіняли скроні хвилястою лінією. Таку зачіску сільський

лікар бачив уперше в житті. Щічки в панночки були рожеві. Між двома гудзиками корсажа в неї був застромлений, як у мужчини, черепаховий лорнет.

Перед тим як їхати Шарль пішов попрощатися з дядьком Руо, а потім повернувся в залу, де Емма стояла край вікна й виглядала в сад на повалені вітром тички для квасолі. Вона обернулась і спитала:

— Ви щось забули?

— Так, пробачте, десь тут мій нагай, — відповів Шарль і почав нишпорити на ліжку, за дверима, під стільцями.

Нагай упав додолу в суточки між мішками і стіною. Панна Емма помітила його і нагнулась над мішком. Шарль ввічливо кинувся на допомогу, простягнув руку одночасно з нею і ненароком черкнувся грудьми об спину дівчини, що нахилилася перед ним. Вона випросталась і, зашарівшись, глянула на нього через плече, подаючи нагай.

Шарль обіцяв заглянути до хворого через три дні, натомість заявився вже другого дня, потім навідувався регулярно двічі на тиждень, а то й частіше, ніби помилившись.

Тим часом усе йшло гаразд, нога заживала як слід, і коли на сьомому тижні дядько Руо спробував пройтися сам по своїй «хатині», про пана Боварі пішла слава, як про доброго лікаря. Дядько Руо казав, що так, як він, не лікують і найперші доктори з Івето, ба і з самого Руана.

Шарль і не задумувався над тим, чого це йому так полюбилося їздити на ферму Берто. Якби він став дошукуватися причини, то, напевне, приписав би це вчашання серйозності медичного випадку, а може, й надії на добрий заробіток. Але чи справді через це його візити на ферму були якимось приемним винятком із усіх його нудних, буденних занять? Виряджаючись у Берто, він устав спозаранку, по дорозі підганяв коня, пускав його бігом, не доїжджаючи до ферми, зіскакував додолу, витирав чоботи об траву і натягав чорні рукавички. Він полюбив в'їжджати в широкий двір, відхилиючи плечем ворота, полюбив горластого півня, що кукурікав на огорожі, і хлопців-наймитів, що вибігали його зустрічати. Полюбив стодолу і стайні, полюбив дядька Руо, який розгонисто ляпав його по руці, величаючи своїм рятівником, полюбив цокіт маленьких дерев'яних черевичків панни Емми по чисто вимитій кахляній підлозі на кухні. Від високих підборів дівчина здавалася трохи вищою на

зріст, і коли вона йшла поперед Шарля, дерев'яні підшви швидко підсакували й сухо ляскали об шкіряні ботики.

Вона щоразу проводила його до першої сходинки рундука. Якщо коня ще не було, вони чекали його разом. Прощалися в домі і більше вже не розмовляли; свіжий вітер, обвіваючи дівчину, ворушив її волоссячко на потилиці або грався зав'язками фартушка, що тріпотіли в неї на стегнах, як прапорці. Одного разу була відлига; мокро вилискувала кора на деревах у садку, з покрівель капало. Емма постояла на порозі, потім сходила за парасолькою, відкрила її. Пронизана сонцем сиза шовкова парасолька відкидала рухливі білки на її біле личко. А вона усміхалась лагідному теплу і слухала, як падають краплі на напнутий муар.

Коли Шарль тільки ще почав їздити на ферму Берто, пані Боварі-молодша завжди було розпитувала, як ідеться хворому, і навіть виділила для добродія Руо окрему сторінку в своїй обліковій книзі. Але прочувши, що в нього є дочка, вона кинулась розпитувати по людях і довідалась, що панночка Руо виховувалася в монастирі урсулинок, дістала, як то кажуть, *прекрасну освіту*, отже, танцює, малює, вишиває, знає географію і бринькає на фортепіано... Ну, це вже занадто!

«Так ось воно що! — думала жінка. — Так ось чому він аж сяє увесь, коли виряджається до неї! Так ось чому він убирається в новий жилет і навіть не боїться попасти в ньому під дощ... Ах вона ж зміюка! Зміюка!»

І лікарша інстинктивно зненавиділа дівчину. Спершу вона закидала Шарлю на здогад, але він не розумів; потім робила йому загальні зауваження, на які він не відповідав, боячися бурі; нарешті перейшла до любових атак, і він розгубився. І чого б ото йому їздити в Берто? Адже добродій Руо вже одужав, та ще й досі йому не заплатив. О, вона знає чого: там же є *одна особа* — і розмовниця, й рукодільниця, і розумниця... Так ось чого йому заманулося — городянок!

— Де ж таки, — не вгавала вона, — чим не панночка ота дочка дядька Руо? Дід у неї свині пас, а материн двоюрідний брат мало під суд не попав за бійку! І вона ще приндиться, мов справді щось путнє, та до церкви у шовках ходить, ніби графиня яка. А бідному батькові, якби ріпа торік не вродила, не було б чим недоїмки платити!

Шарлю обридло все це, і він перестав їздити на ферму. Після нескінченних сліз і поцілунків, у любовному надпориві Елоїза змусила його записатися на молитовнику, що він більше там не буватиме. Отже, він скорився; але сміливість бажання бунтувала в ньому проти такої рабської поведінки. Наївно лицемірячи сам із собою, він вирішив, що заборона бачитися з Еммою надає йому незаперечне право кохати її. До того ж удова була сухорлява, зуби мала конячі, цілий рік куталась у маленьку чорну шаль, кінчик якої теліпався в неї між лопатками. Її кощавий стан обтягувався бахматими сукнями, що не доходили їй до кісточок, так що завжди видно було сірі панчохи, на яких перехрещувалися зав'язки незграбних черевиків.

Часом до них приїздила Шарлева мати. Невістка за кілька днів upravila свій розум свекрусі, і вони разом заходжувалися пиляти його у дві пилки, допікаючи різними повчаннями та зауваженнями: і чого це він їсть, як не в себе, і чого ото частувати вином кого попало, і що за дурна впертість — не носити фланелевої білизни!

Якось напровесні інгувільський нотаріус, у якого вдова Дюбюк зберігала свої капітали, наклав п'ятами, прихопивши з собою всі гроші, що були у нього в конторі. Правда, в Елоїзи ще лишилося трохи майна — пай, укладений нею в корабель (за її словами, шість тисяч франків), та будинок на вулиці Сен-Франсуа, — але, по суті, вона з усіх своїх хвалених достатків принесла в дім лише трохи меблів та дещо з манаття. Згодом усю цю справу вивели на чисту воду. Виявилось, що будинок у Дьєппі заставлено й перезаставлено до цурочки; скільки грошей зберігалось в нотаріуса — бог його святий знав, з паю корабельного ледве на тисячу екю набралось. Словом, дамочка вміла брехати хіба ж так! Пан Боварі-батько аж стільця розхряпав об кам'яну підлогу, гримаючи на жінку, що зав'язала світ синові з цією проклятою шапою, на якій збруя і шкури не варта... Старі приїхали в Тост і зажадали пояснень. Відбулася бурхлива сцена. Заплакана Елоїза кинулась Шарлю на шию, благаючи захисту. Йому довелося заступитись. Батько й мати розсердились і поїхали.

Але удар був заподіяний. Через тиждень, коли Елоїза розвішувала у дворі білизну, в неї пішла горлом кров, а другого дня — Шарль саме одвернувся, щоб запнути вікно фіранкою — вона сказала: «Ох боже мій», —

зітхнула і зомліла. Не зомліла — вмерла. Так несподівано!

Коли на кладовищі все скінчилось, Шарль повернувся додому. Внизу нікого не було; він пішов у спальню й побачив жінчину сукню, що висіла над ліжком. І тоді, спершись на письмовий стіл, він просидів у журливій задумі до пізнього вечора. Вона ж його любила, як-не-як.

III

Одного ранку дядько Руо привіз Шарлю плату за вилікування ногу — сімдесят п'ять франків монетами по сорок су та ще індичку. Він чув про горе, що спіткало лікаря, і намагався втішити його.

— Знаю, знаю і я таке лихо, — казав він, плескаючи його по плечу, — бодай його нікому не знати! І я, коли свою покійницю поховав, то все було іду кудись у поле, щоб людей не бачити; упаду десь під деревом, та вже плачу-плачу, та все бога кличу, та все йому верзу — що, й сам не знаю... Побачу було крота на гілляці — висить, а черва аж кишить йому в животі, — та й думаю: чому і я не здох? А як згадаю, що інші в цей час до жінок своїх туляться, то було аж по землі ціпком щосили б'ю. Просто як стерявся; і їсти не їв нічого, повірите, гидко було й подумати йти в харчевню, не то що... А тоді, дивись, потихеньку та помаленьку — минає зима, минає й весна, минає літо, минає й осінь — і все те пройшло, сплило крапля по краплі, розвіялось крихта по крихті. Сплило, пройшло чи, може, сказати б, уляглося, бо отутечки насподі щось воно та є, наче як муляє коло серця... Та вже коли нам так на роду написано, то що ж діяти, пощо убиватися? Мертвого не воскресити... Усе минеться, пане Боварі, киньте лихом об землю! Ось приїздить лишень до нас, дочка моя частенько за вас згадує, чого це, каже, він мене забуває. Незабаром весна — приїздить, кроликів трохи постріляємо, і вам охотніше буде.

Шарль послухався й поїхав у Берто. Усе там було постарому, як і п'ять місяців тому, тільки груші стояли вже в цвіту та дядько Руо зовсім оклигав, мотався туди-сюди по хазяйству, і на фермі ніби аж повеселішало.

Вважаючи за свій обов'язок оточити лікаря всілякою увагою — горе ж яке у чоловіка! — старий прохав його не ходити простоволосим, говорив до нього пошепки, як до хворого, і навіть удавав, що сердиться, коли гостеві не

зготували на обід чогось легенького — крему якогось чи грушевого узвару. Коли Руо став розповідати анекдоти, Шарль упіймав себе на тому, що сміється, але тут же враз згадав про жінку й нахмурився. Подали каву, він перестав про неї думати.

Він згадував про неї все рідше й рідше, звикаючи жити одинцем, а приємне відчуття незалежності допомагало йому забувати про самотність. Тепер він міг снідати й обідати, коли йому заманеться, міг коли завгодно виходити з дому й повертатися, не даючи нікому звіту, а коли дуже стомлювався, сміло розлягався на ліжку на всю широчінь. І він вилежувався, ніжився, вислухував від знайомих слова співчуття. Крім того, смерть жінки чимало сприяла поширенню його практики. Цілий місяць усі водно говорили: «Бідний лікар! Таке нещастя!» Ім'я його набуло популярності, клієнтура збільшилася; до всього, він бував у Берто, скільки хотів. У ньому ворушилась якась невизразна надія, якесь передчуття щастя. Коли він пригладжував перед дзеркалом бакенбарди, йому здавалося, що він ніби покращав на виду.

Одного дня він заїхав на ферму о третій годині; усі працювали на полі. Він зайшов на кухню, але спочатку не помітив Емми: віконниці були зачинені. Сонячне проміння продиралось крізь щілини, бігло тоненькими смужками по кахляній підлозі, заламувалось на різках меблів і тремтіло зайчиками по стелі. По столу лазили мухи, заповзали в немиті склянки і дзижчали, тонучи на дні в недопитках сидру. Од світла, що проходило через комин, оксамитом вилискувала сажа на чавунній плиті і сизувато голубів прочахлий попіл. Емма шила, сидючи між коминком і вікном, — вона була без хустки, на голих плечах перлилися крапельки поту.

По сільському звичаю, вона запропонувала Шарлю випити. Він odmовлявся, вона стала припрохувати і нарешті сказала, що сама з ним вип'є чарочку лікеру. Діставши з шафи пляшку кюрасо і дві чарки, вона налила в одну по самі вінця, а в другу тільки крапнула і, цокнувшись із Шарлем, піднесла свою чарку до уст. Чарка була майже порожня, Емма перекилилася назад, закинувши голову й витягнувши ший, випнула губи і сміялась, бо пити було нічого: просунувши язичка між білими дрібними зубками, вона злизувала лікер із самого денця.

Емма знову сіла до роботи — штопати білу бавовняну панчошу. Вона працювала, схиливши голову, й мовчала;

Шарль і собі не говорив ні слова. Вітерець, що піддував під дверима, кружляв вихорці пилу по кахляній підлозі; Шарль слідкував за ними і чув тільки, як стукотить у нього в скронях та десь далеко у дворі кудкудаче курка. Час від часу Емма прохолоджувала собі щоки, прикладаючи до них долоні, а потім холодила руки об залізну ручку великих кухонних щипців.

Вона поскаржилась, що у теплу погоду на неї часом нападають памороки, спитала, чи не помогли б від цього морські купання; далі стала розповідати про монастир, а Шарль їй про свій колеж, і вони потроху розговорились. Потім вони пішли в Еммину кімнату. Вона показала йому свої старі ноти, книжки, якими її премійовано за успіхи в навчанні, вінки з дубового листя, що валялись у шафі в нижній шухляді. Потім заговорила про свою матір, про кладовище і навіть показала Шарлю грядку в квітнику, що з неї вона першої п'ятниці кожного місяця рвала квітки на материну могилку. Але їхній садівник не тямить своєї справи, та й взагалі прислуга в них нікуди не годиться. Як би вона хотіла жити в місті — хоча б узимку! Правда, влітку на селі, може, ще нудніше: дні такі нескінченно довгі... І, залежно від змісту говореного, Еммин голос то бринів дзвінко й чисто, то нараз ніби поймався млосним серпанком і переходив у протяжні модуляції, завмираючи майже до шепотіння, наче вона розмовляла сама з собою; вона то весело дивилася широко розплющеними наївними очима, то злегка мружилась, і в погляді її імлилася нудьга, снувались невиразні мрії.

Увечері, повертаючись додому, Шарль пригадував одну за одною всі її фрази, намагаючись якнайточніше відтворити й доповнити їх зміст, щоб уявити собі, як вона жила до їхнього знайомства. Але йому ні разу не пощастило побачити її в думках якоюсь інакшою, не такою, якою вона явилась йому вперше або якою він її щойно покинув. Потім він став думати, що з нею буде, коли вона вийде заміж. І за кого? Гай-гай! Дядько Руо такий багатий, а вона... вона така вродлива! Та личко Емми знову й знову снувалось йому перед очима, і щось монотонне, як хурчання дзиги, одно туркотіло йому у вуха: «А що, якби женитися?» Уночі він не міг заснути, у горлі мов що давило, його мучила спрага; він устав, напився води з глечика і розчинив вікно. Ніч була зоряна, повівав теплий вітерець, десь далеко валували собаки. Шарль повернув голову в той бік, де була ферма Берто.

«Ех, впіймав не впіймав, а погнатись можна!» — подумав Шарль і вирішив при першій же нагоді завести річ про сватання, але щоразу, коли така нагода траплялась, у нього прилипав язик до гортані — він не міг знайти потрібних слів.

Дядько Руо був не від того, щоб випхати за когось доньку: яка з неї користь у господарстві? Він, щоправда, не сердився на неї — хіба з таким розумом та з хліборобством возитися? Це ж проклята богом праця — де бачили, щоб хто з хліборобів вибився в мільйонери? От хоч би й сам старий — не те що не багатішав, а з року в рік мав збитки. Якщо він добре збував свої продукти, кохаючись у хитрощах комерції, то власне до господарювання, до порядкування фермою він мав абиякі здібності. Перериватись на роботі він не думав, зате не скупився робити видатки на власні потреби, — любив добряга смачно попоїсти, жити в теплі і м'яко спати. Любив міцний сидр, сочисту печеню та добру каву з ромом. Обідав він на кухні сам-один, примостившись край коминка за маленьким столиком, якого туди вносили вже накритим, як у театрі.

Отже, постерігши, що в присутності Емми в Шарля червоніють щоки, він уже здогадався, що діло пахне сватанням, і задалегідь обміркував, як йому повестись. Лікар був, щоправда, в його очах *молявкою* — не такого б зятя бажалося мати старому, але, кажуть, він чоловік порядний, ощадливий, освічений, такий за посагом дуже тягтися не буде. А дядькові Руо, як на те, довелось нещодавно продати двадцять два акри свого *маєтку*, бо заборгував чимало грошей і муляреві, і лимареві, та й винотоку треба полагодити. Тому він і порішив: «Посватає — оддам».

Перед Михайловим днем Шарль приїхав у Берто на цілих три дні. Останній день пройшов, як і два попередні, — він усе відтягував розмову з хвилини на хвилину. Дядько Руо пішов проваджати Шарля; вони йшли торованим шляхом і вже мали прощатися — треба було зваяжитись.

Шарль дав собі останню відстрочку до краю живоплоту і, нарешті, проминувши його, пробурмотів:

— Добродію Руо, я маю вам щось казати.

Обидва стали. Шарль мовчав.

— Кажіть — послухаю. А може, й не треба. Ви думаєте, я не знаю? — засміявся тихенько дядько Руо.

— Дядьку Руо... дядьку Руо... — мимрив Шарль.

— Та чого там, я до того торгу й пішки, — вів далі фермер. — І у дівчинки, я гадаю, те саме на думці, проте слід усе-таки в неї поспитати. Ви собі йдіть помалу, а я вернуся додому. Тільки ж глядіть, якщо вона скаже «так», ви не вертайтеся назад, знаєте, щоб не було поговору, та і їй буде ніяково. А щоб вам тут не мліти душею, я розчиню віконницю навстіж, до самої стіни — ви побачите і через пліт.

І пішов.

Шарль прив'язав коня до дерева, звернув на стежку й почав вичікувати. Минуло півгодини, потім він налічив ще дев'ятнадцять хвилин по годиннику. Раптом щось стукнуло об стіну — віконниця розчинилася, прогонич ще дрижав.

Другого ранку о дев'ятій Шарль був уже на фермі. Коли він увійшов, Емма зашарілася, хоч для годиться намагалась усміхатися. Дядько Руо обійняв майбутнього зятя. Про грошові справи розмови й не заводили — мали ще час, однаково не випадало вінчатися, поки Шарль не відбуде жалоби, цебто до тієї весни.

Зима пройшла в обопільному чеканні. Панна Руо клопоталася своїм посагом. Дещо замовили в Руані, а сорочки й чепчики вона шила сама, зробивши викройки з модного журналу. Коли Шарль приїздив на ферму, говорили про готування до весілля, обмірковували, у якій кімнаті справляти обід, прикидали, скільки треба буде якої страви і що подавати на закуску.

Емма хотіла була вінчатися обов'язково опівночі, з факелами, але дядько Руо не розумів таких забаганок. Відгуляли добре весілля: гостей було аж сорок три чоловіки, за столом сиділи шістнадцять годин, наступного ранку все почалося спочатку; догулювали ще й кілька днів потому.

IV

Гості стали з'їжджатися з раннього ранку — в каретах, таратайках, бідарках, у старосвітських базверхих кабріюлетах, у критих повозках із шкіряними завісами; молодь із навколишніх сіл приїхала на довгих возах, де хлопці стояли в ряд по краях і, щоб не впасти, тримались за полудрабки: коні бігли підтюпцем, і на вибоях добряче підкидало. Деякі приїхали за десять миль — із Годервіля,

Норманвіля і Кані. Були запрошені всі родичі молодого й молодої. Хазяї помирилися з приятелями, з якими були в сварці, викликали листами і таких знайомих, яких віддавна втратили з очей.

Час від часу з-за огорожі чулося лякання батога; незабаром розчинялися ворота, до двору вкочувалась таратайка. Вона щодуху підлітала до самого ганку, круто спинялась і швидко порожніла. Люди вилазили з неї з обох боків, розтираючи собі коліна та потягаючись. Жінки були в чепчиках, у сукнях міського фасону, з золотими ланцюжками від годинників, у пелеринах, кінці яких схрещувалися на поясі, або запнуті в кольорові хустки, що пришпилювалися на спині, не закриваючи шиї. Хлопчики, одягнені однаково з батьками, почувались, очевидно, дуже незручно в новеньких костюмах (декотрі з них уперше на віку взулись у чобітки), а поруч з ними, не пускаючи пари з уст, стояла в білому платтячку, пошитому до першого причастя і надточеному для такої урочистої okazji, якась дівчина років чотирнадцяти чи шістнадцяти — рідна або двоюрідна сестра, — уся червона, зніжовіла, на помаджена трояндовою помадою, вона дуже боялася замазати свої білі рукавички. Конюхів не вистачало, і чоловіки, закотивши рукава, самі заходжувалися розпрягати коні. Одягнені вони були по-різному, як до суспільного становища — хто у фраку, хто в сюртуку, хто в піджаку, а хто і в куртці. Фраки були добротні, дбайливо бережені й шановані всією родиною, видобувані з шафи лише в найбільші свята; сюртуки з довгими полами, що маяли на вітрі, з циліндричними стоячими комірами і широкими, з мішок завбільшки, кишнями; піджаки грубого сукця, до яких носили звичайно кашкети з мідною крайкою на козирку; куценькі куртки з парою тісно — ніби очі — посаджених на спині гудзиків і з такими цупкими фалдами, наче їх витесано з одної колоди. Деякі з запрошених (таким, само собою, випадало сидіти на нижньому кінці стола) були в святкових блузах — з викотистим аж до плечей коміром, з рясними складками на спині, — низько підперезані шитим паском.

А накрохмалені сорочки випиналися на грудях панциром! Усі чоловіки попідстригалися напередодні, вуха в них відстовбурчувались; усі були чисто виголені; деякі голились удосвіта, потемну, і порізалися попід носом або поздирали шкіру на щоках; ті садна, завбільшки

з трифранковик, почервоніли, обвітрились по дорозі, і білі гладкі обличчя здавались розписаними під рожевий мармур.

Від ферми до мерії було всього з півмилі, і туди рушили пішки. Поверталися з вінчання так само пішки. Спочатку весільний поїзд тягнувся суцільною вервечкою — ніби різнобарвний шарф звивався по вузькій стежці, що бігла поміж зеленими вівсами; але скоро він подовшав, розпавшись на менші гуртки; люди балакали й не поспішали. Попереду виступав музика зі скрипкою, перевитою атласними стрічками; за ним ішли молодий з молодою, батьки, далі впереміш родичі та знайомі. Малюки залишилися десь позаду — обривали вівсяні волотки, бавилися собі нишком. Плаття у Емми було довге й трохи волочилося по землі; часом вона зупинялась підібрати його і за одним заходом обережно знімала затягнутими в рукавички пальцями якусь зілину чи реп'яшок, а Шарль стояв коло неї, опустивши руки. Дядько Руо, у новому циліндрі й чорному фраку з рукавами аж до самих пучок, вів під руку пані Боварі-матір. А пан Боварі-батько, гордюючи в глибині душі цією компанією, з'явився в простому однобортному сюртуку військового крою і тепер правив корчемні компліменти якійсь білявій хуторяночці. Та присідала, червоніла, не знала, що відповідати. Інші весільчани гомоніли про се, про те або викидали тихцем різні коники, щоб потім веселіше гулялося; настороживши вуха, можна було розчути в полі «тілі-тілі» — то скрипаль витинав десь попереду. Помітивши, що весілля відстало від нього, він спинявся трохи відсапнути, довго натирав смичка каніфоллю, щоб краще цигикав по струнах, а потім знову рушав, водячи грифом зверху вниз і знизу вверх — це він відбивав сам собі такт. Від того грання ще далеко сполохувалось дрібне птаство.

Стіл накрили на дворі, під возовнею. На столі красувалися чотири філе, шість курячих фрикасе, теляча гушанина, бараняча печеня, а на самій середині чудесне смажене поросятко, обкладене ковбасами з щавлевим гарніром. По краях стояла горілка в графинах. Солодкий сидр рясно шумував у пляшках, мало не випираючи затички, а всі склянки були вже вщерть поналивані вином. Жовтавий крем у великих полумисках драглисто тремтів від кожного поштовху стола, на його гладенькій поверхні були виведені витворним візерунком ініціали молодих. Торти й пундики готував кондитер, виписаний спеціально

з Івето. У цих краях він тільки ще дебютував, тож не пошкодував праці і на десерт подав власноручно такого фігурного пирога, що всі тільки ахнули. За основу йому правий синій квадратний картон, на якому вивишався цілий храм з портиками, колонадами та гіпсовими статуетками в нішах, обліплених золотими лелітками; на другому ярусі баштою здіймався сам савойський пиріг, оточений дрібнішими укріпленнями з цукату, мигдалю, родзинок та апельсинових часточок; і, нарешті, на верхній площинці — скелі з печива, озера з варення, човники з горіхової шкаралупи і зелений луг, де маленький амур гойдався на шоколадних орелях, у яких стовпці кінчалися замість кульок живими трояндовими пуп'янками.

Бенкетували до самого вечора. Коли гостям надокучало сидіти, вони виходили погуляти у дворі або пограти в «корок» у stodолі, а потім знову поверталися до столу. Дехто навіть заснув під кінець обіду й захропів. Але за кавою всі ожили; тут завели пісень; чоловіки почали хизуватися силою, носили гирі, пробували підняти на плечі воза, пускали солоні жарти, цілували чужих жінок. Увечері, коли треба було роз'їжджатися, обгодовані вівсом коні ледве влазили між голоблі, брикалися, ставали дибки, рвали упряж, а хазяї лаялися й реготали. Цілу ніч по всіх околишніх дорогах навзаводи мчали в місячному світлі шаленисті повози, підскакуючи на риштаках, перестрибуючи через купи каміння, гальмуючи на узвозах; жінки вихилялися з них і підхоплювали упущені віжки.

Ті, що залишилися в Берто, всю ніч просиділи в кухні за вином. Діти полягали спати під лавками.

Молода упросила батька, щоб їй дали спокій із заведеними весільними жартами. Правда, один із родичів, що торгував морською рибою (він навіть привіз у дарунок пару камбал), спробував був бризкати водою в замкову щілину, але дядько Руо нагодився вчасно і спинив його, заявивши, що такі непристойні речі несумісні з поважним суспільним становищем його зятя. Але родича того не зразу вдалося переконати. В душі він вирішив, що дядько Руо загордів, і ображено відійшов у куток, до чотирьох чи п'яти гостей, які були незадоволені частуванням (їм випадково попалися гірші шматки) і все шушукалися про щось та бажали — хоч не прямо, то манівцями — всякого лиха на хазяїнову голову.

Пані Боварі-мати за цілий день не зронила ні слова. З нею не порадилися ні про туалет молодой, ні про роз-

порядок бенкету; вона побула трохи на весіллі й поїхала. Чоловік не поїхав з нею, він послав у Сен-Віктор по сигари й курив до самого світу, попиваючи грог із кірш-васером — напій, невідомий доти в цих краях; це ще більше додало йому загальної пошани.

Шарль зроду не був жартівливим і за вечерею не дуже-то показав себе. На всі дотепи, каламбури, двозначні натяки, якими його частовано, на всі квітки, які йому пришпилювано, він відповідав досить банально.

Зате на ранок його мов підмінили. Можна було подумати, що це він уперше спізнав таємницю кохання; молода ж нічим не виявляла своїх почуттів, годі було про щось догадатись, дивлячись на неї. Навіть найлукавіші гострослови не знали, що казати, і, коли вона проходила повз них, тільки поглядали на неї, напружуючи якомога всю свою тямку. А Шарль не таїв нічого. Він називав Емму своєю жіночкою, казав на неї «ти», у всіх питав, чи вона їм до вподоби, бігав за нею усюди і часто заводив її в садок, і гості бачили з-за дерев, як він на ходу обнімає її за талію і, схилившись до неї, мне головою мереживну оторочку корсажа.

За два дні по весіллі молоді поїхали; Шарля чекали пацієнти, він не міг довше баритися. Дядько Руо дав їм свою бричку й сам провів їх до Вассонвіля. Там він востаннє поцілував доньку, зліз і повернув додому. Пройшовши яку сотню кроків, він зупинився, подивився вслід бричці, що збивала колесами пилюку, і важко зітхнув. Згадав старий своє весілля, свої молодечі роки, першу вагітність своєї дружини. Гай-гай, і він був тоді раденький, в той день, коли віз її до себе з батькового дому, посадивши її за сідлом, і коник трюхикав по білому засніженому полю (діло було під різдво); вона однією рукою держалася за нього, а в другій тримала кошик; довге мереживо її нормандського чепця маяло на вітрі і часом затуляло рота, і, обертаючись, він щоразу бачив у себе на плечі, близько-близько, рожеве личко, що мовчки всміхалося під золотою бляшкою чепця. Час від часу вона гріла руки в нього за пазухою. Давно те діялось! Це б уже їхньому синові тридцятий рік пішов!.. Він знову озирнувся, та не побачив на шляху нічого. Старий засмутився, як та хата-пустка; в запамороченій хмелем голові до любих спогадів домішувались похмурі думки, аж йому захотілося зайти у церкву. Але, злякавшись, що це ще дужче завдасть йому жалю, він попрямував просто додому.

Молоде подружжя приїхало до Тоста близько шостої години. Усі сусіди позбігались до вікон подивитись на нову лікаршу.

Стара служниця вийшла назустріч, поздоровила панію, попрохала вибачити, що обід ще не готовий, і запропонувала поки що оглянути господу.

V

Цегляний фасад тягнувся якраз уздовж вулиці чи, вірніше, дороги. За дверима висіли на гачках плащ з вузьким коміром, вуздечка й чорний шкіряний кашкет, а в кутку валялись краги, заляпані зашкарублюю грязюкою. Праворуч була зала, тобто кімната, де обідали й сиділи вечорами. Жовті канаркові шпалери з вицвілим квітковим бордюром угорі колихалися на слабо натягнутій полотняній підкладці; вікна були завішані білими коленкоровими фіранками з червоною облямівкою, а на вузькій полиці каміна, між двома свічниками накладного срібла під овальними абажурами, виблискував годинник з головою Гіпократа. Через коридор був Шарлів кабінет — кімнатка шість кроків завширшки, де стояли стіл, три стільці і робоче крісло. На шести полицях ялинової шафи не вмещалося майже нічого, крім «Словника медичних наук», нерозрізані томи якого добре пошарпались, без кінця-краю перепродуючись із рук в руки. Кухонні запахи просотувалися крізь перебірку в кабінет, так само і в кухні чути було, як хворі на прийомі кашляють і оповідають про свої недуги. Далі йшла велика, віддавна занехаяна кімната з грубою, — вікнами у двір, на стайню. Вона правила тепер за льох, комору, дровітню і була захаращена іржавим залізаччям та всяким іншим мотлохом непевного призначення.

Садок тягнувся поміж двома глинобитними стінами, що ховались за абрикосовими шпалерами, аж до живоплоту з колючого глоду, а далі починалося чисте поле. Посеред садка на кам'яному підмурку виднівся шиферний циферблат сонячного годинника; чотири клумби миршавої шипшини симетрично оточували грядки з більш корисними насадженнями. У глибині, під ялинками, уткнувся носом у молитовник гіпсовий кюре.

Емма піднялась нагору. В першій кімнаті не було ніяких меблів, але в другій — у спочивальні — стояло в алькові ліжко червоного дерева з пурпуровою заслоною.

На комоді красувалася оздоблена мушлями шкатулка, біля вікна на тумбочці стояв у графині букет флердоранжу, перев'язаний білими атласними стьожками. То був вінчальний букет, букет *tici!* Емма глянула на нього. Шарль помітив це і виніс квіти на горіще. А в цей час молода, сидючи в кріслі (у кімнаті саме розкладали її речі), думала про свій вінчальний букет, запакований у картонку, і міркувала, куди його дінуть, як вона часом поре.

З перших же днів вона заходила переробляти в домі все по-своєму. Зняла з свічників абажури, наново переліпила шпалери, перефарбувала сходи, поставила лави в садку навколо сонячного годинника і навіть міркувала, як би влаштувати басейн із водограєм і рибками. Нарешті чоловік, знаючи, що вона любить кататися, придбав по okazji *шарабанчика*; коли до нього приладнали нові ліхтарі та крила із строченої шкіри, він скидався на справжнє тильбюрі.

Шарль був щасливий і ні про що гадки не мав. Обід удвох, вечірня прогулянка по шляху, порух руки, яким Емма поправляла волосся, її солом'яний брилик, що висів на віконному шпінгалеті, тисяча інших дрібниць, в яких він не вбачав колись нічого принадного, — все це тепер стало для нього джерелом безнастанного блаженства. Вранці, лежачи поруч з нею на постелі, він дивився, як сонячне проміння золотить пушок на її біло-рожевих щічках, напівприкритих гофрованими фестонами чепчика. На такій близькій відстані Еммині очі здавались йому ще більшими, особливо коли вона, прокидаючись, кілька разів розплющувала й знову заплющувала їх; чорні в тіні й темно-карі при світлі, очі її ніби склалися з багатьох кольорових шарів, темніших у глибині і чимдалі ясніших на поверхні райдужної оболонки. Його зір топився у цій глибині, він бачив там самого себе в мініатюрі, — бачив до самих плечей, з фулярвою хусткою на голові й розхристаною сорочкою. Він уставав. Емма підходила до вікна — побачити, як він від'їжджає; вона довго стояла, спершись на підвіконня між двома вазонами герані, і пеньюар вільно облягав її стан. Вийшовши на вулицю, Шарль пристібав собі остроги, поставивши ногу на тумбу, а вона говорила до нього зверху, гризучи якусь пелюсточку або билинку, а потім здмухувала відірвані клаптики вниз до нього, і вони поволі спускалися на вулицю, по-пташиному кружляючи в повітрі, чіпляючись за кудлату гриву старої білої кобили, що сумирно стояла біля

порога, і тільки тоді падали додолу. Шарль скакав у сідло, посилав Еммі поцілунок, вона махала йому рукою й зачиняла вікно; він рушав. Їхав собі шляхом, що нескінченно курився в далечінь, второваними путівцями, над якими дерева спліталися верховіттям, польовими межами, де жита йому сягали по коліна, — і сонце пригрівало в спину, вранішнє повітря приємно лоскотало ніздрі, а серце було налите вщертя радощами перебутої ночі. Спокійний духом, вдоволений тілом, він розкошував у душі своїм щастям, як часом після обіду чоловік іще втішається смаком з'їдених трюфелів.

Що хорошого зазнав він досі у житті? Може, ті шкільні роки, коли він сидів узаперті в високих стінах колежу, почувачи себе самотнім серед багатших або сильніших товаришів, що сміялися з його вимови, глузували з його одержі, серед учнів, до яких приходили на побачення матері й нишком приносили в муфтах ласощі. Може, пізніше, коли був студентом і, не маючи зайвого шеляга, не міг ніколи замовити музикам контрданса для якоїсь дівчини-робітниці, що пішла б до нього за коханку? А потім він рік і два місяці прожив з удовою, що в неї ноги в постелі були холодні, як у жаби. Тепер він навіки оволодів чарівною істотою, яку палко кохав. Увесь світ обмежувався для нього тепер шовковистим кругом її спідниць, він картав себе, що не досить любить її, завжди скучав за нею, поспішав вернутись додому, і серце його калатало, коли він збігав нагору по сходах. Емма сиділа у себе в кімнаті за туалетом; він увіходив навшпіньках, цілував її в спину, вона скрикувала.

Він не міг стриматись, щоб не торкати щомиті її гребінці, персні, хустки; він то міцно й дзвінко цілував її в щоки, то дрібно обцілював їй голі руки від пальців до плеча; а вона, усміхнена і ніби роздосадувана, відштовхувала його, як відганяють надокучливу дитину.

До шлюбу їй здавалося, що вона кохає; але кохання повинно приносити щастя, а щастя не було: виходить, вона помилилась. І Емма силкувалась зрозуміти, що, власне, означають у житті оті слова про *блаженство, жагу, сп'яніння*, які здавалися їй такими прекрасними в книжках.

VI

Вона читала в дитинстві «Поля і Віргінію» і марила про бамбукову хатку, про негра Домінго, про собаку Фіделя, але найбільше про ніжну дружбу якогось доброго

братика, що рвав би для неї червонобокі плоди з величезних, вищих за дзвіницю, дерев чи біг до неї босоніж по пісочку, несучи в руках пташине кубельце.

Коли їй минуло тринадцять, батько одвіз її до міста — віддати в монастир. Вони спинилися в кварталі Сен-Жерве, в заїзді; вечерю їм подали в тарілках, розмальованих сценами з життя мадемуазель де Лавальєр. Подряпані ножами й виделками написи прославляли благодать віри, чутливість серця і розкоші двору.

Вона не нудьгувала в монастирі навіть у перші дні — їй гарно було з сестрами-черниціями. Щоб розважити дівчинку, вони водили її до каплиці, куди проходили з трапезної довгим коридором. На перервах Емма майже не гралась, добре розуміла катехізіс: коли отець вікарій задавав трудні питання, відповідала завжди вона. Живучи безвихідно в оранжерейній атмосфері класів, серед цих блідолицих жінок, що перебирали чотки з мідними хрестиками, вона поволі поринала в м'ясну містичну дрімоту, навіювану кадильними пахощами, прохолодою свяченої води та палахкотінням свічок. Під час обідні вона не дослухалася до відправи, а розглядала в своєму молитовнику побожні малюнки, облямовані блакитними віньєтками; їй полюбилися і хвора овечка, і серце Христове, простролене гострими стрілами, і стражденний спаситель, що знемагає під тягарем хреста. Щоб умертвити плоть, вона одного разу спробувала не їсти цілий день. Вона придумувала, який би собі дати зарік.

Коли треба було йти на сповідь, дівчинка навмисне вигадувала на себе різні дрібні грішки, аби довше постояти навколішках, згорнувши руки, припавши лицем до решітки, й слухати в сутінках голос священика. Так часто повторювані в проповідях образи: наречена, жених, небесний обранець, вічний шлюб — будили в неї в глибині душі якусь недовідому ніжність.

Вечорами, перед молитвою, в кімнаті для занять читалися вголос душеспасенні книги: у будні — уривки з священної історії або з «Казань» абата Фрейсіну, а в неділю, для переміни, — з «Духу християнства». З яким захопленням слухала вона спершу ці гармонійні жалі романтичної меланхолії, в яких лунали всі відгомони земного й небесного світу! Коли б її дитинство минало десь у торговельному кварталі, в кімнаті за крамницею, її душа, можливо, розкрилася б ліричним захватам перед красою природи, що пізнається нами звичайно через одкровення

поета. Але вона жила на селі, змалку була знайома з меканням отар, з молочним господарством, із плугами... Звикши до мирних картин, вона тепер за контрастом горнулася душею до бурхливих явищ. Море вона любила тільки в бурю, а зелень лише серед руїн. З усього їй треба було вигадати ніби якусь особисту користь, і вона відкидала геть як непотріб усе, що не давало безпосередньо поживи її серцю: натура в неї була більш емоційна, ніж артистична, вона прагнула хвилюючого, а не мальовничого.

Щомісяця в монастир приходила на тиждень — підшивати білизну — одна стара панна. Нею опікувався сам архієпископ, бо вона походила із старовинного дворянського роду, зруйнованого під час революції; тому вона трапезувала з черницями, а після обіду, перед тим як братися за роботу, залишалась погомоніти з ними. Часто пансіонерки бігали до неї з занять. Вона знала напам'ять силу любовних пісень минулого віку і, шиючи, виспівувала їх півголосом. Вона розповідала всякі історії, переказувала різні новини, виконувала в місті дрібні доручення, а старшим давала нишком читати романи, що їх завжди носила в кишені свого фартуха. Сама стара панна упивалася ними в перервах між шиттям, поглинаючи розділ за розділом. У романах тільки й мови було, що кохання, коханці, коханки, переслідуні дами, що мліють у відлюдних альтанах, поштарі, яких замордовують на всіх станціях, коні, що гинуть у перегонах на кожній сторінці, дрімучі ліси, сердечні жалі, клятви, ридання, сльози й цілунки, човни при місячному світлі, соловейки в гаях, *кавалери*, хоробрі, як леви, сумирні, як ягнята, доброчесні, як ніхто, завжди гарно вбрані і сльозоточиві, як урни. П'ятнадцятилітня Емма цілих півроку обтирала цю пилюку старих бібліотек. Пізніше вона захопилася історичним побутописанням Вальтера Скотта, марила парапетами, вежами, менестрелями. Їй хотілось жити в якомусь вікодавньому замку, як ті вельможні дами в довгих корсажах, що цілими днями сиділи край вікна під стрілчастим склепінням, спершись ліктем на кам'яне підвіконня, а щокою на руку, і виглядали якогось рицаря з білим султаном, що грає на вороному коні, вертаючи з далекого краю. В цей час вона обожнювала Марію Стюарт і оточувала ревним пієтетом усіх жінок, що прославились у віках своїми чеснотами чи стражданнями. Жанна д'Арк, Елоїза, Агнеса Сорель, прекрасна Ферроньєра і Клеманс Ізор сяяли перед її очима, немов комети у темрявому без-

межжі історії, де, крім них, місцями виринали не такі яскраві і зовсім не зв'язані між собою образи: Людовік Святий під дубом, умираючий Баярд, якісь жорстокості Людовіка XI, клаптики Варфоломійвської ночі, плюмаж Беарнца і незабутні спогади про мальовані тарілки, що вихваляли Людовіка XIV.

На уроках музики вона співала романси — все про ангелят з золотими крильцями, про мадонн, про лагуни та гондольєрів, — безневинні композиції, в яких крізь банальність стилю і недосконалість мелодії прохоплювались чарівливі видіння почуттєвої дійсності. Часом Емміні подруги приносили в монастир ілюстровані альбоми, що їм даровано під Новий рік. З ними треба було критися, це була ціла морока; читали їх лише в дортуарі. Обережно торкаючись гарних атласних палітурок, Емма прикипала завороженими очима до імен незнайомих авторів, що підписувались під віршами, — то були найчастіше графи чи віконті.

Вона тремтіла, розглядаючи гравюри, аж шовковистий цигарковий папір підіймався півдугою від її віддиху, а потім знову тихенько прилягав до сторінки. Там, за балюстрадами балконів, юнаки в коротких плащах пригортали до грудей дівчат у білих сукнях, з карнавками на поясі; там були анонімні портрети англійських леді, білявих, кучерявих, — великими ясними очима дивились вони на вас із-під круглих солом'яних бриликів. Деякі, розкинувшись у колясках, катались по парку; кіньми правили двоє маленьких грумів у білих рейтузах, а попереду вистрибом біг хорт. Інші лежали замріяні на канапі з розпечатаною цибулкою в руці і споглядали місяць крізь прочинене вікно, притінене чорною завісою. Наївні юнки, ронячи сльози, цілувались з горлицями крізь грати готичних кліток або, всміхаючись і схиливши голову набік, обривали пелюстки стокротки гострими кінчиками пальців, загнутими, як середньовічні пантофлі. І ви теж були там, султани з довжелезними цибухами, ви розкошували в альтанах, в обіймах баядерок, і ви, гяури, і ви, турецькі ятагани та грецькі фески, і надто ви, бліді краєвиди казкових країн, де часто в одній рамці уживаються пальми й сосни, праворуч тигр, ліворуч лев, на обрії татарські мінарети, а на першому плані римські руїни і тут же поруч верблюди на спочинку, і все це облямоване незайманим, а проте ніби чисто виметеним лісом; широкий прямовисний сонячний промінь тріпоче у воді, сталєво-сіре лоно

якої протинається подекуди білими крилами лебедів.

І лампа, що висіла у Емми в головах, освітлювала з-під абажура ці картини з усього світу, що проходили одна за одною перед очима дівчини в тиші дортуару, під далекий стукіт спізнілого фіакра, що торохтів десь по бульвару.

Коли в Емми померла мати, вона в перші дні дуже плакала. Вона замовила жалібний медальйон для волосся небіжчиці і написала до батька листа, сповненого смутних міркувань про життя. В тому листі вона просила, щоб її поховали в одній могилі з матір'ю. Старий подумав, що вона хвора, й приїхав до неї. Емма в душі була задоволена, що зразу піднеслась до того вишуканого ідеалу безрадісного існування, який назавжди лишається недосяжним для пересічних сердець. Вона з головою поринула в ламартінівські химери, стала вчувати звуки арф над озерними плесами, передсмертне ячання лебедів; безшелесне падіння листя, дихання непорочних дів, що злинають у небеса, і голос передвічного над долами. Згодом їй надокучило це все, але вона не хотіла в тому признатись і журилась далі, за звичкою, потім із самолюбства, аж поки несподівано не відчула себе умиротвореною; смутку в неї в серці лишилося не більше, як зморшок на чолі.

Добрі черниці, які вже пророчили їй релігійне покликання, помітили з великим дивуванням, мадемуазель Руо ніби вислизає з-під їхньої опіки. І справді, вони так ущедряли її службами божими, відреченнями, молитвами та напученнями, такого наговорили їй про шанування святих і мучеників і надавали їй стільки благочестивих порад щодо підкорення плоті й рятунку душі, що вона врешті вчинила, як коняка, котру тягнуть вперед за вуздечку: вона осадила на місці, і вудила вискочили з рота. Всупереч позверхній екзальтованості, вона була проста в душі, любила церкву за квіти, музику — за слова романсів, літературу — за жагуче хвилювання, і всім еством своїм бунтувала проти тайнства віри, повставала проти дисципліни, що була органічно неприйнятна для неї. Коли батько забрав її з пансіону, за нею не жалкували. Настоятелька навіть вважала, що останнім часом вона не виказувала належної пошани до громади.

Повернувшись додому, Емма перші дні з задоволенням командувала слугами, але незабаром село набридло їй, і вона почала сучати за монастирем. Коли Шарль

уперше приїхав у Берто, вона вважала себе вкрай розчарованою істотою, нездатною навчитись чогось нового чи зазнати якихось почуттів.

Але досить було неспокою, спричиненого зміною стану, чи, може, бентежності, викликані присутністю молодого чоловіка, щоб вона повірила, ніби до неї зійшла, нарешті, та чудесна пристрась, яка досі ширяла над нею легендарним рожевим птахом у сяєві поетичних небес; і тепер вона ніяк не могла уявити собі, що тихе життя, яке вона тепер вела, це й було її вимріяне блаженство.

VII

Іноді їй спадало на думку, що це все-таки найкращий час її життя, — те, що зветься медовий місяць. Але щоб зазнати від нього повної втіхи, треба було, мабуть, поїхати в ті екзотичні краї з гучними назвами, де повесільні дні минають у розкішних лінощах! Їхати ступою по крутих шляхах у поштової кареті з блакитними шовковими шторами, слухати пісню кучера, що віддунюється в горах, перегукуючись із бубонцями кіз та приглушеним рокотом водоспаду. Перед заходом сонця вдихати на березі затоки духмяні цитринові пахощі, а ввечері сидіти на терасі вілли вдвох, сплівшись руками, дивитись на зорі й мріяти про майбутнє... Еммі здавалось, ніби в деяких кутках землі щастя вроджується само собою, подібно до того, як деякі рослини вимагають певного ґрунту й не приймаються ні в якому іншому місці. Ах, чому вона не може спертись на поручні балкона швейцарського шале або заховати свою нудьгу в шотландському котеджі, живучи там із чоловіком, і щоб на ньому був чорний оксамитовий фрак з довгими полами, м'які хутряні боти, гостроверхий капелюх і мереживні манжети!

Може, їй хотілось розповісти комусь про всі свої химери. Але як висловити ці невловно бентежні пориви, мінливі, мов хмари, летючі, мов вихор? Вона не могла знайти ні слів, ні нагоди, ні відваги.

І все ж таки, якби Шарль захотів, якби він здогадався, якби його погляд хоч один раз підхопив її думку, — їй здавалось, що серце її прорвалося б раптовою щедрістю, як падають із дерева достиглі плоди, коли його труснути рукою. Але що тісніше спліталось їх інтимне життя, то глибше ставало внутрішнє відчуження Емми.

Розмови Шарля були пласкі, як вуличні тротуари, загальники проходили в них одноманітною плетеницею в своєму буденному вбранні, не викликаючи ні хвилювання, ні сміху, ні задуми. Він сам признавався, що, живучи в Руані, ні разу не поцікавився сходити в театр подивитись паризьких акторів. Він не вмів ні плавати, ні фехтувати, ні стріляти з пістолета, і, коли Емма якось натрапила в романі на якийсь незнайомий термін верхової їзди, він не зміг пояснити його значення.

А хіба ж мужчина не повинен знати всього, відзначатися у всіх сферах людської діяльності, втаємничувати жінку у всі пориви пристрасті, у всі тонкощі й секрети життя? А от він нічого не вчив її, нічого не знав, нічого не бажав. Він гадав, що Емма щаслива! І її дратували його благодушний спокій, його вайлувата безтурботність і навіть щастя, що вона дарувала йому.

Іноді вона малювала; для Шарля було великою втіхою стояти біля неї й дивитись, як вона схиляється над папером і, мружачись, розглядає свою роботу або ліпить пучками галочки з хліба. Що ж до гри на фортепіано, то чим швидше бігали її пальці, тим більше захоплювався Шарль. Емма с апломбом вистукувала по клавішах, пробігала не відриваючись усю клавіатуру зверху донизу. Старий інструмент із деренчливими струнами вигримував на все село, коли вікно було розчинене, і часто писар судового пристава, проходячи по дорозі без шапки, у виступях, з якимсь папером у руках, зупинявся послухати.

Крім того, Емма розумілася на господарюванні. Пациєнтам вона надсилала рахунки за візити в формі доладно написаних листів, що не мали нічого спільного з канцелярщиною. У недільні дні, коли на обід приходив якийсь сусіда, вона завжди прихитрялась почастувати його виборною стравою; ренклоди вона майстерно вкладала пірамідками на виноградному листі, варення в неї подавалось на тарілочках; вона навіть мала намір придбати спеціальний посуд для полоскання рота перед десертом. Від усього цього авторитет Боварі чимдалі зростав.

Кінець кінцем Шарль і сам став поважати себе за те, що має таку жінку. Він із гордістю показував відвідувачам її роботи — два ескізи олівцем, які він оправив у широкі рамки й повісив у залі на довгих зелених шнурках. Розходячись з обідні, люди бачили його на порозі дому в гарних вишиваних пантофлях.

З роботи повертався він пізно — о десятій, а то й о двадцятій ночі. Він просив чогось поїсти, і Емма сама подавала йому, бо служниця вже спала. Він скидав сюртук, щоб почувати себе вільніше за вечерею. Перебере всіх людей, яких зустрічав за день, усі села, в яких побував, усі рецепти, які прописав, і, задоволений із самого себе, доїсть рештки печені, погризе шматочок сиру, схрумає яблуко, доп'є графинчик вина, а потім піде в спальню, ляже горілиць і захропе.

Він давно вже звик спати в нічному ковпаку. Фулярова хустка зсовувалась у нього з голови, і на ранок розкуйовджене волосся лізло йому в вічі, все в пуху — наволочка часто розв'язувалась вночі. Він завжди носив високі чоботи з грубими косими брижами на підйомі і з зовсім прямими, наче натягнутими на дерев'яний копил, передками й халявами. *На селі і в таких добре*, казав він.

Мати схвалювала таку ощадність; вона приїздила до сина, як і раніше, коли чоловік здіймав дома велику бучу. Проте пані Боварі-мати якось відразу не злюбила невістки. У неї, мовляв, надто *великопанські замашки*: дрова, цукор і свічки *тануть, як у багатому домі*, а вугілля спалюється за раз стільки, що стало б на десять обідів! Свекруха розкладала білизну в шафі й навчала невістку, як наглядати за різником, коли той приносить м'ясо. Емма покірно вислухувала ті напучення, пані Боварі на них не скупилась. Увесь день тільки й чути було, що «*доню*» та «*мамо*». Обидві говорили, підібравши губи, вимовляли пестливі слова, а голос аж тремтів од притамованої люті.

Коли жила пані Дюбюк, мати почувала себе першою в синовому серці. Тепер любов Шарля до Емми здавалась їй зрадою, грабунком, і вона дивилась на його щастя з німою журбою, як збанкрутілий багач заглядає з вулиці у вікна свого колишнього дому і бачить за столом чужих людей. Мати ніби ненароком нагадувала Шарлю про свої турботи й самопожертву і, порівнюючи їх з Емминим недбальством, доказувала, як нерозважливо любити надмірно таку жінку.

Шарль не знав, що відповідати; він шанував матір і безмежно кохав дружину. Він вважав судження пані Боварі безпомилливими, але Емма була в його очах бездоганна. Коли стара їхала додому, він пробував часом несміливо повторити якесь безневинне її зауваження —

тими самими словами. Але Емма моментально доводила йому, що він помиляється, і спрваджувала його до хворих.

І все ж таки, додержуючись теорій, що здавались їй правильними, вона намагалась розпалити в собі кохання до чоловіка. Декламувала йому в садку при місяці всі любовні вірші, які знала, наспівувала, зітхаючи, журливі адажіо. Але їй так і не вдалося збудити в собі почуття, та й Шарль не ставав від цього ні більш закоханим, ні більш схвильованим.

Нарешті Емма кинула марні спроби викресати з свого серця хоч якусь іскорку вогню. До того ж вона була нездатна зрозуміти те, чого сама не відчувала, і вірити в те, що не виявлялося в умовних формах. Незабаром вона переконалася, що в почуттях Шарля нема нічого особливого. Його любовні пориви стали надто врівноваженими: він милував її у певні години, і це стало ніби якоюсь звичкою, подібною до інших, ніби заздалегідь замовлений десерт по одноманітному обіді.

Лісник, якого Шарль вилікував од запалення легень, подарував Еммі маленьку італійську левретку; Емма брала її з собою на прогулянку; часом вона виходила з дому, щоб побути трохи на самоті й не бачити цього вічного садка й курної дороги.

Вона доходила до Банвільського букового гаю, до старої занедбаної альтанки, що стояла в кінці мурованої огорожі. Там, у канаві серед трав, ріс високий гостролистий очерет.

Спершу Емма розглядалась навкруги — чи не змінилось тут нічого, відколи вона приходила сюди востаннє. Все було, як раніше: наперстянка, левкой, купи кропиви по камінню, плями лишайів на трьох вікнах, наглухо забиті трухляві віконниці, іржаві прогоничі. Її думки блукали спочатку без певної мети, як її собачка, що крутилась туди-сюди по полю, гавкала на жовтих метеликів, ганялась за землерійками або пощипувала маки на межі хлібних ланів. Потім думки потроху прояснювались, і, сидячи на землі, Емма повторювала, копірсаючись у траві кінчиком парасольки:

— Господи! І навіщо я вийшла заміж?

Вона задавала собі питання, чи не могла була б вона зустріти іншого чоловіка, якби обставини склались інакше; вона намагалась уявити, які були б ті нездійснені події, те інше життя, той невідомий їй чоловік. Адже ж

не всі вони такі, як Шарль! Адже міг їй попастися хтось гарний, розумний, благородний, принадний, — мабуть, за таких і повиходили її колишні товаришки по монастирському пансіону. Як там вони тепер? Всі, звичайно, в місті, в гомоні вулиць, у шумі театрів, у блиску балів, — ось життя, від якого повниться радістю серце і розквітають почуття. А вона? У неї існування холодне, як горіще віконцем на північ, і нудьга, як мовчазний павук у темноті, обснує своїм павутинням усі закутки її серця. Їй пригадувалось, як у пансіоні, в день роздачі нагород, вона виходила на естраду за віночком. З пишною косою, в білому платтячку, в відкритих прюнелевих черевичках вона була гарненька; коли вона верталась на своє місце, присутні пани нахилялись до неї й говорили компліменти. У дворі було повно екіпажів, подруги прощалися з нею, вихиляючись із дверцят; проходив, уклоняючись, учитель музики зі скрипкою у футлярі... Як давно все це діялось, як давно!

Вона підкликала Джалі, брала її на коліна, гладила по довгастій вузькій голові й казала:

— Ну, поцілуй свою хазяйку. У тебе ж немає горя...

А потім, вдивляючись у зажурену мордочку стрункої левретки, що протяжно позіхала, вона розчулювалась і, порівнюючи собачку до себе, говорила до неї вголос, ніби розважала засмучену людину.

Часом із моря долітав аж сюди поривистий вітер: промчавши по Кошській рівнині, він обдавав солонуватою вільгістю навколишні поля. Очерети аж свистіли, припадаючи до самої землі, дрібно тріпотячи, шелестіло листя буків, а по гойдливому верховітті буйно перекочувались хвилі рясного шуму. Емма щільніше куталась у шаль і підводилась.

Просіяне крізь листя дерев зеленкувате світло блідо осявало алею, порослу рівним мохом, що тихо шарудів у неї під ногами. Сонце заходило; в просвітах гілля червоно палало небо, і гінкі стовбури виструнчених по прямій лінії дерев вирізьблювались темно-брунотною колонадою на золотому тлі. Еммі ставало моторошно; вона кликала Джалі і хутко поверталась битим шляхом назад у Тост. Дома вона падала в знемозі в крісло і сиділа мовчки весь вечір.

Але наприкінці вересня в її життя увірвалась надзвичайна подія: її було запрошено у Воб'ессар, до маркіза д'Андервільє.

За Реставрації маркіз був статс-секретарем і тепер, збираючись повернутись на політичну арену, заздалегідь готував свою кандидатуру до палати депутатів. Узимку він щедро наділяв бідняків хмизом, а виступаючи в генеральній раді, з незмінним пафосом вимагав прокладення нових шляхів у своїй окрузі. Влітку, у самий розпал спеки, у нього прикинувся в горлі нарив, і Шарль порятував його ніби чудом, вчасно розітнувши пухлину ланцетом. Увечері управитель, якого було послано в Тост заплатити за операцію, розповів, що бачив у лікаревому садку виборні вишні. Як на те, у Воб'єссарі вишні приймались погано, і пан маркіз попросив у Боварі кілька живців для щеплення, потім завітав до нього, щоб подякувати за ласку особисто, побачив Емму і звернув увагу на її гарненьку фігуру і зовсім не сільські манери. У замку вирішили, що запросити молоде подружжя на свято не буде ні надзвичайною милістю, ні особливою нетактовністю.

Якось у середу, о третій годині дня, пан і пані Боварі сіли в свій шарабанчик і рушили в замок, захопивши з собою велику валізу, яку прив'язали ззаду, і коробку з капелюхами, яку поставили перед фартухом. Крім того, у Шарля під ногами стояла ще картонка. Прибули вони надвечір, коли в парку саме запалювали лампіони, щоб екіпажам було видніше їхати.

VIII

Замок був новітньої архітектури, в італійському стилі, з двома висунутими вперед флігелями і трьома під'їздами. Він стояв край широкої левади, по якій між купами високого верб'я блукали попаски корови. Густі зарослі рододендронів, бузку й калини нависали різнотонною лапатою зеленню на обочини закругленої, посипаної піском дороги. Під мостом протікала річка; крізь туман ледве мріли розсипані по вибалку хати під солом'яними стріхами, за ними — порослий лісом косогір, а позаду двома рівнобіжними рядами тягнулися стайні та каретні сараї, що вціліли від старого зруйнованого замку.

Шарлів шарабанчик підкотив до середнього під'їзду. Збіглися лакеї, вийшов сам маркіз і, подавши руку лікарші, повів її до вестибюля.

Вестибюль був високий, вимощений мармуровими плитами. Шум кроків і звуки голосів відлунювали тут, як у церкві. Прямо перед входом підіймалися широкі східці, а по ліву руку галерея з вікнами в сад вела до більярдної, з якої чулося цокання кістяних куль. Проходячи через цю кімнату до салону, Емма побачила за грою кількох поважних панів. Усі в орденах, упираючись підборіддями в високі тугі краватки, вони мовчки усміхалися, орудуючи киями. На стінах, понад темними дерев'яними панелями, висіли портрети в широких золочених рамах; на нижньому багеті чорніли якісь написи. Емма читала: «Жан-Антуан д'Андервільє д'Івербонвіль, граф де ла Воб'ессар і барон де ла Френей, поліг у битві під Кутра 20 жовтня 1587 року». Під другим: «Жан-Антуан-Анрі-Гі д'Андервільє де ла Воб'ессар, адмірал Франції і кавалер ордена св. Михаїла, поранений у бою при Гуг-Сен-Вааст 29 травня 1692 року, помер у Воб'ессарі 23 січня 1693 року». Інші підписи важко було розібрати, бо світло ламп, що відбивалось від зеленого сукна більярда, оповивало мерехтливими сутінками решту кімнати. Воно наводило тьмянний відлиск на похилі полотна і дробилося тонкими білками на тріщинах лаку. З величезних чорних чотирикутників, облямованих золотом, лише де-не-де вихоплювались світліші частини малювання: то бліде чоло, то очі, що дивилися ніби просто на вас, то перука, що спадала рясними напудреними кучерями на червоний мундир, то пряжка під'язки над округлою литкою.

Маркіз одчинив двері до салону. Одна з дам (це була сама господиня) встала, пішла назустріч Еммі і, посадовивши її поруч себе на канапку, заговорила до неї по-дружньому, ніби до давньої знайомої. Маркіза була жінка років під сорок, плечі мала гарні, мов виточені, ніс орлиний, говорила з протягом. Того вечора на її каштанове волосся була накинута проста гіпюрова хустка, що спускалась на шию косинцем. Поряд, на стільці з високою спинкою, сиділа якась білява панночка. Чоловіки, з бутоньєрками в петлицях фраків, розмовляли біля каміна з дамами.

О сьомій годині подали обід. Чоловіки — їх було більше — сіли за одним столом, у передпокої, а дами за другим, у їдальні, з маркізом і маркізою.

Коли Емма зайшла туди, вона ніби впірнула в теплу атмосферу, що духмяніла ароматами квітів, парфумами

тонкої білизни, запахами м'ясива і трюфелів. Полум'я свічок у канделябрах витанцьовувало довгастими язиками на срібних покришках; блідо відсвічував зволожений матовою поволокою гранчастий кришталь; уздовж усього столу рівним рядом тягнулись букети квіток, і на тарілках із широкими краями, в розтрубах серветок, складених на штатт епископської мітри, лежали маленькі овальні булочки. Червоні клешні омарів звисали з блюд. В ажурних кошичках, вистелених мохом, красувались добірні фрукти. Тут же парували смажені перепілки в пір'ї. Поважний, як суддя, метрдотель у шовкових панчохах, коротких штанях, у білій краватці і в жабо подавав гостям блюда з уже нарізаною печенею, спритним рухом ложки скидаючи на тарілку обрані ними шматки. З високої порцелянової пічки, оправленої міддю, нерухомо дивилась на переповнену народом залу статуя жінки, задрапованої аж до самого підборіддя.

Пані Боварі помітила, що багато дам не знімало рукавичок.

На верхньому кінці столу, самотній серед усього цього жіноцтва, сидів старий пан, пов'язаний серветкою, як дитина. Нахилившись над повною тарілкою, він жадібно їв, і з губ його капав соус. Очі в нього були червоні, волосся заплетене в кіску, перев'язану чорною стрічкою. То був маркізів тесть, старий герцог де Лавердьєр — колишній фаворит графа д'Артуа під час ловів у Водрейлі, в маєтку маркіза де Конфлан. Говорили також, що він був коханцем королеви Марії-Антуанетти після пана де Куаньї і перед паном де Лозеном. Його бурхливе життя минуло в гульбищах, дуелях, закладах і галантних інтригах; він процивндрив усе своє майно і був страховищем для своєї родини. За його стільцем стояв лакей і голосно вигукував йому над вухом назви страв, а той тільки вказував на них пальцями і мимрив щось незрозуміле. Еммин погляд мимохіть звертався до цього вислогубого діда і не міг відірватись від нього, як від чогось надзвичайного, величного. Адже він жив при дворі, спав у ліжку королеви!

Розлили в бокали заморожене шампанське. По всьому тілу Емми пробіг дроз, коли вона відчула в роті цей холодок. Зроду не бачила вона гранатів, ні разу не їла ананасів. Навіть цукор-пісок здавався їй тут дрібнішим і білішим, ніж дома.

По обіді дами розійшлися по кімнатах убиратися до балу.

Емма взялась до свого туалету з запопадливістю й ретельністю актриси-дебютантки. Причепуривши зачіску так, як їй радив перукар, вона одягла розстелену на ліжку барежеву сукню. Шарль скаржився, що панталони різьють йому в поясі.

— Штрипки заважатимуть мені танцювати, — сказав він.

— Танцювати? — перепитала Емма.

— Авжеж.

— Чи ти збожеволів? Та тебе ж засміють! Сиди вже краще на місці. Та лікарю воно так і личить, — додала вона.

Шарль замовк. Він ходив по кімнаті з кутка в куток, чекаючи, поки жінка прибереться.

Він бачив її в дзеркалі ззаду. Свічки освітлювали її з обох боків. Темні очі її здавалися зовсім чорними; волосся, укладене в гладенькі бандо, злегка випнуті над вухами, лисніло синюватим відливом, в шиньйоні тремтіла на хисткій стеблині троянда, і штучні росинки вигравали на її пелюстках. Сукня була блідо-шафранового кольору, оздоблена трьома букетами роз-помпон із зеленню.

Шарль хотів поцілувати Емму в плече.

— Облиш! — сказала вона. — Сукню помнеш.

Внизу скрипка заграла ритурнель, затурлюкав ріжок. Емма спустилася по сходах, ледве стримуєчись, щоб не побігти.

Кадриль уже почалась. Гості все прибували й прибували, ледве можна було протовпитись. Емма сіла на банкетці біля самих дверей.

Коли скінчився контрданс, паркет зали звільнився для чоловіків, що розмовляли групами, та для ліврейнних лакеїв з великими тацями в руках. Жінки сиділи попід стінами; мальовані віяла колихались, букети наполовину ховали усмішки; руки, щільно обтягнені білими рукавичками, що обрисовували форму нігтів, вертіли флакончики з золотими затичками. Мереживні оборки хвилювали на корсажах, діамантові брошки сяяли на грудях, браслети з медальйонами бряжчали на оголених руках. В пригладжених на лобі й закручених на потилиці зачісках — вінками, китицями, гронами — красувались незабудки, жасмин, гранатовий цвіт, колосся й волошки.

Нерухомо сиділи по місцях чепуркуваті матрони в червоних тюрбанах.

Коли кавалер узяв Емму за кінчики пальців і вона стала з ним у ряд, дожидаючи помаху смичка, серце її забилося дужче. Але незабаром хвилювання щезло. Погойдуючись у ритмі музики, вона плила вперед, ледь поводячи шиєю, і мимоволі посміхалась, коли скрипка співала якесь ніжне соло, під час якого решта інструментів змовкала; тоді виразно чувся чистий дзвін луїдорів, що сипались неподалік на сукно картярських столів. Потім знову вступав враз увесь оркестр: лунали грімливі розкоти корнет-а-пістона, в такт опускались на паркет ноги, роздimalись і шелестіли спідниці, сплітались і розтискались руки; ті ж самі очі то опускались перед нею, то знову ловили її погляд.

Серед гостей, що танцювали або стояли, розмовляючи, коло дверей, впадало в вічі кільканадцять чоловіків віком від двадцяти п'яти до сорока років, які вирізнялися з-поміж інших певними рисами фамільної схожості, дарма що були неоднакові літами, одягом і зовнішністю.

Фраки в них були краще пошиті, ніж у інших, та й сам матеріал був ніби тонший; волосся, начесане буклями на скроні, лисніло від якоїсь особливо вишуканої помади. Обличчя матово-білі — властивий сибаритам колір, що так гарно відтіняється блідістю порцеляни, переливами муару, лаковим глянцем елегантних меблів, і підтримується витонченим гастрономічним режимом. Низенькі краватки не стісняли їм шиї, відкохані бакенбарди спадали на відкладені комірці: втирались вони парфумованими хусточками, міченими візерунчастими монограмами. Літні чоловіки мали досить моложавий вигляд, а молодші були позначені дочасною зрілістю. В їхніх байдужливих поглядах відбивалася спокійність щоденно задоволених бажань; крізь делікатні манери просвічувалась та особлива брутальність, яку породжує панування над істотами, покірними й норовистими водночас (а це розвиває силу волі й тішить гонор): їзда на породистих конях і товариство купованих жінок.

За три кроки від Емми якийсь пан у синьому фракі та бліда жінка з перловим кольє на шиї розмовляли про Італію. Вони захоплювались колонами собору св. Петра, Везувієм, краєвидами Тіволі, Каstellамаре й Кассіно, генуезькими трояндами, Колізеєм у місячному сяйві. А другим вухом Емма ловила уривки розмови, повної

незрозумілих для неї слів. Оточений групою гостей молодик розповідав, як на тому тижні він «побив у Англії Міс Арабеллу й Ромула» та дістав приз у дві тисячі лудорів, «майстерно взявши перешкоду». Інший жалівся на те, що його скакуні жиріють, ще хтось скаржився, що в друкарні перекутили ім'я його коня.

Повітря в залі стало душним, огні потьмяніли. Чимало гостей відхлинуло в білярдну. Лакей став на стілець і вибив дві шибки; на брязкіт скла пані Боварі повернула голову й побачила в саду селян, що попріпадали до вікон, заглядаючи в залу. Їй пригадалась ферма Берто. Вона побачила перед собою селянський двір, грязький ставок, батька в блузі під яблунею, саму себе, як вона колись, ще дівчинкою, знімала пальцями вершок із глечиків у молочарні. Але в сьогоднішній пишноті її минуле життя, досі таке ясне, цілком відходило в тінь, і її починав навіть брати сумнів, чи справді вона жила тим життям. Вона була тут, і поза цим балом усе було оповите якимось туманом. Вона саме їла мараскінове морозиво, тримаючи в лівій руці позолочене мушлеве блюдечко, і, примруживши очі, поволі смакувала його.

Дама, що сиділа поруч із нею, впустила віяло. Мимо проходив якийсь молодий пан.

— Коли ваша ласка, пане, підійміть віяло,— попросила дама.— Воно впало за канапу.

Пан нахилився, і Емма побачила, що в ту мить, як він простягав руку, молода дама кинула йому в капелюх щось біле, складене трикутником. Піднявши віяло, пан підніс його дамі з гречним уклоном. Вона подякувала, злегка кивнувши головою, і уткнулась носом у свій букет.

Після вечері, на яку подавали багато іспанських і рейнських вин, суп із раками та мигдалевим молоком, пудинги «Трафальгар» та різні м'ясні захоходи з драглями, карети почали одна за одною від'їжджати від замка. Відслонивши краєчок муслінової фіранки, можна було бачити, як у п'їтмї блимали вогні їхніх ліхтарів. Банкетки, що стояли попід стінами зали, спустили, тільки за столами лишилось кілька картярів. Оркестранти відсвіжали язиком натруджені кінчики пальців. Шарль куняв, прихилившись спиною до дверей.

О третій годині ранку почався котильйон. Емма не вмiла танцювати вальса. Але всі вальсували, навіть мадемузель д'Андервільє і сама маркіза. Залишились тільки

гості, що ночували в замку. Їх було не більше дванадцяти душ.

Тим часом один із вальсуючих, якого називали просто віконт, у низько відкритому жилеті, що щільно облягав йому торс, уже вдруге підійшов ангажувати пані Боварі, запевняючи, що буде її вести і в неї вийде все прекрасно.

Вони почали повагом, потім завальсували швидше. Вони крутились — і все крутилось довкола них, мов диск на осі: лампи, меблі, панелі, паркет... Коли вони завертали біля дверей, край Емминої сукні обвивав коліно партнера і їхні ноги майже торкались. Він нахилився, щоб заглянути їй у вічі, а вона закидала голову, щоб поглянути на нього; її огорнула якась нестяма, і вона як стій спинилась. Потім вони закружляли знову, і віконт, усе прискорюючи рухи, повів Емму до самого кінця зали, де вона, задихана і мало не зомліла, на якусь мить припала йому головою до грудей. А потім, так само вальсуючи, але вже повільніше, віконт одвів її на місце; вона відкинулась назад, прихилилась до стіни й затулила очі рукою.

Коли вона відкрила очі, перед дамою, що сиділа на дзиглику посеред салону, стояло навколішки троє кавалерів. Дама обрала віконта, і скрипка знову заграла.

На них усі дивились. Вони проносилися взад і вперед; вона тримала корпус нерухомо, ледь нахиливши голову, а він зберігав весь час свою позу: стан вигнутий, лікоть округлений, шия випнута вперед. О, ця вміла вальсувати! Вони танцювали довго і втомили всіх інших.

Потім гості поговорили ще якусь часинку і, побажавши одне одному доброї ночі або, радше, доброго ранку, порозходилися спати.

Шарль ледве плентався, тримаючись за поручні. Він *не чув під собою ніг*. П'ять годин поспіль простовбичив він за столами, дивлячись на віст, хоч нічого в тій грі не тямив. З якою насолодою він зітхнув, знявши з себе черевки!

Емма накинула на плечі шаль і розчинила вікно. Надворі стояла темна ніч, накрапав дрібний дощик. Емма вдихала вологе повітря, що відсвіжувало їй повіки. Бальна музика ще дзвеніла у неї в вухах, і вона намагалась не скоритися сну, щоб продовжити ілюзію цього розкішного життя, з яким вона мала вже прощатись.

Почало світати. Емма довго дивилась на вікна замка, силкуючись відгадати кімнати всіх тих, кого вона бачила увечері. Їй хотілося б узнати їхнє життя, проникнути в нього, злитися з ним.

Але було холодно, Емма тремтіла. Вона роздяглася й шмигнула під ковдру до сонного Шарля.

За сніданком було багато людей, він скоро скінчився. Ніяких напоїв, на превелике диво лікаря, не подавали. Зараз же після сніданку мадемуазель д'Андервільє зібрала в кошик шматочки білих булочок і понесла їх на ставок лебедям. Гості пішли гуляти в оранжереї, де дивовижні ворсисті рослини громадились пірамідами під висячими вазами, з яких, мов із гадючих гніздищ, вививалося попереplутуване зелене огудиння. Оранжерея сполучалась критою галереєю із господарськими будівлями. Бажаючи розважити пані Боварі, маркіз повів її оглядати стайні. Над яслами в формі кошиків були прибиті порцелянові дощечки, на яких чорними літерами були виведені імена коней. Коні форкали і тупали, коли повз них проходив хазяїн, цмокаючи язиком. Підлога в лимарні блищала, як паркет у вітальні. Каретна зброя висіла посередині на двох рухомих тумбах, а на стінах були порозвішувані вуздечки, батоги, стремена, поводи.

Тим часом Шарль казав слугам запрягти шарабанчик. Його подали до під'їзду, уклали всі речі, і подружжя Боварі, попрощавшись з маркізом та маркізою, рушило назад у Тост.

Емма дивилась мовчки, як крутяться колеса. Шарль умостився на самому краї лавки і правував, розіп'явши руки: конячка трюхикала інохіддю в надто широко розсунутих голоблях. Попущені віжки похльоскували її по крижах, беручись миловинням, а валіза, припасована ззаду, поторохувала об кузов.

Вони були на Тібурвільському узвозі, коли назустріч їм із сміхом промчала кавалькада вершників з сигарами в зубах. Еммі здалося, що між ними був і віконт; вона обернулась, але змогла добачити вже далеко на обрії тільки мигтіння голів, що підіймались і опускались у мінливих ритмах рисі чи галопу.

Проїхавши ще чверть льє, їм довелося спинитись — підв'язати мотузкою наритник. Оглядаючи востаннє упряж на конячці, Шарль помітив у неї під ногами якусь річ, нахилився й підняв портсигар, вишитий зеленим шовком з гербом посередині, як на занавісках карети.

— О, та він не порожній, — сказав Шарль, — тут ще дві сигари. Буде мені на вечір.

— А ти хіба куриш? — здивувалась Емма.

— Курю часом, як трапиться.

Він поклав знахідку в кишеню й цвяхнув конячку батогом.

Коли вони приїхали до себе в господу, обід був ще не готовий. Пані розгнівалась. Настазі відповіла їй не надто чемно.

— Геть! — гукнула Емма. — Мені таких грубіянок не треба.

На обід був суп із цибулею і телятина під шавлем. Сівши напроти Емми, Шарль промовив щасливим голосом, потираючи руки:

— Нема як дома!

З кухні чулося хлипання служниці. Шарль симпатизував бідолашній Настазі. Колись, у невеселі часи вдівства, вона допомогла йому скоротати немало вечорів. Вона ж була його перша пацієнтка і найстаріша знайома в цих місцях.

— То ти й справді проженеш її? — спитав він на решті.

— А прожену. Хто мені заборонить? — відповіла жінка.

Потім вони грілись на кухні, поки служниця прибрала їм спальню на ніч. Шарль закурив. З незвички він смішно відкопильював губи, щохвилини спльовував і при кожній затажці відкидався назад.

— Тобі стане недобре! — сказала йому презирливо Емма.

Він відклав сигару і побіг до колонки — запити холодною водою. Емма схопила портсигар і хутко сховала його в шухляду.

Наступний день видався їй нескінченно довгим. Вона гуляла у себе в садочку, ходила туди й назад усе тією ж алейкою, спиняючись перед клумбами, перед шпалерами абрикосів, перед гіпсовим кюре, здивовано роздивляючись на ці добре знайомі їй предмети. Яким далеким їй здавався вже бал! Хто це віддалив на таку відстань позавчорашній ранок від сьогоднішнього вечора? Ті гостини в замку Воб'ессар стали в її житті зяючим провалом, — так часом бурею розчахне скелю навпіл за одну ніч. Проте Емма скорилась долі; вона побожно сховала в комоді свій святковий туалет, навіть атласні черевички,

що в них підошва пожовкла від сковзкого навощеного паркету. І з серцем у неї сталося те саме, що з черевичками: воно потерлось об розкіш і взялося якоюсь незмивною сугою.

Спогади про той бал стали для Емми своєрідним заняттям. Щосереді вона говорила собі, прокидаючись: «Ах, тиждень тому... два тижні... три тижні тому — я була там!» Мало-помалу всі обличчя змішалися в її пам'яті, призабулись мелодії контрдансів, примерхли барвиліврей і пишнота замкових покоїв; деякі подробиці вивітрились, але жаль лишився.

IX

Часто, коли Шарля не бувало дома, вона підходила до шафи і виймала захований поміж білизною зелений шовковий портсигар.

Вона розглядала його, розкривала і навіть нюхала пропахлу духом вербени й тютюну підкладку. Чий же він був? Певно, віконтів. Не інакше, як дарунок коханки. Його вишивали на маленьких палісандрових п'яльцях, ховаючись від цікавих очей, над ним годинами просиджувала закохана рукодільниця, мрійливо схиливши кучеряву голівку. Любовні зітхання вплелися тут у кожну петельку канви, кожен стібок голки вшивав якусь надію чи спогад, а все це шовкове шиття було переткано одною мовчазною жагою. А потім віконт забрав якось той дарунок із собою. Про що вони говорили в той час, як цей портсигар лежав на мармуровій полиці каміна, між вазами з квітками й годинником Помпадур? Вона в Тості. А він тепер у Парижі... Париж! Який він, той Париж? Яке величчє ім'я! Емма повторювала це слово півголосом, упиваючись ним. Воно дзвеніло їй у вухах, як соборний дзвін, воно палало їй в очах — навіть на етикетках помадних слоїків.

Уночі, коли під вікнами, співаючи «Материнку», скрипіли своїми возами рибалки, вона прокидалась. «Завтра вони будуть там», — казала вона, прислухаючись до стуку ошинованих залізом коліс, що зразу завмирав на немощеній дорозі, як тільки валка виїздила за село.

Вона проводила їх думками, — підіймалась із ними на пагорби, спускалась у долини, минала селища, гнала битим шляхом під ясними зорями... Їхала-їхала і забивалась невідь-куди, в якесь туманне місце, де уривалась її мрія.

Вона придбала собі план Парижа і часто, водячи пальцем по карті, мандрувала по столиці. Гуляла по бульварах, спиняючись на кожному розі, на перехресті вулиць, перед білими квадратами кварталів. А коли очі нарешті стомлювались, склепляла повіки й бачила, як у темряві коливаються од вітру вогні вуличних ліхтарів, чула, як ляскають підніжки карет, відкидаючись біля театральних під'їздів.

Вона передплатила дамський журнал «Кошик» і «Дух салонів». Не минаючи ані рядочка, жадібно поглинала вона всі звіти про прем'єри, верхогони, вечірки, цікавилась дебютом тої чи іншої актриси, відкриттям нової крамниці. Знала останні моди сезону, адреси фешенебельних кравців, дні прогулянок у Булонському лісі, розклад спектаклів у опері. Слідкувала за романами, вивчаючи за Еженом Сю обстановку великопанських домів, шукаючи в творах Бальзака й Жорж Санд уявного задоволення власних жадань. Навіть до столу не сідала без книжки і, поки Шарль їв чи говорив щось до неї, гортала собі сторінки. Читаючи книжки, Емма весь час згадувала віконта, порівнювала його з літературними персонажами. Він був ніби центром осяйного кола, та коло це чимдалі ширшало, і, розпромінюючись від його образу, ореол яскрів усе дужче, осяваючи інші мрії.

Париж, безберегий, як океан, мерехтів перед Емминими очима в рожевій імлі. Проте многолике життя, що вирувало в цій круговерті, все-таки ділилось на якісь частини, розпадалось на окремі картини. Емма помічала з них тільки дві чи три, і вони заслоняли від неї всі інші, як правдиве втілення життя всього людства. В дзеркальних залах, серед овальних столів, застелених оксамитом із золотими торочками, виступав на лискучих паркетах світ дипломатів. Там були сукні з довгими шлейфами, страшні таємниці, бентежні страждання, сховані за чемними усмішками. Потім починалось товариство герцогів і герцогинь; там усі були бліді і вставали о четвертій годині дня; жінки — бідні ангели! — носили спідниці, облямовані англійським мереживом, а чоловіки — невизнані генії під жевжикуватою зовнішністю — замордовували на прогулянках коней, розважались літом у Бадені і, нарешті, років під сорок одружувались із багатими спадкоємцями. В окремих кабінетах нічних ресторанів реготала в сьайві свічок розмаїта юрба літераторів та актрис. Вони були щедрі, мов

королі, повні щерть ідеальних поривань і фантастичних забаганок. Це було якесь піднесене понад життям існування, що рвійно шугало між небом і землею у несказанній величі. Все інше в світі губилось десь у невідповідності, не займало певного місця, ніби й не існувало. Чим ближче була дійсність, тим більше відвертались від неї її думки. Все, що безпосередньо оточувало Емму, — нудне село, обмежені міщани, мізерія буденщини, — здавалось їй чимось винятковим у житті, прикрою випадковістю, що не знати як звалилась на її голову, але поза цим тісним колом бував безмежний світ блаженства й пристрасті. У своїх бажаннях Емма змішувала насолоду розкошів з сердечними radoщами, вишуканість манер з делікатністю душі. Хіба любов не потребує, подібно до екзотичних рослин, розпушеного ґрунту й живодайного тепла? І чому зітхання при місячнім світлі, і довгі обійми, і сльози, що зрошують руки в хвилину розлуки, і пал жаги, і ніжність, і бентежність — усе це було для неї невіддільним від пишних замків, де люди розкошують на дозвіллі, від будуарів з шовковими завісами й м'якими килимами, від жардиньєрок із квітками, від ліжок на високих підмостках, від блиску самоцвітів і аксельбантів на лівреях?

Човгаючи грубими підошвами, проходив коридором поштовий конюх, який щоранку приходив до лікаря чистити кобилу; на ньому була латана блуза й шкарбани на босу ногу. Ось ким доводиться задовольнятися замість грума в коротеньких штанцях! Скінчивши роботу, він ішов і не вертався до наступного дня. Приїздячи додому, Шарль сам одводив кобилу до стайні, знімав сідло і надягав оброть; тим часом служниця приносила їй кидала с'як-так у ясла оберемок сіна.

На місці Настазі, яка нарешті виїхала з Тоста, розливши море сліз, Емма взяла в дім чотирнадцятилітню дівчинку-сироту з лагідним обличчям. Вона заборонила їй носити нічний чепчик, привчила говорити до панів у третій особі, подавати склянку води на тарілці, стукати в двері, перш ніж заходити до кімнати, прасувати й крохмалити білизну й допомагати при туалеті: вона хотіла зробити з неї собі камеристку. Нова служниця була слухняна й покірлива — боялась, щоб її не прогнали. Але мадам звичайно забувала в буфеті ключ, і Фелісіте щовечора брала звідти трохи цукру і хрумала його на самоті в ліжку, помолившись на сон грядущий.

По обіді вона часом виходила на вулицю погомоніти з поштовими конюхами. Мадам сиділа у себе нагорі.

Емма носила дуже відкритий капот; між шалевими вилогами виднілася плоена шемізетка з трьома золотими гудзиками; за пояс правив їй шнурок з великими китицями, а на маленьких гранатового кольору пантофлях красувались банти з барвистих стрічок. Вона купила собі бювар, поштового паперу, ручку, конверти, хоч писати не було кому. Зранку вона заходжувалась витирати пил з етажерки, розглядалась у дзеркало, брала книжку, а потім, замріявшись, упускала її на коліна. Їй хотілось податися в мандри або повернутися в монастир. Бажалось водночас померти — і жити в Парижі.

А Шарль — під дощ, під сніг — знай роз'їжджав верхи околишніми путівцями. Він їв яечню за столом на якій-небудь фермі, бабрався в пітних постелях, пускав хворим кров, що часом теплою цівкою дзюрила йому в лице; вистукував недужих, підкачуючи брудні сорочки, вислухував хрипи, розглядав, що було в нічних горшках; зате щовечора знаходив дома веселий вогонь, накритий стіл, м'які меблі і елегантно вбрану гарненьку жінку, від якої так і пашило свіжістю. Не знати, звідки й брався той аромат — чи не від її тіла напахчувалась сорочка?

Емма чарувала його своєю тонкою вигадливістю: то вона по-новому виріже паперові розетки на свічки, то перешіє оборки на сукні, то видумає якусь незвичайну назву для найпростішої страви, абияк звареної наймичкою, і Шарль виїсть, смакуючи, всю тарілку. В Руані вона побачила дам, що носили на годинниках в'язку бредоків, — накупила того добра й собі. Оздобила камін двома великими вазами синього скла, справила собі несесер із слонової кості, з позолоченим наперстком. Що менше розумівся Шарль на жінчиних примхах, то більше вони зачаровували його: від них ще повнішим ставало його блаженство, ще любішим здавалось домашнє вогнище. Вони мов золотим пісочком посипали вузьеньку стежечку його життя.

Він був при здоров'ї, мав добрий вигляд; репутація його остаточно встановилась. По селах його любили — він був чоловік не гордий. Він пестив дітей, ніколи не заглядав у шинок і взагалі викликав довір'я своєю моральністю. Особливо вдало лікував од катарів і простудних захворювань. Щоб часом не убити пацієнта, Шарль майже завжди прописував якусь заспокійливу мікстуру,

іноді блювотне, ванну для ніг або п'явки. Але й хірургія не лякала його: він робив людям сильні кровопускання — як коням, — а зуби рвав так, що аж гай гудів.

Бажаючи йти в ногу з наукою, Шарль передплатив за проспектом новий журнал «Медичний вулик». Він пробував читати дещо після обіду, але не проходило й п'яти хвилин, як уже засинав, розморений духотою й ситістю, — голова схилялась на руки, а волосся гривою розсипалося по столу, черкаючись підставки лампи. Емма дивилась та тільки плечима здвигала. Чого не судився їй чоловіком хоч який-небудь мовчазний, упертий трудівник — один із тих, що порпаються ночами в книжках і під шістдесят років наживають, у додачу до ревматизму, хрестик, ношений у петельці мішкуватого фрака?.. Їй хотілося б, щоб прізвище Боварі — це ж і її прізвище! — стало славнозвісним, красувалось у вітринах книгарень, фігурувало в газетах і журналах, гриміло на всю Францію. Але Шарль не відзначався честолюбством. Один лікар з Івето, що з ним він був якось на консиліумі, сказав йому при постелі хворого, в присутності родичів, щось образливе. Увечері, коли Шарль розповів цю історію, Емма страшенно обурилась вчинком його колеги. Шарль був розчулений. Він пустив сльозу й поцілував жінку в лоб. Але вона нестямилась від сорому — їй хотілося прибити його. Щоб угамувати нерви, вона вибігла в коридор, розчахнула вікно і стала вдихати свіже повітря.

— Який нікчема! Який нікчема! — шепотіла вона, кусаючи собі губи.

І взагалі Шарль чимдалі більше дратував її. З роками в нього з'явилися вульгарні манери: за десертом він стругав ножем пробки від порожніх пляшок, суп їв присьорбуючи, а після їжі прочищав зуби язиком. Він починав гладшати, і здавалося, що очі його, маленькі від природи, придавлювались опасистими щоками до самих скронь.

Часом Емма заправляла йому в жилет червону обшивку плетеної фуфайки, перев'язувала краватку, викидала геть обтріпані рукавички, які він збирався натягати. Але все це вона робила не заради нього, як йому гадалось, а заради себе самої, з химерного дражливого егоїзму. Іноді вона навіть переказувала йому те, що читала — уривки з романів і нових п'єс, анекдоти з великосвітської

хроніки. Як-не-як, а Шарль був таки людиною, завжди готовою слухати її і на все притакувати. А Емма, бувало, і з левреткою ділилась своїми таємницями. Зрештою, на безлюдді заговориш і до полін у каміні, і до маятника стінного годинника.

Але в глибині душі вона сподівалась якоїсь переміни. Як матрос на розбитому кораблі, вона розпачливо металася очима по безкрайї пустелі свого життя, виглядаючи білого вітрила в тумані дальніх обріїв. Вона не знала, що то буде за випадок, яким вітром принесе його до неї, до якого берега її приб'є; вона не знала, чи то буде шлюпка, чи трипалубний корабель, чи буде він навантажений стражданням, чи налитий щастям аж по люки. Але, прокидаючись уранці, вона щоразу сподівалась, що це станеться сьогодні, — і прислухалась до кожного шуму, зривалася з місця, дивувалась, що нема нічого й нікого. А коли заходило сонце, вона журилась і не могла діждатись завтрашнього дня.

Знову настала весна. Коли прийшли перші жаркі дні і зацвіли груші, у Емми з'явилась астма.

З початку липня вона стала рахувати на пальцях, скільки тижнів залишається до жовтня: можливо, маркіз д'Андервільє дасть у Воб'ессарі ще один бал. Але і вересень уже минув, а не було ані листів, ані візитів.

Після цього гіркого розчарування серце знову спустіло, знову потяглись нудні, одноманітні дні.

Невже вони отак і тягнутимуться нескінченною низкою — сірі, буденні, порожні? У людей навіть найбанальніше життя скрашається можливістю якоїсь переміни. Часом одна-однісінька пригода тягне за собою незчисленні перипетії, певну зміну декорацій. А в неї — нічого. Певно, так од бога судилось. Майбутнє здавалось темним коридором, в кінці якого були наглухо забиті двері.

Вона занедбала музику. Навіщо грати? Для кого? Все одно їй ніколи не доведеться, сидючи за ерарівським роялем в оксамитовій сукні з короткими рукавами, перебігати легкими пальцями по клавішах із слонової кості і відчувати, як, ніби вітерець, хвилює концертним залом з краю в край захоплений шепіт слухачів. А коли так, то чи варто мучитись над нудними етюдами? Не виймала вона з шухляд і свого малювання та гаптування. Кому воно потрібне? Шиття теж тільки дратувало її.

— Мені вже нема чого читати, — казала вона.

Так і сиділа вона на місці, розжарюючи в вогні кухонні щипці або дивлячись у вікно на дощ.

Сумно було їй на душі в неділю, коли дзвонили до вечерні. В німому отупінні прислухалася вона до мірних ударів деренчливого дзвона, дивилась, як по даху сусіднього дому спроквола походжав кіт, вигинаючи дугою спину під скісним промінням призахідного сонця. Вітер на шляху збивав хмари куряви. Час від часу звідкись долидало виття собаки, а монотонне бовкання дзвона без угаву лунало по селу, котилося в далекі гони...

Але ось люди починали виходити з церкви. Жінки в дерев'яних навощених черевиках, селяни в нових блузах, простоволоса дівчора бігла вистрибом попереду, — всі розходились по домівках. Лише п'ять-шість чоловік (весь час ті самі) грали до самої ночі в «корок» біля воріт харчевні.

Зима випала холодна. Шибки у вікнах на ранок замурувало крижаними узорами, і кволе світло, що струмилось, мов крізь матове скло, часом так і не яснішало до самого смерку. О четвертій годині доводилось уже світити лампу.

Погожими днями Емма виходила в сад. На капусті мерехтів срібlistими розводами іній; довгі блискучі нитки снувались од качана до качана. Пташок було не чути, все немов заснуло. Абрикоси були обставлені соломою, виноградна лоза вилася хворою гадюкою попід карнизом стіни, на якій, придивившись, можна було побачити повзучих стоногів. У гіпсового кюре в трикутці, що читав молитовник під ялинами в куточку, відкришилася права нога, а лице полупилося від морозу і взялося немов білим лишаєм.

Потім Емма знову підіймалась до себе в кімнату, замикала двері, шурувала вугілля в каміні і, знемагаючи від жару, відчувала, як нудьга все важче лягала їй на душу. Вона залюбки спустилася б униз побалакати із служницею, та соромливість утримувала її.

Щодня завжди о тій самій порі відчиняв віконниці свого будиночка вчитель у чорній шовковій шапочці і проходив сільський стражник у блузі, з шаблею при боці. Вранці і ввечері тюпали по вулиці поштові коні — завжди по троє в ряд — до ставка на водопій. Вряди-годи дзеленчав дзвіночок на дверях харчевні та скрипіли під вітряну годину на залізних прутах мідні тазики,

що правила за вивіску над дверима голярні. Вітрину її прикрашав старий малюнок, вирізаний з модного журналу, та воскове погруддя в жовтому шиньйоні. Перукар теж нарікав на те, що життя в нього склалось невдало, що йому нема чого ждати від майбутнього. Мріючи про перукарню у якомусь великому місті, от як у Руані, на набережній чи проти театру, похмурий майстер цілий день гуляв по вулиці взад і вперед, від мерії до церкви, виглядаючи клієнтів. Підводячи очі, пані Боварі завжди бачила його на посту: ніби вартовий, патрулював він у своїй фесці набакир, у ластиковій куртці.

Іноді надвечір за вікнами зали показувалось засмагле обличчя з чорними баками, яке розпливалось у широкій лагідній усмішці, виблискуючи білими зубами. Зразу ж зринала мелодія вальса, і під звуки катеринки кружляли й кружляли на кришці, в ляльковім салоні між кріслами, канапами і консолями, танцюристи заввишки в палець — жінки в рожевих тюрбанах, тірольці в камізельках, мавпочки в бальних фраках, кавалери в куценьких штанцях, — і все це відбивалось у маленьких дзеркальцях, зліплених по кутках стьожками фольгового паперу. Катеринщик крутив корбу, заглядаючи у вікна праворуч і ліворуч. Час від часу він підіймав коліном свій інструмент, що муляв цупким ремнем йому в плече, і цвиркав на тротуарну тумбу довгою цівкою бурої слини. Музика, то жалібна й тягуча, то весела і шпарка, з шипінням виривалася з-за рожевої тафтяної занавіски, що трималась на візерунчастій мідній планці. Ці самі мелодії гралися десь у театрах, співалися в салонах, під них танцювалось вечорами в осяяних жирандолями залах. Вони долітали до Емми, як відголоси великого світу. Нескінченні сарабанди вихрилися їй у голові, і думка, ніби баядерка на квітчастому килимі, в'юнилась разом із звуками, пурхаючи від мрії до мрії, від смутку до смутку. Зібравши в кашкет милостиню, катеринщик запинав свою скриньку старим чохлам із синього полотна, закидав її на спину і, важко ступаючи, брався далі. Емма проводила його очима.

Особливо нестерпні були для неї години обіду в цій тісній їдальні внизу, з димучою пічкою, рипливими дверима, відсирілими стінами і вогкою підлогою. Їй здавалось, що на тарілці подають їй усю гіркоту існування, а від погляду на паруюче варене м'ясо у неї в душі клубочилась огида. Шарль їв довго й багато; вона гризла

горішки або, спершись ліктями на стіл, водила вістрял ножа по цераті.

Господарчі справи вона зовсім занехаяла. Пані Боварі-старша, приїхавши до них у великий піст, була вражена такою переміною. Справді, Емма перше була така чепурна, така вибаглива, а тепер цілими днями ходила невбрана, носила сірі прості панчохи, світила лойовими свічками. Вона одно говорила, що раз немає достатків, треба жити ощадно, що вона дуже задоволена, цілком щаслива, що їй дуже подобається в Тості, — і свекрусі ні до чого було причепитися. До того ж Емма, очевидно, не збиралась прислухатися до її порад; одного разу, коли свекруха спробувала зауважити, що хазяї повинні стежити за благочестям прислуги, вона відповіла таким гнівним поглядом і таким холодним усміхом, що бідолашна жінка більше не заводила подібних розмов.

Емма зробилась вередливою, їй важко було догодити. Вона замовляла для себе окремі страви, а потім і не торкалась до них; сьогодні пила тільки молоко, а завтра чай — чашку за чашкою. То їй було холодно, і вона вперто не виходила з кімнати, то вона мліла від духоти, відчиняла всі вікна, одягалася в легенькі плаття. То вона не давала просвітку служниці, а то раптом засипала її гостинцями або посилала погуляти до сусідів. Бувало, що вона роздавала старцям усі дрібні гроші з свого гаманця, хоч не відзначалась особливою щедрістю і чулістю до чужих страждань, як, зрештою, і більшість людей, що вийшли з села: душі в них звичайно такі заскорузлі, як мозолясті руки їхніх батьків.

У кінці лютого дядько Руо привіз зятеві на спогад про своє одужання чудову індичку і прогостював у них три дні. Шарль був увесь час зайнятий хворими, і з старим мусила сидіти Емма. Він кутив у кімнатах, спльовував у камін, говорив про хліборобські справи, про корів і телят, про дробину, про муніципальну раду, і, коли старий нарешті поїхав, дочка зачинила за ним двері з таким задоволенням, що аж сама здивувалась. А втім, вона вже не приховувала свого презирства до всіх і всього, що оточувало її; часто-густо вона умисно висловлювала чудернацькі думки — гудила те, що слід було хвалити, і хвалила те, що вважалося ганебним і непристойним. Чоловік тільки очі витріщав, слухаючи такі речі.

Невже цьому жалюгідному животінню не буде кінця? Чим вона гірша від тих жінок, що живуть щасливо?

У Воб'ессарі вона бачила герцогинь, у яких і талії були грубші, і манери вульгарніші. За віщо ж, боже, така несправедливість? Притулившись головою до стіни, Емма плакала. Їй до болю хотілося зазнати того бурхливого й блискучого життя, тих нічних маскарадів, тих зухвалих розкошів і жагучих захоплень, що марились їй віддавна.

Вона ставала щораз блідішою, у неї почались серцебиття. Шарль прописав їй валер'янку й камфорові ванни. Але всякі спроби лікування ще дужче дратували її.

Бували дні, коли на неї находила якась хвороблива балакучість, потім це збудження змінювалось тупою байдужістю, і вона сиділа мовчки й нерухомо. Тоді вона підтримувала свої сили тільки тим, що цілими флаконами виливала на себе одеколон.

Вона постійно скаржилась на Тост, і Шарль вирішив, що її хвороба викликана якимись впливами місцевого клімату. Упевнившись у цій думці, він почав серйозно думати про те, щоб переїхати кудись в інше місце.

Тоді Емма стала пити оцет, щоб іще більше схуднути. У неї з'явився сухий кашель і остаточно пропав апетит.

Шарлю нелегко було покидати Тост після чотирирічного перебування і якраз у такий момент, коли він починав *ставати на ноги*. Та що вдієш — раз треба, то, значить, треба! Він повіз жінку у Руан, до професора, в якого колись учився. Виявилось, що Емма нездужала на нервовому ґрунті і потребувала переміни клімату.

Розпитавши людей, Шарль довідався, що в Нефшательській окрузі є чимале містечко Йонвіль-л'Аббеї, звідки якраз перед тижнем виїхав лікар — польський емігрант. Тоді він написав до місцевого аптекаря, щоб дізнатися, скільки там населення, чи далеко живе найближчий лікар, чи багато заробляв на рік його попередник і так далі. Діставши задовільну відповідь, Шарль вирішив перебратися туди на весну, якщо тільки здоров'я Емми не покращає.

Одного дня, готуючись до близького від'їзду, Емма розбирала речі в шухляді і вколола об щось палець. То був дріт від її весільного букета. Флердоранжеві пелюстки пожовкли від пилу, атласні стьожки з срібною крайкою обтріпалися. Вона жбурнула букет в огонь. Квітки спалахнули, як суха солома. На попелі лишився поволі дотліваючий червоний кущик. Емма дивилась, як він

горів. Тріскались картонні пуп'янки, корчилились мідні дротинки, розтоплювався позумент; обсмалені паперові вінчики звивались над жаром, ніби чорні метелики, поки, нарешті, не вилетіли в комин.

У березні, коли вони виїхали з Тоста, пані Боварі була вагітна.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Йонвіль-л'Аббеї (назва походить від старовинного капуцинського абатства, від якого вже й руїн не лишилось) — містечко, розташоване за вісім льє від Руана, між Аббевільським і Бовезьким шляхом, у долині річки Ріель, що впадає в Андель і жене біля свого гирла три водяні млини; у ній водиться форель, що принадує сюди в недільні дні хлопців-вудкарів.

Коли звернеш із шляху коло Буасьєра і виберешся путівцем на невисоке узгір'я Ле, побачиш усю долину. Вона поділяється річкою на дві різко відмінні половини: ліворуч — сіножаті, праворуч — орна земля. Луки розкинулись уздовж пасма положистих пагорбів і за ними зливаються з брейськими пасовищами, а на схід сонця рівнина помалу підіймається і стелеться все ширше, половіючи до самого обрію латками житніх ланів. Річка, що в'ється між трав'янистими берегами, відмежовує світлою стьожкою барви полів від зелені лугів, і вся долина нагадує простелену долі величезну кирею з зеленим оксамитовим коміром, облямованим срібляною тасьмою.

Наближаючись до містечка, побачиш на обрії, прямо перед собою, Аргейські дубняки і Сен-Жанські кручі, помережані зверху донизу довгими й нерівними рудими смугами. То — патьоки від дощів, а цеглянистий колір рисок, що виділяються на сірій поверхні гори, походить від численних залізистих джерел, що беруть тут свій початок і пробиваються по всій околиці.

Тут сходяться межі Нормандії, Пікардії та Іль-де-Франсу. У цій проміжній області і говірка якась безлика, і ландшафт невиразний. Тут виробляється найгірший на

всю округу нефшательський сир, а землеробство дуже клопітна справа: сипкі піщані ґрунти захарашчені дрібним камінням і вимагають багато гною.

До 1835 року до Йонвіля майже неможливо було дістатися; але о цій порі прокладено чималий путівець, що зв'язує Аббевільський шлях з Ам'єнським. По ньому часом проходять валки з Руана до Фландрії. Проте Йонвіль так і залишився глухим закутком, незважаючи на доступ до *ринків збуту*. Мешканці уперто тримаються малоприбуткового лугівництва, замість підносити рільничу продукцію, і ледаче містечко, одвертаючись од нив, розростається природно ближче до води. Його видно здалеку: лежить собі, розкинувшись на березі, мов чередник, що спочиває над річкою.

Під горою за мостом починається обсажене молодими осичками шосе, що веде прямо до околиці містечка. Двори тут пообгороджені тинами, посередині стоять хати, а круг них, під крилатими деревами, обчепленими драбинами, косами й тичками, розкидані різні господарські будівлі — возовні, давильні, винарні. Солом'яні стріхи, ніби насунуті на самі очі хутрянні шапки, майже на цілу третину затуляють низенькі віконця з товстими опуклими шибками, вдавленими посередині, як денце в пляшці. Попід білими тинькованими стінами з чорними навскоси поперечками туляться де-де хирляві груші, а перед сінешніми дверми поставлені маленькі вертушки — вони не пускають до хати курчат, що прибігають до порога клювати хлібні кришки, розмочені в сидрі. Чим далі в містечко двори вужчають, будинки купчаться тісніше, тини зникають. Ось над вікном колишеться пучок папороті, почеплений на мітлище. Тут кузня, а трохи далі стельмашня; коло неї стоять, викочені трохи на дорогу, два-три вози. Ще вище біліє за палісадником великий дім, а перед ним круглий газон, де стоїть, притуливши пальчика до губ, маленький амур; обабіч ганку висяться дві чавунні вази, на дверях блищить металева табличка. В цьому домі, найкращому в містечку, живе нотаріус.

Кроків за двадцять далі, по той бік вулиці, перед майданом — церква. Довкола неї — цвинтар, обнесений низькою огорожею; він заселений так густо, що старі надмогильні плити, осілі майже врівень із землею, утворюють суцільний настил, на якому проросла зелена травиця вимальовує правильні чотирикутники. Церкву

відбудовано наново в останні роки королювання Карла X. Дерев'яне склепіння починає трухлявіти зверху, і місцями на його синьому тлі проступають чорні плями. Над дверима, де повинен міститися орган, виведений крилас для чоловіків; туди підіймаються гвинтовими сходами, що аж дзвенять під дерев'яними черевиками.

Денне світло проходить у церкву крізь прості, немальовані шибки і скісним промінням освітлює ряди лав, поставлених під прямим кутом до стіни; подекуди на них прибито гвіздками солом'яні мати, а над ними напис великими літерами: «Лавка ім'ярек». Далі, де звужується головний прохід, навпроти сповідальні красується невеличка статуя діви Марії в шовковій ризі і тюлевому, цяткованому срібними зірочками покривалі; щоки в богородиці нарум'янені, як у ідолів із Сандвічевих островів. Нарешті, в самій глибині перспективу завершує копія «Святої родини», подарована міністром внутрішніх справ, яка висить над вітварем між чотирма високими свічниками. Ялинові лави на хорах так і лишилися нефарбованими.

Добру половину широкої йонвільської площі займає критий ринок — черепичний навіс, підпертий двома десятками стовпів. На розі, поряд з аптекою, стоїть мерія, споруджена за проектом паризького архітектора, — подоба грецького храму. Нижній поверх будівлі оздоблений трьома іонічними колонами, а верхній — галереєю з круглими арками; на фронтоні — галльський півень; однією лапою він спирається на хартію, в другій тримає терези правосуддя.

Але найбільше привертає до себе увагу аптека пана Оме, навпроти трактиру «Золотий лев». Особливо впадає вона в вічі увечері, коли всередині засвічується лампа і червоні та зелені кулі на вітрині відкидають по бруківці кольорові відблиски. Поміж тими кулями, ніби в бенгальському вогні, видніється темний силует аптекаря, схиленого над конторкою. Дім його згори донизу заліплений оголошеннями, виведеними звичайним письмом, рондо і друкованими літерами: «Віші, зельтерська, барезька вода, кровоочисні екстракти, препарат Распайля, арабське борошно, пастила Дарсе, мазь Реньйо, перев'язочні матеріали, розчини для ванн, лікувальний шоколад тощо». А на вивісці, що тягнеться вздовж усього фасаду, золотими літерами значиться: «Аптека Оме». Всередині за великими терезами, при-

гвинченими до прилавка, над скляними дверима кра-сується напис: «Лабораторія», а на самих дверях ще раз повторено золотими літерами на чорному тлі: «Оме».

Більше в Йонвілі й дивитись немає на що. Головна — і єдина — вулиця, де є ще кілька дрібних крамничок, тягнеться не більше як на рушничний постріл і уривається на завороті дороги. Як лишиш її по праву руку і підеш низом попід Сен-Жанською горою, вийдеш просто на кладовище.

Під час холери його поширили: розмурували з одного боку огорожу й прикупили суміжну ділянку землі в три акри, але могилки, як і раніше, туляться ближче до брами, а нова половина майже вся гуляє. Кладовищенський сторож, він же гробокоп і паламар при церкві, маючи подвійні доходи з покійників, засаджує, крім того, вільну площу картоплею. Але та грядка з року в рік вужчає, і коли в містечку лютує пошесть, старий не знає, чи йому радіти покійникам, чи сумувати, риючи все більше могил.

— Ти годуєшся мертвяками, Лестібудуа, — сказав йому якось кюре.

Почувши ці похмурі слова, сторож задумався. На деякий час він навіть був згорнув своє городництво, але потім знову взявся вирощувати бульбу, ще й бреше, що вона росте «самосійки».

З часу тих подій, про які в нас буде мова, в Йонвілі нічого не змінилось. На шпилі церковної дзвіниці, як і раніше, крутиться бляшаний триколірний прапорець; над галантерейною крамницею й досі майорять на вітрі два ситцеві вимпели; в аптеці по-старому поволі гниють собі в каламутному спирті недоноски, схожі на жмути білої губки, а над входом у трактир старий, полинялий від дощів золотий лев, як і колись, виставляє напоказ свою кучеряву, як у пуделя, шерсть.

Надвечір того дня, коли в Йонвіль мало приїхати подружжя Боварі, хазяйка цього трактиру, вдова Лефрансуа, так метушилася в себе на кухні, що аж упріла, пораючись біля каструль. Ще б пак, завтра базарний день. Треба заздалегідь порубати м'ясо, попатрати курчат, зварити суп і каву. Та ще приготувати обід своїм постійним столовникам, а також для лікаря, його дружини та служниці. Більярдна аж розлягалась од реготу. У задній кімнатці три мірошники гукали горілки. Дрова в печі палили, вугілля тріщало; на довгому кухонному

столи, серед шматків сирої баранини, дрібно здригалися стоси тарілок, бо поряд на колоді саме шаткували шпинат. Десь на пташарні кудкудакали кури й гелготали гуси — за ними ганялася з ножом служниця.

Біля печі грів спину віспуватий чоловік у зелених шкіряних капцях, в оксамитовій шапочці з золотою китицею. На його обличчі було відбите цілковите самозадоволення; здавалось, він дивився на життя з таким самим спокоєм, як щиголь, що висів у нього над головою в плетеній клітці. Це був аптекар.

— Артемізо! — гукнула хазяйка. — Нарубай хмизу, поналивай графини, принеси горілки, та швидше! Коли б хоч знати, що їм подавати на десерт, тим гостям, що ви чекаєте... Господи боже! Знову ті биндюжники галасують у більярдній! А віз їхній так і стоїть коло самих воріт. Приїде «Ластівка», то ще поламає. Піди поклич Полита, нехай укотить у возовню!.. Повірите, пане Оме, вони в мене випили зранку, може, вісім глеків сидру, а зіграли вже більше п'ятнадцяти партій у більярд... Та вони мені все сукно на більярді пошматують, — казала вона, поглядаючи на клієнтів віддалеки, з ополоником у руках.

— Не велика біда, — зауважив пан Оме. — Новий купите.

— Новий більярд! — жажнулася вдова.

— Авжеж. Старий уже нікуди не годиться, пані Лефрансуа. Запевняю вас, ви просто самі собі шкодите. І дуже шкодите. До того ж тепер пішла мода на вузькі лузи і важкі киї. Грають більше в карамболь, ніж у пірамідку... Усе міняється! Треба йти в ногу з віком. От ви подивіться на Тельє...

Хазяйка почервоніла з досади.

— Що не кажіть, — вів далі аптекар, — а в нього більярд кращий, ніж у вас. І якби комусь спало на думку влаштувати патріотичну пульку на користь поляків або потерпілих од поводі ліонців...

— Боялась я вашого голодранця Тельє! — зневажливо здвигнула гладкими плечима хазяйка. — Не турбуйтеся, пане Оме! Поки буде стояти «Золотий лев», будуть у ньому і клієнти. У нас іще є, слава богу, і знаємо, де взяти. А вашу «Французьку кав'ярню» запечатають одного чудового ранку, ще й об'яву наліплять на віконниці!.. Перемінити більярд, — мурмотіла вона вже про себе. — Та на ньому ж так зручно складати випрану

білизну, а в мисливський сезон можна послати постелю шістьом нічліжникам!.. Та де ж це забарився той роззява Івер?

— Ви що, ждатимете його, щоб подавати обід вашим столовникам? — спитав фармацевт.

— Ждатиму? А пан Біне? Адже він заявиться рівно о шостій, хвилина в хвилину. Другого такого акуратиста пошукати по всьому білому світу. І обов'язково йому треба сидіти на тому самому місці, в маленькій кімнаті. Убий його, не сяде обідати за іншим столом! А вже що перебірливий, що вибагливий — спробуй йому догодити сидром... Це не те, що пан Леон: той приходить коли о сьомій, коли о пів на восьму, що не подай, то й з'їсть. Такий чудесний молодий чоловік. І голосу ніколи не підвищить.

— Воно, бачите, є велика різниця між освіченою людиною і акцизником з відставних карабінерів...

Годинник вибив шосту. Ввійшов Біне.

Синій сюртук обвисав на його сухорлявій статури; з-під шкіряного кашкета з зав'язаними на потилиці навушниками й задертим козирком виглядав лисий лоб, удавлений від довголітнього носіння каски. Він носив чорний суконний жилет, волосяний комірець і сірі панталони, у всяку погоду був узутий у добре наваксовані високі чоботи, на головках яких видавались симетричні опуклини від розбухлих великих пальців. Жодна волосинка не вибивалася за лінію його рівно підстриженої руської борідки, що облямовувала, як зелений бордюр клумби, його довгасте, безбарвне обличчя з маленькими очицями й горбатим носом. Він досконало знав усі картярські ігри, був завзятим мисливцем і мав прегарний почерк; дома він завів токарний верстат, виточував знічев'я кільця на серветки і захищав ними всю квартиру із захопленням митця і егоїзмом буржуа.

Біне попрямував до маленької кімнати, але звідти треба було спершу випроводити трьох мірошників. І весь час, поки йому накривали на стіл, він стояв мовчки на одному місці біля груби. Потім перейшов у кімнатку й зачинив за собою двері, як завжди, знявши при вході кашкета.

— У такого язик не відпаде від увічливих розмов, — сказав аптекар, залишившись на самоті з трактирницею.

— Він завжди отак якимось. На тім тижні завернули сюди два комівояжери-суконщики — веселі хлопці,

увесь вечір такі анекдоти розповідали, що в мене аж сльози виступили од сміху... А він сидів тут же, як сич у лісі, і ані пари з уст!

— Так! — підтвердив аптекар. — Нема в нього фантазії, нема дотепності, — нічого того, що характеризує світську людину.

— А проте кажуть, що він чоловік здібний, — заперчила хазяйка.

— Здібний? — перепитав пан Оме. — Хто? Він — здібний? Хіба що до акцизної служби, — додав він уже спокійнішим тоном.

І знову почав:

— Ну, я ще розумію, коли негоціант з великими торговельними зв'язками, юрист, чи лікар, чи фармацевт бувають настільки захоплені своїми справами, що стають диваками, навіть відлюдьками... Історія знає чимало таких прикладів! Але ж ці люди принаймні про щось думають. Ось хоч би й я. Скільки разів мені траплялось шукати ручку на столі, щоб надписати етикетку, — туди-сюди, аж вона за вухом!

Тим часом пані Лефрансуа вийшла за поріг виглядати, чи не їде «Ластівка». Вона здригнулась. До кухні раптом зайшов якийсь чоловік у чорному одязі. У вечірньому присмерку можна було все-таки розглядіти його рум'яне лице і атлетичну фігуру.

— Чим можу служити, пане кюре? — спитала трактирниця, дістаючи з полички каміна одного із мідних свічників, що стояли там цілою батареєю. — Може, вип'єте чогось? Чарочку смородинівки, склянку вина?

Священик відмовився надзвичайно ввічливо. Він зайшов тільки за своєю парасолькою, що забув допіру в Ернемонському монастирі. Попросивши пані Лефрансуа прислати йому парасольку ввечері додому, він подався до церкви: вже дзвонили на вечерню.

Коли звук його кроків затих на площі, аптекар заявив, що він вважає таку поведінку зовсім негідною. Яке мерзенне лицемірство — відмовитись від чарочки! А тим часом потайки попи всі пиячать, і, звичайно, всі вони бажали б повернути часи церковної десятини.

Хазяйка заступилась за кюре.

— Зате він чотирьох таких, як ви, подужає. Торік він допомагав нашим наймитам убирати солому. По шість в'язок одразу тягав на собі. Сказано, сила!

— Браво! — вигукнув аптекар. — От і посилайте дівчат на сповідь до такого завзятого молодця! Е, ні, був би я при владі, то видав би розпорядження щомісяця пускати кров усім священникам. Так, пані Лефрансуа, щомісяця їм — добрячу флеботомію в інтересах моральності й загального спокою!

— Та годі-бо, пане Оме! Ви безбожник! Ви релігії не визнаєте!

— Ні, я визнаю релігію, — відповів фармацевт, — у мене своя релігія. Я, коли хочете, навіть релігійніший за них усіх, з усіма їхніми штуками та фокусами! Так, я вірю в бога. Вірю в найвищу істоту, в творця, а який він є, це мені байдуже. Він створив нас на те, щоб кожен виконував свої обов'язки громадянина і сім'янина. Але мені нема потреби ходити до церкви, цілувати срібні тарілки і годувати своїм коштом зграю шарлатанів, які й без того їдять краще, ніж ми з вами. Бога можна з таким самим успіхом шанувати і в лісі, і в полі, і навіть просто споглядаючи небесну твердь, як це робили люди в давнину. Мій бог — це бог Сократа, Франкліна, Вольтера і Беранже. Моя віра — це «Віра савойського вікарія» і безсмертні принципи вісімдесят дев'ятого року! І тому я не припускаю існування старенького бозі, що гуляє в себе в райському садочку з паличкою в руці, влаштовує своїх друзів жити в череві китовому, вмирає з жалібним криком і воскресає на третій день. Усі ці дурниці абсурдні самі по собі і суперечать елементарним законам природи. Між іншим, це є яскравим доказом того, що попи, самі погрязаючи в багнюці неуцтва, намагаються втягнути в нього і народні маси!

Тут аптекар замовк, шукаючи очима публіку, бо, захопившись власним красномовством, він уявив собі, що виступає на засіданні муніципальної ради. Але трактирниця вже не слухала його; вона прислухалась до якогось далекого шуму. Незабаром можна було розрізнити гуркіт колес і хляпання розслаблених підків, і, нарешті, перед дверима трактиру спинилась «Ластівка».

Жовтий ящик її кузова височів поміж двома великими колесами, що майже сягали брезентового верха, заступаючи пасажирам вид на дорогу і оббризкуючи їм плечі гряззю. Крихітні шибки вузеньких віконець ходором ходили в рамках, коли зачинялись дверцята. Вони були вкриті щільним шаром пилюги, що не відмивалась навіть під час зливи, а зверху заляпувались багнюкою.

Диліжанс був запряжений утрикінь: двоє коней дишельних, третій — попереду. Коли спускалися з гори, екіпаж так розгойдувався, що черкався дном кузова об землю.

На площу вибігло кілька йонвільців, і зразу зчинився гармидер. Той питав про новини, той вимагав якихось пояснень, той прийшов по свої пакунки. Івер не знав, кому перше відповідати. Він виконував у Руані всі доручення місцевих жителів: ходив по крамницях, привозив чоботарю шкури, ковалю залізо, своїй хазяйці — оселедці, жінкам — капелюшки від модистки й накладне волосся від перукаря. Повертаючися з міста, він усю дорогу роздавав усякі речі, — стоячи на передку, він жбурляв їх через паркани у двори, репетуючи на все горло, а коні тим часом тюпали собі самі.

Сьогодні він забарився в дорозі, бо сталася пригода: левретка пані Боварі забігла кудись у поле. Хвилин п'ятнадцять стояли й свистали, кликали її. Потім Івер завернув назад і проїхав з півльє, гадаючи, що ось-ось знайде собачку. Але зрештою довелось їхати без неї. Емма плакала, сердилась, винувала у всьому Шарля. Пан Лере, торговець мануфактурою, що сидів поруч у диліжансі, намагався втішити її, розповідаючи про різні випадки, коли заблукані собаки пізнавали своїх хазяїв через багато років. Відомий факт, говорив він, коли один пес прийшов навіть із Константинополя в Париж. Другий, вертаючись додому, пробіг по прямій лінії п'ятдесят льє і переплив по дорозі чотири річки; у рідного батька пана Лере був пудель, який пропадав десь аж дванадцять років, а потім раптом плігнув йому на спину одного дня на вулиці, коли старий ішов обідати.

II

Першою вийшла з диліжанса Емма, за нею Фелісите, потім пан Лере, якась мамка і, нарешті, Шарль. Його ледве пробудились: як тільки спочіло, він заснув у своєму куточку.

Назустріч приїжджим вийшов Оме. Він засвідчив своє шанування пані Боварі і своє поважання панові Боварі, сказав, що дуже радий з нагоди бути їм у чомусь корисним, і нарешті додав найсердечнішим тоном, що сам, без запрошення, насмівився завітати до них на обід, та ще й без дружини, бо вона у від'їзді.

Зайшовши в кухню, пані Боварі підійшла до каміна. Підібравши на коліні кінчиками пальців сукню і підсмикнувши її таким чином до кісточок, вона простягнула ногу, взуту в чорний ботик, до вогню, де смажилась на рожні баранина. Полум'я осявало всю її постать, пронизуючи ясним світлом тканину сукні, тендітну білу шкіру і навіть повіки, коли вона мружилась від вогню. Яскраво-червоні відблиски перебігали по ній щоразу, коли крізь прочинені двері вривався знадвору вітер.

З другого боку каміна стояв білявий юнак і мовчки дивився на Емму. Це був пан Леон Дюпюї, другий постійний відвідувач «Золотого лева». Він служив клерком у місцевого нотаріуса, метра Гійомена, і страшенно нудився в Йонвілі. Тому він частенько відтягував годину обіду, сподіваючись, що до трактиру нагодиться випадковий подорожній, з яким можна буде пробалакати вечір. У дні, коли робота кінчалася рано, він не знав, куди діватись, і рад-не-рад мусив з'являтися вчасно на обід і витримувати його, від супу до сиру, віч-на-віч з Біне. Ясно, що він з радістю згодився на пропозицію хазяйки пообідати в товаристві з приїжджими. Всі гості перейшли до великої зали, де пані Лефрансуа веліла ради такої okazji накрити стіл на чотири персони.

Оме попросив дозволу не знімати фески, бо боявся застудитись. Потім заговорив до сусідки:

— Ви, напевне, стомились, ласкава пані? Наша «Ластівка» так жахливо трясє й підкидає!

— Це правда, — відповіла Емма, — але мене завжди радують поїздки. Люблю переїжджати з місця на місце.

— Ох, це така нудота — сидіти вічно на одному місці! — зітхнув клерк.

— Коли б вам довелося, як мені, — встряв Шарль, — не златити з коня...

— А по мені, що може бути приємнішим? — заперечив Леон, звертаючись більше до Емми, і додав: — Якщо є можливість.

— Власне кажучи, — говорив тим часом аптекар Шарлю, — медична практика в наших краях не дуже клопітна справа. Стан наших шляхів дозволяє користуватись кабріолетом, а хворі платять за візити непогано, бо хлібороби живуть у нас заможні. У медичному відношенні, крім звичайних випадків запалення кишок, бронхіту, жовчних захворювань тощо, в тутешніх місцях трапляється часом, у період жнив, переміжна пропасниця. Але

взагалі важких випадків мало; чогось специфічного теж не можна відзначити, хіба що золотуха, поширення якої викликається, безперечно, жажливими гігієнічними умовами селянських жител. Ах, пане Боварі! Вам доведеться боротися з численними забобонами, з багатьма закоренілими передсудами, які вперто намагатимуться противитись усім зусиллям вашої науки. Чимало ще в нас таких, що, замість звернутися до лікаря чи аптекаря, вдаються до молитов, мощів та попів. Проте клімат у нас, власне кажучи, пристойний, і в селищі навіть нараховується кілька дев'яностолітніх дідів. Температура, за моїми особистими спостереженнями, взимку падає до чотирьох градусів, а влітку, в найжаркіші дні, — доходить до двадцяти п'яти — максимум тридцяти градусів за Цельсієм, тобто двадцять чотири за Реомюром, чи п'ятдесят чотири за Фаренгейтом (як рахують англійці), — не більше. І справді, нас захищає від північних вітрів Аргейський ліс, а від західних — Сен-Жанська височина. Таким чином, літня спека, у сполученні з водяною парою, яка підіймається з річки, та наявністю на лугах значної кількості худоби, що виділяє, як відомо, багато аміаку, тобто азоту, водню й кисню (ні, тільки азоту й водню!), літня спека, кажу, висмоктуючи вологу з ґрунту, змішуючи ці різнорідні випари, збираючи їх, так би мовити, в один пучок і еднаючись із розлитою в атмосфері електрикою (при наявності останньої), могла б, кінець кінцем, породити шкідливі міазми, як це буває в тропічних країнах. Проте ця жара якраз там, звідки вона до нас приходить, вірніше, могла б приходити, а саме на півдні, пом'якшується південно-східними вітрами, які, охолоджуючись над Сеною, налітають на нас часто зненацька, як російські бурани!

— Чи є тут в околицях хоч якийсь місця для прогулянок? — спитала пані Боварі, звертаючись до юнака.

— О, дуже мало, — відповів той. — На самому пагорбі, біля узлісся, є так званий «вигін». Часом у неділю я ходжу туди з книжкою і милуюсь на захід сонця.

— Немає нічого чарівнішого від заходу сонця, — промовила Емма, — особливо на березі моря.

— О, я дуже люблю море, — зауважив пан Леон.

— І чи не здається вам, — вела далі пані Боварі, — що над цим безмежним простором вільніше ширяє дух, що споглядання його підносить угору душу і навіває думки про безконечність, про ідеал?

— Так само і гірські краєвиди, — підхопив Леон. — Мій двоюрідний брат мандрував торік по Швейцарії, то говорив, що неможливо уявити собі всю красу озер, чарівність водоспадів і грандіозність льодовиків. Ви бачите сосни небувалих розмірів, перекинуті кладкою через потоки, хатинки, що попрутулялись на стрімких урвищах, а крізь просвіти в хмарах під вами ген-ген унизу зеленіють долини... Таке видовище пориває людину до молитви, до екстазу! Я не дивуюсь тому славнозвісному музикантові, який, шукаючи натхнення, виїжджав грати на фортепіано в яку-небудь чарівну місцевість.

— А ви займаєтесь музикою? — спитала вона.

— Ні, але дуже люблю її, — відповів він.

— Е, ви його не слухайте, пані Боварі! — перебив Оме, нахилиючись над тарілкою. — Це він прибіднюється... Що це ви, юний друже! Адже кілька днів тому ви так знаменито співали у себе в кімнаті «Ангела-хранителя». Я чув усе з лабораторії: ви виконували цю штуку, як справжній артист!

Леон справді квартирував у аптекаря. Кімната його була на третьому поверсі й виходила вікнами на площу. Він почервонів при цьому компліменті свого домохазяїна. А Оме вже знову повернувся до лікаря і називав йому по порядку всіх визначніших мешканців Йонвіля. Він розповідав анекдоти, давав довідки. Ніхто гаразд не знає, скільки грошей у нотаріуса; крім того, є тут сімейка Тювашів, що завдає всім немало клопоту...

Емма знову спитала:

— А яка музика вам більше до вподоби?

— О, звичайно, німецька, — вона кличе в царство мрій.

— А італійську оперу ви слухали?

— Ще ні, але сподіваюсь побувати в ній на той рік, коли поїду в Париж кінчати юридичний факультет.

— Як я вже мав честь доповідати вашому чоловікові, — сказав аптекар, — дякуючи цьому бідоласі Яноді, що виїхав звідси так нерозважно, ви будете мати приємність мешкати в одному з найкращих домів Йонвіля. Для лікаря цей будинок особливо вигідний тим, що в ньому є двері, які виходять прямо в провулок: це дозволяє входити й виходити непомітно. До того ж при домі є все, що потрібно для господарства: пральня, кухня з кімнаткою для прислуги, невеличка вітальня, садок тощо. Ваш попередник не шкодував витрат! Він спеціально поставив собі в кінці саду, при самому березі, окрему альтану, щоб

пити в ній влітку пиво, і якщо ви, ласкава пані, кохаєтесь у садівництві, то можете...

— Жінка моя не любить таких занять, — сказав Шарль. — Хоч їй і рекомендують моціон, вона воліє сидіти в кімнаті з книжкою.

— Отак і я, — зауважив Леон. — І справді, яка це втіха — сидіти ввечері з книжкою біля каміна, коли в шибки б'ється вітер, а в кімнаті затишно горить лампа...

— Правда, правда! — сказала Емма, пильно дивлячись на нього великими чорними очима.

— В такі хвилини ні про що не думаєш, — провадив він далі, — і час минає непомітно. Не сходячи з місця, мандруєш по далеких сторонах, ніби бачиш їх, і думка, сплітаючись із фантазією, захоплюється окремими картинами або стежить за розвитком подій. Здається, що ти зливаєшся з героями, що під їхньою одежею б'ється твоє власне серце...

— Правда, правда, — повторила Емма.

— Чи траплялось вам коли-небудь, — питав Леон, — зустрічати в якійсь книжці думку, що вже раніше не виразно снувалась у вашій голові, якийсь призабутий образ, що ніби повертається здалека й достоту виражає ваші власні невловні відчуття?

— Таке зі мною бувало, — відповідала вона.

— Ось чому я найбільше люблю поетів, — вів далі Леон. — Вірші якісь ніжніші за прозу, від них легше плачеться...

— Але вони стомлюють кінець кінцем, — заперечила Емма. — Я, навпаки, більше охоча до романів, у яких події розгортаються так стрімливо, що аж страх бере. Я ненавиджу банальних героїв і помірковані почуття, подібні до тих, що зустрічаються в реальному житті.

— Дійсно, — зауважив клерк, — такі твори не зворують серця і, на мою думку не відповідають справжньому призначенню мистецтва. Серед розчарувань життя так солодко буває линути мрією до благородних характерів, до щирих почуттів, до картин блаженства. Для мене тут, на безлюдді, це єдина розвага і розрада. Але в Йонвілі так мало цікавого!

— Мабуть, так само, як і в Тості, — сказала Емма. — Там я завжди брала книжки в бібліотеці.

— Коли ви, ласкава пані, не відмовите мені честі скористатись моїми послугами, — обізвався аптекар, почувши її останні слова, — то можу рекомендувати вашій

увазі мою власну книгозбірню, де представлені найкращі автори: Вольтер, Руссо, Деліль, Вальтер Скотт, «Відгуки фейлетонів» і так далі. Крім того, я одержую різні періодичні видання, в тому числі й щоденну газету «Руанський маяк», при якій маю честь бути кореспондентом по округах Бюші, Форжа, Нефшателя і Йонвіля.

Товариство сиділо за столом уже дві з половиною години; служниця Артеміза, лівиво човгаючи по підлозі своїми плетеними капцями, подавала тарілки по одній, була неуважна, усе плутала і весь час забувала зачиняти за собою двері до більярдної, які грюкали об стіну клямкою.

Леон, сам того не помічаючи, під час розмови поставив ногу на перекладину стільця пані Боварі. На ній була синя шовкова краватка, під якою гофрований комірець тримався прямо, як брижі. Розмовляючи, вона то підіймала, то опускала голову, і підборіддя її то поринало в батист, то поволі виринали з нього. Поки аптекар балакав із Шарлем, між молодими людьми, що сиділи поруч, точилась якась наче безпредметна розмова, в якій усі випадкові фрази вели, одначе, до єдиного центра — спільних уподобань. Паризькі театри, назви романів, нові кадрили, світ, якого не знали вони обоє. Тост, де жила раніше Емма, Йонвіль, де вони перебували тепер, — про все переговорили вони до кінця обіду.

Коли подали каву, Фелісіте пішла в новий дім приготувати спальню, і незабаром співрозмовники повставали з-за столу. Пані Лефрансуа дримала біля погаслого каміна, а конюх Іполит з ліхтарем у руці чекав пана й пані Боварі, щоб провести їх додому. В його рудому патлатому волоссі стирчала солома, він накульгував на ліву ногу. Конюх прихопив парасольку пана кюре, і всі рушили в дорогу.

Містечко спало. Від стовпів на критому ринку лягали на площу довгі тіні. Земля була світла, як літньої ночі. Але будинок лікаря стояв за п'ятдесят кроків від трактуру, і майже зразу ж по виході довелось побажати одне одному на добраніч. Товариство розійшлося.

У передпокої Емма відразу відчула на плечах, ніби вологе простирало, холодок від свіжого тиньку. Стіни були нещодавно побілені, дерев'яні сходи рипіли. У спальні, на другому поверсі, білувате світло соталося в шибки вікон, не завішених фіранками. Видно було верхівіття дерев, а за ними — луг, оповитий туманом, що клубочився

над річкою. Посеред кімнати валялись у безладді шухляди, вийняті з комода, пляшки, рами, золочені карнизи, перини, тази: два носії, що перетягували сюди речі, покидали все хлящем.

Це вже вчетверте доводилось Еммі спати на незнайомому місці. Вперше це було, коли вона вступала в монастир, удруге — коли приїхали в Тост, утретє — у Воб'єсарі. Це було вчетверте. І щоразу нове місце було ніби початком нового періоду в її житті. Емма не вірила, щоб на новому місці все могло йти по-старому. І якщо її дотеперішнє життя було погане, значить, майбутнє, гадала вона, має обов'язково змінитися на краще.

III

Прокинувшись другого дня уранці, Емма помітила на площі клерка. Вона була в пеньюарі. Він побачив її і вклонився. Вона швидко кивнула головою й зачинила вікно.

Леон цілий день чекав шостої години вечора, але, зайшовши в трактир, застав там тільки пана Біне, що сидів за своїм столом.

Учорашній обід був для Леона важливою подією. Досі йому ще ніколи не доводилось розмовляти дві години підряд з *дамою*. Як же це він спромігся сказати їй, та ще й такою мовою, стільки речей, яких він ніколи не говорив раніше так доладно? Леон був несміливої вдачі і відзначався тією стриманістю, за якою можуть критися воднораз і соромливість, і нещирість. Йонвільці вважали, що в нього *прекрасні манери*. Він завжди терпляче вислухував міркування старших і, здається, зовсім не цікавився політикою — дивна річ для молоді людини. Крім того, мав ще різні таланти: малював аквареллю, розбирав ноти в скрипичному ключі і після обіду, коли не грав у карти, охоче брався за книжку. Пан Оме поважав його за освіченість, пані Оме любила за послужливість. Він часто водив гуляти в сад маленьких Оме, вічно замурзаних, дуже погано вихованих дітлахів, що слабували на недокрів'я, як і їхня мати. Крім няньки, за ними наглядав аптекарський учень Жюстен, двоюрідний небіж Оме. Взятий у дім з *ласки*, він був одночасно й за служника.

Аптекар виявив себе чудовим сусідом. Він порекомендував Еммі найкращих торговців, привів до неї чоловіка,

у якого купував сидр, сам покуштував напій і прослідкував, щоб бочку поставили в погребі як слід; навчив її дешево купувати масло і домовив паламаря Лестібудуа доглядати за садом, бо старий працював не тільки в церкві та на цвинтарі, а ще й садівникував по людях, беручи платню за рік або поденно.

Така надмірна люб'язність і послужливість аптекаря пояснювалась не тільки його схильністю допомагати ближнім. За всім цим крився цілий план.

Справа в тому, що Оме порушував параграф перший закону від 19 вентоза XI року, який забороняв займатися медичною практикою особам без відповідних дипломів. Одного разу по чиємусь анонімному доносу його викликали в Руан, у службовий кабінет королівського прокурора. Високий урядовець прийняв його, стоячи в мантиї з горностаєм на плечах і в береті. Це було вранці, перед засіданням суду. По коридору лунало важке гупання жандармських чобіт, а десь іздалеку чулося ніби скреготання ключів у величезних замках. У вухах аптекаря так стукотіло, що він боявся, щоб із ним не трапився удар; йому вже ввижалась тюремна камера, сім'я в сльозах, розпродаж аптеки з молотка, розкидані слоїки і пляшечки... Щоб відійти від переляку, він мусив завернути до кав'ярні і вихилити склянку рому з зельтерською водою.

Проте спогади про цю грізну пересторогу мало-помалу стерлися, і аптекар, як і раніше, почав давати клієнтам невинні поради в кімнаті за аптекою. Але мер дивився на нього скоса, колеги зазрили йому, — доводилось усіх боятись. Підійти під ласку панові Боварі — значило заслужити його вдячність і примусити його мовчати, якщо згодом він щось помітить. Тим-то пан Оме щоранку приносив лікареві газету, а ввечері частенько одвигався з аптеки й забігав до нього побалакати.

Шарлю тим часом було невесело: пацієнти не з'являлись. Цілими годинами він сидів і мовчав, спав у себе в кабінеті або дивився, як жінка шие. Щоб трохи розважитись, він найнявся за робітника сам до себе і навіть спробував пофарбувати горище рештками вохри, що там покинули малярі. Але його дуже турбували грошові справи. Він стільки витратив на ремонт квартири в Тості, на туалети дружини й на переїзд, що за ці два роки не стало всього посагу — понад три тисячі еку. А скільки речей зіпсувалось чи загубилось при пере-

возі з Тоста до Йонвіля, не кажучи вже про гіпсового кюре, що злетів із воза і розхряпався на бруку Кен-кампуа...

Від цих думок його відвертала приємніша турбота — вагітність Емми. Чим більше наближався час пологів, тим дужче він її любив. Між ними, здавалось, встановлювався новий тілесний зв'язок, міцніло постійне відчуття тіснішої близькості. Коли Шарль здалеку дивився на її лінкувату ходу і повний стан, не стягнений в корсет, коли вона сідала напроти нього в крісло, втомлена і млява, щастя сповнювало його серце по вінця. Він зривався з місця, цілував її, голубив, називав мамусею, вів її танцювати, плакав і сміявся, лепетав їй усякі ласкаві й жартівливі слова, які тільки спливали йому на ум... Думка, що вона завагітніла від нього, викликала в ньому захоплення. Тепер у нього було все, що треба. Він спізнав людське життя до кінця і влаштувався в ньому певно і спокійно.

Емма була спочатку дуже здивована, а потім їй захотілось швидше родити, щоб узнати, що значить бути матір'ю. У неї не вистачало грошей на всі витрати — на колиску в формі човника з рожевими шовковими занавісками, на вишивані чепчики тощо, і вона з досади відмовилась від усяких турбот про придане для дитини, віддавши все без довгих міркувань на волю містечкової швачки. У неї не було тих радощів готувань, у яких ви-зріває материнська ніжність; можливо, її любов до дитини потерпіла від цього вже в зародку.

Проте незабаром вона почала більше про неї думати, бо в Шарля тільки й мови було за обідом, що про немовля.

Їй хотілося хлопчика. І щоб він був здоровий, чорнявий. А назвати його Жоржем. Ця думка, що вона народить саме хлопчика, ніби давала їй надію на винагороду за всі її минулі невдачі. Мужчина принаймні сам собі пан; він може вільно віддаватися своїм пристрастям, блукати по різних країнах, долати всі перешкоди, зазнавати найнепрístupніших утїх. А жінка завжди зв'язана. Інертна і разом з тим податлива, вона змушена рахуватися і з своєю тілесною слабкістю, і з приписами суспільних законів. Воля її, ніби стримувана тасьмою вуалька на її капелюшку, тріпоче від найменшого вітерця. Жінку завжди вабить якесь бажання і завжди стримує якась умовність.

Емма розродилася в неділю, близько шостої години ранку, на сході сонця.

— Дівчинка, — сказав Шарль.

Вона одвернулася і зомліла.

Майже зразу ж прибігла й розцілувала її пані Оме, а за нею тітка Лефрансуа з «Золотого лева». Сам аптекар, як людина, що знає звичаї, поздоровив породіллю, кинувши кілька слів крізь прочинені двері. Потім пан Оме виявив бажання поглянути на дитину і сказав, що дівчинка гарна.

Одужуючи після пологів, Емма багато думала над тим, як назвати дочку. Спочатку вона перебирала всі імена з італійськими закінченнями, такі, як Клара, Луїза, Аманда, Атала; подобалось їй також ім'я Гальсуїнда, а ще більше — Ізольда або Леокадія. Шарль бажав назвати дитину по імені матері, — Емма не захотіла. Перегорнули з початку до кінця весь календар, питали думки у знайомих.

— Цими днями мав я розмову з паном Леоном, — сказав Оме. — Він дивувався, чому ви не назвете дівчинку Магдалиною. Це зараз наймодніше ім'я.

Але пані Боварі-мати і слухати не хотіла про ім'я, яке носила велика грішниця. Сам пан Оме полюбляв імена, що нагадували б про якусь велику людину, славетний подвиг або благородну ідею, і за цим принципом охрестив усіх своїх чотирьох дітей. Так Наполеон був уособленням слави, а Франклін — свободи; Ірма, можливо, була поступкою романтизмові, зате Аталія — даниною пошани невмирущому шедевр французького театру. Філософські переконання пана Оме не перешкоджали йому захоплюватись мистецтвом, мислитель анітрохи не заглушував у ньому чулої до краси людини; він умів проводити грані, умів розрізняти фантазію від фанатизму. В «Аталії», приміром, він не схвалював ідеї, але захоплювався стилем, метав громи і блискавки проти загального задуму, але розсипався в похвалах перед усіма деталями. Він обурювався вчинками дійових осіб, але упивався їхніми монологами. Читаючи прославлені сцени, він нестямився від захвату; але, згадуючи, що все це приносить неабиякі вигоди попам і церквам, впадав у відчай. Остаточно гублячись у цій мішанині почуттів, він водночас мріяв і покласти на голову Расіна лавровий вінок, і посперечатись із ним з добру чверть години.

Нарешті Емма пригадала, що в замку Воб'ессар маркіза назвала при ній одну молоду жінку Бертою, і вирішила спинитись на цьому імені. Дядько Руо не міг приїхати на хрестини, і в куми запросила пана Оме. Він надарував хрещениці потроху всякого добра, що водилося в його аптеці: шість коробок ююби, цілу склянку ракаута, три пачки мальвової пастили та шість паличок ячмінного цукру, що він розшукав у шафі. Після обряду влаштували званий обід, на який запросили й кюре. Гості розгарячились. Коли подали лікер, пан Оме завів «Бога чесних людей», пан Леон заспівав баркаролу, а хрещена мати, пані Боварі-старша, виконала якийсь романс часів Імперії. Наприкінці обіду пан Боварі-старший зажадав, щоб до нього принесли дитину, і заходився хрестити її шампанським, поливаючи голівку прямо зі склянки. Абат Бурнізьєн обурився таким блюзнірським глузуванням із святого таїнства, Боварі-батько процитував йому у відповідь кілька куплетів із «Війни богів». Тоді кюре вирішив піти; дами благали його залишитись. У справу втрутився й аптекар; кінець кінцем хазяям пощастило посадовити священника на місце, і він спокійно взяв із свого блюдечка надпиту чашку кави.

Пан Боварі-батько прогостював у Йонвілі цілий місяць, дивуючи місцевих мешканців своїм пишним військовим кашкетом із срібним галуном, у якому він виходив уранці на площу курити люльку. Звикнувши замолоду випивати, він частенько посилав служницю до «Золотого лева» по вино, яке там записували на рахунок його сина; крім того, він перевів на свої носові хусточки весь невістчин одеколон.

Проте Емму тішило його товариство. Цей чоловік бував по світах, умів розповісти про Берлін, про Відень чи про Страсбург, про своє офіцерське життя, гулянки й галантні пригоди. Він був до невістки дуже люб'язний, а часом навіть хапав її десь на сходах чи в саду за талію і гукав:

— Гей, Шарль, бережись!

Тоді матуся Боварі не на жарт злякалася за щастя свого сина і, боячись, що її чоловік може зле вплинути на моральність молодшої жінки, стала квапити старого, щоб скоріше їхати. Можливо, вона мала для цього якісь серйозніші підстави. Адже для пана Боварі не було на світі нічого святого.

Одного дня Еммі раптом дуже закортіло побачити свою дівчинку, яку віддали годувати мамці, жінці столяра; навіть не подивившись в календар, чи вийшло після пологів шість тижнів, вона подалася до тітки Ролле, — хата її стояла на краю містечка, під горою, між битим шляхом і лугом.

Стояв полудень. Усі віконниці були позачинювані, шиферні покрівлі вилискували в сліпучому промінні, що лилося з голубого неба, і на гребенях їх мерехтіли тисячі іскор. Дихав гарячий вітер. Емма йшла, але почувала себе надто кволою, було боляче ступати по каменю; вона вже завагалась — чи вернутись додому, чи зайти до когось перепочити.

В цю хвилину з сусідніх дверей вийшов пан Леон з пачкою паперів під пахвою. Він уклонився їй і зупинився в холодку під сірим навісом крамниці Лере.

Пані Боварі сказала, що вона вирідилась іти до дитини, але по дорозі відчула втому.

— Якщо... — почав Леон і затнувся, не наслідуючись продовжувати.

— Ви йдете кудись у справах? — спитала Емма.

І, вислухавши відповідь, попросила клерка провести її.

Увечері про це вже знали у всьому Йонвілі, і мерова жінка, пані Тюваш, заявила в присутності своєї служниці, що *пані Боварі себе компрометує*.

Щоб потрапити до мамки, треба було, пройшовши всю вулицю, звернути до кладовища і йти поміж дворами й хатами по вузькій стежці, обсаженій диким жасмином. Кущі жасмину цвіли, як і вероніка, шипшина, кропива і лапата ожина. Крізь проходи в живоплотах видно було, як свиня бабрається біля хатини у гною або корова чухається рогами об дерево. Молоді люди тихо йшли поруч, і Емма спиралась на руку Леона, а він стримував крок, намагаючись іти з нею в ногу; перед ними в паркому повітрі роєм кружляли й дзижчали надокучливі мухи.

Вони впізнали мамчину хату по старому крислатому горіху, що розкинувся над нею. Хата була присадкувата, крита бурою черепицею, під слуховим вікном горища висів вінок цибулі. Кругом двору йшов живопліт із терну, а вздовж нього тягнулись обтикані хмизом грядки салату, лаванди і пахучого гороху, що вився по тичках. Каламутна вода текла звідкілясь і розливалась по моріжку, навкруги валялось якесь ганчір'я, панчохи, червона

ситцева кофта, а на огорожі сушилась груба валова ковдра. Коли рипнула хвіртка, з хати вийшла молодичка з немовлям на руці. Другою рукою вона вела якогось хирного малюка з золотушним лицем. Це був син одного руанського трикотажника. Батьки його були надто зайняті торгівлею і послали хлопчика на село.

— Заходьте, — сказала мамка, — ваша мала спить.

У єдиній кімнатці під причілковою стіною стояло широке незавішене ліжко, а коло розбитого й заліпленого синім папером вікна — діжа. В кутку за дверима, попід кам'яним жлуктом для прання, були вишикувані в ряд черевики з блискучими цвяшками, а між ними якимось затесалась пляшка олії, з шийки якої стирчало перо; на коминку валявся припалий пилом «Мат'є Лансберг», кресало, недогарки, шматки губки. Нарешті, останньою оздобою цього житла була Слава з золотою сурмою — малюнок, вирізаний, очевидно, з якогось парфюмерного каталога і прибитий до стіни шістьма чоботарськими гвіздочками.

Еммина дитина спала в плетеній колисці, що стояла прямо на долівці. Мати взяла її на руки разом з укритвалом і почала тихо люляти.

Леон ходив по кімнатці; йому було дуже дивно, що цю прекрасну даму в елегантному вбранні він бачить у такій убогій обстановці. Пані Боварі почервоніла. Він відвернувся, подумавши, що в його погляді було щось зухвале. Дівчина зригнула матері на комірець, і та покляла її назад у колыску. Мамка кинулась витирати й запевнила, що плями не буде.

— Вона мені ще й не те робить, — торохтіла жінка, — ціла морока мені з тими пелюшками. Коли ваша ласка, скажіть бакалійникові Камюсу, щоб він мені, коли треба, давав потроху мила. Та й вам би було краще, я б вас рідше турбувала.

— Добре, добре! — сказала Емма. — Бувайте здорові, тітко Ролле.

І вона вийшла, витерши ноги об поріг.

Жінка провела її до самої хвіртки, увесь час бідкаючись, що їй дуже важко вставати по ночах.

— Мене так ламає, так ламає, що, вірите, вдень сиджу на стільці й сплю. Може б, ви наділили хоч фунтик меленої кави, це б мені на місяць вистачило пити вранці з молоком...

Терпляче вислухавши нескінченні подяки, пані Боварі пішла, але не встигла вона ступити й десяти кроків, як почула за собою стукіт дерев'яних черевиків. Емма повернула голову: то була мамка.

— Що вам?

Тоді селянка, одвівши її за дерево, заговорила про чоловіка: ремесло в нього таке, і шість франків од капітана...

— А ви коротше...

— Так ось, — продовжувала мамка, зітхаючи при кожному слові, — я боюсь, що він розсердиться, коли я сама питиму каву. Ви ж знаєте, чоловіки...

— Та буде ж у вас кава, — повторила Емма. — Пришлю. Ви мені надокучили.

— Ой, пані моя люба та мила, у нього від ран бувають страшенні корчі в грудях. Він каже, що йому й сидр не йде на душу...

— Та говоріть уже швидше, тітко Ролле!

— Так ось, — вела далі мамка, кланяючись, — коли ви дозволите... — вона знову вклонилась, — коли ваша ласка... — вона аж благала очима, — графинчик горілки! Я б вашій дівчинці ніжки розтирала... А вони ж у неї такі ніжнєсенькі, такі гладєсенькі...

Насилу відкараскавшись від мамки, Емма знову взяла під руку Леона. Якийсь час вони йшли швидко, потім притишили ходу, і погляд її — вона дивилась уперед, — спинився на плечах юнака. На ньому був сюртук з чорним оксамитовим коміром. Його пряме каштанове волосся було старанно зачесане і падало на комір. Вона звернула увагу на його нігті. Таких довгих нігтів у Йонвілі ніхто не носив. Клерк приділяв багато часу манікюру; для цієї мети він тримав у письмовому столі особливий ніжик.

Вони вертались у Йонвіль берегом. У літню спеку річка меженіла, і до самої підшви видно було огорожі садків, від яких спускались до води східці. Без плюскоту текла бистра і дивитись холодна річка; тонкі та високі трави пучками схилялись над її плесом, ніби зелені розпущені коси. По гостролистому очерету і широкому лататтю де-не-де лазили або сиділи, причаївшись, комашки на тоненьких лапках. Сонячне проміння просвічувало блакитні бульки хвиль, що без угаву набігали одна на одну; старі безверхі верби задивились у воду на відображення своїх сірокорих стовбурів. На прибережному

лузі нікого не було. Всі люди на фермах обідали; мо-
лода жінка та її супутник чули тільки мірний звук своїх
кроків по стежці, власні слова та шарудіння Емминої
сукні.

Огорожі круг садів, утикані зверху оскаллям пляшок,
були розпечені, як шибки в теплицях. Між цеглинами
попроростали жовтофіолі. Кінчиком розкритої пара-
сольки пані Боварі черкала на ходу зів'ялі квіти, що
розсипались жовтавим пилком; часом по шовку, чіпля-
ючись за торочки, шаруділа гілочка бузини чи ломиносу.

Вони заговорили про іспанську балетну трупу, що мала
приїхати на гастролі в Руан.

— Ви підете в театр? — спитала Емма.

— Якщо зможу — піду, — відповів Леон.

Невже їм не було про що більше говорити? Ні, очима
вони розмовляли про серйозніші речі; силкуючись
знайти банальні фрази, вони почували, що їх обох охоп-
лює водночас якесь невимовне томління, що з глибини
душі підіймаються владні голоси і заглушують звуки
їхньої розмови. Вражені цим невідомим, неказанно
солодким відчуттям, вони й не пробували сказати про
нього одне одному або відшукати його причини. Перед-
чуття щастя нагадує береги тропічних країн. Вони
обдають безмежний океан своїм теплим подихом, об-
вівають його духмяними вітрами, і сп'яніла людина
дрімає, навіть не вдивляючись у далину незнаних обрїїв.

В одному місці череда розмісила всю землю. Довелося
ступати по великих замшілих каменюках, розкиданих по
болоту. Емма часто спинялась на хвилину, щоб роздиви-
тись, куди поставити ногу, і, балансуючи на хисткому
камені, підтримуючи рівновагу ліктями, нерішуче на-
хилилася вперед, боячись упасти в калюжу, а проте
сміялася.

Дійшовши до свого саду, пані Боварі відхилила хвірт-
ку, збігла по сходах і зникла в домі.

Леон повернувся в контору. Патрона не було. Він
подивився на стоси службових паперів, підстругав перо,
а потім узяв капелюха й вийшов.

Він попрямував на «вигін», на вершину Аргейського
пагорба, де починалось узлісся, ліг на землю під сосною
і, затуливши очі, став дивитися на небо крізь пальці.

«Яка нудьга! — думав юнак. — Яка нудьга!»

Він вважав за велике нещастя жити в цьому глухому
містечку, де мусив приятелювати з Оме і служити в

Гійомена. Нотаріус був вічно завалений справами, носив окуляри в золотій оправі, білу краватку і руді бакени і не розумів нічогосінько в душевних тонкощах, хоч і хизувався чепуркуватими англійськими манерами, що спершу засліпили були молодого клерка. Щодо аптекарші, то це була істота сумирна, як ягниця, і найкраща дружина на всю Нормандію; вона весь час клопоталася своїми дітьми, батьком, матір'ю, двоюрідними братами та сестрами, співчувала горю ближнього, вела своє господарство абияк і не визнавала корсетів. Але вона була така вайлувата в рухах, така нудна в розмові, така вульгарна на вигляд і така убога духом, що, хоч їй було тридцять років, а Леонові — двадцять, хоч вони спали стіна в стіну і щоденно розмовляли одне з одним, — він ні разу не подумав про те, що вона може бути для когось жінкою і що взагалі в неї є щось жіноче, крім одежі.

Ну, а ще хто? Акцізник Біне, кілька крамарів, два чи три трактирники, кюре і, нарешті, мер, пан Тюваш, з двома синами, — усі грубі, тупі й понурі товстосуми. Вони самі обробляли землю, пиячили дома потаймиру, а на людях виставляли себе святими та божими. Незносна компанія!

Але на фоні всіх цих вульгарних фізіономій вирізнялось обличчя Емми, якесь особливе і ніби далеко-далеке, — між нею і собою він бачив глибоку прірву.

Спочатку він часто ходив до неї з аптекарем. Шарль, здавалось, не дуже радів його візитам, і Леон не знав, як йому поводити себе: він і боявся показатись нескромним, і бажав близькості, яка здавалась йому майже неможливою.

IV

Коли настали перші холоди, Емма перебралась із спальні в залу — довгу й низьку кімнату. На каміні, обхильючи дзеркало, стояв гіллястий поліп. Сидячи в кріслі край вікна, вона бачила, як проходять тротуаром йонвільські обивателі.

Леон двічі на день ходив із контори до «Золотого лева». Емма ще здаля зачувала його кроки; вона нахилилась, вичікуючи, і молодий клерк, завжди однаково одягнений, пропливав поза фіранками, не оглядаючись на її вікна. Але присмерком, коли, впустивши на коліна своє вишивання, вона сиділа, спершись підборіддям на ліву

руку, її часто проймав дроз при появі цієї тіні, що раптом прослизала повз неї. Вона вставала з крісла й веліла накривати на стіл.

Під час обіду до них приходив Оме. Знявши з голови феску, він увиходив навшпиньках, щоб нікого не турбувати, і щоразу вітався незмінною фразою: «Добрий вечір усій компанії!» Потім сідав за стіл на своє місце — між хазяями — і розпитував лікаря про пацієнтів, а той радився з ним відносно гонорарів. Далі розмова переходила на газетні новини. До вечора Оме вивчав їх майже напам'ять і переказував увесь номер повністю, з усіма коментарями журналістів і всякими пікантними історіями, що траплялись у Франції і за кордоном. Коли ця тема вичерпувалась, аптекар моментально переходив до зауважень з приводу страв, що подавались на стіл. Часом він навіть підводився з місця і делікатно показував господині найліпший шматочок або, повернувшись до прислуги, давав їй поради, як краще готувати рагу, пояснював, які приправи найкорисніші з медичної точки зору. З блискучим красномовством розводився він про ароматичні речовини, м'ясні відвари, соуси і желатин. В голові в нього було більше рецептів, ніж слоїв у аптеці, він чудово вмів варити варення, готувати маринади й смачні наливки. Він знав усі новітні винаходи в галузі економічних плиток, всілякі способи зберігати сири й підсолоджувати прокислі вина.

О восьмій годині, коли пора було зачиняти аптеку, по нього приходив Жюстен. Пан Оме лукаво підморгував йому, особливо коли в цей час у кімнаті була Фелісите: він помітив, що учневі дуже подобалось бувати в лікарському домі.

— Мій хлопчина щось починає задумуватись, — казав аптекар, — не інакше, як у вашу дівчину закохався!

Але за Жюстеном водились і більші гріхи, на які нарікав аптекар: хлопець завжди прислухувався до розмов дорослих. По неділях, наприклад, коли діти засинали в кріслах, натягуючи спинами занадто широкі колєнкорові чохла, і пані Оме кликала учня до вітальні, щоб він переніс малечу, його потім просто неможливо було спровадити.

На вечірки до аптекаря збиралось небагато гостей. Його лихослів'я і політичні переконання відштовхнули від нього майже всіх поважних людей. Зате вже клерк не пропускав жодної неділі. Почувши дзвінок, він біг

зустрічати пані Боварі, приймав від неї шаль і ставив під аптечну конторку товсті плетені пантофлі, які вона носила поверх взуття, коли йшов сніг.

Спочатку гості грали кілька партій у тридцять одно, потім пан Оме грав з Еммою в екарте, а Леон, стоячи ззаду, допомагав їй порадами. Спершись руками на спинку її стільця, він розглядав зубці гребеня, що врізались у її волосся. Щоразу, коли Емма скидала карти, ліф її злегка підтягувався з правого боку. Зачесаний угору шиньон відкидав їй на шию брунатний відсвіт, який, поступово світлішаючи, помалу губився в тіні. Далі сукня спадала обабіч стільця, роздимаючись пишними складками, і слалася по підлозі. Коли Леон ненароком черкався черевиком об край сукні, він сахався, ніби наступав на живу істоту.

Коли гра кінчалась, аптекар брався з Шарлем за дім, а Емма вставала з місця, сідала за стіл і починала гортати «Ілюстрацію». Вона приносила з собою журнал мод. Леон приєднувався до неї: вони разом розглядали малюнки й чекали одне одного, щоб перегорнути сторінку. Часто вона просила Леона почитати вірші, Леон декламував із висповідом, і голос його майже завмирав у тих місцях, де йшлося про кохання. Але стук доміно дратував його; пан Оме грав дуже сильно і часто давав лікареві «генеральського». Зігравши кілька партій, партнери вмощувались у крісла біля каміна і незабаром засинали. Вогонь погасав у попелі, чайник був порожній, а Леон усе читав. Емма слухала його, машинально обертаючи газовий абажур лампи, розмальований паяцями в колясочках та акробатками з балансирами в руках. Леон замовкав, показуючи їй на сонну аудиторію. Тоді вони починали говорити пошепки, і розмова здавалась їм ще любішою, тому що ніхто її не чув.

Так між ними встановилась ніби якась угода, постійний обмін книжками й романсами; пан Боварі був не дуже ревнивий і зовсім цим не турбувався.

На іменини Шарль дістав у подарунок від Леона чудову анатомічну модель голови, всю вимережану цифрами аж до самої шиї і пофарбовану в голубий колір. Клерк взагалі намагався прислужитися лікареві, часто навіть виконував різні дрібні доручення в Руані. Коли один популярний роман увів у моду кактуси, Леон купляв їх для пані Боварі і привозив у «Ластівці». Вони

лежали в нього на колінах і боляче кололи в пальці жорсткими шпичками.

Емма приробила до свого вікна поличку з решіткою для горщиків із квітками. Леон теж влаштував у себе такий висячий квітник. Поливаючи квіти, кожне біля свого вікна, вони бачили одне одного.

В містечку було тільки одне вікно, за яким іще частіше з'являлась людина: щодня після обіду, а в неділю з ранку до вечора за слуховим вікном пана Біне можна було ясної години розглядіти його худорлявий профіль. Він сидів, схилившись над своїм токарним верстатом, одноманітне хурчання якого долітало аж до «Золотого лева».

Одного вечора, повернувшись додому, Леон знайшов у своїй кімнаті шерстяний килимок, облямований оксамитом, розшитий зеленим листям по палевому фону: він покликав аптекаря, аптекаршу, Жюстена, дітей, куховарку, він розповів своєму патрону. Всім хотілось подивитись на той килимок, усі були цікаві, з якої речі лікарша так *розщедрилась* до клерка. Багато кому це видалось дивним, і люди вирішили, що вона з ним *гуляє*.

Леон і сам наводив людей на таку думку: у нього тільки й мови було, яка вона гарна та розумна. Одного разу Біне грубо обізвав його:

— А мені що до того? Я в неї не буваю.

Леон сушив собі голову, як би їй освідчитись; вічно вагаючись між боязню образити її і соромом за свою малодушність, він плакав з відчаю і невдоволення бажань. Потім він зважувався на рішучі дії, писав і рвав листи, сам призначав собі терміни і сам же відкладав їх. Часто ішов він до Емми з твердим наміром спробувати щастя; але в її присутності вся сміливість де й дівалась, і коли входив Шарль і запрошував його поїхати з ним у шарабанчику до якогось хворого, Леон одразу погоджувався, прощався з господинею і йшов. Адже її чоловік — це немов якась частка її самої...

А Емма навіть не задавала собі питання, чи любить вона Леона. Вона думала, що кохання мусить з'явитися раптово, як грім і блискавка, як небесний ураган, що налітає на життя, перевертає його, зриває волю, як листя, і заносить серце в безодню. Вона не знала, що коли ринви заткнуті, то на терасах дощі наливають озера, — отож і жила собі в спокої, поки раптом не відкрила розколин в стіні свого дому.

Була похмура лютнева неділя. Падав сніг.

Після обіду вся компанія — Шарль із дружиною, Оме й Леон — вирушили за місто подивитися на льонопрядильну фабрику, що будувалась у долині за півльє від Йонвіля. Аптекар узяв із собою Наполеона й Аталію, бо дітям був потрібен моціон; ззаду йшов Жюстен з парасольками на плечі.

Важко було собі уявити щось більш незначне, ніж це визначне місце. Посеред широкого пустиря, де між купами піску й каміння безладно валялись уже поіржавлені зубчаті колеса, стояла довга чотирикутна будівля з безліччю малих віконець. Вона була ще не вивершена, і голі крокви прикро світилися на тлі зимового неба. На самому верху стриміла висока жердка з пучком колосся, перевитим триколірними стрічками, що без угаву лопотіли на вітрі.

Оме витійствував і тут. Він пояснював присутнім, яке значення матиме в майбутньому це виробництво, прикидав на око, які завтовшки стіни й підлога, і жалкував, що в нього нема метричної лінійки, якою орудує в разі потреби пан Біне.

Емма йшла з ним під руку і, злегка спираючись на його плече, дивилась на сонячне кружало, що розпливалось в імлі сліпучо-білою плямою. Але ось вона повернула голову і побачила Шарля. Картуз його був насунутий мало не на самі очі, товсті губи ворушилися, що надавало всьому обличчю якогось дурнуватого виразу. Навіть його спина, широка, вайлувата спина, драгувала її, сюртук і той, здавалось, виставляв напоказ усю банальність цієї істоти.

Поки Емма дивилась на чоловіка, черпаючи в своїй відразі якусь хворобливу втіху, уперед виступив Леон. Лице його трохи зблідло від холоду і здавалось від цього ніжнішим, тендітнішим; широкуватий комірець сорочки відкривав за краваткою смужку білої шкіри; з-під гладенького пасма волосся виглядав кінчик вуха, а великі голубі очі, мрійливо задивлені в хмари, здавались Еммі яснішими й гарнішими від гірських озер, в яких відбивається небо.

— Ах ти, шкода! — закричав раптом аптекар і побіг до свого хлопця, який заліз у купу вапна, щоб побілити собі черевички. Наполеону стали вчитувати, він розрюмався,

а Жюстен обтирав йому ноги віхтем соломи. Але вапно довелось обшкрібати ножом, і Шарль вийняв свого.

«Боже мій! — подумала Емма. — Він ходить із ножом у кишені, як мужик».

Трусив сніжок. Вони вирішили вернутись у Йонвіль.

Увечері пані Боварі не пішла до сусідів. Коли за Шарлем зачинились двері і вона лишилась сама, перед нею знову з виразністю майже безпосереднього відчуття, в тій перебільшеній перспективі, яку надають усьому спогади, встала та сама паралель. Вона лежала в ліжку, дивилась на яскравий вогонь у каміні і бачила перед собою Леона як живого. Ось він стоїть, згинаючи в одній руці тростинку, а другою тримаючи за ручку Аталію, що спокійно смокче льодяну бурульку. Який він милий! Емма не могла від нього відірватись. Вона все пригадувала інші його пози в інші дні, слова, що він вимовляв, звук його голосу, всі його рухи. І вона шепотіла, випинаючи губи, ніби до поцілунку:

— Так, він чарівний, чарівний... Чи він закоханий? — питала вона себе. — І в кого ж?.. Ну, ясно, що в мене!..

І зразу перед нею стали навіть всі докази його кохання; серце їй затьохкало від радощів. Яскраві відсвіти каміна весело танцювали на стелі; Емма перевернулась горілиць, потягаючись усім тілом.

А потім почались усі ті самі жалі й зітхання: «О, якби на те воля божа... Чому не так склалося? А хто завадить?..»

Опівночі повернувся Шарль; Емма вдала, ніби щойно прокинулась; коли, роздягаючись, він чимось зашарудів, вона стала скаржитись на мігрень. Потім спитала, ніби між іншим, як їм гулялось в аптекаря.

— Пан Леон пішов сьогодні рано, — відповів Шарль.

Емма не могла стримати посмішки і заснула, повна вщерть нового зачарування.

Другого дня надвечір до неї завітав з візитом торговець галантерейним крамом пан Лере. З цього крамаря був дуже спритний ділок.

Гасконець родом, він перевернувся на нормандця і поєднував нестримну балакучість південця з хитрою обачністю північанина. Його опасисте, м'яке й безбороде обличчя, здавалось, було скупане в ріденькому виварі лакриці, а сива шевелюра робила ще виразнішим жорсткий блиск маленьких чорних очиць. Ким він був раніше, ніхто гаразд не знав: хто говорив — мандрівним крамарем, а хто — міняйлом у Руто. Достеменно було відомо

тільки одне: він міг робити в голові такі складні обрахунки, що сам Біне дивом дивувався. Він був надмірно ввічливий, чи скоріше догідливий, і завжди тримався злегка зігнувшись, ніби кланявся чи запрошував когось до крамниці.

Повісивши біля порога свого капелюха з шовковою стрічкою, він поставив на стіл зелену картонку і, розсипаючись у компліментах, став скаржитись мадам, що досі не мав щастя заслугувати її довір'я. Звичайно, його бідна крамничка нічим не може привабити таку *елегантну даму* (слово «елегантну» він вимовив з особливим притиском). Але варто мадам тільки зажадати, і він уже дістане все, що їй буде завгодно, — чи доклад, чи білизну, чи трикотаж, чи галантерею: адже він регулярно, чотири рази на місяць, їздить до міста. У нього є зв'язок з усіма найкращими фірмами. Його можуть рекомендувати і «Три брати», і «Золота борода», і «Великий дикун», — усі ці добродії знають його як свої п'ять пальців! А сьогодні він зайшов мимохідь показати мадам деякі цікаві речі, придбані ним з винятково рідкої нагоди. І він видобув з коробки з півдюжини вишиваних комірчиків.

Пані Боварі оглянула їх.

— Мені нічого не треба, — сказала вона.

Тоді пан Лере обережно вийняв з коробки три алжирські шарфи, кілька пачок англійських голок, пару солом'яних пантофель і, нарешті, чотири ажурні кокосові підставки для яєць, штучно виточені каторжниками. Спершись обіруч на стіл, він нахилився, витягнув шию і, роззявивши рота, слідкував за Емминим поглядом, який нерішуче блукав по розкладених товарах. Часом, ніби для того, щоб змахнути пил, він проводив нігтем по розісланих уподовж шовкових шарфах, і вони м'яко шамотіли й мерехтіли в зеленкуватому світлі надвечір'я золотими лелітками, ніби зірочками.

— Почім вони?

— Дрібниці, — відповів крамар, — дрібниці... Та мені й неквапно. Заплатите, коли захочете. Ми ж не євреї...

Емма подумала кілька секунд і потім рішуче відмовилась, подякувавши панові Лере, який відповів їй, нітрохи не збентежившись:

— Ну, нічого; ми з вами дійдемо згоди іншим разом. З дамами я завжди ладнаю, от хіба що з власною жінкою ні!

Емма посміхнулась.

— Я хотів вам сказати, — вів далі крамар добродушним тоном після цього жарту, — що якраз гроші мене не цікавлять... Я навіть сам можу вам дати грошей, якщо треба буде.

Вона здивовано видивилась на нього.

— Справді! — швидко сказав він, притишуючи голос. — Мені не доведеться ходити за ними далеко, щоб для вас добути... Майте це на увазі.

І потім почав розпитувати про хазяїна «Французької кав'ярні», старого Тельє, якого саме лікував тоді пан Боварі.

— Що це таке сталося з дядьком Тельє?.. Кашляє так, що весь дім розлягається... Боюсь, що скоро замість фланелевої фуфайки йому треба буде дерев'яного бушлата. Ой і колобродив же він замолоду! У таких людей, ласкава пані, душа міри не знає. Він просто спалив собі горілкою всі нутрощі. А все-таки прикро бачити, як старий знайомий вибирається на той світ.

І, зав'язуючи картонку, він продовжував свої міркування про клієнтуру пана доктора.

— Мабуть, усе то від погоди, — сказав він, хмуро поглядаючи в вікно, — усі оті хвороби. Я й сам якось ніби не в своїй тарілці останнім часом. Треба буде й мені днями зайти порадитись до пана доктора, бо щось у попереку ломить. Ну, до побачення, пані Боварі! Завжди до ваших послуг! Моє шануваннячко!

І він тихенько причинив за собою двері.

Емма веліла подати обід на підносі в свою кімнату, до каміна. Вона їла поволі. Все здавалось їй смачним.

«Правильно я зробила», — говорила вона собі, згадуючи про шарфи.

Раптом на сходах почулися кроки: то був Леон. Вона встала, підійшла до комода і взяла першого-ліпшого непідрубленого рушника. Коли юнак увійшов, вона дуже пильно працювала.

Мова якось не мовилась: пані Боварі щохвилини змовкала, Леон теж був дуже збентежений. Він сидів на низенькому дзиглику біля каміна і крутив у руках футлярчик із слонової кості; хазяйка орудувала голкою, час від часу пригладжуючи рубець нігтем. Вона вже зовсім не озивалась, і він теж не говорив нічого, зачарований її мовчанкою не менше, ніж її словами.

«Бідний хлопчик», — думала вона.

«Чим я їй не догодив?» — запитував він сам себе. Кінець кінцем він таки заговорив, повідомивши, що цими днями має їхати до Руана в справах своєї контори.

— Ваш абонемент у нотну бібліотеку кінчився; хочете, я продовжу його? — спитав він.

— Не треба, — відповіла вона.

— Чому?

— Просто так...

І, прикусивши губу, вона витягла довгу сіру нитку.

Ця робота дратувала Леона. Йому здавалось, що Емма даремно псує собі пальці; йому спав на думку якийсь галантний комплімент, але він не насмівся вимовити його.

— Отже, ви вирішили кинути? — спитав він.

— Що? Музику? — перепитала вона жваво. — Ну, ясно, боже мій! Мені ж треба вести господарство, глядіти за чоловіком — хіба тут мало клопоту, мало в сто раз важливіших справ!

Емма подивилась на годинника. Шарль десь затримався. Вона вдала, що дуже турбується.

— Він такий добрий, — повторила вона кілька разів.

Клерк і сам добре ставився до пана Боварі. Але така ніжність з її боку прикро вразила його; проте він продовжував вихваляти лікаря, як це, зрештою, робили всі йонвільці і особливо аптекар.

— О, це славна людина, — сказала Емма.

— Безперечно, — підтвердив клерк.

І він став говорити про пані Оме. Вони обоє часто сміялися з її неохайного туалету.

— То що ж? — перебила його Емма. — Добра мати родини не повинна багато думати про вбрання.

Знову запала мовчанка.

Так само було і в наступні дні. Все в Еммі змінилось — і манери, і мова. Помітно було, що вона ретельніше взялася до господарства, стала частіше бувати в церкві і суворіше стежити за служницею.

Берту вона взяла від мамки. Коли бували гості, Фелісите вносила дівчинку в кімнату, пані Боварі роздягала її і показувала всім її тільце. Вона заявляла, що страшенно любить дітей, що це її втіха, її радість, її пристрасть. Свої ласки вона супроводжувала патетичними тирадами, які нагадали б іншим людям, не йонвільським обивателям, сашетту з «Собору Паризької богоматері»

Повертаючись додому, Шарль завжди знаходив біля каміна свої зігріті виступці. Підкладка в його жилетах тепер ніколи не теліпалась, до сорочок були пришиті всі гудзики, а нічні ковпаки — любо глянути — були рівними купками розкладені в шафі. Гуляючи з ним по садку, Емма вже не морщилась, як раніше; що б він не пропонував, на все погоджувалась, хоч і не розуміла тих бажань, яким скорялась без усякого ремства. І коли Шарль вигрівався увечері коло каміна, склавши руки на животі, поставивши ноги на решітку, розчервонілий від ситного обіду і сяючий від щастя, коли його дівчинка рачкувала по килиму, а жінка, вигинаючись тонким станом, нахилалась через спинку крісла і цілувала його в чоло, — Леон дивився на щасливця і думав:

«Яке безумство! І як мені підійти до неї?»

Вона стала здаватись йому такою цнотливою і неприступною, що в ньому погасли останні проблески надії.

Але таким відреченням він поставив кохану жінку на цілком виняткове місце. Образ її ніби очистився від гріховної, тілесної краси, якою йому не судилося втішатись. І вона ввійшла в його серце, підносячись у ньому все вище й вище і віддаляючись від землі світлосяйним видінням. Це було одне з тих чистих почувань, що не заважають ніяким щоденним заняттям. Вони дорогі людям своєю незвичайністю, і журба від їхньої втрати більша від тієї радості, яку вони спроможні будь-коли дати.

Емма змарніла, щоки її зблідли, лице видовжилось. Чорне волосся, великі очі, рівний ніс, плавна хода, постійна тепер мовчазність, — такою вона проходила своє існування, здавалось, ледве торкаючись до нього і несучи на чолі печаль якогось великого призначення. Вона була така печальна, така спокійна, така лагідна і водночас така стримана, що від неї віяло неземними чарами; так у храмі здригаєшся від аромату квіток, змішаного з холодом мармуру. Інші теж мимоволі підкорялись її чарам. Аптекарь казав:

— Це жінка надзвичайних здібностей; її хоч зараз у супрефектуру!

Хазяйки захоплювались її ошадністю, пацієнти — її гречністю, бідні — її щедрістю.

А в ній тим часом кипіла жага й лють, пристрасть і ненависть. За тією сукнею в прямих складках ховалось збентежене, збурене серце, а ті цнотливі уста не зраджували внутрішньої муки. Вона була закохана в Леона

й прагнула самоти, щоб досхочу розкошувати його образом. Зустрічі з ним порушували зачарування мрій. Зачувши його кроки, Емма трепетала, але в його присутності хвилювання вщухало, і лишалось тільки безмірне здивування, що переростало в сум.

Леон не знав, що коли він виходив від неї в безнадії, вона вставала з місця слідом за ним, щоб подивитись на нього в вікно. Її тривожив кожен його крок; вона стежила за виразом його обличчя; вона вигадала якусь історію, щоб знайти привід побувати в його кімнаті. Вона заздрила щастю аптекарші, яка спала з ним під однією покрівлею; її думки без увагу вилися довколо цього будинку, ніби голуби з «Золотого лева», які літали туди купати в ринвах свої рожеві лапки і білі крильця. Але чим більше упевнялась Емма в своєму коханні, тим дужче силкувалася вона притлумити його, заглушити, схвати від людського ока. Їй так хотілось, щоб Леон догадався про все! І вона уявляла собі різні випадковості й катастрофи, які могли б їй допомогти. Стримували її, звичайно, лінощі або страх, а також сором. Вона думала, що відштовхнула його від себе надто рішуче, що тепер уже пізно, що все пропало. Але разом з тим вона раділа й пишалася, що може сказати собі: «Я чесна». Вона любила дивитись на себе в дзеркало, прибираючи пози самозречення, і це втішало її потроху за ту жертву, яку вона, як їй здавалось, принесла.

Але спрага плоті, жадоба грошей і меланхолія пристрасті — все злилось у одне суцільне страждання, і, замість шукати забуття, Емма чимраз більше зверталась до нього думками, чимраз дужче роз'ятрювала свої жалі. Усе її дратувало: і погано зготована страва, і нещільно зачинені двері; вона зітхала, що не має оксамиту і не знає щастя, що її райдужні мрії блякнуть і в'януть у цьому тісному домі.

Її доводило до розпачу те, що Шарль і гадки не мав про її муки. Його впевненість, що він дає їй щастя, здавалась їй безглуздя і образою, його безтурботність — невдячністю. Заради кого була вона добродісною? Хіба ж не він стояв на заваді її щастю, хіба не він був причиною всіх її страждань — ніби гострим жалом пряжки на заплутаному ремінні, що зав'язувало їй світ?

І Емма перенесла на нього весь безмір ненависті, що поставала з її нещастя; усяка спроба послабити це

почуття тільки збільшувала його, бо ці марні зусилля ставали зайвою причиною відчаю і ще більше поглиблювали розрив. Емма нарешті збунтувалась проти власної покори. Убогість домашнього побуту штовхала її на мрії про розкішне життя, подружнтя ніжність — до перелюбних бажань. Їй хотілось, щоб Шарль побив її — тоді б вона мала право на ненависть, на помсту. Часом вона сама дивувалась жорстоким вигадкам, що спадали їй на думку; а тим часом їй треба було по-давньому усміхатися, вислухувати, як її називають щасливою, і вдавати перед усіма, що вона справді щаслива.

Правда, це лицемірство було їй огидне. Іноді її спокушало бажання втекти з Леоном — байдуже куди, але якнайдалі звідси — і розпочати нове життя; але тоді в душі її розверзалась якась страшна безодня, повна мороку.

«Та він мене вже й не кохає,— думала вона. — Що ж робити? Звідки чекати рятунку, втіхи, розради?»

І вона сиділа змучена, розбита, обливаючись сльозами, здригаючись від ридань.

— А чому ви нічого не кажете панові? — питала служниця, застаючи її під час таких нападів.

— Це все нерви, — відповідала Емма. — Не кажи йому, не завдавай жалю.

— Знаю, знаю, — сказала Фелісите, — це в вас так, як у Геріни, дочки дядька Герена, рибалки з Полле. Я знала її в Дьєппі, перед тим як стати до вас. Вона теж була така сумна, така сумна, що страх. Просто жаль було на неї дивитися — стоїть на порозі, мов мертвяк із домовини встав. У неї була така хвороба — наче туман який у голові; і ніякі лікарі тому зарадити не могли, ба й кюре не поміг. Коли було на неї таке найде, вона зразу йде сама на берег моря, ляже, бідолашна, долілиць на каміння та вже так плаче, так плаче. Не раз її заставав там митний наглядач. А як вийшла заміж, то, кажуть, усе минулося.

— А в мене, — відповідала Емма, — навпаки, як вийшла заміж, то все почалося.

VI

Раз перед вечором Емма сиділа біля відчиненого вікна і дивилась, як паламар Лестібудуа підстригав у садку буксові кущі. Та ось він пішов — і дзвін ударив на вечерню.

Був початок квітня. Розпустився первоцвіт. Теплий вітерець перебігав над скопаними грядками квітника, і сади, ніби жінки, наряджалися на літні свята. Крізь плетиво альтанки виднілася вдалині річка, що в'юнилася вигадливими закрутами по зеленому лузі. Надвечірня мла снувалась між безлистими ще тополями, оповиваючи їхні контури світло-ліловою димкою, — немов на гілля почепився тонкий прозорий серпанок. Десь далеко сунула череда. Не чутно було ні тупоту, ні мукання. Тільки дзвін усе бовкав і бовкав, і в повітрі без угаву коливалося тихе, жалібне гудіння.

Ці монотонні звуки навівали молодій жінці спомини про дитячі дні, про пансіонські часи. Вона згадувала високі свічники на вівтарі, що здіймалися над вазами з квітками і ковчегом з колонками. Їй захотілось, як колись, замішатися в довгий ряд білих покривал, серед яких чорніли де-де накрохмалені каптури сестер-черниць, схилених над своїми аналоями. По неділях, за обіднею, підіймаючи очі вгору, вона бачила тоді крізь сизуваті хмарки ладану лагідне лице пресвятої діви. Її охопило зворушення: вона відчула себе самотньою, безпорадною, ніби пилінка, завихрена бурею; вона мимохіть попрямувала до церкви, готова на найважчий подвиг благочестя, аби смирити в ньому свою душу, віддатися йому всією своєю істотою.

На майдані Емма зустріла Лестібудуа, який уже зліз із дзвіниці: щоб не гаяти часу, він поспішав вернутись до перерваної роботи і дзвонив до вечерні, коли йому було зручніше. Задзвонивши раніше, ніж треба, він до того ж попередив хлопчаків, що їм час іти на закон божий.

Деякі вже поприходили і грали на цвинтарних плитах в гилки. Інші посідали верхи на огорожу і пацали ногами, збиваючи черевиками вершечки кропиви, що буйно розрослася по краях цвинтаря. Тільки й зелені було, що попід муром: далі йшов усе камінь, завжди припорошений пилом, скільки б сторож не махав мітлою.

Скрізь по могилах бігали діти в черевиках на босу ногу, ніби то був паркет, насланий спеціально для них, і їхніх веселих голосів не могло заглушити гудіння дзвона. Те гудіння вже завмирало, — скорочувались розмахи товстої віршовки, що звішувалась із дзвіниці і волочилась кінцем по землі. Протинаючи повітря скісним льотом, шугали щебетливі ластівки і щезали в гніздечках, що жовтіли під черепичним карнизом. В глибині церкви

блимальна лампада — просто гніт від каганця у підвішеній склянці. Її світло здавалося здалеку білою плямою, що плавала по оливі. Довгий сонячний промінь пронизував увесь неф, від чого в кутках і бокових приділах було ще темніше.

— Де панотець? — спитала пані Боварі у хлопчика, який бавився тим, що розхитував і без того хитке поруччя.

— Зараз прийде, — відповів той.

І справді, двері в церковному будинку рипнули, і на порозі показався абат Бурнізьєн. Діти побігли, штовхаючись, до церкви.

— Оці ще мені одірвиголови, — пробуркотів священик, — все вони отак.

І він підняв розшарпаний катехізис, на який наступив був ногою.

— Ніякої тобі пошани...

Але, побачивши пані Боварі, він сказав:

— Даруйте, я вас не поміти .

І, поклавши катехізис у кишеню, зупинився, крутячи в пальцях важкий ключ від ризниці.

Проміння призахідного сонця било йому просто в обличчя, і ластикова сутана, лиснюча на ліктях і обтріпана знизу, здавалась світлішою. На широких грудях вздовж ряду гудзиків тягнулись плями від жиру й тютюну; особливо густо було їх нижче стоячого комірця, на який складками звисало його червоне воло. Обличчя його було вкрите буйним жовтуватим ластовинням, яке щезало в шорсткій щетині сивіючої борідки. Він щойно встав од обіду і гучно сопів.

— Як ся маєте? — спитав він Емму.

— Погано, — відповіла вона. — Важко мені.

— І мені теж, — сказав священик. — Ці перші жаркі дні так розслабляють. Що вдієш? Ми народжені, щоб страждати, мовляв святий Павло. А що думає про це пан Боварі?

— А що він! — зневажливо махнула рукою Емма.

— Та ну! — здивувався добряк. — Невже він вам нічого не прописує?

— Ах, — зітхнула Емма, — земні ліки мені не можуть.

Але кюре весь час заглядав у церкву, де хлопці, стоячи навколішки, штовхали один одного в плече і падали, як карткові солдатики.

— Я хотіла б знати... — знову почала вона.

— Ти в мене сьогодні заробиш, Рібуде! — гукнув сердито кюре. — Ось я тобі вуха намну, поганий хлопчисько.

І він повернувся до Емми:

— Це син тесляра Буде; батько-мати — люди з достатком і попускають йому велику волю. А коли б він захотів — добре б міг учитись. Дуже здібний хлопчина! То я на нього жартома кажу Рібуде (як ото зветься гори, знаєте, по дорозі в Маром). То, значить, *гори Рібуде*, а я на хлопця кажу *горе Рібуде*... Ха-ха-ха! Якось я розповів про свій каламбур його превелебності, і він засміявся... зволив засміятися. Ну, а як ся має пан Боварі?

Емма, здавалось, не слухала.

— Напевно, дуже зайнятий, як і завжди? — провадив її співрозмовець. — Адже нікому стільки не доводиться працювати на всю парафію, як мені та йому. Тільки він зціляє тіло, — вибухнув кюре густим сміхом, — а я — душу.

Емма благально подивилася на нього.

— Так... — сказала вона. — Ви допомагаєте всім страждущим.

— Ох, і не кажіть, пані Боварі! От сьогодні вранці мені довелося їхати аж у Нижній Діовіль, а все через корову. *Обдулась*, бідолашна, а люди думають, що з пристріту. Щось у них усі корови... пробачте! Лонгмар! Буде! Ви чуєте, що я вам кажу, шибеники!

І він прожогом кинувся в церкву.

Хлопчаки юрмилися довкола високого аналоя, вилізали на паламареву табуретку, розгортали часослов, а дехто вже підкрадався до сповідальні. Але тут на пустунів налетів кюре, частуючи їх направо й наліво запотилочниками. Він хапав їх за шкірки, підіймав угору і з розмаху ставив навколішки, ніби хотів увігнати їх у кам'яну підлогу. Утихомиривши дітей, він повернувся до Емми.

— Так, — сказав він і, затиснувши в зубах кінчик великого ситцевого носовичка, став розгортати його. — Бідні, бідні наші селяни...

— Є і крім них нещасні, — відповіла Емма.

— Авжеж! Наприклад, міські робітники.

— Ні, не вони...

— Е, не кажіть! Я сам знав немало бідних матерів сімейств, жінок благочестивих, мало не святих. І от вони не мали хліба...

— Ну, а ті, — заговорила Емма, і куточки уст її болісно скривилися, — а ті, панотче, у яких є хліб, але нема...

— Дров на зиму? — перехопив священник.

— Ет, що дрова!

— Як-то, що дрова? А мені здається, що коли люди на сита, вдіта, в теплі, в добрі... то, кінець кінцем...

— Боже мій, боже мій! — зітхнула Емма.

— Вам недобре? — спитав кюре і заклопотано підійшов до неї. — Мабуть, з'їли чогось такого... Пані Боварі, вам треба піти додому та випити трохи чаю, то й полегшає, або й холодної води з цукром — воно помагає.

— А що хіба? — спитала Емма, ніби прокинувшись від забуття.

— Ви провели рукою по лобі. То я подумав, що вам недобре.

Потім, схаменувшись, сказав:

— Але ви питали в мене про щось? Про що ж пак? Я й забув.

— Та ні, нічого, нічого, — повторяла Емма.

І погляд її, що блукав навколо, спинився раптом на старому чоловікові в сутані. Обоє мовчки дивилися одне одному в вічі.

— Ну, тоді пробачте, пані Боварі, — сказав нарешті служитель церкви, — обов'язок передусім. Треба мені ще попрацювати з моїми шибайголовами. Скоро день їх першого причастя. Боюсь, щоб не вийшло якогось сюрпризу. Ось чому від самого вшестя я по середах учу їх додатково. Бідні дітлахи! З самого пуп'яночку треба настановляти їх на путь праведний, як сам господь заповідав нам устами свого божественного сина... Добро-го здоров'я, ласкава пані; моє шанування панові доктору.

І він увійшов у церкву, приклякнувши на хвилю на порозі.

Емма бачила, як він, важко ступаючи, трохи схиливши голову набік, ішов, розставивши руки, і зник десь між подвійним рядом лавок.

Тоді вона повернулася кругом на закаблуках, як маріонетка на стрижні, і попрямувала додому. Але ще довго долітали до неї ззаду дзвінки голоси дітвори і грубий бас кюре:

— Ти християнин?

— Так, я християнин.

— Хто зветься християнином?

— Той, хто, прийнявши хрест святий... хрест святий... хрест святий...

Тримаючись за поручні, Емма піднялась по сходах і, як тільки опинилась у себе в кімнаті, впала у крісло.

Блідаве світло м'яко й хвилясто струмилось крізь шибки. Меблі здавались іще більш непорушними, ніж завжди, і губились у сутіні, мов у темрявому океані. Вогонь у каміні погас, безнастанно цокав годинник, і Емма дивувалась мимоволі, як речі можуть бути такі спокійні, коли в неї на душі так буряно, так хвильно. А між вікном і робочим столиком невпевнено дибала в своїх плетених черевичках маленька Берта, силкуючись підійти до матері і вхопитися за стрічки її фартуха.

— Не лізь! — сказала Емма, відсторонюючи її рукою.

Але дівчинка знову підійшла ще ближче до її колін; упершись в них рученятами, вона дивилась на матір великими голубими очима, і з рота її тоненькою цівкою стікала слина на Еммин шовковий фартух.

— Не лізь! — роздратовано повторила мати.

Її вид так налякав дитину, що та аж заплакала.

— Та кажу ж тобі, не лізь! — і Емма пхнула дівчинку ліктем.

Берта впала біля комода і вдарилась об мідну скобку; вона подряпала собі щоку, виступила кров. Пані Боварі кинулась підіймати її, сіпнула за шнурок дзвінка так, що мало не порвала, щосили гукала служницю і вже почала проклинати себе, як нагодився Шарль. Він прийшов додому на обід.

— Подивись, мій друже, — сказала Емма спокійним голосом, — мала гралася, упала й забилась.

Шарль сказав, що тут нема нічого страшного, і пішов по пластир.

Пані Боварі не спустилась у їдальню. Вона сама хотіла глядіти за дитиною. Але Берта заснула, тривога малопомалу розвіялась, і Емма здалася сама собі надто доброю і надто дурною — навіщо хвилюватись через такі дрібниці? Справді, Берта вже перестала хлипати; ситцеве укривальце ледве ворушилося від її рівного дихання. Дві буйні сльозини застигли в куточках її приплющених повік, а крізь вії тьмяніли зіниці її запалих очей; липкий пластир, наклеєний на щічку навскоси стягував шкіру.

«Яка бридка дитина, — думала Емма. — Просто дивно...»

Повернувшись з аптеки об одинадцятій годині вечора (він пішов туди після обіду віднести лишки пластиру) Шарль застав дружину над колюскою.

— Та не турбуйся, все минеться, кажу ж тобі, — промовив він, цілуючи її в чоло. Не муч себе, голубонько, бо ще й сама занедужаєш!

Шарль пробув того вечора в аптекаря довгенько. Хоч він і не виказував особливого занепокоєння, пан Оме силкувався підбадьорити його, *підняти настрій*. І розмова зайшла про різноманітні небезпеки, які загрожують дітям, про необачність прислуги. Пані Оме на собі це зазнала: у неї й досі залишились на грудях сліди опіку від вугілля, що куховарка висипала їй колісь із жаровні на фартушок. Тим-то тепер вона з чоловіком, як дбайливі батьки, вживали низку запобіжних заходів: ножі в їхньому домі ніколи не гострилися, підлога не натиралася, вікна були заграбовані залізною решіткою, камін обгороджений міцним бар'єром. Маленькі Оме, попри всю свою самостійність, не могли й кроку ступнути без догляду; при найменшій простуді батько напихав їх грудними ліками, і до чотирьох років їх усіх невблаганно примушували носити теплі шапочки, підбиті мулькою повстю. Правда, це вже була манія пані Оме; чоловік її в душі був засмучений таким розпорядженням, побоюючись, що це може негативно відбитися на розвитку розумових здібностей дітей. Часом він навіть говорив жінці:

— Ти що, хочеш зробити з них караїбів чи ботокудів?

Тим часом Шарль кілька разів намагався перервати йому мову.

— Мені треба поговорити з вами, — прошепотів він на вухо клеркові, який ішов сходами попереду нього.

«Невже він має яку підозру?!» — думав Леон. Серце його закалатало. Він губився в здогадах.

Нарешті Шарль, зачинивши за собою двері, попросив його, коли він буде в Руані, дізнатися, скільки буде коштувати хороший дагеротип: він готував дружині сентиментальний сюрприз, делікатну ознаку уваги — він мав намір подарувати їй свій портрет у фраку. Але спочатку він хотів *прицінитися*. Зрештою, таке доручення не завдавало великого клопоту Леонові — він усе одно бував у місті майже щотижня.

Чого він туди їздив? Оме підозривав, що в нього там завелась якась *амурна пригода*, якась інтрижка. Але він

помилявся: у Леона ніяких романів не було. Ніколи ще не був він такої сумний, як тепер, і пані Лефрансу помічала це по тому, скільки їжі залишалося в нього на тарілці. Бажаючи вивідати таємницю, вона заходилася розпитувати акцизника Біне, але той відрізав, що *не служить у поліції*.

Але й на нього Леонова поведінка справляла досить дивне враження: за обідом він часто відхилявся на спинку стільця і, розводячи руками, в туманних виразах скаржився на життя.

— Вся біда в тому, що у вас мало розваг, — казав йому акцизник.

— Яких?

— Бувши вами, я придбав би собі токарний верстат.

— Але ж я не вмю на ньому працювати, — відповідав клерк.

— Що правда, то правда, — погоджувався Біне, гладячи підборіддя з презирливим і zarazом самовдоволенним виглядом.

Леона втомило безплідне кохання; крім того, він уже відчував і ту нудьгу, яку породжує одноманітне, сіре існування, коли не маєш ні до чого інтересу, не маєш ні на що надії. Йому так остогидли Йонвіль і йонвільці, що деякі люди, деякі будинки уже самим своїм виглядом викликали в ньому непереборну відразу. І аптекар, попри всю свою добродушність, став для нього просто нестерпним. Тим часом перспектива переміни не тільки вабила, але й лякала Леона.

Проте незабаром цей страх перейшов у нетерплячку, Париж владно кликав його здалеку фанфарами маскарадів і реготом гризеток. Йому так чи так треба довершити юридичну освіту. То чому ж він не їде? Що йому заважає? І він почав внутрішньо готуватися. Перш за все він обдумав план своїх майбутніх занять і вже в думках обставив собі квартиру. Там він заживе справжнім артистичним життям! Навчиться грати на гітарі... Справить собі халат, іспанський берет, голубі оксамитові пантофлі... Він уже заздалегідь милувався оздобами своєї кімнати: над каміном висітимуть дві шпаги хрест-на-вхрест, а над ними — череп і гітара.

Правда, нелегко було добитися згоди від матері, але ж переїзд у Париж був для нього найкращим виходом. Навіть його патрон і той радив йому попрацювати в іншій конторі, де б він міг набратися більшого до-

свіду. Поки що Леон обрав середній шлях і став напитувати місце молодшого клерка в Руані. Але, не знайшовши такого місця, написав нарешті матері довгого й докладного листа, в якому переконливо доводив, що йому слід негайно переїхати в Париж. Мати погодилась.

Леон не квапився. Щодня протягом цілого місяця Івер возив йому з Йонвіля в Руан, а з Руана в Йонвіль скрині, баули, валізи. Клерк полагодив свій гардероб, наново оббив свої три крісла, надбав собі чималий запас шовкових хусток, словом, підготувався так, ніби мав намір податися в кругосвітню подорож. І все-таки він відкладав свій від'їзд з дня на день, аж поки не одержав од матері другого листа з нагадуванням, що він мусить поспішати, якщо хоче скласти іспити до канікул.

Коли настав час прощальних обіймів, аптекарша сплакнула; Жюстен розридався; пан Оме, як людина мужня, намагався приховати своє хвилювання. Він сам виявив бажання донести пальто свого юного приятеля до дому нотаріуса, який мав відвезти клерка в Руан у своєму кабріолеті. Леон ледве встиг попрощатися з паном Боварі.

Збігши нагору по сходах, він зупинився на хвилючку віддихатись. Коли він увійшов, пані Боварі рвучко підвелась.

— Це знову я! — сказав Леон.

— Я так і знала.

Вона прикусила губи; кров бухнула їй до голови, і все лице зашарілося, як маків цвіт. Так стояла вона, притулившись плечем до стіни.

— А пана Боварі нема дома? — спитав Леон.

— Нема.

І ще раз повторила:

— Нема.

Запала мовчанка. Вони дивились одне на одного, і їхні думки, зливаючись в єдиній тузі, тісно зближалися, пригортаючись, як двоє трепетних грудей.

— Мені хотілося б поцілувати БERTУ.

Емма спустилась на кілька сходинок і покликала Фелісіте.

Леон швидким поглядом окинув усю кімнату — стіни, етажерку, камін, ніби бажаючи надивитись на все, запам'ятати й забрати з собою.

Але ось повернулась Емма, а служниця принесла БERTУ; дівчинка метляла мотузкою, на якій догори ногами теліпався вітрячок.

Леон кілька разів поцілував її в шийку.

— Прощай, дитинко! Прощай, малятко! Прощай...

І він віддав її матері.

— Забери її, — сказала вона служниці.

Вони лишилися самі.

Пані Боварі дивилася в вікно, притулившись лицем до шибки; Леон тихенько ляскав кашкетом по нозі.

— Збирається на дощ, — сказала Емма.

— У мене плащ, — відповів він.

— А...

Вона обернулася, похиливши голову; світло переливалось по її чолі, як по мармуру, до самого вигину брів, і годі було вгадати, що розглядала Емма на обрії, про що вона думала і що було в неї на душі.

— Ну що ж, прощайте! — зітхнув Леон.

Вона різким рухом підвела голову.

— Так, прощайте... Пора!

Вони наблизились одне до одного: він простягнув руку, вона завагалась.

— Ну, давайте по-англійському, — сказала вона на-решті і, силкуючись посміхнутися, подала йому руку.

Леон відчув її руку в своїй, і йому здалося, що вся її істота ніби перейшла в цю теплу долоню.

Потім він пустив її; їхні очі зустрілися ще раз, і він пішов.

Опинившись коло критого ринку, він став і сховався за стовп, щоб востаннє поглянути на білий будиночок з чотирма зеленими віконницями. Йому здалося, ніби за вікном промайнула в кімнаті якась тінь. Але фіранка ніби сама собою відщипнулася від розетки, поволі колихнулася своїми довгими косими складками, і раптом всі вони зразу розгладилися і випросталися непорушною білою стіною. Леон кинувся далі бігом.

Здалеку він побачив на шляху кабріолет свого патрона. Біля екіпажа стояв чоловік у полотняному фартусі й держав коня за вуздечку. Тут же пан Гійомен балакав про щось з аптекарем. Вони чекали Леона.

— Обніміть мене, — промовив Оме зі сльозами на очах. — Ось ваше пальто, дорогий друже. Глядіть не застудіться! Шануйте своє здоров'я! Бережіть себе!

— Ну, Леоне, сідай, — сказав нотаріус.

Оме перехилився через крило кабріолета і, зовсім розчулившись, ледве спромігся вимовити сумні прощальні слова:

— Щасливої дороги!
— До побачення,— відповів пан Гійомен.— Ну, рушай!

Вони поїхали, а Оме подався додому.

Пані Боварі відчинила вікно в сад і дивилась на хмари. Громадячись на заході, з боку Руана, вони швидко котилися по небосхилу темними клубками, пронизані наскрізь скісним сонячним промінням, мов який підвішений над землею трофей золотими стрілами, а далі безхмарне небо було чисте й біле, як порцелянова чаша. Але раптом налетів вітер, зігнув тополі, і линув дощ, лопотячи по зеленому листю. Потім знову виглянуло сонце, закудкудакали кури, в мокрих кущах затріпотіли крильцями горобці, зашуміли по піску ручаї, несучи за собою рожеві кетяги акації.

«А він, мабуть, уже далеко»,— подумала Емма.

О пів на сьому, в обідній час, як завжди, прийшов пан Оме.

— Ну,— сказав він, сідаючи,— значить, вирядили ми сьогодні нашого юнака?

— Та ніби так,— відповів лікар.

І, повернувшись на своєму стільці, спитав:

— А що нового у вас?

— Нічого. Жінка моя сьогодні вдень була якась схвилована. Ви ж знаєте цих жінок: їх тривожить усяка дурниця. А моя особливо... Але не слід картати їх за це: адже в них нервова система тендітніша, ніж у нашого брата.

— Бідолашний Леон! — сказав Шарль.— Як-то воно буде йому у тому Парижі? Чи він там приживеться? Пані Боварі зітхнула.

— Та годі вам! — сказав аптекар, цмокнувши язиком.— Там же ресторани... маскарadi... шампанське... Запевняю вас, йому буде непогано.

— Я не думаю, що він стане гульвісою,— заперечив Шарль.

— І я так само! — жваво підхопив пан Оме.— Але ж йому доведеться принатурюватись до інших, щоб не зажити слави святенника. А ви ще не знаєте, яке життя ведуть ці жевжики в Латинському кварталі з різними актрисами... Зрештою, до студентів у Парижі всі ставляться прихильно. Якщо в когось із них є хоч якісь приємні таланти його приймають у найкращих домах;

у них навіть закохуються дами з Сен-Жерменського передмістя, що згодом дає їм можливість зробити прекрасну партію.

— Але, — сказав лікар, — я боюсь, що... там...

— Маєте рацію, — перебив його аптекар, — це зворотний бік медалі. Там треба завжди триматись за кишеню. От, приміром, гуляєте ви собі у міському саду; з'являється якийсь добродій. Елегантно вбраний, навіть при ордені, — дипломат, можна подумати. Підходить до вас, зав'язує розмову, намагається вам догодити — почастиє табакою, підніме капелюха. Потім ви сходитесь ближче; він веде вас до кав'ярні, запрошує до себе на дачу, знайомить за вином з різними людьми і в сімдесяти п'яти випадках із ста все це лише для того, щоб вимантачити у вас гроші або затягти в якусь небезпечну справу.

— Це так, — відповів Шарль, — але я думав, головним чином, про хвороби, наприклад, про тифозну лихоманку. На неї часто хворіють студенти-провінціали.

Емма здригнулась.

— Це буває від зміни режиму, — підхопив аптекар, — і пертурбацій, що викликає ця зміна в загальному стані організму. А потім іще, знаєте, паризька вода, ресторанний стіл... Усі ці гострі страви, кінець кінцем, тільки гарять людині кров і не варті, що ви не кажіть, миски домашнього супу. Щодо мене, я завжди люблю харчуватися дома: це здоровіше! Тому, коли я вивчав у Руані фармацію, то столувався в сімейному пансіоні разом з професорами.

І він продовжував розвивати детально свої погляди і розповідати про свої особисті смаки, аж поки по нього не прийшов Жюстен і не сказав, що треба зготувати гоголь-моголь.

— От біда! І дихнути не дадуть спокійно! — закричав він. — Сиди, як проклятий, дома. Навіть на хвилинку не можна нікуди відлучитись. І доки ще мені тягнути ту лямку?

Потім, уже на порозі, він сказав:

— До речі, знаєте новину?

— Яку?

— Дуже ймовірно, — скинувши бровами й набравши серйозного вигляду, відповів Оме, — що цього року сільськогосподарська виставка Нижньої Сени відбудеться в нашому Йонвілі. Принаймні ходять уже такі чутки.

Про це натяком було сказано і в сьогоднішній ранковій газеті. Для нашої округи це було б подією величезної ваги! Але ми про це ще поговоримо. Дякую, присвічувати не треба; у Жюстена є ліхтар.

VII

Наступного дня Емма була в якомусь похоронному настрої. Все навколо було ніби окутане чорною пеленою, оповите напівпрозорим траурним флером; і, жалібно квилячи, мов зимовий вітер у запустілому замку, сум усе глибше всотувався в її душу. Вона відчувала жаль за тим, що було і не вернеться, і втому, яка охоплює людину після кожного доконаного вчинку, і, нарешті, той біль, що його завдає перерва всякого звичного переживання, раптове припинення тривалого трепету.

Як і після гостин у Воб'ессарі, коли в голові її вихорем кружляли кадрили, вона впала в похмуру меланхолію, в якусь тоскную безнадію. Образ Леона вставав перед її уявою — благородніший, прекрасніший, миліший, загадковіший, ніж будь-коли; хоч він і поїхав, він не розставався з нею, він був тут; здавалося, тінь його витала в цій господі. Емма не могла відірвати очей від килима, по якому він ходив, від стільців, на яких він сидів. А ось і річка — вона текла, як і перше, поволі котилася дрібними хвилями поміж пологими берегами. Не раз і не два ходили вони тут по замшілому камінню під її тихий шемріт. Як хороше світило їм сонце! Як гарно гулялося їм по обіді в саду, в холодочку! Він сидів було, просто-волосий, на низенькому ослінчику і читав що-небудь уголос; свіжий вітерець із лугу ворухив сторінки книжки й красолу кругом альтанки... Ах, його вже немає — єдиної відради в її житті, єдиної надії на вимріяне блаженство! Чому вона не вхопила це щастя, коли воно було так близько! Чому вона не впала перед ним навколішки, не затримала його обома руками, коли воно тікало від неї? Вона кляла себе за те, що не кохала Леона, вона прагнула його цілунків. Її поривало побігти до нього, впасти йому в обійми, сказати: «Ось я, я твоя!» Але її спиняв страх перед труднощами, і жаль та досада ще дужче роз'ятрювали в ній бажання.

Спомин про Леона став відтепер ніби осередком її нудьги; він палахкотів у її серці дужче від вогнища, покинутого мандрівниками на снігу серед степу. Вона

кидалась до нього, припадала, обережно ворушила це багаття, що ось-ось мало погаснути, вона скрізь шукала — чим би підтримати полум'я. Найдальші згадки й найсвіжіші події, все, що вона відчувала, і все, що уявляла, жадання втіхи, що розвіювались по вітру, й сподіванки щастя, що тріщали у вогні сухим хмизом, свою безплідну чесноту, свої знебулі мрії, свій буденний домашній дріб'язок, — усе вона збирала, все згрібала до купи, щоб розпалити свою журбу.

Проте вогонь незабаром ущух — чи то нічому було вже горіти, чи то навалено було забагато. Кохання мало-помалу погасло в розлуці, жалі притупились од звички, і заграва пожежі, яка багрянела бліді видно-круги її душі, взялася тінню й розплилася внівець. У напівсні, що змагав Еммину свідомість, відразу до чоловіка видавалась їй навіть тугою за коханим, а пал ненависті — теплом ніжності; та ураган усе віяв і віяв, пристрасть перегорала на попіл, і ніде було шукати ні ради, ні просвітку — звідусіль її огортав безпроглядний морок і наскрізь пронизував крижаний холод.

І тоді знов, як у Тості, почалися погані часи. Тепер Емма вважала себе ще нещаснішою, ніж раніше, бо вона пізнала горе і була пересвідчена, що йому не буде краю.

Жінка, яка прирекла себе на такі жертви, має право дозволити собі хоч якісь примхи. Емма купила готичний ослінчик для молитви і за місяць витратила чотирнадцять франків на лимони для полірування нігтів, замовила собі в Руані блакитну кашемірову сукню, вибрала в Лере найкращий шарф; ним вона перев'язувала талію поверх капота і, позачинявши віконниці, лежала в такому вбранні на кушетці з книжкою в руках.

Вона часто стала міняти зачіски: то викладе волосся по-китайському, то пустить м'якими локонами, то заплете в дрібушки, а то зробить косий проділ і підгорне волосся по-чоловічому.

Їй заманулося навчитися італійської мови, і вона накупила словників, придбала граматику, дістала паперу; бралася вона й за серйозні книжки — з історії та філософії. Серед ночі Шарль схоплювався часом спросоння, думаючи, що його кличуть до хворого.

— Я зараз, зараз, — бурмотів він.

А то Емма витирала сірника — засвітити лампу. Але з читанням велося так само, як і з вишиванням, якого

чимало валялося недокінченого в комоді: Емма брала книжку, кидала й переходила до іншої.

З нею траплялись і справжні припадки, під час яких вона була здатна на всякі безрозсудства. Одного разу вона поспорила з чоловіком, що вип'є чарку горілки; Шарль мав необережність прийняти парі, і вона випила одним духом ту горілку всю до краплі.

Емму ніколи не бачили веселою, хоч йонвільські дами ославили її вітрогонкою. В куточках уст у неї пролягла нерухома складка, як у старої діви чи невдахи честолюбця. Вона була бліда-бліда, аж прозора; шкіра на носі стягнулась до ніздрів, а погляд був якийсь невиразний. Знайшовши в себе на скронях три сиві волосинки, вона стала говорити про старість.

Часто на неї нападали млости. Одного дня сталося навіть кровохаркання, і коли стривожений Шарль заходився клопотатись коло неї, вона сказала йому:

— Ат, велике діло!

Шарль пішов до кабінету. Сів у своє робоче крісло, під френологічною головою, сперся ліктями на стіл і заплакав.

Потім він викликав до Йонвіля свою матір і подовгу радився з нею щодо Емми. Як тут бути, що робити — вона ж і слухати не хоче про лікування.

— Знаєш, чого твоїй жінці треба? — одно говорила мати. — Діла хорошого, роботи рукам! Працювала б вона, як інші, щоб заробити на прожиток, то де б і ділися оті її примхи. А так на безділлі і лізуть у голову різні химери...

— Та в неї ж є заняття, — заперечував Шарль.

— Добре мені заняття! Тільки й того, що читає всякі романи та мерзенні книжки, безбожні писання, які по-вольтер'янському висміюють священиків. Та все це ще квіточки, мій сину, а ягідки будуть: хто в бога не вірить, той погано кінчає!

Таким чином вирішено було не давати Еммі читати романів. Це було не легко зробити. Проте стара мати залюбки взялася за діло: проїздом через Руан вона обов'язково зайде до власника читальні й запропонує закрити Еммин абонемент. А якщо бібліотекар, цей отруйник моралі буде противитися, то хіба вона не знайде на нього управи в поліції?

Свекруха й невістка розпрощалися сухо. За ті три тижні, що вони прожили разом, між ними не було

сказано й двох слів, якщо не рахувати звичайних привітань та запитань при зустрічах за столом і перед сном.

Пані Боварі-мати поїхала додому в середу; цього дня в Йонвілі буває базар.

З самого ранку майдан був захарашений селянськими бідарками; перекинуті на задок, догори голоблями, вони тяглися вздовж будинків від церкви аж до трактиру. По той бік вишикувались ятки під брезентом, де торгували ситцем, вовняними ковдрами й панчохами, обротями й голубими стьошками в пучках, що маяли кінчиками на вітрі. Доли, поміж пірамідами яєць і кошиками з сиром, звідки стирчала липка солома, навалено було всякого залізного товару; побіч із рільничими машинами кудкудакали в пласких клітках кури, вистромляючись головами з-за ґрат. Люди юрмилися чогось на одному місці — як заталися не сходити з нього, і мало не продавили вітрину аптеки. По середах тут завжди було багато людей; всі товпилися сюди не стільки за ліками, скільки за медичними порадами — така голосна була в околиць селом слава добродія Оме. Його непохитний апломб засліплював селян. Для них цей аптекар був усім лікарям лікар.

Емма сиділа в своїй кімнаті край вікна (а сидіти там їй доводилось частенько: в провінції вікно заміняє театр і бульвар) і знічев'я дивилась на юрбу селяків, коли раптом помітила якогось пана в зеленому оксамитовому сюртуку. На руках у нього були модні жовті рукавички, які дещо контрастували з його крагами, а прямував він до лікарєвого дому; слідом за ним ішов похнюпившись якийсь дядько.

— Хазяїн дома? — спитав пан у Жюстена, що розмовляв на порозі з Фелісіте.

Він подумав, що хлопець служить у лікаря.

— Скажи, що його хоче бачити пан Родольф Буланже де Ла Юшетт.

Відвідувач додав до свого прізвища назву маєтку не з дворянських хвастощів, а просто для того, щоб дати про себе належне поняття. Справді, Ла Юшетт — це був маєток в околицях Йонвіля, в якому він купив панський будинок і дві ферми; управляв ними сам, хоч господарством клопотався не дуже-то. Він був ще нежонатий і мав, говорили, *не менше п'ятнадцяти тисяч ренти!*

Шарль вийшов до приймальні. Пан Буланже показав йому свого конюха: той хотів, щоб йому пустили кров, бо по всьому тілу в нього *так як мурашва лазить*.

— Оце мені тільки й пособить, — правив він своє, коли його стали розраювати.

Тоді Боварі велів принести бинт і попрохав Жюстена потримати таз. Помітивши, що селянин при цьому зблід, він підбадьорив його:

— Не бійся, голубе!

— Та чого там, — відказав той, — давайте!

І браво простягнув лікареві своє ручище. Кров цівкою вдарила з-під ланцета, оббризкавши стінку таза зокола.

— Держи ближче! — гукнув Шарль на Жюстена.

— Ти диви! — говорив селянин. — Ну й здорово цебенить, прямо тобі дзюрком так і б'є! Та червона-червона, це добре, еге ж?

— Та як коли, — відповів лікар. — Буває, що зразу нічого-нічого, а потім людина раптом зомліває. Особливо отакі здоров'яки.

Тут дядько як стій упустив футляр ланцета, що крутив був у руці, плечі йому так пересмикнуло, що аж спинка стільця затріщала, а шапка впала додолу.

— Так я і знав, — промовив Боварі, затискаючи вену пальцем.

Таз затремтів у руках у Жюстена, коліна йому підломились, він побілів на лиці.

— Жінко, жінко! — загукав Шарль.

Емма бігом спустилась по сходах.

— Оцту давай! — кричав Боварі. — От біда мені з ними — обидва зразу!

Він так розхвилювався, що ледве зміг накласти пов'язку.

— Нічого страшного! — спокійнісінько сказав пан Буланже, підтримуючи зомлілого Жюстена.

Він посадовив його на стіл і притулив спиною до стіни.

Пані Боварі заходилася знімати з Жюстена краватку. Шнурки сорочки були зав'язані на шиї вузлом, і тонкі пальці Емми кілька секунд розплутували його; потім вона змочила оцтом свою батистову хусточку і почала обережно терти хлопцеві скроні, легенько дмухаючи на них.

Конюх опритомнів, а Жюстен усе ще був безтямний; його зіниці потопали в тьмяних білках, як блакитні квіти в молоці.

— Треба сховати од нього все оце, — сказав Шарль.

Пані Боварі взяла таз. Коли вона нахилилась, щоб поставити його під стіл, сукня її (жовта літня сукня з чотирма оборками, довгою талією і широкою спідницею) соняшником розпустилась на паркеті; нахилившись, розставивши руки, вона трохи похитувалась, і пишні складки матерії хвилювались від кожного поруху її стану. Потім Емма взяла карафку води і вкинула в неї кілька грудочок цукру. Але тут увійшов аптекар — служниця побігла по нього, коли зчинилася та метушня. Побачивши, що його учень уже розплющив очі, він полегшено зітхнув і затупцював круг хлопця, оглядаючи його з голови до ніг.

— Ну й дурень ти, хлопче! — говорив він. — Несосвітений дурень! Подумаєш — велике діло, флеботомія! А ще каже — я, я! Верхолаз із тебе хоробрий, за горіхами ти видряпуєшся бог зна як високо, що твоя білка. А тут чим можеш похвалитися? Ти ж, здається, маєш намір присвятити себе фармації. Тебе ж можуть викликати при якійсь серйозній оказії до суду, щоб ти своєю наукою допоміг суддям розібратися у справі. Там треба буде зберігати цілковитий спокій, бути розсудливим і мужньо триматися, інакше всі тебе матимуть за вахлая!

Жюстен мовчав. Аптекар вів далі:

— Чи тебе хто кликав сюди? Вічно ти надокучаєш панові й пані. Крім того, в середу твоя присутність в аптеці більш необхідна, ніж будь-коли. Зараз у нас там чоловік двадцять народу! Я все кинув, турбуючись про твою долю. Ну, давай! Біжи! Чекай мене та гляди за склянками.

Жюстен поправив свій туалет і пішов, а ті, що лишилися, заговорили про млості. У пані Боварі їх ніколи не бувало.

— Для дами це незвичайно! — сказав пан Буланже. — А проте й чоловіки бувають дуже вразливі. Мені довелося якось на дуелі бачити секунданта, що втратив свідомість, як тільки стали заряджати пістолети.

— А я, — промовив аптекар, — можу спокійно дивитися на чужу кров; але досить мені тільки уявити, що кров тече з мене самого, та довше подумати про це, — зразу обіймають млості.

Тим часом пан Буланже відіслав свого конюха і велів йому заспокоїтись, раз уже лікар вдовольнив його забаганку.

— Через цю забаганку я мав приємність познайомитися з вами, — додав він і подивився при цьому на Емму.

Потім він поклав на край стола три франки, недбало вклонився і пішов.

Незабаром він був уже по тім боці річки (туди йшла дорога до Ла Юшетт), і Емма бачила, як він ступав під тополями, час від часу стишуючи крок, ніби в задумі.

«Гарненька! — казав він сам до себе. — Гарненька, що й казати, оця лікарша. Чудові зубки, чорні очі, точені ніжки, а манери — як у парижанки. І звідки вона тут узялася? Де її доп'яв цей чортів телепень?»

Панові Родольфу Буланже було тридцять чотири роки. Брутальний на вдачу і бистрий на розум, він мав чимало любовних пригод і досконало розумівся на жінках. Пані Боварі впала йому в око, — і ось він думав про неї та про її чоловіка.

«По-моєму, він дуже дурний... І набрид їй, це певно. Під нігтями чорно, по три дні не голиться... Поки він їздить по тих хворих, жінка сидить і штопає йому шкарпетки. А як же це нудно! А як би хотілося жити в великому місті, танцювати щовечора польку! Біднесенька! Душа в неї аж бринить за коханням. Їй без цього — як рибі без води. Два-три компліменти — і вона буде молитися на тебе. А яка буде ніжна! Розкіш одна!.. Так-то так, але як потім од неї одкараскатись?»

Бачачи в перспективі безліч насолод, він за контрастом пригадав свою нинішню коханку. Це була руанська акторка, він утримував її. Навіть спомини про неї викликали в ньому почуття пересиченості.

«Куди не кинь, — думав він, — пані Боварі багато краща і, головне, багато свіжіша. А та Віржині щось уже надто розтовстіла. І така противна з своїми ніжностями! А потім — що це в неї за пристрасть до креветок...»

Навкруги не було нікого, і Родольф чув лише мірне шарудіння трави під ногами та сюрчання коників, що причаїлись десь у вісках; він знов бачив перед собою Емму в кімнаті, в тій самій сукні, і в думках роздягав її.

— Все! Вона буде моя! — скрикнув він, розбиваючи ціпком суху грудку землі.

І негайно став обмірковувати дипломатичний бік цієї справи.

«Де ж із нею зустрічатись? Як це влаштувати? — роздумував він. — Там же той дїтвак вічно чіплятиметься за мамину спідницю, а тут іще служниця, чоловік,

сусіди — ціла морока з ними. Ні, це забиратиме надто багато часу!»

Але думки не вгавали:

«А очі ж у неї... Гляне — вийме душу. А блідість, блідість яка!.. Страшенно люблю блідих жінок!»

На верхів'ї Аргейського пагорба він остаточно прийняв рішення:

«Аби тільки трапилась нагода. Ну, що ж, зайду до них, пришлю дичини, птиці; як треба буде, то й крові собі пушу; а там заприятелюємо, я запрошу їх до себе...»

— Ох ти, чорт! — вигукнув він уже вголос. — Та в нас же скоро виставка; вона там буде, я її побачу. От і почнемо; візьмуся сміло — то й буде діло.

VIII

Ось і діждалися нарешті тієї виставки. З самого ранку жителі містечка балакали на порогах про готування до цієї урочистої події. Фронтон мерії було оздоблено гірляндами плюща, на лузі нап'ято намет для святкового бенкету, а серед площі проти церкви поставлено якусь стару бомбарду — салютувати при в'їзді пана префекта і при оголошенні імен премійованих землеробів. З Бюші прибув загін національної гвардії (у Йонвілі своєї не було) і приєднався до пожежної дружини, якою командував Біне. Комірець у нього був сьогодні ще вищий, ніж завжди; його торс, туго затягнений у тісний мундир, був нерухомо випростаний, ніби вся життєва енергія перемістилася в ноги, які, ритмічно пружинячи, карбували крок. Між акцизником і полковником віддавна йшло суперництво, і, щоб похвалитися муштрою, обидва служачи ганяли — кожен окремо — свої команди по площі. Червоні погони й чорні нагрудники навперемінку марширували туди й сюди, маневрували без краю й без кінця... Зроду ще в Йонвілі не було такого параду! Багато обивателів заздалегідь причепурили свої будинки; з прочинених вікон звисають трикольні прапори; в шинках повно народу; надворі гарно, сонячно; накрохмалені чепчики біліють, як сніг, золоті хрестики виблискують на сонці, квітчасті хустки барв'ють тут і там, відтіняючи своєю строкатістю темну одноманітність сюртуків та синіх блуз. Навколишні фермерки, злязачи з возів, відшпилювали підтикані — щоб не замаза-

лися — пілки спідниць; чоловіки дбали більше про капелюхи й тому накривали їх по дорозі носовичками, один кінчик яких придержувався зубами.

З обох кінців містечка на головну вулицю плавом плів народ, випліскуючись із провулків, із проходів, із домів. Час від часу ляскали клямки дверей — то виходили подивитися на чудасію міщанки в нитяних рукавичках. Найбільше захоплення викликали дві обліплені лампіонами трикутні рами, що стояли обабіч трибуни для начальства; крім того, насупроти чотирьох колон мерії було встромлено чотири тички з прапорцями вгорі. На зеленкуватих полотнищах красувалися золоті написи: на одному — «Торгівля», на другому — «Землеробство», на третьому — «Промисловість» і на четвертому — «Мистецтво».

Але веселощі, які були помітні на всіх обличчях, явно псували настрої трактирниці, пані Лефрансуа. Стоячи на рундучку своєї кухні, вона бурмотіла собі під ніс:

— І вигадують же таке чорті-що! Напнули оту халабуду... Думають, може, що префектові добре буде обідати під наметом? Аякже, це вам не базарний циркач... І таке неподобство вони ще називають — турбуватися про благо краю! Нащо ж хоч було виписувати того кухарчука з Нефшателя? Для кого? Для свинопасів, для харпаків!..

Мимо проходив аптекар. На ньому був чорний фрак, нанкові штани, черевики на бобровому хутрі і, задля такої okazji, — шапокляк.

— Моє шануваннячко! — привітався він. — Але пробачте, я поспішаю.

Вдова спитала куди.

— Вам воно, може, і вдивовижу. Я ж увесь час сиджу в себе в лабораторії, як миша в крупах.

— Яких крупах?

— Та ні ж бо, ні, — пояснив Оме. — Бачите, пані Лефрансуа, я просто хотів сказати, що сиджу весь час дома, рідко коли на світ божий вилажу. Але сьогодні, раз у нас таке діло, треба...

— Ах, і ви туди? — презирливо скривилася вона.

— Туди, а що хіба? — спитав здивований аптекар. — Адже я член консультативної комісії.

Гладка трактирниця видивилася на нього і по якійсь хвилі сказала всміхнувшись:

— Ну, тоді інша річ! Але яке ви маєте відношення до сільського господарства? Хіба ви в ньому щось тямите?

— Чому ж не тямити, тямлю. Адже я фармацевт, сиріч хімік. А хімія, пані Лефрансуа, вивчає, щоб ви знали, молекулярну взаємодію всіх природних тіл, звідки випливає той факт, що в сферу її досліджень входить і все сільське господарство. І справді, склад усяких угноєнь, ферментація різних рідин, аналіз газів і впливи міазмів, — хіба це все не хімія, питаю я вас? Хімія і більше нічого.

Трактирниця мовчала. Оме вів далі:

— Чи не гадаєте ви, що агрономом може бути тільки той, хто сам оре землю та кохає свійську птицю? Е, ні, тут треба передусім знати хімічну структуру відповідних речовин, геологічні поклади, атмосферні явища, властивості ґрунтів, мінералів і вод, консис-тенцію і капілярність різних тіл і так далі, і тому подібне. Необхідно, крім того, досконало вивчити основи гігієни, щоб правильно організувати спорудження господарчих будівель, догляд за худобою, харчування робітників. Далі, пані Лефрансуа, потрібно розумітися на ботаніці, вміти розрізняти всякі рослини — чи вони корисні, чи шкідливі, чи вони поживні, чи малоцінні, знати, де які сіяти й садити, де які виполювати і знищувати; одне слово, щоб раціонально вести господарство, треба завжди бути в курсі останніх досягнень науки, читати нові брошури й періодичні видання...

Трактирниця не спускала з ока дверей «Французької кав'ярні», а аптекар не вгавав:

— Дай боже, щоб наші землероби стали хіміками або хоча б краще прислухалися до порад спеціалістів! От і я недавно написав таки чималу роботу, розвідку на сімдесят з чимось сторінок, під назвою: «Про сидр, його виробництво й дію, з деякими новими увагами з цього предмета», — і надіслав її в Руанське землеробське товариство, за що мав честь бути прийнятим у його члени, по землеробському відділу, секція помології; так от, якби моя праця була опублікована...

Але тут аптекар урвав — надто вже схвильована була пані Лефрансуа!

— Ви тільки подивіться! — сказала вона. — Просто не знаєш, що й думати! Корчма корчмою!

І, знизуючи плечима так, що плетена кофта розтягувалась у неї на грудях, вона показала обома руками на трактир свого конкурента, звідки виривалися веселі співи.

— Ну, та нічого, скоро увірветься бас, — додала вдова. — Не мине й тижня, як буде по всьому.

Оме аж назад подався з великого дива. Вона зійшла з рундучка й зашепотіла йому на вухо:

— Як? Хіба ви не знаєте? Його ж опишуть на тижні! А все то Лере! Доконав його тими векселями...

— Яка жахлива катастрофа! — вигукнув аптекар, що завжди мав готові вирази на всі можливі випадки життя.

Тут трактирниця почала докладно розповідати йому історію, яку вона знала від Теодора, слуги пана Гійомена. Попри всю свою ненависть до Тельє, вона гостро картала Лере. Це такий проноза, така п'явка!

— О! Про вовка помовка, — сказала вона раптом, — ось він і сам, на ринку, бачите — кланяється пані Боварі. Вона в зеленому капелюшку, під ручку з паном Буланже.

— Пані Боварі! — вигукнув Оме. — Біжу запропонувати їй свої послуги. Може, вона виявить бажання дістати місце в огорожі, під колонами.

І, не слухаючи тітки Лефрансуа, яка притьмом хотіла домовити йому своє, аптекар швидкими кроками рушив уперед з усмішкою на устах, розсипаючи уклони направо й наліво і широко маючи довгими фалдами чорного фрака.

Родольф помітив його здалеку і прискорив крок, але пані Боварі скоро задихалася; тоді він пішов повільніше і, посміхаючись, сказав їй з грубуватою прямою:

— Я хотів утекти від цього товстуна, — ну, знаєте, аптекаря.

Емма підштовхнула його ліктем.

«Що б це мало значити?» — думав він і поглядав на неї скося, ідучи далі.

По її спокійному профілю годі було про щось догадатися. Він чітко вимальовувався на світлі, в овалі капора з палевими стрічками, схожими на листя очерету. Очі її дивилися з-під довгих вигнутих вій прямо вперед і, дарма що були широко розплющені, здавались примруженими — так приливала до тендітної шкіри щік тихо пульсуюча кров. Тонкі ніздрі просвічували рожевим. Голова

була ледь схилена на плече, і між губами виднілися перламутрові краєчки зубів.

«Чи вона це на сміх зробила?» — питав себе Родольф.

Але той рух Емми був просто попередженням: майже поруч із ними йшов Лере і час від часу озивався до них, ніби бажаючи зав'язати розмову:

— Сьогодні в нас чудо — не погода! Ніхто дома не всидить. Вітерець зі сходу!

Пані Боварі і Родольф не відповідали йому ні слова, а він, слідкуючи за їх найменшим порухом, підступав усе ближче, підносив руку до капелюха й говорив:

— Прошу?

Дійшовши до кузні, Родольф, замість прямувати шляхом далі до застави, раптом повернув на бічну стежку, ведучи за собою пані Боварі.

— Бувайте здорові, пане Лере! — гукнув він. — До приємної зустрічі!

— Спритно ви його спровадили! — засміялась Емма.

— А навщо нам хто здався? — мовив він. — Раз уже мені сьогодні випало щастя бути з вами...

Емма почервоніла. Він не доказав фрази й заговорив про те, яка чудесна погода, як гарно ходити по траві. Навкруги росли стокротки.

— Гарненькі квіточки, — озвався знов Родольф. — Тут вистачило б на ворожіння всім закоханим, які тільки є в окрузі.

І додав:

— Може, й собі нарвати? Як ви гадаєте?

— А ви хіба закохані? — спитала Емма, покашлюючи.

— Все може бути, — відповів він.

Потроху луг почав заповнюватись народом, господарки зачіпали перехожих своїми великими парасольками, кошиками та дітлахами. Часто доводилося сходити з дороги, пропускаючи довгу вервечку сільських робітниць у синіх панчохах і низьких черевиках, із срібними перснями на пальцях; від них пахло молоком. Побравшись за руки, вони йшли через увесь луг, від осик аж до намету, де мав відбутися бенкет. Але вже надходив час огляду експонатів, і хлібороби один по одному заходили в загороду — круг, обнесений кілками з вірвовками, як на іподромі.

У загороді, витягшись ламаним рядом нерівних крупів, стояла мордами до бар'ера усяка худоба. Сонні свині

повтикалися рилами в землю, мукали телята, бекали вівці; корови, підібгавши ноги, лежали черевом на траві і, поволі ремигаючи, кліпали важкими повіками, обганяючись од мошви, що дзижчала над ними. Конюхи позакачували рукава й держали за обротъ жеребців, що ставали дибки і ржали до кобил, широко роздимаючи ніздрі. Кобилиці стояли сумирно, витягнувши шию з обвислою гривною, а лошата лежали поруч у холодочку або підбігали поссати. Над довгою хвилястою лінією усіх цих збитих докупи тіл де-де маяла на вітрі якась біла грива, витикалися чийсь гострі роги, мелькали голови людей, що пробігали мимо. Осторонь, кроків за сто від загороди, стояв здоровенний чорний бугай у наморднику, з залізним кільцем у ніздрях, — стояв нерухомо, наче з бронзи литий. Його держав на налігачі якийсь обідраний хлопчина.

Тим часом між двома рядами тварин проходив повагом гурток панів. Вони розглядали кожен експонат і потім радились про щось поміж собою. Один із них, на вигляд найповажніший, робив на ходу якісь нотатки в записнику. То був голова журі, пан Дерозере де ла Панвіль. Впізнавши Родольфа, він одразу підійшов до нього і сказав, чемно усміхаючись:

— Як, пане Буланже, ви нас покидаєте?

Родольф запевнив, що він незабаром повернеться. Але тільки-но голова пішов, він промовив до Емми:

— Йй-богу, я лишуся з вами: ваше товариство приємніше.

І, продовжуючи сміятися з виставки, він показав жандармові свого синього запрошувального квитка, щоб вільніше пересуватися, і навіть зупинявся часом перед яким-небудь видатним *екземпляром*, але пані Боварі не виявляла ні до чого цікавості. Помітивши це, він почав жартувати з йонвільських дам та з їхніх туалетів, попросивши вибачення за недбалість свого власного вбрання. В його костюмі впадала в око та недоладна суміш простоти й вишуканості, яка, на думку банальних людей, має свідчити про ексцентричну поведінку, заплутаність почуттів, тиранічну владу мистецтва і головне — про певну зневагу до суспільних умовностей; все це одних спокушає, а інших дратує. На ньому був сірий демікотоновий жилет, у вирізі якого надималася од вітру батистова сорочка з плісированими манжетами;

панталони в широку смужку сягали до кісточок, відкриваючи лаковані черевики з нанковим верхом. Вони так блищали, що в них віддзеркалювалась трава. Заклавши руку в кишеню піджака і збивши набакир соломяного бриля, Родольф розкидав носками черевиків кінські кізьяки.

— А втім, — додав він, — живучи на селі...

— Нічого дарма старатися, — закінчила Емма.

— А так! — підхопив Родольф. — Адже ніхто з цих добрих людей неспроможний навіть оцінити належно крій фрака!

І обоє заговорили про провінційну обмеженість, про те, як вона занапащає життя, губить мрії.

— От і мені, — говорив Родольф, — така туга обіймає серце...

— Вам? — здивувалась Емма. — А я гадала, що ви завжди веселий!

— Це тільки про око: на людях я вмію ховати обличчя під смішливою маскою... А тим часом не раз і не два, дивлячись на кладовище в місячному світлі, я питаю самого себе, чи не краще б приєднатися до тих, що спочивають у домовинах...

— Ох! А друзі ж ваші? — спитала Емма. — Ви що, забули?

— Друзі? Які? Хіба вони в мене є? Кому я потрібен?

І з цими словами він злегка присвиснув.

Але тут вони мусили розступитися, даючи дорогу величезній споруді із стільців, яку ніс позаду якийсь чоловік. Він стільки набрав на себе, що з-під того вантажу видно було лише передки дерев'яних черевиків та пальці розчепіrenих рук. Це могильник Лестібудуа тягав із церкви стільці для публіки. Невтомно шукаючи все нових джерел зиску, він вирішив у такий спосіб скористатися з виставки, і його вигадка увінчалась повним успіхом — від клієнтів не було відбою. Усім було жарко, і селяни просто з рук виривали один в одного ці стільці, сидіння яких пропахли ладаном; відкидаючись на закапані воском грубі спинки, вони відчували до них якусь побожну пошану.

Пані Боварі знову взяла Родольфа під лікоть, і він говорив далі, ніби сам до себе:

— Так! Багато чого мені не вистачає! Вічно сам-один... Ах, якби в мене була в житті мета, якби я зустрів на своєму шляху якусь щирю душу... Тоді енергія забила б у мені

джерелом, тоді не страшно було б мені ні тучі, ні грому, тоді я гори перевернув би!

— А мені все-таки здається, — сказала Емма, — що вам нічого нарікати на долю.

— Ви так гадаєте? — спитав Родольф.

— Бачите... — знову заговорила вона, — ви вільні... — Вона трохи завагалась. — Багаті...

— Не глузуйте з мене, — відповів він.

Емма стала присягатись, що вона й не думала глузувати, коли раптом ударили з гармати, і всі кинулися наввипередки до містечка. Але виявилось, що це була фальшива тривога. Пана префекта й досі не було, і члени жюрі не знали, що робити, — чи починати засідання, чи почекати ще.

Нарешті на краю площі з'явилось велике наймане ландо, запряжене двома худючими шкапами; кучер у білій шапці шмагав їх люто, що було сили. Біне і слідом за ним полковник ледве встигли подати команду: «До зброї!» Вояки прожогом кинулись до козлів за рушницями, деякі забули навіть про комірці. Але екіпаж високого начальства ніби здогадався про цей переполох, і пара конячин, похитуючись у голоблях, притрюхала помалу до під'їзду мерії якраз у ту мить, коли загін національної гвардії і пожежна команда, карбуючи крок під барабанний дроб, уже розгорталися фронтом...

— На місці! — крикнув Біне.

— Стій! — гаркнув полковник. — Наліво р-р-рівняйсь!

Взяли «на караул»; брязкіт рушниць покотився строем, наче мідний казанок поскакав по сходах, і приклади гупнули об землю.

Тоді з екіпажа виліз пан у куценькому фраку, гаптованому сріблом, лисий спереду, з залізними на тімені; його землистого кольору обличчя мало надзвичайно благодушний вигляд. Придивляючись до людей, він мружив свої великі очі з припухлими повіками, задерши вгору гострого носика і посміхаючись запалим ротом. Він упізнав мера по шарфу й повідомив йому, що пан префект не мав змоги приїхати, пославши натомість його, радника префектури, — і ще додав кілька слів вибачення. Тюваш відповів чемними вітаннями, гість заявив, що почуває себе збентеженим; так стояли вони лице в лице, мало не торкаючись лобами, а навколо товпилися члени жюрі, муніципальні радники, почесні громадяни, національна гвардія і публіка. Притискаючи

до грудей маленьку чорну трикутку, пан радник усе повторював свої поздоровлення, а Тюваш, зігнувшись в дугу, і собі усміхався, не знаходив слів, заникувався і все запевняв про свою відданість монархії та дякував за честь, яку явили Йонвілю.

Трактирний служник Іполит узяв коні за повід і, припадаючи на криву ногу, повів їх під повітку до «Золотого лева», де вже зібралося чимало селян подивитись на коляску. Забив барабан, гримнула гармата, знатні гості піднялись один за одним на естраду й посідали в крісла, оббиті червоним утрехтським оксамитом, — їх позичила на свято пані Тюваш.

Усі ці люди були схожі один на одного. Їхні драглисті, ледве присмаглі від сонця обличчя нагадували кольором молодий сидр, густі бакенбарди виступали з цупких комірців, пов'язаних білими краватками з дбайливо розправленими бантами. У всіх жилетки були оксамитові, шалеві; у всіх при годиннику була стрічка з овальною сердоліковою печаткою; усі, сидячи, спиралися обома руками на коліна, обережно розставивши ноги, щоб не м'ялись панталони з недекатованого сукна, які вилискували дужче від шкіри на чоботях.

Позаду, у під'їзді попід колонами, розташувались дами «вищого товариства», а прості люди стояли або сиділи на стільцях проти естради. Лестібудуа встиг уже перенести сюди з луку весь запас стільців і ще раз у раз бігав по них до церкви; своєю комерцією він наробив такого розгардіяшу, що нелегко було дотовпитись до східців естради.

— Як на мене, — сказав пан Лере, звертаючись до аптекаря, що проходив саме на своє місце, — тут треба було б поставити дві венеціанські щогли та ще задрापувати їх якоюсь багатою, але строгого стилю матерією — це було б куди як ефектно.

— Авжеж, — відповів Оме. — Але що вдієш! Тут же всім орудував мер, а в цього бідолашного Тюваша смаку не питай. Я б навіть сказав, що в нього нема й заводу того, що зветься артистичним чуттям.

Тим часом Родольф піднявся з пані Боварі на другий поверх мерії, в залу засідань; там нікого не було, і він заявив, що звідси буде дуже добре і зручно дивитися. Він узяв три табуретки, що стояли коло овального столу під бюстом монарха, присунув їх до вікна, і вони сіли поряд.

На естраді заворушились, про щось говорили пошепки, ніби радилися. Нарешті пан радник підвівся. Тепер уже було відоме й переходило з уст в уста його прізвище — Льевен. Перегорнувши свої папери і пильно вглядаючися в них, він почав:

— Шановне панство!

Дозвольте мені насамперед (тобто перше, ніж я почну говорити з вами про властиву мету наших сьогоднішніх зборів, і я певен, що всі ви поділяєте мої почуття), дозвольте мені, кажу, насамперед висловити щиру подяку нашій верховній владі, нашому монархові, панове, нашому володарю, нашому улюбленому королю, який особисто піклується про всебічне процвітання як усїєї країни загалом, так і кожного її жителя зокрема, який твердою і водночас мудрою рукою веде державний корабель серед численних небезпек розбурханого моря, уміючи приділяти належну увагу миру й війні, торгівлі й промисловості, сільському господарству і науці та мистецтву.

— Краще буде, — сказав Родольф, — коли я трохи відсунуся назад.

— А то чому? — спитала Емма.

Але саме в цей момент голос радника зазвучав особливо голосно.

— Відійшли в минуле ті часи, панове, — декламував він, — коли громадянські чвари заливали кров'ю площі наших міст, коли власник, негоціант і навіть робітник, засинаючи увечері мирним сном, здригався на саму думку, що він може прокинутися від дзвонів на сполох і криків на гвалт, коли знахабнілі крамольники своїми підривними гаслами розхитували підвалини...

— Мене можуть побачити знизу, — відповів Родольф, — і тоді доведеться цілих два тижні просити пробачення, а при моїй лихій репутації...

— Ну, ви зводите наклеп на самого себе, — перебила Емма.

— Ні, правда, в мене жахлива репутація, клянуся.

— Але, панове, — вітійствував далі радник, — коли, відвернувшись пам'яттю від цих похмурих картин, я кину оком на сучасний стан нашої прекрасної батьківщини, — що я побачу? Скрізь процвітають торгівля

і ремесла; скрізь нові шляхи сполучення, пронизуючи, подібно до нових артерій, організм держави, встановлюють нові зв'язки; відновили свою діяльність наші великі промислові центри, зміцніла релігія всміхається всім серцям; наші порти повніють кораблями, відроджується довіра, і нарешті Франція знову вільно дихає!

— А втім, — додав Родольф, — можливо, з точки зору «світу», люди й мають рацію.

— Як так? — спитала Емма.

— Ах! — зітхнув Родольф. — Хіба ви не знаєте, що є душі, які завжди страждають? Вони шукають то мрії, то дії, то найчистіших почуттів, то найбезумніших насолод, — і так чоловік вдається в різні фантазії та шаленства...

Тоді Емма подивилася на нього, як на мандрівника, що побував у екзотичних краях, і промовила:

— А ми, бідні жінки, не маємо навіть цієї розваги.

— Невесела це розвага — в ній не знайдеш щастя.

— А хіба воно взагалі буває? — спитала Емма.

— Так, колись воно приходиться, — відповів Родольф.

— І ви зрозуміли це, — говорив радник, — ви, хлібороби і сільські робітники; ви, мирні піонери цивілізації; ви, поборники прогресу і моральності! Ви зрозуміли, кажу, що політичні завірюхи жахливіші за атмосферні грози...

— Колись воно таки приходиться, — повторив Родольф, — приходиться несподівано, коли ти вже зовсім зневірився в ньому. Тоді виднокруги враз ніби ширшають і чується якийсь голос: «Ось воно!» І ти відчуваєш потребу довірити цій людині все своє життя, все віддати, всім пожертвувати! Не треба ніяких свідчень — душа душу розуміє й так. Вони вже бачили одне одного у мріях. (Він дивився при цьому на неї). Ось він, нарешті, той скарб, якого ви так довго шукали! Ось він, перед вами — блищить, грає, міниться! І все-таки ще сумніваєшся, ще не наважуєшся вірити, ще стоїш засліплений, ніби вийшов з темряви на світло...

Вимовивши ці слова, Родольф довершив їх пантомімою. Він провів рукою по обличчю, ніби в нього запаморочилась голова, потім упустив свою руку на Емміну. Вона забрала свою руку. А радник усе читав:

— І хто здивується цьому, панове? Хіба тільки який-небудь сліпий, що з головою загруз — я не боюся вжити цього виразу, — загруз у болоті забобонів старих часів і зовсім не розуміє духу хліборобського населення. Де, справді, ми можемо знайти більше патріотизму, більше відданості спільній справі — одне слово, більше розуму, ніж на селі? Я маю на увазі, панове, не поверховий розум, не жалюгідні брязкальця бездіяльних голів, але той глибокий і поміркований розум, який передусім і понад усе простує до певної корисної мети, сприяючи тим самим вигоді кожної окремої особи, а значить, і загальному добробуту та могутності держави, що є плодом поваги до законів і неухильного виконання обов'язків...

— Ну, завів, — сказав Родольф. — Все обов'язок та й обов'язок — смерть не люблю цієї балаканини. Щось багато їх розвелось, отих старих йолопів у фланелевих жилетах та святенників із чотками і грілками — вони всім уже вуха протуркали тим «обов'язком». Обов'язок... А що таке обов'язок? Обов'язок — це почувати велич, кохати красу, а не схилитися перед суспільними умовностями з усіма їхніми мерзотами.

— Одначе... одначе... — заперечила пані Боварі.

— Та ні ж бо! До чого це — повставати проти пристрастей? Хіба є що прекрасніше на світі? Хіба не пристрасті є джерелом героїзму, ентузіазму, поезії, музики, мистецтва, всього-всього?

— Але ж ми мусимо, — сказала Емма, — хоч трохи зважати на думку світу, коритися його моралі.

— Бачите, існують дві моралі, — відповів Родольф. — Є мораль дрібна, умовна, людська, — вона мінлива, повзуча і криклива, як оце збіговище дурнів, що ви бачите перед собою. Але є й інша, вічна мораль — вона сяє навколо нас, як ця чудова природа, вона ясніє над нами, як це погідне блакитне небо.

Пан Льевен витер губи носовою хусточкою і заговорив знову:

— Чи треба вам, мої панове, доводити корисність сільського господарства? Хто ж задовольняє всі наші потреби? Хто дає нам усе необхідне для існування? Може, не хлібороб? Ні, панове, хлібороб! Це він, засіваючи працювитою рукою ріллю наших родючих нив, вирощує зерно, яке, будучи роздрібнене й розмелене дотепними

пристроями, виходить з них під іменем борошна, а потім перевозиться до міст і потрапляє до пекаря, який і готує з нього їжу, що живить і багатого, і убогого. Не хто ж, як хлібороб, вигодовує на пасовищах численні отари, що дають нам одіжу. Що б ми носили, що б ми їли, панове, якби не хлібороб? Та навіщо, панове, ходити далеко за прикладами? Хто з вас не задумувався про те, яку величезну користь маємо ми з тієї скромної істоти, що, прикрашуючи наші пташарні, дає нам водночас пухові подушки для постелі, і сочисте м'ясо для стола, і, на додаток, яйця! Я б ніколи не скінчив своєї промови, якби став докладно перелічувати всі ті розмаїті продукти, які, ніби щедра мати, що обділяє рідних дітей, дарує нам дбайливо оброблена земля. Тут — виноград, там — яблука на сидр, далі — рапс, а он — сир. А льон? Не забувайте про льон, панове! Адже в останні роки льонарство набрало в нас великого значення, і я ще зверну на нього вашу особливу увагу.

Але закликати до уваги не було ніякої потреби — у натовпі й без того всі пороззявляли роти, ніби ковтаючи слова радника. Тюваш, який сидів поруч з ним, слухав, витріщивши очі; пан Дерозере час від часу заплющував очі; а далі, тримаючи між колін свого сина Наполеона, сидів аптекар; щоб не пропустити жодного слова, він приставив до вуха долоню трубкою. Інші члени журі схвально покивували головами, поволі опускаючи підборіддя у викот жилета. Під естрадою стояли «вільно» пожежники, спершись на рушниці; один Біне, виструнчившись і відставивши лікоть, тримав шаблю «на караул». Можливо, він і слухав промовця, але не міг нічого бачити, бо козирок каски зсунувся йому на самий ніс. У його помічника, молодшого сина Тюваша, каска була ще більша, просто-таки величезна; вона хилталась у нього на голові, і з-під неї стирчав кінчик ситцевої хустки. Юнак лагідно, по-дитячому усміхався з-під козирка, і піт буйними краплями виступав на його блідому обличчі — втішеному, втомленому й сонному.

Площа й будинки навколо неї захрясли народом. Люди обліпили всі вікна і всі двері, а Жюстен так і прикипів біля аптечної вітрини, захопившись незвичайним видовищем. Дарма що було тихо, голос пана Льєвена губився в повітрі. Долітали тільки окремі уривки фраз, переривані совганням стільців у юрбі; потім ззаду раптом чулося

протягле мукання бика або мекання ягнят, що пере-гукувались із кутка в куток. То пастухи підігнали скоти-ну ближче і тварини час від часу подавали голос, зли-зуючи язиком якусь травинку чи листочок, що пристали до морди.

Родольф присунувся до Емми і швидко зашепотів:

— Невже вас не обурює ця змова людей? Чи є хоч одне почуття, якого б вони не засуджували? Найблаго-родніші інстинкти, найчистіші симпатії вони переслі-дують, обкидають болотом. І якщо двом нещасним душам пощастить нарешті зустрітися, все влаштовано так, щоб вони не могли злитися. Але вони змагатимуть до цього, напружуватимуть свої крила, зватимуть одне одного. Даремні всі перешкоди! Раніше чи пізніше — за пів-року а чи за десять літ — кохання таки з'єднає їх, бо так судилося долею, бо вони створені одне для одного.

Він сидів, згорнувши руки на колінах, і, повернувшись обличчям до Емми, пильно дивився на неї. Вона роз-гляділа в його очах тоненькі золоті промінчики, що снувалися круг чорних зіниць, і навіть чула запах помади від його волосся. Тоді їй стало якось млосно і чомусь пригадався віконт, з яким вона вальсувала у Воб'ессарі, — від його бороди точився такий же запах ванілі й цит-рини; упиваючись ним, вона мимохіть прикрила повіка-ми очі. Та ось вона випросталася на табуретці і побачила вдалині, на обрії, старий диліжанс, — «Ластівка» поволі спускалась по схилу горба Ле, підіймаючи позад себе стовпи куряви. У цій жовтій кареті так часто при-їздив до неї Леон; по цій дорозі він поїхав від неї на-завжди! Їй примрілося його обличчя в вікні; потім усе змішалось, взялося якоюсь туманною поволокою; їй здавалося, що вона все ще кружляє у вальсі при блиску люстр в обіймах віконта, що Леон десь недалеко, що він зараз прийде... І разом з тим вона весь час відчувала по-руч себе голову Родольфа. Солодкість цього відчуття навіяла їй колишні бажання, і, як розвихрені вітром піщинки, вони звивалися смерчем між хвиль тонкого аромату, що сповивав їй душу. Емма широко роздимала ніздрі, вдихаючи свіжі пахощі плюща, який вився по кар-низу. Вона зняла рукавички, витерла руки, потім стала обмахуватись хусточкою, і крізь биття крові у скронях їй чувся гомін юрби та голос радника, який все ще хара-маркав свою промову.

Він говорив:

— Працюйте й далі! Трудіться й далі! Не зважайте ні на підшепти рутинерів, ні на галас скороспілих експериментаторів! Ненастанно турбуйтеся про меліорацію ґрунтів, про добре угноєння, про плекання племінної худоби: коней і корів, овець і свиней! Нехай ці виставки будуть для вас ніби мирними аренами, де переможець, покидаючи змагання, подає руку переможеному і братається з ним, обнадіюючи його в майбутніх успіхах! А ви, шановні робітники, ви, скромні слуги! Досі жоден уряд не цінував ваших тяжких трудів! Одержуйте ж тепер нагороду за ваші мирні чесноти і будьте певні, що відні-ні держава дбає про вас, підтримує вас, захищає вас, що держава задовольнить ваші справедливі вимоги і, наскільки це буде можливо, полегшить тягар ваших тяжких жертв.

Виголосивши це, пан Льєвен сів на місце; встав і заговорив пан Дерозере. Промова його була, може, не така кучерява, як у радника, зате відзначалася більш позитивними якостями стилю — більш спеціальними знаннями та більш присутніми міркуваннями. Так, у ній далеко менше місця займали похвали на честь уряду, зате більше уваги приділялося сільському господарству й релігії. Промовець указав на їх взаємозв'язок та на способи, якими вони завжди прислужувались справі цивілізації. Родольф розмовляв з пані Боварі про віщі сни та передчуття, про магнетизм. Сягаючи думкою до колиски людства, пан Дерозере змальовував слухачам ті дикі часи, коли люди, тиняючись по лісових нетрях, жилися жолудями. Потім вони скинули звірині шкури і одяглися в сукно, розорали землю, посадили виноградники. Чи було це справжнім благом, чи не повели ці винаходи за собою більше лиха, ніж добра? Таке питання ставив перед собою пан Дерозере. Від магнетизму Родольф перейшов помалу до спорідненості душ; і, поки пан голова наводив у приклад Цінцінната, що ходив за плугом, Діоклетіана, що садив капусту, та китайських імператорів, які засівали на Новий рік свячене зерно, Родольф з'ясовував молодій жінці, що непереможний взаємний потяг двох душ сягає глибоко в їхнє попереднє існування.

— Ось хоч би й ми, — казав він. — Як ми познайомились? Який випадок звів нас до купи? Не інакше, як самі наші природні нахили тягли нас одне до одного, долаючи

простір: так дві річки, що стікають по різних схилах, зливаються врешті в одно.

Він схопив Емму за руку; вона її не відняла.

— «За успіхи у вирощуванні цінних культур... — кричав голова.

— Наприклад, тоді, коли я прийшов до вас уперше...

— ...панові Бізе з Кенкампуа...

— ...чи я знав, що супроводжуватиму вас сьогодні?

— ...сімдесят франків!»

— Сто разів я збирався іти звідси, а проте пішов за вами, залишився з вами...

— «За угноєння...

— ...як залишусь і сьогодні, і завтра, і на всі дні, і... на все життя.

— ...панові Карону з Аргея — золота медаль!»

— Бо ніколи, ні в чийому товаристві я не знаходив такого всевладного зачарування...

— «Панові Бену із Жіврі-Сен-Мартен!

— І тому спогади про вас назавжди залишаться в моїй душі.

— За барана-мериноса...»

— Але ви забудете мене, я промайну в вашому житті, як тінь.

— «Панові Бело із Нотр-Дам...»

— О ні! Якесь місце я все-таки займу у ваших думках, у вашому житті!

— «За розведення племінних свиней приз ділиться ех аєцо¹ між панами Леєріссе та Кюлламбуром: шістьдесят франків!»

Родольф тиснув руку Еммі й відчував, що долоня її горить і тріпочеться, як спіймана горлиця, що рветься на волю; але тут — чи вона намагалась випручатись, чи хотіла відповісти на його потиск, — досить, що вона поворушила пальцями.

— О, дякую вам! — скрикнув він. — Ви не відштовхуєте мене! Щира душа! Ви розумієте, що я весь ваш! Дайте мені дивитись на вас, дозвольте мені милуватись вами!

Вітер вдерся крізь вікно, і сукно на столі почало жужмитися; а внизу, на площі, у всіх селянок затріпотіли оборки високих чепчиків, ніби метелики білими крильми.

— «За використання макухи...» — читав далі голова. Він квапився:

— «За застосовування фламандських добрив... за вирощування льону... за осушування ґрунту при довготерміновій оренді... за службу в хазяїна...»

Родольф мовчав. Вони дивились одне на одного. Їхні снажні уста тремтіли від жаги; їхні пальці сплелися в томливій знеможі.

— «Катерині-Нікезі-Елізабеті Леру із Сассето-Лагер'єр за п'ятдесятчотирирічну службу на одній фермі — срібна медаль вартістю двадцять п'ять франків!»

— Де ж Катерина Леру? — перепитав радник.

Вона не виходила. По юрбі перекотився шепіт:

— Та йди вже!

— Не туди!

— Ліворуч!

— Не бійся!

— Тю, дурна!

— Та де ж вона, кінець кінцем? — закричав Тюваш.

— Ось! Осьдечки!

— То нехай підійде.

Тоді на естраду несміливо вийшла низенька бабуся —

¹ Порівну (*лагин*).

якась ніби скорчена у своїй убогій одежині. Вона була запнута широким синім фартухом і взута в грубі дерев'яні черевики. Худе обличчя, облямоване чепчиком без оборки, взялося дрібними зморшками, як печене яблуко, а з рукавів червоної кофти виглядали довгі руки з вузлуватими суглобами. Від гризючого порошу на токах, від їдкої золи в жлукті, від масної овечої шерсті її руки так зашкарубли, порепалися, огрубіли, що здавалися брудними, дарма що бабуся довго полоскала їх у чистій воді; натруджені ненастанною роботою пальці весь час були розчепірені, ніби смиренно свідчили про всі перебуті поневіряння. У виразі її обличчя була якась чернича суворість. Ані сум, ані розчуленість не пом'якшували її байдужого погляду. Возившись постійно із свійськими тваринами, бабуся набралася од них німоти і спокою. Уперше на віку потрапила оце вона в таке багатолюдне товариство, і, налякана в глибині душі всіма цими прапорами, барабанами, панамі в чорних фраках і орденом радника, вона стояла нерухомо, не знаючи, чи їй підходити, чи втікати, не розуміючи, чого підштовхує її юрба, чого всміхаються їй члени журі. Так стояло перед квітучими буржуа це живе півстоліття рабства.

— Підійдіть, шановна Катерино-Нікезо-Елізабето Леру! — сказав пан радник, узявши з рук голови список премійованих.

І, поглядаючи то на папір, то на стареньку, він усе повторював батьківським голосом:

— Підійдіть, підійдіть!

— Та чи ви глуха, чи що? — сказав Тюваш, підскакуючи в кріслі.

І став кричати їй над саме вухо:

— За п'ятдесятчотирирічну службу! Срібна медаль! Двадцять п'ять франків! Вам, вам!

Одержавши нарешті свою медаль, стара почала її розглядати. Тоді по її обличчю розлилась блаженна усмішка, і, сходячи з естради, вона пробурмотіла:

— Віддам оце нашому панотцю, нехай відправить за мене службу божу.

— Який фанатизм! — вигукнув аптекар, нахилившись до нотаріуса.

Засідання скінчилось, юрба розійшлась; всі промови були виголошені, і все знову стало на свої місця, все пішло по-старому: хазяїни знову лаяли наймитів, а ті взялися бити тварин — байдужих тріумфаторів, що верталися до своїх хлівів з зеленими вінками на рогах.

Тим часом національні гвардійці, настроивши на багнети булки, піднялись на другий поверх мерії; попереду йшов батальйонний барабанщик з повним кошиком пляшок. Пані Боварі взяла Родольфа під руку, він провів її додому, вони попрощалися коло дверей; потім він пішов погуляти перед бенкетом на лузі.

Бенкет був шумливий, погано влаштований і тягся довго; запрошені сиділи так тісно, що ледве могли рухати ліктями, а вузькі дошки, що правили за лави, мало не ламались під їхньою вагою. Усі їли дуже багато. Кожен намагався повністю винагородити себе за внесений пай. Всі впріли, піт заливав обличчя; біляста пара, ніби осінній ранковий туман над річкою, снувалась над столом поміж висячих ламп. Родольф притулювся спиною до коленкорового полотна і так задумався про Емму, що нічого не чув. Позаду нього служники складали стосами на траві немиті тарілки; сусіди озивалися до нього — він їм не відповідав; йому підливали вина, а в думках його панувала тиша, хоч навколо було гамірно. Він пригадував усе, що вона говорила, він бачив форму її губ; її лице, ніби в магічному свічаді, світилося на бляхах ківерів; стіни намету спадали згортками її сукні, а на обрії майбуття низався нескінченний разок любовних днів.

Він ще раз побачив її увечері, під час ілюмінації, але вона була з чоловіком, пані Оме і аптекарем, який, страшенно турбуючись з приводу небезпек від невибухлих ракет, раз у раз відлучався від компанії і бігав зі своїми порадами до Біне.

Все піротехнічне приладдя, прислане панові Тювашу, зберігалось задля безпеки у нього в погребі, тому порох відсирів і не займався, а головний номер — дракон, що кусає себе за хвіст, — зовсім не вийшов. Вряди-годи спалахувала яка-небудь нещасна римська свічка; тоді в натовпі лунали голосні крики й виск жінок, яких лоскотали в темряві. Емма мовчки пригорталася до плеча Шарля і, закинувши голову, спостерігала за мерехтливими смужками ракет на тлі чорного неба. Родольф дивився на неї при світлі лямпів.

Незабаром лямпіони погасли один по одному. На небі засяяли зорі. Бризнуло кілька крапель дощу. Емма накинула на голову косинку.

В цю хвилину з воріт трактиру викотилась коляска радника. Кучер був п'яний і одразу почав куняти. Здалеку

було видно, як над верхом, поміж ліхтарями, коливається його масивна постать разом із кузовом, що підкидався на ресорах.

— Я вважаю, — сказав аптекар, — що слід би вживати суворих заходів проти пиятики. Як на мене, я вивішував би щотижня біля дверей мерії на спеціальному щиті прізвища всіх тих, що за цей період отруювали себе алкоголем. А потім, з точки зору статистики, це становило б своєрідний літопис, до якого можна було б звертатися по довідки... Але даруйте...

І він кинувся до капітана.

Той ішов уже додому, скучивши за своїм токарним верстатом.

— Може б, ви все-таки послали когось із своїх людей, — сказав він йому, — або й самі сходили...

— Дайте мені спокій, — відповів акцизник, — нічого там не станеться.

— Можете бути спокійні, — сказав аптекар, наздогнавши своїх друзів. — Пан Біне запевнив мене, що вжито всіх заходів. Жодна іскорка не прохопить, помпи повні водою. Ходімо вже спати.

— Та час уже, час, — промовила пані Оме, позіхаючи на весь рот. — А проте, що не кажіть, гарна випала днина нам на сьогоднішнє свято.

Родольф повторив потихеньку і з ніжним поглядом:

— Так, гарна, дуже гарна!

Вони попрощались і розійшлися.

Через два дні в «Руанському маяку» була надрукована велика стаття, присвячена виставці. Оме написав її експромтом наступного ранку:

«Звідки ці прапори, ці квітки, ці гірлянди? Куди рине ця юрба, ніби шалені хвилі розбурханого моря під повінню тропічного сонця, що заливає жаром наші лани?»

Потім він перейшов до становища селян. Звичайно, уряд робить багато чого, але цього ще не досить. «Сміліше! — звертався він до нього. — Тут потрібні тисячі реформ; здійснимо ж їх!» Потім, говорячи про приїзд радника, він не забув ні «войовничого вигляду нашої міліції», ні «наших бадьорих селянок», ні лисих стариганів, цих патріархів, що вшанували свято своєю присутністю, — «останніх ветеранів наших безсмертних фаланг, що відчували, як у них стрепенулося серце при мужньому гуку барабанів». Він згадав і про себе, назвавши своє прізвище

одним із перших у списку членів журі і додавши примітку, що пан Оме, аптекар, надіслав у Землеробське товариство доповідну записку про виготовлення сидру. Дійшовши до вручення медалей, він у дифірамбічних виразах змальовував радість нагороджених: «Батько цілував сина, брат брата, чоловік жінку. Не один з почуттям гордості показував свою скромну медаль, і, звичайно, повернувшись додому до своєї дорогої господині, він зі сльозами повісить її на вбогу стіну своєї хатини».

«Близько шостої години головні учасники торжества зішлись на учту, влаштовану на лужку в саду пана Льежара. Учта відбулася в найтеплішій, найсердечнішій атмосфері. Були проголошені тости: паном Льевенном — за монарха; паном Тювашем — за префекта; паном Дерозере — за сільське господарство; паном Оме — за промисловість і мистецтво, цих двох рідних сестер; паном Лепліше — за меліорацію... Увечері небо раптом розцвіло блискучим фейерверком. Це був справжній калейдоскоп, якась чарівна оперна декорація, і в ці хвилини наше містечко ніби перенеслося в чудесний фантастичний світ «Тисяча і одної ночі».

«Зауважимо, що жоден інцидент не порушив цього родинного свята».

На закінчення він додав:

«Усіма була помічена відсутність духівництва. У ризницях, очевидно, прогрес розуміють трохи інакше. Ну що ж, вольному воля, панове Лойоли!»

IX

Минуло півтора місяця. Родольф не приходив. Нарешті, одного вечора він таки з'явився.

Ще на другий день після виставки він вирішив:

«Не треба йти туди надто рано. Це була б помилка».

А десь наприкінці тижня він вирядився на полювання. Після полювання він гадав, що тепер іти вже пізно, але потім розміркував інакше:

«Якщо вона покохала мене з першого дня, то від нетерпіння побачитись зі мною її любов ще дужче розгориться. Тож почекаймо ще трохи».

І він зрозумів, що його розрахунок правильний, коли, зайшовши в залу, помітив, як зблідла Емма.

Вона була сама. Вечоріло. Муслінові фіранки на вікнах згущали сутінки, а позолота барометра, на який

падав останній сонячний промінь, висявала в дзеркалі між вітами поліпа.

Родольф стояв, а Емма ледве здобулася на слово, щоб відповісти на його привітання.

— Знаєте, — сказав він, — мені все ніколи було. І до того ж хворів.

— Серйозно? — скрикнула вона.

— Та ні, — відповів Родольф, сідаючи біля неї на табуреті, — не те щоб серйозно... Просто не хотів іти до вас.

— Чому?

— Ви не здогадуєтесь?

Він подивився на неї ще раз, але з таким виразом, що вона спаленіла й опустила голову.

— Еммо... — почав він.

— Пане! — промовила вона, злегка відхилившись від нього.

— От бачите, — озвався він журливим тоном, — таки недарма не хотілося мені йти до вас. Ви не дозволяєте мені вимовляти це ім'я, яким повна моя душа і яке вихопилось у мене мимоволі... Пані Боварі!.. Та вас же всі так називають. Зрештою, це навіть не ваше ім'я — це ім'я іншого! — Він повторив: — Іншого! — І затулив обличчя руками. — Так, я думаю про вас весь час... Спомин про вас доводить мене до розпуки! О, пробачте! Я піду... Прощайте! Я поїду далеко... Так далеко, що ви про мене більше ніколи не почувете... А от... сьогодні... якась невідома сила привела мене до вас! Адже не можна боротись проти неба, не можна встояти проти усмішки ангела. Лишається віддатися у владу прекрасного, чарівного, божественного!

Уперше в житті Емма чула такі речі, і її гордість, як купальниця в гарячій ванні, розніжилась і розімліла від вогню цих слів.

— Але хоч я й не приходив, — провадив він, — хоч я й не міг вас бачити, та я принаймні мав утіху спостерігати за всім, що вас оточує. Ніч у ніч я приходив сюди, дивився на ваш дім, на покрівлю, що виблискувала в місячному сяйві, на дерева в садку, що схилялися вітами над вашим вікном, на маленьку лампу — проблеск світла в темряві ночі. О, ви й не знали, що тут так близько і так далеко од вас є бідний нещасливець...

Емма нахилилась до нього з риданням.

— О, який ви добрий! — промовила вона.

— Ні, я люблю тільки вас, от і все. А ви, мабуть, і не підозрівали цього. Скажіть же мені одне слово! Одне словечко!..

І Родольф непомітно зсунувся з табурета додолу; але тут на кухні почулося цокання дерев'яних черевиків, а двері вітальні — він це помітив раніше — були незачинені.

— Якби ви були такі ласкаві, — промовив він, підводячись, — і задовольнили одне моє бажання.

Він хотів оглянути весь дім. Він хотів узнати все в ньому, і вони вже обоє підвелися, — бо пані Боварі не вбачала в цьому нічого незручного, — коли раптом увійшов Шарль.

— Добрий день, докторе, — привітався Родольф.

Лікар, підлещений цим несподіваним титулом, розточився в компліментах, чим негайно скористався Родольф, щоб набрати звичайного вигляду.

— Знаєте, тут пані Боварі говорила мені про своє здоров'я... — почав він.

Шарль перебив його: він і сам страшенно хвилюється — на жінку знов нападає задишка. Тоді Родольф спитав, чи не корисно було б їй їздити верхи.

— Авжеж! Це чудово, знаменито!.. Блискуча ідея! Ти повинна їздити на прогулянки!

На її заперечення, що в неї нема коня, Родольф запропонував свого. Вона відмовилась, він не став наполягати. Щоб пояснити свій прихід, він розповів, що його конюх, той самий, якому Шарль пускав кров, скаржитьесь весь час на млости.

— Я заїду подивлюсь, — сказав Боварі.

— Ні, ні, я пришлю його вам сюди. Ми приїдемо разом, так для вас буде зручніше.

— Гаразд! Дякую вам.

І, лишившись сам на сам із дружиною, він спитав у неї:

— А чого це ти відмовилась від люб'язної пропозиції пана Буланже?

Вона зробила незадоволену міну, стала вишукувати тисячі причин і нарешті заявила, що *це може здатися декому дивним*.

— Подумаєш, велике діло! — обкрутнувся Шарль на одній нозі. — Найважливіше — здоров'я. Даремно ти відмовилась.

— А як же мені їздити верхи, коли в мене нема амазонки?

— То справимо! — відповів чоловік.

Цей аргумент переконав її.

Коли костюм був готовий, Шарль написав панові Буланже, що дружина згодна і що вони розраховують на його люб'язність.

Другого дня під обіди Родольф прибув до дому Шарля з двома верховими кінями. У одного з них були рожеві помпони на вухах і дамське сідло з замші.

Родольф озув високі м'які чобітки: він був певен, що Емма зроду не бачила такої розкоші. І справді, коли він вибіг на площадку сходів у оксамитовому піджаку і білих трикових рейтузах, Емма була захоплена його костюмом. Вона вже була готова й чекала.

Жюстен вискочив з аптеки, щоб подивитися на неї; аптекар також покинув на якийсь час свій пост. Він засипав пана Буланже порадами:

— Ви ж там обережніше! А то чи довго до біди! У вас може, баскі коні?

Емма почула над головою якийсь стук: то Фелісіте тарабанила по шибках, забавляючи маленьку БERTУ. Дитина посилала матері поцілунки рукою; та замахала їй у відповідь ручкою гарапника.

— Приємної забави! — гукав навздогін Оме. — Ви ж там тільки обережніше. Обережніше!

І замахав їм на прощання газетою.

Відчувши під ногами землю після бруку, Еммин кінь рвонув з копита. Родольф скакав поруч. Час від часу супутники перекидалися кількома словами. Трохи пригнувшись вперед, високо тримаючи повід і вільно опустивши праву руку, Емма вся віддалась ритмові руху, що погойдував її у сідлі.

Біля узгір'я Родольф попустив повід; обоє враз кинулися щодуху вперед; а на вершині коні раптом зупинилися, і довга синя вуаль упала Еммі на обличчя.

Був початок жовтня. Над полями стояв туман. На обрії, чіпляючись за силуети пагорбів, снувалася мла; окремі пасма відривалися, линули вгору і, розпливаючись, зникали. Іноді крізь просвіти в хмарах мріли здалека на сонці йонвільські покрівлі, садки понад річкою, двори, мури, дзвіниця. Емма мружила очі, намагаючись знайти свій дім, і ніколи ще це убоге містечко, де вона жила, не видавалось їй таким маленьким. З цієї висоти вся долина уявлялась величезним блідим озером, що курилося парою. Де-не-де темними скелями чорніли

купки дерев, а високі ряди тополь, що виступали з туману, здавалися дюнами, нанесеними вітром на берег.

В узбіччі, на галявині, в теплому повітрі між ялинами, колихалося імлисте світло. Рудувата, як тютюновий пил, земля глушила звуки кроків, і коні, ступаючи по ній, розкидали підковами опалі соснові шишки.

Родольф і Емма їхали вздовж узлісся. Емма час від часу відверталася, уникаючи його погляду, і тоді бачила лише виструнчені в ряд стовбури ялин; від їх постійного мелькання у неї аж у голові запаморочилось. Коні хропли. Злегка порипували шкіряні сідла.

В ту мить, коли вони в'їжджали в ліс, виглянуло сонце.

— То бог нас благословляє! — сказав Родольф.

— Ви так гадаєте? — спитала Емма.

— Ідьмо, ідьмо! — гукнув він і цмокнув язиком.

Коні побігли.

Високі придорожні папороті чіплялися в Емминих стременах Родольф щоразу нахилився, не спиняючи коня, і висмикував їх звідти. Часом він випереджав Емму, щоб розхилити перед нею віти, і на ходу черкався коліном об її ногу. Небо поголубіло. Листя на деревах не ворушилося. По дорозі попадалися просторі поляни, встелені квітучим вересом; лілові килими чергувалися з заростями дерев, сірими, бурими чи золотими, як до породи. Під кущами раз у раз чувся лопіт крил: галки злітали на дуби з неголосним хрипким кряканням.

Верхівці спішилися. Родольф прив'язав коней. Емма пішла вперед замшилою колією.

Але надто довга сукня заважала їй, хоч вона й підсмикнула шлейф, так що Родольф, ідучи слідом, бачив між чорним сукном і чорними ботиками ніжну білу смужку її панчіх, що видавалась йому ніби її голизною.

Емма спинилась.

— Я втомилася, — сказала вона.

— Ну, ще трошечки! — підбадьорював він. — Ще одно зусилля!

Пройшовши ще кроків із сто, вона знову зупинилась; кризь вуаль, що спускалася навскоси з її чоловічого капелюха до пояса, лице її виднілося в голубуватій прозорості; воно ніби плавало в хвилях блакиті.

— Куди ж ми йдемо?

Він не відповідав. Вона уривчасто дихала. Родольф роззирався навкруги, покусуючи вуса.

Вони вийшли на широку галявину, де була вирубана памолодь. Сіли на вивернуте дерево, і Родольф почав говорити їй про своє кохання.

Він не лякав її відразу гучними фразами, а говорив спокійно, поважно, з сумом.

Емма слухала його, схиливши голову, і тихенько во-рушила кінчиком ботика тріски на землі.

Але, коли він промовив:

— Хіба тепер у нас з вами не одна доля?

Вона відказала:

— Ні, ні! Ви ж самі знаєте. Це неможливо.

Вона встала й рушила. Він схопив її за руку. Вона спинилась. І, подивившись на нього довгим, голубливим, зволженим поглядом, швидко сказала:

— Ах, годі про це говорити... Де наші коні? Ідьмо назад.

У нього вирвався жест гніву й досади. Емма повторила:

— Де наші коні? Де коні?

Тоді він, усміхаючись якоюсь чудною усмішкою, пильно дивлячись на Емму і зціпивши зуби, розставив руки й пішов на неї. Вона затремтіла й подалася назад.

— Ой, я боюся, — шепотіла вона. — Не займайте мене. Ідьмо додому.

— Ну, що ж, коли так... — відповів він, міняючись на лиці.

І відразу став знову шанобливим, ласкавим і стриманим. Вона подала йому руку, й вони пішли назад.

— Що це вам сталося? — питав він. — Скажіть мені. Я не розберу. Ви, певне, не так мене зрозуміли. В моїй душі ви — як мадонна на п'єдесталі, високому, недосяжному й недоторканному. Але без вас я жити не можу! Мені треба ваших очей, вашого голосу, вашої думки. Будьте мені за друга, за сестру, за ангела!

І, простягнувши руку, він обійняв її за стан. Емма зробила мляву спробу звільнитися. Він усе не пускав її і йшов по стежці.

Але ось вони почули, що їхні коні щипають листя на деревах.

— О, ще хвилечку, — прохав Родольф. — Не їдьмо ще! Побудьмо тут!

І він повів її за собою понад ставком, вкритим ряскою. В очереті причаїлися прив'ялі квітки латаття. Сполохані жаби метнулися з-під їхніх ніг наввистрибки в воду.

— Що я роблю, що я роблю, — говорила Емма. — Слухати вас — це ж безумство.

— Чому?.. Еммо! Еммо!

— Родольфе!.. — промовила протягло **молода** жінка, схилившись до нього на плече.

Сукно її амазонки чіплялось за оксамит його піджака. Вона відкинула назад голову, її біла шия роздулась від глибокого зітхання, — і, напівнепритомна, вся в сльозах, здригаючись і ховаючи обличчя, вона віддалася.

На землю лягали вечірні тіні; скісне проміння сонця сліпило їй очі, продираючись крізь віття. Круг неї тут і там, на листі й на землі танцювали жмурки світла, ніби скрізь пурхали колібрі й роняли на льоту дрібне пір'я. Стояла глибока тиша; Еммі здавалося, що з дерев точиться щось ніжне та солодке; вона відчула, як знову забилося в неї серце, як кров гарячим струменем шумує в неї в жилах. Та ось до її слуху донісся здалеку, з-над лісу, з горбів, якийсь невиразний протяглий крик, чийсь співучий голос, і вона мовчки стала прислухатись, як він, ніби музика, зливався з останнім бринінням її зворушених нервів. Родольф, з сигарою в зубах, зв'язував порваний повід, підрізаючи кінці кишеньковим ножиком.

Вони поверталися до Йонвіля тією самою дорогою. Ось залишилися на болотистій землі сліди їхніх коней, що йшли поруч, ось ті самі кущі, ті самі камені в траві. Ніщо навкруги них не змінилось, але Еммі здавалося, ніби світ не той став, ніби гори й долини помінялись місцями. Родольф іноді нахилився до неї, брав її руку й цілував.

Вона була чарівна в сідлі! Тонкий стан випростаний, коліно трохи зігнуте на гриві, лице розчервоніле від свіжого повітря й надвечірнього багрянцю неба.

В'їхавши в містечко, вона загарцювала по бруку. На неї виглядали з вікон.

За обідом Шарль відзначив, що вона виглядає чудово; став розпитувати її за прогулянку, але Емма ніби не чула його слів; вона нерухомо сиділа над тарілкою, спершись ліктями на стіл, освітлений двома свічками.

— Еммо! — озвався Шарль.

— Що?

— Знаєш, сьогодні я заїздив до пана Александра. У нього є стара кобилка, ще зовсім гарна, от тільки що з пролисами на колінах. Я певен, що її віддадуть за якусь сотню екю... — І додав: — Я подумав навіть, що це буде

тобі приємно, і залишив її за собою... купив, коротше кажучи... Добре я зробив, га? Та скажи ж хоч слово!

Емма ствердно кивнула головою... Минуло чверть години, вона спитала:

— Ти сьогодні ввечері ідеш куди-небудь?

— Іду. А що хіба?

— Та я просто так, мій друже.

І, здихавшись його, зразу ж замкнулася у себе в кімнаті.

Спочатку їй ніби шуміло в голові; перед очима мигтіли дерева, дороги, канави, Родольф; вона ще відчувала його обійми, а навколо дрижало листя й шарудів комиш.

Але, поглянувши на себе в дзеркало, вона сама була вражена своїм виглядом. Ніколи ще очі в неї не були такі великі, такі чорні, такі глибокі. Щось невловно тонке світилося на її обличчі, одухотворяючи й преображаючи його.

«У мене є коханець! Коханець!» — бриніло в ній безперестану, і вона відчувала невимовну насолоду від цієї думки, так, ніби до неї вдруге прийшла дівочість. Нарешті й вона зазнає тих радощів кохання, тих захватів щастя, яких уже й не гадала діждати. Вона входила в якийсь казковий край, де все буде пристрасною, жагою, екстазом; вона ширяла в блакитнім безмірі ефіру, перед її зором височіли осяйні вершини почуттів, а буденщина ледве мрія десь унизу, в тіні, в проміжках між цими висотами.

І тоді вона стала пригадувати героїнь прочитаних нею книг, і весь ліричний легіон цих жінок-перелюбниць заспівав у її пам'яті чарівними й ніби рідними голосами. Вона сама неначе живцем прилучалася до цього хору вигаданих істот і сама ставала втіленням вічних мрій своєї молодості; вона впізнавала в собі той самий тип закоханої жінки, якому вона колись так заздрила. Крім того, Емма відчувала втіху задоволеної помсти. Хіба ж вона мало вистраждала? Але тепер вона тріумфувала, і так довго стримувана жага вибухла в ній, прорвалася радісним клетотливим потоком. Вона впивалася нею без докорів сумління, без тривоги, без турботи.

Наступний день приніс нову відраду. Родольф і Емма заприсяглися на вірність одне одному. Вона розповідала про перебуті нею страждання. Він перебивав її поцілунками, а вона, дивлячись на нього крізь опущені вії, знову і знову просила його назвати її на ім'я і повторити, що він її любить. Це було, як і напередодні, в лісі, в покинутому

курені селянина, що робив дерев'яні черевики. Курінь був солом'яний, а покрівля така низька, що їм доводилось увесь час нахилятися. Вони сиділи, пригорнувшись одне до одного, на підстілці з сухого листа

З цього дня вони почали регулярно листуватися — писали одне одному щовечора. Емма відносила своє послання в кінець саду, до річки, і ховала його в розколин у тераси. Родольф приходив туди по нього й залишав натомість свого листа, що завжди здавався Еммі надто коротким.

Одного ранку, коли Шарль виїхав з дому до схід сонця, Еммі раптом заманулося негайно побачитися з Родольфом. Вона ж могла збігати в Ла Юшетт, побути там якусь часинку і повернутися в Йонвіль, поки люди повстають. На цю думку в неї аж дух забило від пристрасті — і за кілька хвилин вона вже швидкими кроками йшла, не оглядаючись, по лузі.

Благословлялося на світ. Емма здаля впізнала дім свого коханого: на блідому тлі досвітнього неба різко виділявся двома стрічастими флюгерами його дах.

За двором ферми стояв флігель; то, напевне, й був панський будинок. Вона ввійшла в нього так, ніби стіни самі розступилися перед нею. Широкі прямі сходи вели в коридор. Емма повернула ручку одних дверей і раптом у глибині кімнати побачила сонного чоловіка. То був Родольф. Емма скрикнула.

— Це ти? Ти! — повторював він. — Як ти сюди потрапила?.. О, ти вся заросилася...

— Я люблю тебе! — відповідала вона, закидаючи руки йому на шию.

Ця перша смілива спроба випала вдало, і тепер щоразу, коли Шарль виїздив рано, Емма нашвидку одягалася і тихцем прокрадалася сходами, що вели до річки.

Але, коли зняли кладку для корів, Еммі доводилось іти попід самими мурами, що тягнулися вздовж річки; берег був слизький; щоб не впасти, вона чіплялася рукою за зів'яле бадилля левкоїв. Потім вона прямувала до ферми навпростець по ріллі, спотикаючись, в'язнучи, замазуючи в землю свої чепурні ботики. На вигоні, боячись биків, вона бігла бігом, аж хустка лопотіла од вітру. Вона приходила задихана, вся рум'яна — від неї пашіло молодю жагою, ароматом буйної зелені й вільного вітру. В цей час Родольф іще спав. Наче весняний ранок вривався до нього в кімнату.

Крізь жовті завіси тихо струмилося м'яке блідаве світло. Примруживши очі, Емма йшла помацки, і краплинки роси, що тремтіли в неї на волоссі, оточували її лице ніби топазовим ореолом. Родольф притягав її до себе, сміючися, і пригортав до серця.

Потім вона оглядала кімнату, висувала шухляди з комодів, розчісувалася його гребінцем і дивилася в його дзеркальце для гоління. Часто вона навіть брала в зуби цибух довгої люльки, що лежала на нічному столику між лимонами й грудочками цукру біля карафки з водою.

Прощання щоразу тривало добрих чверть години. Емма плакала; їй хотілось би ніколи не покидати Родольфа. Її тягла до нього якась необорна сила, і ось одного разу, коли вона знову несподівано з'явилася, він прикро нахмурився.

— Що тобі? — допитувалась Емма. — Ти хворий? Скажи мені.

Кінець кінцем він заявив їй з серйозним виглядом, що її відвідини робляться нерозважливими і що вона компрометує себе.

X

Мало-помалу ці побоювання Родольфа передалися й Еммі. Спершу кохання сп'янило її, і, крім нього, вона ні про що не думала. Але тепер, коли вона не могла жити без нього, вона боялася втратити бодай часточку його, боялась, щоб його ніщо не потривожило. Повертаючись від коханця, вона кидала навколо неспокійні погляди, придивляючись до кожної постаті, що з'являлася на обрії, до кожного селянського віконця, звідки її могли помітити. Аби де почулись чийсь кроки, брязкіт плуга, — вже вона спинялась, блідіша й тремтливіша, ніж листя тополь, що шаруділи в неї над головою...

Одного ранку, повертаючись додому, вона раптом помітила довгу цівку рушниці, яка, здавалось, націлилася просто в неї. Вона стирчала з невеликої бочки, приваленої сіном, на краю канави. В Еммі все так і похололо, проте вона все ж ішла вперед, коли раптом із бочки вискакують якийсь чоловік, як ото чортики на пружині вискакують з коробки. На ньому були гетри до колін, насунутий на очі кашкет; губи в нього тремтіли й ніс почервонів. То був капітан Біне, який вийшов полювати на диких качок.

— Треба було гукнути здалеку! — закричав він.— Коли бачиш рушницю, завжди слід попередити.

Цим викриком акцизник намагався приховати власний переляк. Справа в тому, що спеціальним розпорядженням префекта заборонялося полювати на диких качок інакше, як із човна, і пан Біне, при всій своїй повазі до законів, виступав тут у ролі правопорушника. Тимто він і боявся, щоб його, бува, не застукав польовий сторож. Але цей страх лише додавав йому охоти, і, сидючи в бочці, він був у захопленні від своєї щасливої вигадки.

Коли він побачив Емму, у нього мов гора з пліч звалилася; він зразу ж зав'язав розмову:

— А надворі холодненько; вітер *питає!*

Емма не відповідала. Він вів далі:

— А що це ви сьогодні вийшли спозаранку?

— Та я,— збентежилась Емма,— ходила до мамки, де моя дочка.

— А, так-так... А я ось, бачите, з самого світу сиджу тут, але погодка, як на зло, видалась така, що, мабуть...

— До побачення, пане Біне,— перебила Емма, відвертаючись від нього.

— Моє шанування, добродійко,— відповів він сухо і знову заліз у свою бочку.

Емма уже жалкувала, що так обірвала акцизника. Він, безперечно, почне робити різні, не дуже сприятливі для неї висновки. Не можна було вигадати нічого дурнішого за цю історію з мамкою, бо в Йонвілі всі добре знали, що маленька Боварі вже цілий рік живе при батьках. До того ж у цій околиці ніхто й не жив. Ця дорога вела тільки до Ла Юшетт. Отже, Біне здогадався, куди вона ходила, і мовчати не буде! Ну ясно ж, він усім роздзвонить! І цілий день, до самого вечора, вона мучилась, ламаючи голову над усякими можливими вивертами, а той дурень із мисливською торбиною весь час стояв перед її очима.

Після обіду Шарль, помітивши її стурбований вигляд, запропонував їй піти до Оме, розважитися трохи. І перша людина, яка впала їй у вічі в аптеці, був знову той самий пан Біне! Він стояв перед прилавком, освітлений червоним відблиском лампи, і говорив:

— Дайте мені, будь ласка, пів-унції купоросу.

— Жюстене,— гукнув аптекар,— подай сюди сірчаної кислоти!

І він обернувся до Емми, яка збиралася піднятися до пані Оме:

— Погуляйте тут, не турбуйтеся, вона зараз зійде вниз. Погрійтесь поки що біля грубки... Пробачте... Добрий вечір, докторе! (Аптекарь з особливим задоволенням вимовив слово «доктор», ніби, величаючи так іншого, він і себе частково окривав тим урочистим світлом, що випромінював із себе цей титул...) Та гляди мені, Жюстене, не перекинь ступок! Піди краще принеси сюди кілька стільців із їдальні. Ти ж знаєш, що крісел із вітальні виносити не можна.

І, щоб поставити на місце своє крісло, Оме кинувся з-за прилавка, як раптом Біне попрохав ще пів-унції цукрової кислоти.

— Цукрової кислоти? — перепитав аптекарь з презирством. — Не знаю, що це за звір такий. Може, ви хотіли сказати — щавлевої кислоти? Адже так, щавлевої?

Біне пояснив, що йому треба якоїсь їдкої речовини, щоб самому приготувати мазь для чистки різних мисливських знарядь. Емма здригнулась.

— Так, погода справді не дуже-то сприятлива, — зауважив аптекарь. — Сирість заїдає.

— А проте, — докинув акцизник із єхидною усмішкою, — дехто дуже добре пристосовується до неї.

Емма почувала, що задихається.

— А потім дайте ще, будь ласка...

«Та коли вже він піде звідси», — думала вона.

— Пів-унції терпентину і смолки, чотири унції жовтого воску і півтори унції кістяної сажі для чистки лакованої шкіри моєї амуніції.

Аптекарь заходився різати віск, коли показалася пані Оме. На руках у неї була Ірма, поряд ішов Наполеон, а позаду Аталія. Вона сіла на обшитою оксамитом лаву біля вікна. Хлопчик виліз на табуретку, а старша сестра крутилася коло коробки з ююбою біля свого татка. Той наливавав через лійку флакончики, затикав їх, наліплював ярлички, зав'язував пакетики. В аптеці було тихо — тільки вряди-годи дзенькне важок об шальку терезів та хазяїн скаже кілька слів півголосом, звертаючись до свого учня.

— А як там ваша мала? — спитала раптом пані Оме.

— Тихіше! — крикнув її чоловік, що саме вираховував щось у своєму записнику.

— Чому ви не привели її з собою? — спитала пані Оме вже потихеньку.

— Тс-с... Тс-с... — прошепотіла Емма, показуючи пальцем на аптекаря.

Але Біне, заглибившись у розгляд рахунку, мабуть, нічого не помітив. Нарешті він пішов, у Емми відлягло від душі, і вона глибоко зітхнула.

— Що це ви так важко дихаєте? — затурбувалася пані Оме.

— Тут трохи душно, — відповіла Емма.

Другого дня вони з Родольфом вирішили влаштуватися якось певніше з побаченнями. Емма думала підкупити свою служницю подарунками, але найкраще було б знайти десь у Йонвілі відлюдну затишну квартирку. Родольф сказав, що пошукає.

Протягом зими три або чотири рази на тиждень Родольф приходив ночами в садок. Емма для цього заховала ключ від хвіртки, сказавши чоловікові, що він десь загубився.

Родольф викликав Емму, кидаючи в віконницю жменю піску. Вона миттю схоплювалася, але часом доводилося їй чекати, бо Шарль любив заводити нескінченні розмови край каміна. Емма аж горіла від нетерплячки; якби могла, вона б очима вискочила в вікно. Нарешті вона заходжувалась коло свого вечірнього туалету, потім брала книжку і читала собі спокійно, ніби захопившись нею. Але Шарль лежав уже в постелі і кликав її спати.

— Ну йди ж, Еммо, — говорив він. — Час уже.

— Зараз, зараз! — відповідала вона.

Полум'я свічок било йому просто в вічі; він повертався до стіни і засинав. Вона вибігала, затамувавши подих, усміхнена, тремтяча, невдягнена.

У Родольфа був великий плащ. Він угортав її всю і, обнявши, мовчки вів у глибину саду.

Вони йшли до тієї самої альтанки, на ту саму лавочку з напівтрухлих жердок, де колись Леон так закохано дивився на неї літніми вечорами. Тепер вона зовсім не думала про нього!

Крізь безлисті гілки жасмину мерехтіли зорі. За своєю спиною коханці чули плюскіт річки, та час від часу потріскував на березі сухий очерет. Тут і там у сутінках ночі громадилися згустки п'тьми; часом вони напруго здійсмались і схиялись; насуваючись на коханців, вони загрожували накрити їх, ніби величезні чорні хвилі. Від

нічного холоду вони обіймалися ще міцніше і дихали ніби ще глибше; більшими здавались очі,— хоч їх ледве було видно,— і серед цієї тиші промовлене пошепки слово падало в душу дзвінким кришталем і бриніло нескінченними відлунками.

У дощові ночі вони знаходили собі притулок у робочому кабінеті Шарля, між повіткою і стайнею. Емма зазвичувала в кухонному шандалі свічку, захovanу за книжками, Родольф улаштовувався, як у себе вдома. Його смішили книжкова шафа, письмовий стіл і взагалі вся обстановка; він не міг стриматись, щоб не пустити якогось жарту на адресу Шарля, що бентежило Емму. Вона хотіла б бачити його серйознішим і навіть при нагоді драматичнішим. Так, одного разу їй причулося, ніби хтось іде до них по алеї.

— Хтось іде! — сказала вона.

Родольф погасив свічку.

— У тебе є пістолети?

— Навіщо?

— Як навіщо? Захищатися! — відповіла Емма.

— Чи не від чоловіка твого? Бідний хлопець...

І Родольф закінчив фразу жестом, що мав означати: «Та я його одним пальцем роздавлю».

Емма була вражена його хоробрістю, але водночас її шокувала відчутна неделикатність та наївна грубість такої заяви.

Родольф довго думав про цей випадок з пістолетами. Якщо вона говорила серйозно, міркував він, то це дуже смішно і навіть огидно. Адже він не мав ніякої рації ненавидіти добрягу Шарля — ревності аж ніяк не терзали його серця; а тим часом з цього приводу Емма дала йому урочисту присягу, в якій він не знаходив ознак доброго тону.

Зрештою, Емма взагалі ставала дедалі сентиментальнішою. З нею треба було обмінюватись мініатюрами, зрізати для неї пасма волосся на згадку, а тепер вона вимагала від нього персня, справжньої обручки на знак вічного союзу. Часто вона заводила річ то про вечірній дзвін, то про *голоси природи*; потім розповідала про свою матір та розпитувала Родольфа про його матір. Хоч минуло вже двадцять років, відколи Родольф осиротів, Емма втішала його з приводу цієї втрати і то таким солодкавим тоном, ніби перед нею був якийсь хлопчик-сирітка. Інколи вона навіть казала, дивлячись на місяць:

— Я певна, що обидві вони благословляють звідти наше кохання.

Але ж вона була така гарна! І так рідко зустрічалась йому подібна цнотливість! Це кохання без розпусти було для нього цілковитою новиною: воно виходило за рамки його дотеперішніх легковажних звичок, задовольняючи в ньому не лише хтивість, але й гордість. Усім своїм обивательським здоровим глуздом він зневажав екзальтованість Емми, але в душі захоплювався нею: адже вона стосувалася його власної персони! І от, пересвідчившись, що Емма його кохає, він став недбалим і його манери помітно змінилися.

Де й поділися в нього ті ніжні слова, від яких вона плакала, ті пристрасні пестощі, від яких вона шаленіла; велика любов, у яку Емма пірнула з головою, помалу мілила й меженіла, як річка, що висихає у власному руслі, — і вже на дні показалася твань. Емма не хотіла вірити цьому — вона горнулася до Родольфа ще ніжніше, але він усе менше й менше приховував свою байдужість.

Вона й сама не знала, чи жаль їй було, що піддалася йому, чи, навпаки, ще дужче хотіла його кохати. Принизливе почуття власної слабості оберталось в досаду, яку пом'якшували тілесні насолоди. Це була вже не душевна прихильність, а якась ненастанна спокуса. Родольф цілком підкорив її. Вона його майже боялась.

А тим часом зовні все йшло гладенько, як ніколи. Родольфові вдавалося регулювати їхні взаємини по своїй уподобі, і за півроку, коли настала весна, коханці опинилися в ролі подружжя, що спокійно підтримує домашнє полум'я.

Це був якраз той самий час, коли дядько Руо щороку прислав Шарлю індичку на згадку про своє вилікування. До подарунка завжди додавався і лист. Емма перерізала поворозку, якою він був прив'язаний до кошика, і прочитала:

«Любі мої діти!

Сподіваюся, що цей лист застане вас при доброму здоров'ї і що ця гиндичка буде не гірша за попередні; як на мене, то вона навіть ніжніша і м'ясистіша. Але на той рік я для переміни пошлю вам гиндика, якщо ви тільки не забажаєте курочки; і поверніть мені, спасибі вам, цього кошика, а до гурту й ті два. Мені приключилася пригода: уночі вітром зірвало покрівлю з повітки

і занесло поміж дерева. Та й урожай не дуже-то випав. Словом, я не знаю, коли доведеться загостити до вас. Мені тепер нема на кого покинути домівку, я ж живу один, як палець, люба моя Емма!»

Тут був пропуск між рядками: старий ніби випустив перо з рук і надовго задумався.

«А я сам здоровий, тільки що схопив нежить, коли їздив на ярмарок до Івето наймати нового чередника. Старого я прогнав, бо він дуже перебірливий на харчі. Чиста біда мені з цими розбишаками! До того ж він був іще й шахраюватий.

Я бачив одного мандрівного крамаря, який узимку побував у ваших краях і вирвав там собі зуба. Він каже, що Боварі й досі працює день і ніч. Мені це й невидовижу; він показав мені свого зуба, ми посиділи разом за кавою. Я спитався в нього, чи він тебе бачив, а він сказав, що ні; тільки бачив, каже, двох коней у стайні; ну, значить, думаю, справи йдуть гаразд. От і добре, дітки мої, нехай вам господь посилає щастя-долю.

Мені дуже сумно, що я й досі не знаю моєї коханої внучечки — Берти Боварі. Я посадив для неї в садку, проти твоєї кімнати, сливу-скороспілку і сказав, щоб її ніхто не чіпав. А як тільки зародить, наваримо варення, і я його сховаю в шафу не для кого, як для внучечки — нехай приїжджає і їсть, скільки душа забажає.

Прощавайте, любі мої діточки. Обіймаю тебе, доню, і тебе, зятю, а малу цілую в обидві щічки.

Бажаючи вам усього найкращого, залишаюсь ваш люблячий батько

Теодор Руо».

Емма довго крутила в руках цей аркуш грубого паперу. Лист був малограмотний — помилка на помилці. Але вона ніби чула, як крізь те плетиво помилок сокоче ніжна та приязна думка, мов та курка з-за кущів дерези. Чорнило було просушене попелом із коминка, — на Еммину сукню впало з листа кілька сірих порошинок, — і як живий устав перед її очима батько: ось він схиляється над вогнищем і бере щипці. Давно вже вона не сиділа поряд нього на лавочці, давно не ворушила палицею сухого очерету, що весело тріщав у коминку, аж поки не

займалася сама палиця... Спливали в пам'яті сонячні літні надвечір'я. Іржали лошата, коли пройдеш повз них, і вистрибували, вистрибували... А під самим вікном у неї стояв вулик, і часом бджоли, кружляючи в сонячному промінні, дзенькали в шибки пружними золотими кульками. Які то були щасливі часи! Яка воля! Скільки сподіванок, мрій!.. Тепер нічого того не було — вона розтратила все те у романтичних переживаннях своєї душі, у цих поступових змінах стану — дівочтві, заміжжі й коханні, вона розгубила все те на життєвому шляху, як мандрівник, що залишає певну частку своїх багатств у кожному придорожньому трактирі.

Але хто ж її зробив такою нещасливою? Яка незвичайна катастрофа перевернула її життя? І Емма підвела голову і оглянулась навкруги, ніби шукаючи причини всіх своїх страждань.

Промінь квітневого сонця вигравав усіма кольорами веселки на порцелянових фігурках; у каміні палав огонь; під пантофельками у Емми м'яко слався килим; день був погожий, повітря тепле; знадвору чувся дзвінкий сміх її малої.

Дівчинка качалась на моріжку, де сохла скошена трава. Зараз вона лежала долілиць на копиці. Нянька притримувала її за платтячко. Неподалік Лестібудуа ворухив сіно граблями; щоразу, як він наближався, Берта звішувалась униз і махала в повітрі рученятами.

— Приведіть її сюди! — сказала мати й кинулась обіймати й цілувати дівчинку. — Як я тебе люблю, мое золотко! Як я тебе люблю!

Помітивши, що у Берти не зовсім чисті вушка, вона покvapливо подзвонила, веліла принести теплої води, помила її, перемінила білизну, панчохи, черевички, засипала служницю питаннями про її здоров'я, неначе тільки оце повернулася з далекої мандрівки. Нарешті вона ще раз, сплакнувши, поцілувала дитину й віддала її на руки Фелісите, що стояла, наче тороплена, побачивши такий небувалий вибух ніжності.

Увечері Родольфові впало в око, що Емма була якась серйозніша, ніж звичайно.

«Минеться, — вирішив він. — Це просто примха».

І пропустив побачення три рази підряд. Коли він нарешті прийшов, вона виявила до нього байдужість і навіть трохи зневаги.

«Даремно стараєшся, люба моя!»

І він прикинувся, ніби зовсім не помічає ні її журливих зітхань, ні того, як вона мнє хусточку в руках.

Аж ось коли Емма почала каятись!

Вона навіть питала себе, чому це вона так ненавидить Шарля і чи не краще було б спробувати полюбити його. Але він, мабуть, не сприйняв належно цього повороту почуття, і Еммі було важко задовольнити свої поривання до самопожертви; тут дуже до речі з'явився аптекар і дав їй для цього певну нагоду.

XI

Він недавно прочитав хвалебну статтю про новий метод лікування викривленої ступні і, будучи прихильником прогресу, висловив патріотичну думку, що Йонвіль мусить *йти в ногу з життям*, а для цього необхідно виконати в ньому операцію стрефоподії.

— Справді, — доводив він Еммі, — чим ми ризикуємо? Давайте подивимось (і він загинав пальці, перелічуючи всі вигоди такої спроби): майже певний успіх, для хворого — полегшення й поліпшення зовнішнього вигляду, для лікаря — слава на всю країну. Чому б, наприклад, вашому чоловікові не допомогти отому бідоласі Іполитові з «Золотого лева»? Зважте, що він обов'язково розповідатиме всім переїжджим про своє вилікування, та зрештою (тут Оме стишив голос і оглянувся) і я міг би, безперечно, послати дописа в газету... Ви уявляєте собі? Газета ходить по руках, починаються розмови, що далі в ліс, то більше дров... А там — хто знає, може...

І справді, Боварі міг би досягти успіху; Емма не мала жодних підстав вважати його за нездару, — а яка б це втіха була для неї, якби вона спонукала Шарля до цього вчинку, що спричинився б до зросту його репутації і його прибутків. Їй так хотілося знайти собі якусь опору, міцнішу за любов.

Шарль послухався умовлянь аптекаря й дружини. Він виписав із Руана книгу доктора Дюваля і щовечора сидів над нею, схопивши голову у руки.

Поки він студіював *equinus*, *varus* і *valgus*, цебто стрефокатоподію, стрефендоподію і стрефексоподію (або, краще сказати, різні види викривлення ступні — вниз, всередину й назовні), а також стрефіподію та стрефаноподію (інакше кажучи, викрут донизу або заворот догори), — пан Оме докладав мало зусиль, щоб

переконати трактирного служника зробити собі операцію.

— Не бійся, воно болітиме не дуже; треба тільки раз чикнути, як ото коли кров пускають; коли мозолі вирізають, і то болячіше!

Іполит дивився на нього, як теля на нові ворота, і щось думав.

— Мені-то що, — казав аптекар, — мені воно бай-дуже! Але це ж усе для тебе робиться! Добра тобі бажують! Я б хотів, щоб ти, голубе, звільнився від отого бридкого шкандибання та хитання крижів; а ця штука, що ти не кажи, дуже заважає тобі при виконанні твоїх професійних обов'язків!

Далі Оме почав розписувати перед конюхом, яким він стане жвавим та моторним після операції, і навіть натякнув, що тоді він і жінкам подобатиметься більше — тут Іполит аж осміхнувся. Нарешті фармацевт спробував взяти його на самолюбство:

— Ти мужчина, чорт би тебе забрав, чи не мужчина? А що, якби тобі довелось до війська йти, битися під прапорами?.. Ех, Іполите, Іполите!..

І Оме махав рукою, не можучи збагнути такої впертості й такої темноти. Як можна відмовлятися від благодіянь науки?

Врешті бідолаха згодився-таки оперуватись, — всі ніби змовились проти нього. Біне, який ніколи не втручався в чужі справи, пані Лефрансуа, Артеміза, сусіди, навіть мер, пан Тюваш, — усі його умовляли, вичитували, соромили; але остаточно переконала його та обставина, що *це йому нічогосінько не коштуватиме*. Боварі навіть прилад для оперування обіцяв придбати власним коштом. Думка про цей благородний вчинок була подана Еммою; Шарль згодився, причому в глибині душі подумав, що його дружина — справжній ангел.

І ось він замовив столяру, давши йому на підмогу ще й слюсаря, таку ніби скриньку, вагою фунтів із вісім — на неї пішло таки чимало заліза, дерева, бляхи, шкіри, гвинтів та гайок, тим більше, що за вказівками аптекаря скриньку переробляли аж тричі.

Але щоб знати, яку зв'язку перерізати, треба було спочатку з'ясувати, який саме тип викривлення ступні був у Іполита.

Ступня йшла в нього майже в одну лінію з гомілкою, але була викривлена водночас і досередини; таким

чином, це був equinus, злегка ускладнений varus'ом, або ж легкий varus, сполучений з сильним equinus'ом. Але на цій-от «кінській ступні»¹, — а вона й справді була завширшки з копитом і скидалась на нього також шершавою шкірою, сухими зв'язками та грубими пальцями з чорними вухналеподібними нігтями, — на цій кривій нозі наш стрефопод стрибав з ранку до вечора, як добрий олень. Його завжди можна було бачити на площі, як він скакав навколо возів, налягаючи на коротшу ногу. Здавалось, вона була навіть сильніша від нормальної ноги. Від постійної роботи вона ніби набула високих моральних якостей — терпіння та енергії, і коли Іполитові доводилося виконувати якусь важку роботу, він спирався переважно на калічну ногу.

Якщо це був справді в основному equinus, хворому треба було передусім розітнути ахіллесове сухожилля, а вже згодом заходитися коло переднього м'яза, щоб усунути varus; зробити дві операції за одним заходом лікар не наважувався; він і так уже страшенно боявся, щоб часом не пошкодити оперуючи якоїсь маловідомої йому важливої ділянки.

Ні в Амбруаза Паре, який уперше після Цельса, по півторатисячній перерві, взявся за безпосередню перерезку артерій; ні в Дюпюїтрена, який збирався розрізати абсцес, глибоко закладений у мозковій речовині; ні у Жансуля, коли він уперше наважився вирізати верхню щелепу, — ні в кого з них, мабуть, не билося так серце, не тремтіла так рука, не напружувався так інтелект, як у пана Боварі, коли він з *тенотомом* у руках підійшов до Іполита. Поряд, ніби у справжній лікарні, стояв стіл, а на ньому — купа корпії, воскованих ниток і сида-силенна бинтів, — ціла піраміда бинтів, усі бинти, які тільки знайшлися в аптеці. Готуванням від самого ранку займався пан Оме: цим він не тільки заспліплював публіку, але й сам собі додавав духу. Шарль проколов шкіру; почувся легенький сухий тріск. Зв'язка була перерізана, операція скінчилась. Іполит не міг отямитися з подиву; він нахилився до рук Боварі і став покривати їх поцілунками.

— Ну заспокойся, заспокойся, — стримував його аптекар, — ти ще матимеш час подякувати панові за його добродійство!

¹ Pes equinus — кінська ступня (латин.).

І він вийшов розповісти про наслідки операції п'ятьом чи шістьом цікавим, що зібрались у дворі, дожидаючи, що ось-ось з'явиться Іполит із здоровісінькою ногою. Потім Шарль, заправивши ногу пацієнта в свій механічний пристрій, повернувся додому, де схвильована Емма чекала вже його на порозі. Вона кинулась йому на шию. Посідали за стіл. Шарль їв за двох, а за десертом попросив навіть чашку кави — таку розкіш він дозволяв собі хіба що в недільні дні, коли в них бували гості.

Вечір пройшов чудесно, в розмовах і спільних мріях. Говорили про майбутнє багатство, про поліпшення домашнього господарства; Шарль уже бачив ніби наяву, як його слава шириться, достатки більшають, дружина любить, як і любила... Емма була щаслива, що може відсвіжити себе новим, здоровішим почуттям, проїнятися ніжністю до цього бідолахи — адже він обожнює її. На якусь хвилюку їй спав на думку Родольф, але тут її погляд обернувся на Шарля, і вона помітила навіть, не без подиву, що в нього не такі вже й погані зуби.

Вони вже лежали в постелі, коли пан Оме, не слухаючи заперечень куховарки, влетів у їхню опочивальню з аркушем паперу в руках. То була щойно написана ним рекламна стаття до «Руанського маяка». Він приніс показати її.

— Прочитайте самі,— попрохав Боварі.

Аптекарь почав:

— «Незважаючи на забобони, які все ще густою сіткою облуплюють частину Європи, світло все ж таки починає заглядати до нас і в сільські місцевості. Так, у вівторок наше невеличке містечко Йонвіль стало ареною хірургічного експерименту, що був одночасно високим філантропічним актом. Один з наших найвидатніших практиків, пан Боварі...»

— Ну, це вже ви занадто! Занадто! — перебив Шарль, задихаючись від хвилювання.

— Та ні, що ви, зовсім ні! «...оперував криву ногу...» Я навмисне відмовився тут від наукового терміну: ви ж розумієте — газета... Може, не всі зрозуміють... Треба, щоб маси...

— Правда, правда,— погодився Шарль.— Читайте далі.

— Я почну з початку речення,— сказав аптекарь.— «Один з наших найвидатніших практиків, пан Боварі,

оперував криву ногу тутешньому мешканцеві Іполиту Тотену, що ось уже двадцять п'ять років служить за конюха в трактирі «Золотий лев» на Військовій площі (власниця — пані Лефрансуа, вдова). Новизна експерименту і симпатії до пацієнта спричинили такий наплив публіки, що біля порога закладу не було протовпу. Що стосується самої операції, то вона відбулася ніби за помахом чарівної палички, і лише кілька краплин крові виступили на поверхні шкіри, ніби говорячи, що непокірна зв'язка піддалась нарешті зусиллям мистецтва. Хворий — дивна річ (ми стверджуємо факт *de visu*¹) — зовсім не скаржився на біль. Стан його поки що не залишає бажати нічого кращого. Є всі підстави припускати, що процес одужання не буде тривалим; і, хто знає, чи ми не побачимо під час наступного сільського свята, як наш добрий Іполит візьме участь у вакхічних танцях у колі веселих товаришів і таким чином привселюдно доведе отими вибриками та колінцями своє цілковите вилікування. Так слава ж усім великодушним ученим! Слава цим роботящим умам, що присвячують свої безсонні ночі праці над удосконаленням роду людського та над полегшенням його страждань! Слава, честь і хвала! От де воістину можна сказати, що сліпі прозріють, глухі почують, а криві ходитимуть прямо! Ті дива, які фанатизм обіцяв колись обранцям, наука робить нині для всіх! Ми будемо тримати наших читачів у курсі всіх подальших стадій цього незвичайного лікування».

І все ж таки через п'ять днів до лікаря прибігла на смерть перелякана тітка Лефрансуа.

— Рятуйте! Він умирає! От лихо на мою голову! — репетувала вона.

Шарль кинувся до «Золотого лева», а Оме, побачивши, як він біжить по вулиці простоволосий, і собі покинув аптеку. Розчервонілий, задиханий, стривожений, він примчав до трактиру і почав розпитувати людей, що товпилися на сходах:

— Що там таке з нашим цікавим стрефоподом?

А стрефопод бився в страшених корчах — мало стіни не проламав механічним пристроєм, в який була направлена його нога...

Обережно, щоб не порушити положення хворої ступні, Шарль зняв із неї скриньку — і перед ним постало

---

¹ Як очевидець (латин.).

жахливе видовище. Вся нога перетворилася в величезну пухлину, на якій, здавалось, от-от лопне туго нап'ята шкіра, намулена до синців знаменитим пристроєм. Іполит уже давно скаржився на біль, але на те не звертали уваги; тепер довелося визнати, що він робив це не дарма, і його на кілька годин звільнили від скриньки. Але як тільки нога трохи відтухла, наші вчені вирішили знову затиснути її в апарат, та ще й загвинтити тугіше, щоб швидше зросталася. Нарешті через три дні Іполит не витерпів; тоді вони знову зняли механізм і дуже здивувались наслідкам свого лікування. Уже не тільки по ступні, але й по гомілці пішов жовтавий опух, а на ньому де-де прикинулись прищі, з яких виступала якась чорна ропа. Справа почала обертатися зле. Іполит нудив світом, а щоб йому була бодай якась невеличка розвага, тітка Лефрансуа поклала його в малій кімнаті біля кухні.

Але там щодня обідав акцизник, він прикро скаржився на таке сусідство, і Іполита перевели в більярдну.

Блідий, зарослий, з глибоко запалими очима, він стогнав під грубими ковдрами і вряди-годи повертав свою спітнілу голову на брудній, заслідженій мухами подушці. До нього часом приходила пані Боварі. Вона приносила йому чисті ганчірки для припарок, утішала його, підбадьорювала. Зрештою, товариства йому не бракувало, особливо в базарні дні, коли селяни, з'юрмившись навколо нього, ганяли більярдні кулі, фехтували киями, курили, пили, співали, галасували.

— Ну, як ся маєш? — питали вони, ляскаючи хворого по плечу.— Е, знати по тобі, що не дуже-то! Ну, що ж — сам собі винен. Треба було зробити так і так...

І розповідали йому, як люди виліковувались іншими способами, а потім говорили, щоб піддати йому охоти:

— Та ти не маніжся так! Уставай! Бач, вилежується, як барон! Ге, а тобі таки не світить, старий гріховеде!

І справді, гангрена забиралася щораз вище. Боварі з горя мало сам не занедужав. Він прибігав щогодини, щохвилини. Іполит дивився на нього переляканими очима, хлипав і бурмотів:

— Ну, коли ж це я одужаю?.. Рятуйте мене! Ох, лиха моя година та нещаслива!

І лікар ішов, наказуючи дотримуватись суворої дієти.

— Ти його не слухай, синку,— говорила тітка Лефрансуа,— і так уже вони тебе попомучили! Зовсім охлянеш! Ось н́а тобі душу обавити!

І вона підносила йому тарілку доброго бульйону, шматочок печені, кришеник сальця, а часом і чарчину горілки; але хворий не наважувався і торкатися до неї.

Дізнавшись, що йому дедалі гіршає, до нього прийшов абат Бурнізьєн. Він почав із того, що висловив співчуття стражданням Іполита, але тут же заявив, що цьому слід радіти, бо на те божа воля; треба використати цю нагоду для примирення з небом.

— Бо ти, сину мій, — докоряв батьківським голосом священник, — трохи легковажив своїми обов'язками. Рідко бував на службі божій, а скільки років уже не сповідався? Я розумію, що твої заняття, вся ота суєта мирська, відвертали тебе від турбот про спасіння душі. Але зараз час тобі схаменутися. Впадати у відчай непотрібно: я знав великих грішників, які, ступаючи на божу дорогу (тобі це ще буде не скоро, заспокойся), ревно благали в господа милосердя і помирали з спокійною душею. Сподіваюся, що й ти, так як вони, подаси собою добрий приклад! Чого б тобі, для більшої певності, не молитися вранці і ввечері? Прокажуй «Богородице діво, радуйся» і «Отче наш, що на небі...». Правда, правда, прошу тебе. Зроби мені таку ласку. Чи тобі воно важко?.. Значить, згода?

Бідолаха згодився. Кюре став учащати до нього щодня. Він балакав з трактирницею і навіть розповідав усякі анекдоти з жартами і дотепами, які не доходили до Іполита. А потім, скориставшись з якоїсь нагоди, надавав своєму обличчю поважного виразу й переходив на релігійні теми.

Його старання не пропали марно: незабаром стрефопод дав зарік сходити на прощу в Бон-Секур, коли одужає. Пан Бурнізьєн зауважив, що це непогана думка: зайва пересторога не пошкодить. *Ніякого ризику* тут не може бути.

Аптекарь був обурений цими *попівськими підступами*, як він висловлювався; вони, мовляв, тільки заважають хворому одужати, — і одно торочив тітці Лефрансуа:

— Дайте йому спокій! Отією містикою ви тільки підриваєте його моральний стан!

Але добра жінка й слухати не хотіла пана Оме. Адже це з *нього постало все лихо*. На злість йому вона навіть поставила у хворого в головах чашку святої води і буксову гілку.

А тим часом релігія допомагала Іполитові не краще від хірургії, і процес загноєння брався все вище й вище, перекидаючись від кінцівки до живота. Яких уже тільки ліків йому не давано, яких припарок не прикладувано, — мускули продовжували нестримно розкладатися, і нарешті Шарль був змушений відповісти пані Лефрансу ствердним кивком голови, коли вона спитала його, чи не послати б, при такій крайній okazaїї, в Нефшатель по тамтешнє медичнє світило, пана Каніве.

П'ятдесятирїчний доктор медицини, поважний, самопевнений, не стримався, щоб не засміятися зневажливо, побачивши ногу, аж до колїна вражену гангреною. Потім він рішуче заявив, що тут рада одна — ампутація, і пішов до аптеки, де заходився лаяти віслюків, які довели бідну людину до такого стану. Смикаючи пана Оме за гудзик сюртука, він розкричався на всю аптеку:

— От маєте ваші паризькі штучки! Маєте ваші столичні теорїйки! Адже це те саме, що лікувати косоокість, витягати камінь із печінки чи возитися з хлороформом. Все це безглуздї вигадки, які треба просто заборонити законом! Так ні ж, ці великорозумники знай випробовують на хворих свої нові способи лікування, не дбаючи про те, що з того вийде! Ми, звісно, не такі вчені та друковані, не такі задаваки та говоруни; ми — практики, наше діло — лікувати; нам ніколи не спаде на думку оперувати людину, коли вона здорова, як корова. Виправляти викривлену ступню! А хїба ж можна виправити викривлену ступню? Ви ще горбатого випрямте!

Аптекареві прикро було слухати такі речі, але він ховав своє невдоволення за піддесливою усмішечкою; рецепти пана Каніве доходили часом і до Йонвіля, тому з ним доводилось бути люб'язним. Отже, Оме не став заступатися за Боварі, не зробив ні найменшого заперечення, але, відступившись від принципів, приніс свою гідність у жертву важливішим діловим інтересам.

Зроблена доктором Каніве ампутація була неабиякою подією в житті містечка. Того дня всі повставали до схід сонця, і на Великій вулиці, хоч вона й захрясла народом, стояла похмура тиша, ніби перед публічною стратою. В бакалійній крамниці тільки й мови було, що про Іполитову хворобу; ніхто ніде нічого не купував, а мерова жінка, пані Тюваш, мов прикипіла до вікна, виглядаючи хірурга.

Нарешті він з'явився в своєму кабріолеті, сам правуючи конем. Права ресора, якій віддавна доводилося витримувати вагу його огрядного тіла, зовсім ослабла, і екіпаж трохи перехилився набік; на подушці, поруч з лікарем, видно було велику валізу з червоного сап'яну, на якій велично виблискували три мідні застібки.

Доктор вихором підкотив до «Золотого лева», голосно розпорядився, щоб розпрягли його коня, а потім пішов до стайні подивитись, чи йому засипано вівса; приїжджаючи до хворих, він завжди насамперед піклувався про свою кобилу та кабріолет. З цього приводу навіть говорили: «Цей пан Каніве такий оригінал!» І його ще більше поважали за такий непохитний апломб. Він зроду не відступив би ні на йоту від своїх звичок, нехай би світ увесь вимер до останньої людини.

З'явився Оме.

— Я розраховую на вашу допомогу,— звернувся до нього доктор.— Ви готові? Ходім!

Але аптекар, червоніючи, признався, що він надто вразливий, щоб бути присутнім при такій операції.

— Коли отак дивишся збоку,— виправдувався він,— то, знаєте, це так вражає уяву... Та ще й нерви в мене як на те...

— Ну, що ви! — перебив Каніве.— Як на мене, я б сказав, що ви, навпаки, більше схильні до апоплексії. Зрештою, це мені невидовижу. Ви, панове фармацевти, не вилазите з вашої кухні, а це призводить кінець кінцем до зміни характеру. Ви подивіться краще на мене: щодня встаю о четвертій ранку, голюся з холодною водою (я ніколи не мерзну), ніяких тілогрійок не ношу, не знаю, що таке застуда — тим-то здоровий, як дзвін! Живу, як набіжить, по-філософському, а їм — що бог пошле. Де вже мені бути таким тендітним, як ви! Мені що живу людину різати, що смажену гуску! Звичка — велике діло, як не кажіть! Так, звичка!

І тут, зовсім не зважаючи на Іполита, який зі страху весь аж упрів під своїми простирадлами, медики завели довгу розмову. Аптекар порівнював холоднокровність хірурга з холоднокровністю полководця; таке порівняння було дуже приємне для пана Каніве, і він став широко розводитись про труднощі своєї справи. Він вважав її за справжнє священнодійство, хоч усякі лікарчуки і профанують це високе мистецтво. Згадавши нарешті про хворого, він оглянув принесені аптекарем

бинти, — ті самі, що фігурували й при попередній операції, — і попрохав, щоб дали когось потримати ногу. Послали по Лестібуда, і пан Каніве, закачавши рукава, перейшов у більярдну, а аптекар лишився з Артемізою і трактирницею; обидві жінки були бліді, як хустка. Всі стали прислухатися, що робиться за дверима.

А Боварі тим часом не насмілювався виткнутися з дому. Він сидів унизу, в залі, перед холодним каміном, і дивився в одну точку, згорнувши руки і похнюпивши голову. «Яке нещастя! — думав він. — Яке розчарування!» А він же ніби вжив усіх запобіжних заходів... Така вже, мабуть, його доля. Та все одно... Тепер, якщо Іполит помре, убивцею буде він, Шарль. А що відповідати хворим, коли вони будуть розпитувати про цей випадок під час візитів?.. А може, він усе-таки припустився десь помилки? Він перебирав усе в пам'яті і не знаходив нічого такого. Адже від помилок не застраховані і найславетніші хірурги! Та що кому до того! Всі будуть сміятися, молоти язиками... Дійде та слава до Форжа і до Нефшателя, ба й до самого Руана... Хто знає, чи не нападуть на нього ще й брати лікарі? Почнеться полеміка, треба буде відповідати через газету. А Іполит навіть у суд може подати... Шарль бачив перед собою неславу, руїну, загибель. Його уява, шарпана різноманітними припущеннями, металася з боку на бік, як порожня бочка по морській хвилі.

Емма сиділа навпроти і дивилась на нього; вона не відчувала жалю до чоловіка, її гнітила інша думка: як могла вона уявити собі, ніби ця людина на щось здатна? Адже вона мала сто разів нагоду переконатися в його нікчемності.

Шарль устав і почав ходити по кімнаті. Чоботи його скрипіли по паркету.

— Сядь, — сказала Емма. — Ти мені дієш на нерви! Він знову сів.

Як могла вона, попри весь свій розум, ще раз так помилитися? Що це в неї за манія така жалюгідна — калічити собі життя постійними жертвами? І Емма згадала всі свої поривання до розкошів, всі свої сердечні поневіряння, убозтво свого шлюбу, свої мрії, що попадали в болото, як підбиті ластівки, все, чого вона жадала, все, що вона могла б мати, все, від чого вона відмовилась. І заради чого? Заради чого?

Раптом мертво тишу, що стояла над містечком, розітнув пронизливий крик. Боварі зблід і мало не знепритомнів. Емма нервово скинула бровами і снувала далі перервану думку. Все заради нього, заради цієї істоти, цього чоловіка, що нічого не розуміє, нічого не відчуває! Ось він сидить собі, як пень, і йому й на думку не спаде, що, зганьбивши своє ім'я, він знеславив її так само, як і себе. А вона ще силкувалась любити його, вона, плачучи, каялась, що віддалась іншому!

— А може, це був якраз *valgus*? — скрикнув зненацька Боварі, який думав своє.

Слова його вдарили по її думці, як олов'яна куля по срібному блюду. Емма здригнулась і підвела голову — що він хотів сказати? Довго дивились вони мовчки, майже дивуючись, що бачать одне одного, — так далеко розійшлись вони думками. Шарль дивився на неї посоловілими, мов у п'яного, очима і водночас напружено прислухався до останніх криків оперованого, — це було якесь протягле виття, перериване часом різкими вигуками; здавалось, що то десь далеко ріжуть якусь тварину. Емма кусала бліді губи і, крутячи в пальцях відірваний пагінець поліпа, не зводила з Шарля погляду своїх палючих зіниць, подібних до двох огненних стріл. Все в ньому дратувало її: обличчя, одяг, мовчанка, все його єство, навіть саме його існування. Мов це був який злочин, розкаювалась вона тепер в своїй колишній доброчесності, останки якої падали під шаленими ударами самолюбства. Вона втішалася всією злорадністю триумфуючої зради. Вона згадувала коханця, який уявлявся їй тепер запаморочливо чарівним; душа її поривалась до Родольфа, знову опанована його образом; а Шарль здавався їй таким чужим її життю, таким далеким, несправжнім і неіснуючим, ніби він зараз оце конав уже на її очах.

На вулиці почулись кроки; Шарль виглянув у вікно, крізь щілини спущених штор він побачив біля базару, на осонні, доктора Каніве, що витирав лоб хусткою. За ним дріботів Оме з великою червоною валізою в руках; обидва прямували до аптеки.

Тоді Шарля раптом охопив відчай і ніжність; він повернувся до дружини і сказав:

— Обійми мене, люба моя!

— Дай мені спокій! — одрізала вона, спаленівши від гніву.

— Що з тобою? Що з тобою? — оторопівши, повторював він. — Заспокойся! Схаменися! Ти ж знаєш, як я тебе люблю!.. Іди сюди!

— Годі! — страшним голосом гукнула Емма.

І, вибігши з зали, так грюкнула дверима, що барометр упав із стіни й розбився.

Шарль як стояв, так і впав у крісло, збентежений, розгублений; він не міг збагнути, що з нею сталося — може, знов якась нервова хвороба? Він плакав і невиразно відчував, що над ним витає щось похмуре і незрозуміле.

Коли увечері в садок прийшов Родольф, коханка чекала його на нижній сходинці тераси. Вони обнялись, і вся їхня досада розтала, як сніжинка, в палкому поцілунку.

XII

Вони почали любитися знову. Емма часто писала до нього ні з того ні з сього навіть серед дня. Потім дала кризь вікно знак Жюстеніві, і той, скинувши фартуха, летів мерщій у Ла Юшетт. Родольф приходив. Виявлялося, вона хотіла йому лише сказати, що їй нудно, що чоловік їй остогид, що жити так далі несила.

— Ну, а чим же я можу тут зарадити? — вигукнув він якось із досадою.

— Ех, якби ти тільки захотів...

Емма сиділа долі, притулившись йому до колін, волосся в неї було розпущене, погляд замріяний.

— Що саме? — спитав Родольф.

Вона зітхнула.

— Ми б поїхали кудись... Жили б десь у іншому місці...

— Ти збожеволіла, чи що? — засміявся він. — Хіба ж це можливо?

Через деякий час вона знов завела мову про це; Родольф удав, ніби не зрозумів її, і перевів розмову на інше.

Він просто не міг збагнути, до чого вся ця плутанина в такій звичайній справі, як любов. А в неї були свої підстави, свої причини кохати його щораз більше.

І справді, її ніжність до Родольфа зростала щодня під впливом відрази до чоловіка. Чим повніше вона віддавалась одному, тим дужче ненавиділа другого. Ніколи Шарль не здавався їй таким брудним зі своїми незграбними пальцями, зі своїми банальними думками й вуль-

гарними манерами, як після побачень з Родольфом, коли вона залишалась на самоті з чоловіком. Граючи роль добродісної дружини, вона одночасно аж палала вся на згадку про цю голову, з якої спадали на смагляве чоло чорні кучері, про цю міцну й гарну фігуру, про цього мужчину з розважливим розумом і жагучими почуттями. Для нього вона підпилювала нігті з ретельністю гравірувальника і ледве могла настачити кольдкрему на шкіру та пачулів на хусточки. Вона обвішувалась браслетами, перснями, коралами. Коли він мав прийти, вона ставила троянди в великі вази синього скла, оздоблювала свою кімнату і свою особу, як куртизанка, що чекає на відвідини принца. Фелісіте не вилазила цілими днями з кухні, одно прала й прасувала білизну; малий Жюстен сидів часто за компанію й дивився, як вона працює.

Спершись ліктями на довгу дошку, на якій вона прасувала, він жадібно розглядав усі ці предмети жіночого туалету, розкладені навколо: бумазейні спідниці, косинки, комірчики й панталони на шнурочках, широкі в стегнах і звужені донизу.

— А це навіщо? — питав хлопець, торкаючись криноліну або застібки.

— Ти що, не бачив ніколи? — сміялася Фелісіте. — Хіба твоя хазяйка, пані Оме, не носить такого?

— Ат, пані Оме! — І він додавав задумливо: — Хіба ж то така дама, як ваша пані?

Але Фелісіте надокучило, що підліток крутиться весь час коло неї. Вона була на шість років старша, і біля неї починав упадати Теодор, лакей пана Гійомена.

— Дай мені спокій! — казала вона Жюстенові, представляючи миску з крохмалем. — Іди вже додому товкти мигдаль, нічого тобі до спідниць тулитися. Підрости ще, хлопче, нехай у тебе перш вус засіється!

— Та ну ж бо, не гнівайтесь. Давайте краще я *вичищу вам її ботики*.

І він діставав із полиці Емміні ботики, обліплені — від ходінь на побачення — гряззю, яка розсипалась порошком під його пальцями й поволі розсіювалась у сонячнім промінні.

— Все боїшся зіпсувати, — говорила куховарка, яка не так обережно чистила хазяйчині ботики, тому що пані Боварі віддавала їй своє взуття, як тільки воно втрачало вигляд нового.

У Емми в шафі була сила-силенна ботиків, і вона тріпала їх, як хотіла, причому Шарль ніколи не дозволяв собі ані найменшого зауваження.

Він заплатив також триста франків за дерев'яну ногу, яку вона визнала за необхідне подарувати Іполитові. Протез був виложений корком, мав пружинні суглоби; цей складний механізм був обтягнений чорною штаниною і взутий у лакований черевик. Іполит, вважаючи за велику розкіш ходити щодня на такій парадній нозі, попрохав у пані Боварі дістати йому ще й іншу, зручнішу. Шарль, звичайно, і за ту заплатив зі своєї кишені.

І ось конюх потроху став повертатися до своїх колишніх занять. Як і раніше, він бігав по всьому містечку, і, почувши здалеку сухий стук його дерев'янки по брукові, Шарль відразу звертав набік.

Обидва протези були замовлені через посередництво торговця Лере; це давало йому змогу часто бувати у Емми. Він розмовляв із нею про нові паризькі товари, про тисячі цікавих жіночих дрібничок, був надзвичайно догідливий і ніколи не вимагав грошей. Емма без особливих роздумів користалася з таких можливостей задовольняти всі свої примхи. Одного разу їй спало на думку подарувати Родольфові гарненького гарапника, який вона бачила в одній із руанських крамниць. Через тиждень пан Лере поклав його перед нею на стіл.

Але другого дня він пред'явив їй рахунок на двісті сімдесят франків з чимось. Емма потрапила в дуже незручне становище: домашня каса була порожня, вони були винні Лестібуду за півмісяця, куховарці за півроку, не рахуючи вже інших боргів, і Шарль з нетерпінням чекав, коли йому заплатять пан Дерозере, який щороку розраховувався з ним на Петра.

Спочатку Емма сьак-так спроваджувала Лере; нарешті торговцю урвався терпець: з нього самого правлять гроші кредитори, всі капітали на чужих руках, і якщо він не одержить бодай частину належної суми, йому доведеться відібрати назад продані речі.

— Ну що ж, беріть, — погодилась Емма.

— Та ні, я пожартував! — відповів Лере. — Мені жаль тільки гарапника. Я, їй-богу, попрошу-таки у вашого чоловіка, щоб вернув!

— Ой ні! Не треба! — скрикнула Емма.

«Ага, попалася!» — подумав Лере.

І, упевнившись у своєму відкритті, вийшов, повторюючи півголосом і присвистуючи, як завжди:

— Ну, ну! Побачимо, побачимо!

Емма міркувала, як знайти вихід із становища, коли ввійшла служниця і поклала на камін маленький згорток голубого паперу *від пана Дерозере*. Емма кинулась до нього, розгорнула... Там було п'ятнадцять наполеондорів. Цього вистачить! На сходах почувлися кроки Шарля; вона сховала золото в шухляду і витягла ключа.

Через три дні знову навідався Лере.

— Я хочу запропонувати вам одну річ, — сказав він. — Якби ви, замість належної мені суми, погодились...

— Ось гроші, — відповіла вона, кладучи йому в руки чотирнадцять наполеондорів.

Торговець отсрорів. Щоб приховати своє розчарування, він розсипався в вибаченнях, став пропонувати свої послуги, Емма відмовилась від усього; кілька хвилин після його відходу вона намацувала в кишені фартуха одержану здачу — два п'ятифранковики. Вона клялась собі, що тепер буде заощаджувати і поверне гроші пізніше...

«А, нічого! — вирішила вона врешті. — Він про них і не згадає».

Крім гарапника з позолоченою головкою, Родольф дістав від Емми в подарунок ще печатку з девізом «*Amor nel cor*»¹, елегантне кашне і, нарешті, портсигар, достоту такий, як віконтів, що його знайшов колись на дорозі Шарль і досі зберігала Емма. Але всі ці дарунки, як вважав Родольф, принижували його гідність. Від деяких він відмовлявся. Емма наполягала, і він кінцем кінцем скорявся, вважаючи її деспотичною і нав'язливою.

Потім на неї напали ще якісь химери.

— Думай про мене, — прохала вона, — коли годинник вибиватиме дванадцятую ніч!

І якщо Родольф признавався, що він не думав про неї, починались нескінченні докори і вічні допитування:

— Ти мене кохаєш?

— Та вже ж, кохаю! — відповідав він.

— Дуже?

— Ну звісно!

— А інших ти не кохав?

---

¹ Любов у серці (*it.*).

— А ти, може, гадаєш, що я тобі дістався невинним хлопчиком? — сміявся Родольф.

Емма плакала, а він силкувався втішити її, приправляючи свої запевняння жартами.

— Ох! Я ж тебе так люблю, — казала вона. — Так люблю, що жити не можу без тебе, розумієш? Іноді я так хочу бачити тебе, що аж серце рветься з кохання та відчаю. Я думаю: «Де ж це він? Може, він говорить з іншими жінками? Вони всміхаються до нього, він підходить...» О ні, адже тобі ніхто більше не подобається? Є, звичайно, кращі від мене, але так любити, як я, не може ніхто! Я твоя рабня, твоя наложниця! Ти мій цар, мій бог! Ти добрий! Ти хороший! Ти розумний! Ти сильний!

Родольф уже стільки наслухався на своїм віку всіх цих слів, що в них не було для нього нічого оригінального. Емма стала такою самою, як усі інші коханки, і зачарування новизни, спадаючи потроху, ніби одяг, оголювало вічну одноманітність пристрасті, яка завжди має ті самі форми і говорить тією самою мовою. Попри всю свою досвідченість, Родольф не міг за схожістю висловів побачити відмінність почуттів. Він чув подібні речі з уст розпусниць і запроданок і тому не вірив Емминій широті. «Відкинь усі ці гучні гіперболи, — думав він, — і лишаться самі пересічні почуття, та й годі». А хіба ж не буває такого, що правдива повнота душі виливається в найпустіших фігурах мови? Адже ніхто ніколи не може висловити точно ні своїх бажань, ні своїх думок, ні своїх болінь, адже людська мова подібна до щербатого чавуна, і ми торохтимо на ній, мов ведмедем до танцю, в той час як нам хотілося б розчулити своєю музикою зорі в небі...

Але, отак критично оцінюючи становище (перевага, властива всім тим, хто в будь-якій спільній справі менше захоплюється), Родольф знайшов у Емминім коханні нове джерело насолод. Він відкинув геть, як непотрібний, усякий сором і почав безцеремонно третирувати Емму. Вона перетворилась у нього в податливу, розпусну істоту. В ній жила тепер якась благувата відданість, повна схиляння перед ним і почуттєвих насолод для самої себе, якесь томливо-розслабляюче блаженство; душа її поринала в це сп'яніння і втопала в ньому, скрутившись, як герцог Кларенс у бочці з мальвазією.

Ці любові спричинились до відчутної зміни манер пані Боварі. Погляд у неї став смілішим, розмова вільнішою;

вона не соромилась навіть, гуляючи с Родольфом, курити сигаретку, *ніби всім на зло*; коли, нарешті, одного дня вона вийшла з «Ластівки», зтягнена в жилет чоловічого крою, то всі, хто ще мав якісь сумніви, перестали вже сумніватись. Пані Боварі-мати, яка після страшної сцени з чоловіком знову приїхала до сина, обурювалася з Емминої поведінки чи не більш від усіх. Йї не подобалось ще багато дечого, хоч би й те, що Шарль не послухав її порад щодо заборони читання романів, і взагалі *всі порядки в господі*; вона не могла стриматись від зауважень, і починалися сварки. Особливо різко поперечались вони через Фелісіте.

Пані Боварі-старша, проходячи напередодні вечором по коридору, застала куховарку з мужчиною, — чоловіком років під сорок, з темними баками; зачувши кроки, він миттю вилетів з кухні. Дізнавшись про це, Емма тільки засміялась. Але стара обурилась і заявила, що хто не дивиться за моральністю слуг, той і сам зневажає моральність.

— Де ви росли? — сказала невістка з таким зухвалим виглядом, що пані Боварі-мати спитала її, чи не саму себе вона захищає?

— Геть звідси! — скрикнула Емма, зірвавшись з місця.

— Еммо!.. Мамо!.. — гукав Шарль, намагаючись помирити їх.

Але обидві вискочили з кімнати, як шалені. Емма аж ногами тупотіла:

— Ну й манери! Мужичка мужичкою!

Шарль побіг до матері; та аж нетямилась від люті і водно повторювала:

— Нахабниця! Вітрогонка! А може, й... ще гірше!

Якщо Емма не попрохає пробачення, вона негайно поїде. Тоді Шарль побіг умовляти дружину; він благав її навколішках.

— Ну гаразд, нехай уже, — згодилась вона нарешті.

І справді, вона простягнула свекрусі руку з гідністю маркізи і сказала:

— Даруйте, пані.

А потім піднялась до себе, кинулась ницьма на ліжко й розридалась, як дитина, уткнувшись лицем у подушки.

Вони вже раніше домовились з Родольфом, що в разі якоїсь надзвичайної події вона пришпилить до фіранки клаптик білого паперу; коли він на ту пору буде в Йон-

вілі, то побачить і прибіжить у маленький завулок за будинком. Емма подала знак. Прождавши три чверті години, вона раптом побачила Родольфа на розі ринку. Вона хотіла була відчинити вікно й покликати його, але він уже зник. І знов вона впала у відчай.

Та незабаром Емма почула на тротуарі чиїсь кроки. Це був, безперечно, він; вона збігла по сходах, перейшла двір. Родольф був там, за стіною. Вона кинулась йому в обійми.

— Будь обачна! — сказав він.

— Ох, якби ти знав! — відповіла вона.

І почала розповідати йому все, покvapно, незв'язно, з перебільшеннями й вигадками, перериваючи свою оповідь численними вставками, так що він не міг нічого зрозуміти.

— Ну годі ж, люба! Заспокойся, потерпи!

— Ось уже чотири роки я терплю й страждаю!.. Таке кохання, як у нас, повинно бути відкритим перед лицем неба! А всі мене мучать. Несила вже більше терпіти! Рятуй мене!

Вона пригорталась до Родольфа. Очі її, повні сліз, блищали, наче вогонь під водою; груди високо здіймались від переривчастих зітхань. Ніколи вона не була йому такою милою, як зараз; забувши все, він сказав їй:

— То що робити? Чого ти хочеш?

— Ідьмо звідси! — скрикнула вона. — Візьми мене з собою! Благаю тебе!

І вона впиалась йому губами в губи, ніби ловила в поцілунку мимовільну згоду.

— Але... — почав Родольф.

— Що таке?

— А дитина?

Емма замислилась на якусь хвилю, потім відказала:

— Ну, що ж, заберемо й дитину, нехай уже!

«Що за жінка!» — подумав він, дивлячись їй услід.

Вона вже побігла в сад — її кликали.

Кілька днів потому стара Боварі була дуже здивована метаморфозою, що сталася з її невісткою. Емма виявляла незвичайну покірливість і пошану супроти свекрухи, навіть попросила в неї рецепт для маринування огірків.

Чи вона робила це для того, щоб краще обдурити чоловіка й свекруху, чи, може, втішалась навмисне цими стражданнями, щоб глибше відчутися всю гіркоту життя, яке вона збиралася покинути? Вона над цим навіть не

задумувалась; вона вся жила солодкими мріями про близьке щастя. Воно було постійною темою її розмов з Родольфом. Схилившись до нього на плече, вона шепотіла:

— Ах, коли вже ми сидітимем у поштовій кареті!.. Уявляєш собі? Невже це можливо? Мені здається, що в ту мить, як карета рушить, в мене буде таке відчуття, ніби ми піднялись на аеростаті і летимо кудись аж до хмар. Знаєш, я вже дні лічу... А ти?

Ніколи пані Боварі не була такою гарною, як в ці дні; вона була вродлива тією особливою вродою, яка породжується радістю, захватом і успіхом, яка є проявом повної гармонії між темпераментом і зовнішніми обставинами. Як перегній і дощ, вітер і сонце вирощують квіти, так і її поступово викохували оті бажання й жалі, оті палкі насолоди й вічно юні мрії, і тепер нарешті вона розквітла у всій повноті своєї природи. Розріз її очей був створений, здавалось, для довгих закоханих поглядів, коли зіниці ніби тонуть в тіні вій; від глибокого дихання роздimalись її тонкі ніздрі і різкіше виділялись куточки повних губ, ледь помітно затінюваних при світлі легеньким чорним пушком. Локони її лежали на потилиці так, ніби їх викладав умілою рукою досвідчений художник-спокусник; вони недбало розсипалися буйними хвилями, покірні всім примхам грішної любові, яка розпускала їх щодня. Голос і рухи Емми стали м'якшими й гнучкішими. Щось невловно тонке й вабливе випромінювалось навіть від складок її сукні, від вигину її ноги. Для Шарля вона була чарівна й невідпорна, як і в перші дні по одруженні.

Повертаючись додому пізньої ночі, він не наслідився будити її. На стелі витанцьовувало тремтливим колом світло від порцелянового нічника; у сутінку біля ліжка напиналась білим шатром опущена заслона коліски. Шарль дивився на жінку й дитину. Йому здавалось, що він чує легеньке дихання дівчинки. Скоро вона виросте — місяць у місяць бідшає. Він уже уявляв собі, як вона повертається надвечір із школи додому; сміється, блузка в чорнилі, а на руці кошачок; а там, гляди, пора і в пансіон віддавати, — це обійдеться дорого... Що ж тут робити? Він починав обмірковувати цю справу. Найкраще було б найняти десь поблизу невеличку ферму і самому наглядати за нею щоранку, їдучи до хворих. Прибутки від господарства він буде збирати, покладе в

ощадну касу; потім де-небудь, — байдуже де, — купити собі акції; тим часом пацієнтів стане більше — він розраховував і на це. Адже хотілося, щоб Берта дістала добре виховання, щоб вона визначалась усякими талантами, навчилася грати на фортепіано. Ах, яка вона буде гарненька пізніше, років у п'ятнадцять! Тоді вона скидатиметься на матір і ходитиме влітку, як Емма, в солом'яному капелюшку! Здалеку люди думатимуть, що то йдуть дві сестри... Шарль уявляв собі, як вечорами вона працює при лампі, сидючи біля батька й матері. Вона вишиє йому пантофлі, вона порядкуватиме в господі і звеселятиме її своєю миловидністю й пустощами. А там доведеться подумати й про заміжжя: знайдуть їй якогось гарного хлопця з солідним становищем; вона житиме за ним щасливо, і так триватиме завжди...

Емма не спала, тільки прикидалася, що спить, і, поки Шарль засинав поряд з нею, вона віддавалась зовсім іншим мріям.

Ось уже цілий тиждень четвірка коней мчить її до нових країв, звідки вони з Родольфом вже не повернуться ніколи. Вони летять і летять, обнявшись і не говорячи ні слова. Іноді з вершини гори раптом відкривається перед ними якесь чудесне місто з куполами, мостами, кораблями, цитриновими гаями й соборами з білого мармуру, на високих дзвіницях яких гнізяться лелеки. Коні йдуть вже ступою по кам'яних плитах, а долі розкладені букети квітів, що їх продають жінки в червоних корсажах. Чути гудіння дзвонів, іржання мулів, перебори гітар і плюскіт водограїв, бризки яких відсвіжають плоди, складені пірамідами біля підніжжя білих статуй, що усміхаються під струменями води. А потім увечері вони приїжджають у рибальське селище, де сушаться на скелях та на хижках брунатні неводи. Тут вони й лишаться жити. Вони оселяться в маленькій хатині з пласкою покрівлею під крилатою пальмою, у глибині затоки, понад самим морем. Вони катаються в гондолі, гойдаються в гамаку, і життя в них легке і вільне, як їх шовковий одяг, тепле й зоряне, як їхні солодкі ночі. Та на безмежнім просторі цього уявлюваного майбутнього нема нічого, що б якоесь особливо виділялось: дні, всі, як один, чудесні й подібні один до одного, як хвилі на морі, і весь світ колишеться аж до обрію, безкрай, гармонійний, перетканий блакиттю і сонцем. Але тут раптом кашляла дитина в колиці або Шарль починав

хропіти дужче, і Емма засинала десь аж на світанку, коли в вікнах починало сіріти, а малий Жюстен уже відчиняв віконниці в аптеці.

Якось вона викликала Лере і сказала йому:

— Мені потрібен плащ, великий плащ, з довгою пелериною, на підкладці.

— Ви їдете кудись? — спитав він.

— Ні, але... все одно, я розраховую на вас. Отже, згода?

Він уклонився.

— Потім мені ще потрібна буде валіза... не надто важка, зручна.

— Так, так, розумію. Приблизно вісімдесят два сантиметри на п'ятдесят, як їх тепер звичайно роблять.

— І саквосяж.

«Не інакше, — подумав Лере, — розходяться».

— А ось це, — сказала пані Боварі, виймаючи годинника з-за пояса, — буде вам завдаток.

Але крамар вигукнув, що вона несправедлива до нього. Адже вони знають одне одного; хіба він їй не довіряє? Це просто несолідно... Проте вона домоглася, щоб він узяв хоча б ланцюжок, і коли Лере вже збирався йти, поклавши його в кишеню, вона завернула крамаря.

— Нехай усе це лежить поки що у вас; а плаща... — тут вона трохи подумала, — теж не приносьте; дасте мені адресу кравця і скажете йому, що я сама за ним заїду.

Вони мали тікати наступного місяця. Вона поїде до Руана, ніби за покупками. Родольф замовить місця, візьме паспорти й напише в Париж, щоб мати в своєму розпорядженні цілий екіпаж до Марселя; там вони придбають собі коляску і звідти попрямують уже без усяких зупинок до самої Генуї. Вона перешле свої речі до Лере, і їх перенесуть прямо в «Ластівку», так що це не викличе ніякої підозри. У всіх цих планах і мови не було про дитину. Родольф уникав згадувати про неї, та й мати, мабуть, забула.

Він попросив іще два тижні відстрочки, щоб закінчити деякі справи; потім, через тиждень, знову півмісяця, потім він захворів, потім кудись виїхав; так пройшов серпень, і після всіх цих затримок вони вирішили остаточно, що виїдуть у понеділок, четвертого вересня.

Настала субота.

Родольф прийшов увечері раніше, ніж звичайно.

— Все готове? — спитала вона.

— Так.

Тоді вони обійшли квіткові клумби і сіли біля тераси на низькій садовій огорожі.

— Ти чогось сумний, — зауважила Емма.

— Ні, чого ж?

І він подивився на неї якимсь дивним, особливо ніжним поглядом.

— Це тому, що ти їдеш? — заговорила знов вона. — Що покидаєш те, що любиш, до чого звик? Так, я розумію... А в мене нема нічого на світі! Твій — все для мене, і я буду вся твоя! Я заміню тобі сім'ю, рідний край! Я піклуватимусь тобою, милуватиму тебе!

— Яка ти хороша! — сказав він, пригортаючи її до себе.

— Правда? — спитала вона з усміхом розкоші. — Ти любиш мене? Поклянись!

— Чи я тебе люблю?! Та я тебе обожаю, радосте моя! Червоний круглий місяць викочувався з-за обрїю понад лугом. Він швидко підбивався вгору поміж верхів'тям тополь, що затуляли його місцями, ніби чорне діряве покривало; потім він вплив, уже повільніше, в чисте, безхмарне небо і ясно засяяв на ньому, кинувши на річку широку світляну стягу, що вигравала безліччю леліток. Те срібliste світло, здавалося, в'ється-звивається в воді, сягаючи аж до дна, мов якась безголова змія, вкрита блискучою лускою. Воно нагадувало ще велетенський канделябр, з якого стікали навкруги краплі розтоплених діамантів.

Їх огорнула тиха ніч; у вітах колихались серпанки тіней. Приплющивши очі, Емма на всі груди дихала свіжим повітрям. Вони мовчали обоє, глибоко поринувши в мрії. Млосними пахощами жасмину оповивала серце ніжність минулих днів, буйна й мовчазна, як річка, що текла за садом, і в спогадах лягали журливі довгі тіні, як ті, що слалися на траві від нерухомих верб. Часом шаруділо листям, виходячи на лови, якесь нічне звіря — їжак або ласочка, та вряди-годи зривався з гілки і гупав додолу стиглий персик.

— Чудова ніч! — озвався Родольф.

— І не остання, — промовила Емма.

І вона вела далі, ніби говорячи до самої себе:

— Так, добре буде подорожувати... Але чого ж мені так сумно на серці? Що це — острах перед невідомим?

Жаль за покинутим? Чи, може... Ні, це від надміру щастя! Яка я слабка, правда? Пробач мені!

— То ще не пізно! — скрикнув він. — Подумай! Може, ти ще жалкуватимеш потім.

— Ніколи! — палко запевнила вона.

І, тулячись до нього, говорила далі:

— Хіба зі мною може трапитись якийсь нещастя? Нема такої пустелі, такої безодні, такого океану, яких би я не перелетіла разом з тобою. Наше спільне життя з кожним днем єднатиме нас все тісніше, все повніше. Ніщо нас не бентежитиме, ніякі турботи, ніякі перешкоди. Ми будемо самі, ти мій, а я твоя, навіки... Ну говори ж, відповідай.

Родольф тільки притакував час від часу: «Так... так...» Вона гладила його по голові і повторяла дитячим голо- сом, незважаючи на сльози, що бриніли в її очах:

— Родольфе, Родольфе... Ох, Родольфіку мій...

Вибило північ.

— Дванадцята година! — сказала вона. — Отже, завтра! Ще один день!

Він устав, щоб іти, і Емма — ніби цей рух був знаком до втечі — раптом повеселіла:

— Дістав паспорти?

— Дістав.

— Нічого не забув?

— Нічого.

— Ти певний цього?

— Аякже.

— Отже, ти чекатимеш мене в готелі «Прованс» о дванадцятій годині дня, так?

Він кивнув головою.

— Так до завтра, — промовила Емма, востаннє пригорнувшись до нього.

І вона подивилась йому вслід.

Він не обертався. Вона побігла за ним і, нахилившись над водою в очеретах, гукнула навздогін:

— До завтра!

Родольф був уже по тім боці річки й швидко крокував по лузі. Але за кілька хвилин він спинився. Дивився, як у п'ятні поволі зникає, мов привид, її біла постать, і раптом серце його забилося так шалено, що він аж прихилився до дерева, щоб не впасти.

— Ох і дурень же я! — промовив він з страшними прокльонами. — Ну, та нічого! В мене була чудесна коханка!

І знов перед його очима постала краса Емми і всі втіхи кохання з нею. Спочатку він розчулився, а потім розлютився.

— Та не могу ж я, кінець кінцем, емігрувати, — вигукував він, вимахуючи руками, — та ще й з чужою дитиною на руках!

Він говорив це до себе, щоб упевнитись у своєму рішенні.

— А потім усі ці клопоти, витрати... Е, ні, ні, ти-сячу разів ні! Це було б надто по-дурному!

XIII

Прийшовши додому, Родольф кинувся до свого письмового стола, над яким висів його мисливський трофей — оленьча голова. Але, взявши перо в руки, він не зміг нічого вигадати. Тоді він оперся обома ліктями на стіл і поринув у задуму. Емма неначе відлинула кудись у далеке минуле; прийняте ним рішення раптом роз'єднало їх безмірною прірвою.

Щоб пригадати її собі трохи виразніше, він видобув із шафи, що стояла біля узголів'я ліжка, стару коробку від реймських бісквітів, де в нього зберігались любовні листи. З неї повіяло запахом вогкого пилу і в'ялих троянд. Перше, що він помітив, була хусточка у дрібних блідих плямках. То був Еммин носовичок; він замазався на прогулянці, коли в неї пішла носом кров. Родольф уже й забув про нього. Тут же валялась мініатюрка Емми з позагинаними ріжками. Її вбрання видалось Родольфові претензійним, а погляд — неприємно солодкавим. Що довше він роздивлявся цей портрет і силкувався уявити собі оригінал, то більше розпливались у його пам'яті риси Емми; намальоване й живе обличчя ніби накладались одне на одне і від цього стиралися. Нарешті він заходився перечитувати її листи. Останнім часом вони майже всі говорили про їхній скорий від'їзд і були стислі, сухі й вимогливі, як ділові документи. Тоді Родольфові захотілося переглянути її давніші довгі послання. Розшукуючи їх на дні коробки, він порозкидав усе інше і мимохіть почав копатись у цій купі паперів і речей, де лежали мішма букет і підв'язка, чорна маска і шпильки, і всяке волосся — якого там тільки не було: біляве, русяве, чорняве...

деяке чіплялось за металеву оправу коробки і рвалось, коли вона відчинялась.

Так, перебираючи всі ці сувеніри, він вивчав почерк і стиль листів — такий самий розмаїтий, як і їх правопис. Всякі тут були листи — ніжні й веселі, жартівливі й сумні; в одних прохали любові, у других прохали грошей. Слова нагадували йому обличчя, рухи, голоси; проте інколи він не міг пригадати нічого.

І справді, всі ці жінки, з'юрмившись безладно в його думках, тіснили і вмалляли одна одну; їх ніби робив однаковими спільний рівень любові. Узнявши цілу пригорщу перемішаних листів, Родольф якийсь час бавився, пересипаючи їх з руки в руку. Нарешті це йому надокучило — він мало не заснув над ними. Тоді відніс коробку в шафу, промовивши до себе:

— Все це — дурниця!

І ці слова справді виражали його думку. Насолоди витоптали його серце, як учні витоптують шкільне подвір'я; в ньому вже не пробивалось ані травинки, а все, що там проходило, було ще легковажнішим, ніж діти, і навіть не лишало, як вони, вирізаних на стіні імен.

— Ну, — сказав він сам до себе, — почнемо!

Він написав:

«Мужайтесь, Еммо! Мужайтесь! Я не хочу бути нещастям вашого життя...»

«Зрештою, — подумав Родольф, — це правда: я роблю це в її ж інтересах. Чесно».

«Чи ви обміркували і зважили як слід ваше рішення? Чи знаєте ви, в яку безодню я міг затягти вас, мій ангеле? Правда ж, ні? Довірливо й нерозважливо ішли ви вперед, вірячи в щастя, в майбутнє... Ох, ми нещасні! Ох, нерозумні!»

Родольф спинився, шукаючи якоїсь поважної причини для відмови.

«Може, написати їй, що я збанкрутував?.. Ні, ні. Та це було б ні до чого. Тоді довелось би через якийсь час починати все спочатку. У таких жінок не питай логіки!»

Він подумав і писав далі:

«Я вас не забуду, повірте мені; я навіки збережу до вас безмежну відданість; але ж рано чи пізно наш

запал неминуче прохолов би — така вже доля всього людського. На зміну прийшла б втома, і, хто знає, чи не дізнав би я жорстокої муки — бачити ваше каяття й поділяти його самому, бо не хто, як я, був його причиною? На саму думку про нещастя, що загрожує вам, я мучусь і каюсь, Еммо! Забудьте мене! І навіщо тільки я зустрів вас? І чому ви така прекрасна? Хіба я винен? О боже мій! Ні, ні! Так судилося!»

«Ці слова завжди справляють ефект», — подумав він.

«Ах, якби ви були однією з тих легковажних жінок, яких так багато на світі, то я міг би, звичайно, з егоїстичних міркувань піти на таку спробу — вона була б тоді безпечна і для вас. Але ж та сама душевна екзальтація, яка становить і ваше зачарування, і причину ваших страждань, — вона й заважає вам, о божественне створіння, зрозуміти всю фальшивість нашого майбутнього становища. Я теж не подумав про це спершу і, не передбачаючи наслідків, спочивав під захистом нашого ідеального щастя, мов у тіні отруйної манцинели».

«Аби тільки вона не подумала, що я зрікаюся її із скарності... А втім, байдуже! Так чи сяк, пора кінчати!»

«Світ жорстокий, Еммо. Куди б ми не поїхали, він усюди став би переслідувати нас. Вам довелось би зносити нескромні розпити, наклепи, зневагу, а може, навіть образи. Образи — вам!.. О! Адже я хотів би, щоб ви сиділи на троні! Адже я ношу з собою думку про вас, як талісман. Я іду. Куди? Я й сам не знаю, мій розум шаліє... Прощайте! Не згадуйте мене лихом! Не забувайте нещасливця, який утратив вас. Навчіть вашу дитину поминати моє ім'я в молитвах».

Полум'я двох свічок тремтіло. Родольф устав, зачинив вікно і сів знову за стіл.

«Здається, все сказано. Ага! Треба ще одне додати, а то, чого доброго, знов буде чіплятись».

«Коли ви прочитаєте ці сумні рядки, я буду далеко. Я наважився тікати якнайшвидше, щоб не піддатися спокусі знову бачити вас. Треба переборювати слабкість! Я ще вернуся, і, можливо, колись ми з вами будемо

спокійнісінько згадувати наше минуле кохання. Прощайте!»

І він написав іще одно останнє прощання — цим разом уже не «прощайте», а двома словами — «прощай ти!». Йому здалось, що це в нього вийшло дуже «стильно».

— А як же тепер підписатись? — завагався він. — «Відданий вам...» Не те... Може, «Ваш друг»? Воно. Так і напишемо:

«Ваш друг»

Він перечитав листа і лишився задоволений.

«Бідолашна! — думав він розчулено. — Вона вважає мене за бездушний камінь... Треба б тут капнути на папір слізьку-другу, та що вдієш — я не вмю плакати».

І, наливши в склянку води, Родольф умочив пальця і струснув із нього на листа буйну краплю, від якої чорнило взялося блідою плямою; потім став шукати, чим би запечатати листа, й натрапив на печатку з девізом «*Amor nel cor*».

«Не зовсім пасує до обставин... Ну, та нічого!»

Потім він викурих три люльки і пішов спати.

Назавтра, вставши з ліжка коло другої години (такі добряче заспав!), Родольф велів нарвати кошик абрикосів. Під спід, у виноградному листі, він поклав своє послання і тут же наказав наймитові Жірану передати все це обережно пані Боварі. Він часто вдавався до такого способу листування, посилаючи фрукти або дичину, як до пори року.

— Якщо вона питає про мене, — навчав він, — скажеш, що я виїхав. Кошика неодмінно віддай їй самій, у власні руки... Ну, пішов, та гляди ж мені!..

Жіран одягнув нову блузу, обв'язав кошика хусткою і, важко ступаючи своїми грубими, підкованими черевиками, попрямував спроквола до Йонвіля.

Коли він прийшов, пані Боварі разом з Фелісіте перебирала на кухонному столі білизну.

— Ось, — сказав наймит. — Це вам від пана.

Якесь недобре передчуття охопило Емму Шукаючи дрібняків у кишені, вона розгублено дивилась на селянина, а той і собі поглядав на неї остовпіло, не розуміючи, як можна схвилюватись від такого гостинця. Нарешті він пішов. Але в кухні лишалась Фелісіте. Емма не могла більше витримати. Вона побігла в залу, нібито

віднести абрикоси, перекинула кошика, розрила листя, знайшла листа, розпечатала й побігла з ним до своєї кімнати така перелякана, ніби за її спиною палала жажлива пожежа.

Але в кімнаті вона побачила Шарля; він говорив щось до неї, вона нічого не чула й пішла далі по сходах, задихана, розгублена і наче п'яна, не випускаючи з рук цього страшного аркуша паперу, що ляскав у її пальцях, як шматок бляхи. На третьому поверсі вона спинилась перед зачиненими дверима до горища.

Вона хотіла заспокоїтись. Згадала про лист. Треба дочитати його — і страшно. Та й де? Адже її можуть побачити.

«Ні! — зважилась вона нарешті. — Тут буде добре».

Тоді штовхнула двері й увійшла.

Розпечений шиферний дах пашів важкою спекою; задуха давила за горло й стискала скроні. Емма насилу добралась до замкненої мансарди, відсунула засув, і сліпуче світло хлопнуло їй назустріч.

Перед нею, за покрівлями будинків, аж до самого обрію тяглися поля. Внизу лежала безлюдна міська площа; виблискував кременистий брук, непорушно замерли на дахах флюгери; з рогу вулиці, з нижнього поверху, чути було якесь верескливе чергикання. То Біне працював на своєму токарному верстаті.

Емма притулилась до стінки в амбразурі мансарди й стала перечитувати листа з лихим усміхом. Але чим напруженіше вона вдумувалась у нього, тим дужче мішалось їй усе в голові. Вона бачила Родольфа, чула його, обіймала його; серце калатало в неї в грудях, наче таран, усе частіше, все більше переривчасто. Погляд її нестямно блукав, їй хотілось, щоб уся земля запалася. Треба кінчати з усім цим... Що її стримує? Адже вона вільна!

І вона подалася вперед, вона вже поглянула на брук, повторюючи про себе:

«Ну ж бо! Ну!»

Блискучий промінь світла, що підіймався знизу прямо на неї, ніби тягнув у безодню всю вагу її тіла. Їй здавалось, що площа коливається і йде вгору по стінах, а підлогу перекинуло в один бік, як корабель під час хитавиці. Емма стояла на самому краєчку, майже перевісившись униз, а навколо хвилював неосяжний простір. Її немов заливала вже небесна синява, в бездумній голові ходив

напругий вітер, — треба лише подолати останній підсвідомий опір... А токарний верстат чергикав без угаву, ніби кликав її сердитим голосом.

— Жінко! Жінко! — гукав Шарль.

Вона спинилась.

— Де ти там? Ходи сюди.

На думку, що вона ледве уникла смерті, Емма трохи не зомліла від жаху. Вона запламушила очі й здригнулась: хтось торкнув її за рукав. Це була Фелісіте.

— Пані, суп на столі. Пан чекає на вас.

І довелося зійти вниз! Довелося сісти до столу!

Емма спробувала їсти, але їжа не йшла на душу. Тоді розгорнула серветку, ніби хотіла подивитись, як вона заштопана, — і справді почала була рахувати нитки. І раптом згадала про лист. Невже вона його загубила? Де його шукати? Але її знемогла така душевна втома, що вона не спромоглася навіть знайти якусь прикличку, щоб устати з-за столу. Потім на неї напав страх: вона боялась Шарля; він, певно, все вже знає! І справді, він якось чудно промовив:

— Значить, ми вже не скоро побачимо пана Родольфа.

— Хто тобі сказав? — аж кинулась Емма.

— Хто мені сказав? — відповів Шарль, трохи здивований її різким тоном. — Жіраар. Я зустрів його оце біля «Французької кав'ярні». Пан Родольф уже поїхав або зараз має виїжджати.

Емма хлипнула.

— А що ж тут дивного? Він завжди отак час від часу виїжджає кудись погуляти. А чом би й ні? Сказано, чоловік при грошах, та ще й не жонатий... Взагалі він уміє добре бавитись, наш друг. Гульвіса! Пан Ланглуа розповідав мені...

Але тут увійшла служниця, і він замовкнув з пристойності.

Фелісіте зібрала в кошик порозкидані на етажерці абрикоси. Шарль, не помічаючи, як спаленіла Емма, велів подати їх, узяв тут же одного й надкусив.

— О, знаменито! — сказав він. — Ось на, покуштуй!

І простягнув їй кошика; вона тихенько відштовхнула його руку.

— Ні, ти тільки понюхай! Оце аромат! — не вгавав він, знову підсовуючи кошика до Емми.

— Мені душно! — вигукнула Емма, зірвавшись з місця. Але зусиллям волі вона поборолла спазми в горлі й про-

мовила: — Уже пройшло, нічого... Це все нерви! Сідай, їж.

Вона боялась, що її почнуть розпитувати, ходитимуть за нею, і вона так і не зможе лишитись на самоті.

Шарль послухався і взявся знову до абрикосів; кісточки він випльовував собі в руку, а потім складав на тарілці.

Раптом по площі промайнуло швидкою рисою синє тильбюрі. Емма скрикнула і впала навznak, як мертва.

Справа в тому, що після довгих міркувань Родольф вирішив поїхати до Руана. Але з маєтку Ла Юшетт до Бюші можна було добратись тільки Йонвільським шляхом, що він і змушений був зробити. Емма впізнала його в світлі ліхтарів, що блискавкою розпанахали темряву.

Почувши метушню в домі, прибіг аптекар. Стіл з усім посудом був перекинутий: соус, печеня, ножі, сільниця, олійниця — усе валялось доді. Шарль кликав на поміч, перелякана Берта плакала, а Фелісите тремтячими руками розшнуровувала панію, в якої корчилось усе тіло.

— Побіжу до лабораторії, — сказав аптекар, — принесу ароматичного оцту.

А коли Емма, нюхнувши з флакона, розплющила очі, Оме сказав:

— Я знав, що допоможе. Воно й мертвого підніме.

— Скажи що-небудь! — благав Шарль. — Скажи що-небудь! Отямся! Це я, твій Шарль, я люблю тебе! Ти впізнаєш мене? Дивись, ось твоя дочка. Поцілуй її...

Дівчинка простягала рученята до матері, хотіла обняти її за шию. Але Емма відвернулася й промовила уричастим голосом:

— Не треба... нікого!

І знову знепритомніла. Її віднесли в ліжко.

Вона лежала горілиць, відкривши рота, склепивши повіки, розкинувши руки, бліда й нерухома, ніби виліплена з воску. З очей у неї бігли сльози, поволі стікаючи на подушку двома патьоками.

Шарль стояв у глибині алькова, а поруч з ним аптекар — мовчазний і зосереджений, як і годиться у таких серйозних випадках.

— Заспокойтеся, — штовхнув він Шарля під лікоть, — здається, пароксизм уже минувся.

— Так, нехай тепер спочине трохи, — відповів Шарль, дивлячись на сонну жінку. — Бідна моя! Біднесенька!.. Знову занедужала...

Тоді Оме почав розпитувати, як це все сталося. Шарль відповів, що її схопило якось раптово, коли вона їла абрикоси.

— Цікаво! — мовив аптекар. — Але можливо, що саме абрикоси й викликали млість! Адже є природи, надзвичайно подразливі на деякі запахи. Коли хочете, це прекрасна проблема, яку слід вивчати і з патологічного, і з фізіологічного боку. Попи аж надто добре знають усю важливість подібних явищ: не дарма вони завжди користуються під час своїх церемоній ароматичними речовинами! Цим вони забивають памороки й викликають екстатичний стан, що, зрештою, досить легко досягається у осіб слабшої статі: вони багато тендітніші за чоловіків. Відомі випадки, коли жінки умлівали від запаху паленого рогу, свіжого хліба...

— Тихіше, не збудіть її! — прошепотів Боварі.

— І таким аномаліям підлягають не лише люди, — провадив аптекар, — але й тварини. Вам, я гадаю, відомо, як збудливо діє на породу котів рослина *pereta cataria*, звана в просторіччі «котячою м'ятою». З другого боку, я вам можу навести інший приклад, за автентичність якого ручуся. Бріду, один із моїх давніх товаришів, що держить зараз аптеку на вулиці Мальпалю, має собаку, який корчиться в конвульсіях, коли йому підносять нюхнути з табакерки. Він часто проробляє з ним цей дослід при друзях на дачі в Буа-Гійом. Хто б міг подумати, що звичайний собі чхальний засіб може викликати такі болючі реакції в організмі чотириноного! Надзвичайно цікаво, правда?

— Так, так, — відповів Шарль, не слухаючи його.

— Ці явища говорять про те, — вів далі аптекар, усміхаючись із виразом блаженного самовдоволення, — що розлади нервової системи можуть набирати найрізноманітніших форм. Що ж до пані Боварі, то, правду кажучи, вона на мене віддавна справляла враження людини з гіпертрофованою чутливістю. Саме через це, друже мій, я б вам не радив вдаватись до тих хвалених ліків, які діють нібито симптоматично, а по суті шкодять самому організмові. Ні, ні, не зловживайте отими медикаментами! Головне — режим! Ну, там іще всякі засоби заспокійливі, пом'якшувальні, усолоджувальні. А потім, чи не здається вам, що слід би застосувати методи психічного впливу?

— Як? Які саме? — спитав Шарль.

— Ба! В цьому-то все й питання. That is the question, як писалося цими днями в газеті.

Раптом Емма кинулася з криком:

— А лист! А лист?

Шарль і Оме гадали, що вона марить. Коло півночі справді почалось маячіння: у Емми було запалення мозку.

На протязі сорока трьох днів Шарль не відходив від неї. Він кинув усю практику і ні на хвилину не прилягав спати — все рахував у неї пульс, прикладав їй гірчичники й холодні компреси. Він посилав Жюстена по лід у Нефшатель; по дорозі лід розтавав, і доводилось їхати вдруге. Він запросив на консультацію пана Каніве, викликав із Руана доктора Ларів'єра, свого вчителя. Він був просто у відчаї. Найдужче лякала його цілковита апатія Емми: вона нічого не говорила, нічого не чула і навіть, здавалось, зовсім не страждала, ніби її тіло й душа знайшли нарешті спокій по всіх тривогах і муках.

Близько середини жовтня вона могла вже сидіти в постелі, притулившись спиною до подушок. Шарль аж заплакав, коли вона вперше з'їла тартинку з варенням. Сили повертались до неї; вона вже вставала по обіді на кілька годин, а одного дня, відчувши себе здоровішою, пройшлася по саду, тримаючись за руку чоловіка. На доріжках майже не видно було піску за опалим листям; вона йшла помалу, хляпаючи пантофлями, і кволо по-сміхалася, спираючись плечем на Шарля.

Так вони зайшли в кінець саду, аж до самої тераси. Вона випросталася з зусиллям, прикрила очі рукою і подивилася в далечінь. Але на обрії видно було тільки, як куриться над горбами сизий дим від осінньої пожежі трав.

— Ти стомишся, серденько, — сказав Боварі.

І він потихеньку повів її в альтанку.

— Сядь тут на лавочку, тобі полегшає.

— Ні, ні, не тут, тільки не тут, — заперечила вона кволим голосом.

У неї запаморочилось у голові, а ввечері їй знову стало гірше, причому хвороба набула якогось більш непевного і більш ускладненого характеру. То її кололо в серці, то в грудях, то в голові, то в руках і в ногах; з'явилася блювота — Шарль боявся побачити в цьому перші симптоми рака.

Крім усього іншого, бідолаху непокоїла ще й грошова скрута...

Перш за все він не знав, як розрахуватися з Оме за всі забрані в нього медикаменти, і хоч він, як лікар, міг би й не платити за них, проте червонів на згадку про ці невідшкодовані послуги. Потім — видатки по господарству зросли неймовірно, відколи куховарка стала вести його. На Шарля градом сипалися рахунки; постачальники ремствували; особливо насідав Лере. У самий розпал Емминої хвороби він скористався з нагоди, щоб прибільшити свій рахунок, і мерщій приніс плащ, саквояж, аж дві валізи — замість однієї — і ще силу інших речей. Даремно Шарль відмагався, говорячи, що йому нічого того не треба; крамар зухвало відповів, що всі речі були замовлені і він не візьме їх назад. До того ж не слід, мовляв, дратувати пані Боварі під час її видужування; нехай доктор краще розміркує; а ні — він скоріше в суд подасть, ніж відмовиться від своїх прав і забере назад товари. Шарль наказав усе-таки віднести речі в крамницю Лере, але Фелісіте забула, а він сам за іншими турботами випустив з уваги цю справу. Лере знову повів атаку, і, всіляко маневруючи, то просьбою, то грозьбою, він таки домогся того, що Шарль підписав векселя терміном на шість місяців. Підписав — і тут же подумав: а що, якби позичити у Лере тисячу франків? Намагаючись приховати збентеження, він спитав у крамаря, чи не може він йому позичити на рік таку суму за які завгодно проценти. Лере збігав у свою крамницю, приніс гроші і продиктував нового векселя, яким Боварі зобов'язувався заплатити на його вимогу першого вересня наступного року суму в тисячу сімдесят франків, що разом з попередніми сто вісімдесятьма становило рівно тисячу двісті п'ятдесят. Отже, позичаючи гроші з шести процентів плюс чверть процента за комісію і заробляючи на товарах добру третину, Лере розраховував одержати в рік сто тридцять франків прибутку. Крім того, він сподівався, що на цьому діло не стане, що векселі не будуть вчасно оплачені і продовжаться — тоді його любі грошики, відгодувавшись у лікаря, як на доброму курорті, через якийсь час повернуться до нього такими кругленькими й повненькими, що і в мішок не потовпляться.

А втім, йому взагалі в усьому щастило. Він дістав підряд на постачання сидру для нефшательської лікарні; пан Гійомен обіцяв йому акції грюменільських торфо-

розробок; крім того, він мріяв завести нове диліжансове сполучення між Аргеєм і Руаном: воно, безперечно, дуже скоро витіснить оту таратайку з «Золото лева». Його диліжанси їздитимуть швидше, братимуть більше вантажу й коштуватимуть дешевше; таким чином, уся йонвільська торгівля потрапить йому в руки.

Шарль часто замислювався над тим, звідки дістати на той рік стільки грошей. Він розкидав думками туди й сюди: може, звернутися до батька, може, продати щось? Але батько його й слухати не захоче, а продавати, власне, і не було чого. Ці труднощі розросталися в його уяві до неймовірних розмірів, і він будь-що намагався прогнати з голови всякі думки про такі прикрі речі. Він докоряв собі, що за грошовими справами забуває Емму, ніби всі його помисли мусили нероздільно належати цій жінці і подумати хоч на часинку про якусь іншу річ — значило вкрасти щось у неї.

Зима того року була сувора. Емма видужувала надто повільно. Коли була гарна погода, її пересували у кріслі до вікна, що виходило на площу, бо сад їй тепер спротивився, і жалюзі з того боку були завжди спущені. Вона веліла Шарлю продати коня, — те, що вона раніш любила, було їй тепер немиле. Здавалось, усі її думки обмежувались лише турботою про саму себе. Часто, лежачи в ліжку, вона трохи перекушувала, потім дзвонила служниці, розпитувала її про свої декокти або й просто так балакала з нею. Сніг, що лежав на ринковому навісі, кидав у кімнату білий нерухомий відсвіт; потім пішли дощі. І щодня Емма з якимсь неспокоєм чекала незмінного повторення дрібних подій, які, зрештою, її зовсім не обходили. Найзначнішою з них було вечірне прибуття «Ластівки». Тоді чути було, як гукає щось трактирниця, як відповідають їй чиїсь голоси, і в темряві зіркою блищав ліхтар Іполита — конюх розбирав валізи на брезентовому верху диліжанса. Шарль приходив додому опівдні і через деякий час знов ішов до хворих; потім Емма їла бульйон, а надвечір, годині о п'ятій, верталися зі школи учні. Вони човгали по тротуару дерев'яними черевиками і всі, як один, по черзі ляскали лінійками по прогоничах віконниць.

В таку саме пору її відвідував абат Бурнізьєн. Він розпитував її про здоров'я, розповідав новини і в легких, благодушних, не позбавлених цікавості балачках навертав її до релігії. Еммі досить було

побачити його сутану, як вона вже почувала себе краще.

Одного разу, в самому розпалі хвороби, їй здалося, що вже починається агонія, і вона забажала причаститися. І поки в кімнаті йшли готування до таїнства, поки влаштовувано вівтар із заваленого ліками комода, поки Фелісіте розкидала по підлозі жоржини, — Емма відчувала, ніби її осіняє якась могутня сила, що визволяє її від усіх болячок, усіх вражень і почуттів. Її неначе невагома плоть була позбавлена всяких думок, вона входила в нове життя. Еммі здавалося, що вся її істота, зливаючи до бога, розливається в неземній любові, як димом розвіюється в повітрі запалений ладан. Постіль окропили свяченою водою; кюре вийняв з дароносиці білу проскурку; і, умліваючи від небесної радості, Емма потягнулася губами до тіла господнього. Навколо неї світлими хмарками хвилювали завіси алькова, а проміння двох свічок, що палали на комоді, видавалось їй сліпучим вінцем вічної слави. Емма опустила голову на подушку, і марилося їй — вона чує в неоміряному просторі солодкі звуки серафічних арф і бачить у лазуровому небі, на золотому престолі, у гроні праведників з зеленим пальмовим віттям, самого багатця у всій його величі й потузі. На його знак вогнекрилі ангели злітали на землю, щоб підняти Емму на небо в своїх обіймах.

Це осяйне видіння залишилося в її пам'яті найчарівнішою згадкою і мрією; і ось тепер вона намагалася знову зазнати цього відчуття, яке відтоді леліло в ній, — нехай без первісної проймаючої сили, зате з тією ж глибокою солодкістю. Душа її, катована гордінею, спочила нарешті в християнській покорі, і, втішаючись власною слабкістю, Емма споглядала в собі те знищення волі, те смирення, що повинно було вивести її на путь благодаті. То, значить, крім земного щастя, існує й вище блаженство, інша любов, вища від минущої любові, — любов безмежна, безконечна, вічно ростуща! Серед інших оманливих надій Еммі відкрився стан непорочної чистоти, коли душа витає над землею, зливаючися з небом. Емма теж прагнула до цього, їй хотілося стати святою. Вона накупила собі чоток, пообвішувалася ладанками; вона мріяла повісити у себе в спальні над узголів'ям обсаджений смарагдами ковчезик з мощами і щовечора цілувати його.

Кюре надзвичайно радів таким настроям, хоч і вважав, що надто палка Еммина побожність може завести її на манівці ересі і всяких надмірностей. Не розуміючись сам до ладу на цих питаннях, оскільки вони виходили за певні межі, він написав пану Буляру, книгареві його превелебності, прохаючи його прислати *щось варте уваги для одної розумної особи жіночої статі*. З такою байдужістю, ніби йшлося про відправку залізних виробів для негрів, книгар напакуював йому без розбору всякої ходової на той час душеспасенної літератури. Тут були і невеличкі катехізиси, і пишномовні памфлети в дусі пана де Местра, і всілякі солодкові романи в рожевих палітурках, компоновані семінарськими трубадурами або розкаяними «синіми панчохами». Тут були такі твори, як «Схаменіться», «Світська людина біля ніг діви Марії, написав пан де ***», різних орденів кавалер», «Помилки Вольтера, книга для юнаків» і таке інше.

Пані Боварі взагалі не досягла ще достатньої виразності мислей, щоб узятись серйозно до будь-якої справи; крім того, вона надто жадібно накинлась на це читання. Приписи культу викликали в ній протест; різні полемічні твори відштовхували її тією запеклістю, з якою вони переслідували невідомих їй людей; а приправлені релігією «мирські» оповідання справили на неї враження такого повного незнання життя, що саме вони непомітно відхиляли її від тих істин, ствердження яких вона шукала. Проте вона уперто продовжувала читати, і коли книжка випадала їй з рук, вона уявляла себе у владі найбільш витонченої католицької меланхолії, якої може зазнати тільки найвеличніша душа.

А пам'ять про Родольфа сховалася в неї десь у глибині серця і спочивала там, величніша й нерухоміша за мумію фараона в підземному саркофазі. Від цього набальзамованого великого кохання точився ніжний аромат, що проникав усюди і проймав собою ту атмосферу непорочності, в якій хотіла тепер жити Емма. Стаючи навколішки до молитви на своєму готичному ослінчику, вона посилювала до господа ті самі голубливі слова, які шепотіла колись коханцеві в запалі гріховної пристрасті. Вона хотіла запалитися поривом віри, але втіха так і не сходила з небес, і вона підводилася, стомлена фізично і з щемливим відчуттям якоїсь величезної облуди. Емма вважала, що ці даремні зусилля поставляться

їй колись у заслугу, і в своїй гордовитій побожності рівняла себе з тими вельможними дамами старосвітчини, про славу яких вона мріяла колись над портретом мадемуазель де Лавальєр і які, велично волочачи за собою розшиті шлейфи своїх пишних суконь, усамітнювались від світу і виливали біля стіп Христових гіркі жалі зраних у суєті житейській сердець.

Тоді вона вся віддалась надмірній добродійності. Вона шила одіж для убогих, посилала дрова породіллям, а одного разу Шарль, прийшовши на обід, застав на кухні за юшкою якихось трьох волоцюг. Вона знову забрала додому дочку, — під час її хвороби Шарль віддав був дитину до мамки. Вона вирішила сама навчити її читати, і хоч як вередувала Берта, мати не гнівалась. Це була навмисна покора, безумовне всепрощення. Про що б Емма не говорила, вона вдавалась до молитовних виразів. У дівчинки вона питала:

— Ну як, перестав уже животик, моє янголятко?

Пані Боварі-старша тепер уже не знала, до чого й прискіпатись, — от хіба що не похваляла тієї манії возитися з кофтами для сиріток, коли в домі і своя білизна не латана. Але бабуся так уже намучилась від родинних сварок, що тепер відпочивала душею в цій спокійній господі. Щоб не бачити блюзнірських вчинків чоловіка, який на страсну п'ятницю міг на зло уминати перед нею ковбасу, вона навіть прожила тут до кінця великодніх свят.

Крім товариства свекрухи, яка підкріпляла її в добрих намірах прямою своєю суджень та поважною поведінкою, Емма майже щодня зустрічалася і з іншими особами. Це були пані Ланглау, пані Карон, пані Дюбрей, пані Тюваш і — акуратно від двох до п'яти — завжди зичлива до неї пані Оме, яка ніколи не вірила ніяким поговорах на свою сусідку. Відвідували її й аптекареві діти — їх приводив Жюстен. Зайшовши разом з ними в спальню, він мовчки й нерухомо стояв біля дверей. Часто навіть пані Боварі, не помічаючи його присутності, заходжувалась коло свого туалету. Починала з того, що виймала з зачіски гребінь і рвучко стріпувала головою; побачивши вперше всю цю зливу волосся, що ринула чорними хвилями мало не до самих п'ят, бідний підліток застиг у благоговійному подиві, ніби прозирнувши зненацька у якийсь новий, небувало розкішний світ.

Емма, звичайно, не помічала того німого захвату, того несміливого обоювання. Вона й не підозрювала, що кохання, яке зникло з її життя, трепетало тут, біля неї, під цією грубою полотняною сорочкою, в серці юнака, відкритому чарам її вроди. Та й до всього іншого вона ставилась тепер байдуже, з дивними суперечностями в манерах: слова були такі лагідні, а погляди такі гордовиті, що годі було відрізнити в них егоїзм від доброти і зіпсутість від чесноти. Одного вечора, наприклад, вона розгнівалась на Фелісіте, яка відпрошувалась із дому, досить незграбно шукаючи приключок; а потім несподівано спитала:

— Ти його любиш, значить?

І, не чекаючи відповіді від засоромленої служниці, додала сумно:

— Ну що ж, іди! Гуляй!

Напівесні вона веліла перекопати весь садок із кінця в кінець, незважаючи на заперечення Шарля. Але він радів, що в неї починає ворухитись хоч якась воля. Воля та стала проявлятися чимраз більше в міру того, як Емма видужувала. Перш за все вона прогнала тітку Ролле, Бертину мамку, що з деякого часу унадилась до них на кухню з двома своїми годованцями і третім вихованцем, який жер, мов не в себе. Потім вона віднадила помалу й сімейство Оме, а далі і всяких інших гостей і навіть до церкви стала вчашати не так ревно, як перше. Аптекарь повністю схвалював цю останню зміну і якось сказав їй по-дружньому:

— А я вже думав, що ви хочете приподобитись!

Абат Бурнізьєн заходив щодня, як і раніше, після уроку закону божого. Він волів залишатися на свіжому повітрі, *в кущі вертоградній*, як він любив називати альтанку. На ту пору приходив додому і Шарль. Вони сиділи деякий час разом і прохолоджувались сидром, п'ючи за повне одужання пані Боварі.

Зовсім недалечко, за стіною тераси, ловив раків Біне. Боварі запрошував його освіжитись — акцизник знаменито вмів відкорковувати пляшки.

— Це робиться таким манером, — говорив він, обводячи самовдоволеним поглядом співрозмовників і навколишній краєвид. — Пляшка ставиться на стіл, потім перерізуються шворки і корок вибивається потроху, легенькими ударами; так відкорковують і зельтерську воду в ресторанах.

Але траплялося, що під час цієї показової операції сидр бухав їм усім в обличчя; тоді священник густо реготав і повторював незмінно все той самий дотеп:

— Впадає у вічі висока якість!

Він був, по суті, премилою людиною і навіть нітрохи не обурився, коли аптекар порадив якось Шарлю повезти жінку для розваги в руанський театр послухати славнозвісного тенора Лагарді. Оме здивувався такій байдужості і спитав у кюре, як він дивиться на цю пропозицію. Той заявив, що, на його думку, театр менш небезпечний для моральності, ніж література.

Але аптекар став на захист літератури. Що ж до театру, то його завдання ясне — висміювати передсуди та забобони і веселим жартом навчати доброму життю.

— *Castigat ridendo mores*¹, пане Бурнізьєн! Візьміть більшість трагедій Вольтера, — вони дуже уміло присмачені філософськими думками, що робить їх справжньою школою моралі й дипломатії для народу.

— А я, — втрутився Біне, — бачив якось п'єсу під назвою «Паризький гамен», де дуже ловко виведено тип старого генерала. Він там дає доброго чосу одному великосвітському шалапутюві, що звів з ума дівчину-швачку, яка врешті...

— Безперечно, — провадив своє Оме, — є й погана література, як буває погана аптека, але ж огульне засудження цього найважливішого різновиду красних мистецтв справляє на мене враження нісенітничі, середньовічного мракобісся, відріжки тих страшних часів, коли Галілеїв кидали до в'язниць.

— Я прекрасно знаю, — заперечив кюре, — що бувають хороші книжки, хороші письменники; але, бачите, — оті зборища осіб різної статі у якомусь чарівному приміщенні, прикрашеному великосвітськими розкошами, оті поганські костюми, рум'яна, яскраве освітлення, оті знадливі голоси, — все це кінець кінцем породжує в людині певну духовну розпусту і викликає в ній ниці помисли й гріховні спокуси. Така принаймні думка всіх отців церкви. І нарешті, — докинув він, впадаючи раптом у якийсь містичний тон і мнучи в пучках понюшку табаки, — якщо церква засуджує видовища, значить, її правда, а нам лишається тільки скоритися її установам.

---

¹Сміхом бичує звичаї (латин.).

— Дозвольте спитати, — вгавав аптекар, — за що вона відлучає акторів? Адже був такий час, коли вони відкрито брали участь у релігійних обрядах. Так, прямо в церкві грали такі собі фарси, звані містеріями, в яких часом прикро порушувались закони пристойності.

Священик відповів лише глибоким зітханням, а аптекар вів далі:

— Та і в Біблії, знаєте... є деякі подробиці... пікантні, сказати б... просто-таки слизькі!

І, помітивши роздратований жест абата, похопився:

— А все-таки ви погодитесь, що Біблія — не з тих книжок, які можна давати в руки юнацтву; мені, наприклад, було б неприємно, якби Аталія...

— Та то ж не ми, а протестанти рекомендують усім Біблію! — вигукнув Бурнізьєн, втративши терпець.

— Це не має значення, — заперечив Оме. — Але я дивуюся, як у наш час, у наш просвітній вік, знаходяться люди, які уперто обстоюють заборону духовної розваги, цілком невинної, моральної, а іноді навіть і гігієнічної, — правда ж, докторе?

— Авжеж, — обізвався Шарль якимось мляво: чи то він поділяв думку аптекаря, але не хотів нікого образити, чи, може, взагалі не мав власної думки.

Розмова, здавалось, була вичерпана, коли аптекар надумав підпустити наприкінці ще одну шпильку:

— Я зустрічав таких священиків, які перевдягались мирянами і ходили на балет дивитись, як дівчата дригають ногами.

— Та що ви! — обурився абат.

— Кажу ж вам, що зустрічав таких!

І Оме для більшої виразності проскандував:

Зу-стрі-чав.

— Ну що ж, коли так — це погане діло, — сказав абат Бурнізьєн, вирішивши терпіти до кінця.

— Еге! Вони ще й не те роблять, туди к бісу! — піддавав жару Оме.

— Добродію!.. — Священик підвівся і так люто блимнув очима, що аптекар не на жарт перелякався.

— Я хотів тільки сказати, — почав він уже лагіднішим тоном, — що найкращим способом навертати душі людські до релігії є терпимість.

— Правда, правда, — погодився товстун, сідаючи знову на місце.

Але сів ненадовго, — через кілька хвилин він уже прощався. Як тільки абат пішов, пан Оме звернувся до Шарля:

— Оце так зчепився, що називається! А я йому таки доброго перцю завдав!.. Ось послушайте мене, зводіть жінку в театр, — бодай раз на віку подратуєте одного з тих чорних круків, чорт би їх забрав! Якби мене міг хто-небудь підмінити, я б теж поїхав з вами. Та не гайтеся! Лагарді дає тільки одну виставу; його запросили на гастролі в Англію за чималу винагороду. Кажуть, що він зухуватий хлопець — купається в золоті й тягає всюди з собою трьох коханок і власного кухаря. Сказано, великі артисти люблять жити на всю губу. І ніяк не можуть без розпусти: вона підживляє їхню фантазію. А вмирають ці люди здебільшого в шпиталі, бо, бачите, замолоду не мають тями, як приберегти дещицю про чорний день. Ну, приємного вам апетиту! До завтра!

Думка про театр засіла в голові Шарля, і він не гаючись поділився нею з жінкою. Емма спочатку відмагалась, посилаючись на клопіт, втому, витрати. Але Шарль, всупереч звичаєві, стояв на своєму, бо був переконаний, що ця розвага вийде їй на користь. Він не бачив до цього жодних перешкод: мати прислала їм недавно триста франків, на які вони не розраховували, поточні борги були досить незначні, а про сплату по векселях пана Лере ще рано було турбуватись. Потім, вважаючи, що Емма відмовляється з делікатності, Шарль почав наполягати ще дужче; кінець кінцем її вдалося переконати. І ось другого дня о восьмій годині ранку вони вже пристигли у «Ластівці».

Хоч аптекаря, власне, ніщо не затримувало в Йонвілі, він упевнив сам себе, що мусить сидіти на місці, і тільки зітхав, проводжаючи їх:

— Ну, щасливої вам дороги! Ех, щасливі ви смертні! — І, звертаючись до Емми, на якій була блакитна шовкова сукня з чотирма оборками, додав: — Ви сьогодні прекрасні, як аврора! Я певен, що ви викличете в Руані *фурор!*

Диліжанс спинився біля готелю «Червоний хрест» на площі Бовуазін. Це був, власне, заїзд, які бувають у всіх провінційних містечках, з великими стайнями й малими номерами. Посеред двору, поміж забризканих болотом бричок комівояжерів, снують кури, покльовуючи овес. Сам заїзд — старосвітський будинок з трухлявими дере-

в'яними балконами, що страшенно риплять од вітру зимовими вечорами. Всередині тут завжди людно й гамірно, їді й питтю угаву нема. Чорні столи позаливані коньяком з кавою, товсті шибки позасиджувані мухами, сирі серветки позаяпувані червоним вином... Від таких закладів завжди відгонить селом, як від убраних по-міському фермерських наймитів; тут перед будинком, на вулиці, міститься кафе, а з другого боку — город.

Шарль негайно кинувся на побігеньки. Він плував бельетаж з галереєю, партер з ложами, просив пояснень, нічого в них не розумів, метався від контролера до директора, бігав у готель, потім знову до каси і так кілька разів обгасав усе місто від театру до бульвару.

Пані Боварі купила собі тим часом капелюшок, рукавички, букет. Шарль дуже боявся спізнитись; тож, сьорбнувши похапцем супу, вони подались мерщій до під'їзду театру, який був іще замкнений.

XV

Симетрично розділений балюстрадами, натовп тулився попід стінами. На розі сусідніх вулиць велетенські афіші кричали вигадливими літерами: «Лючія ді Ламмермур... Лагарді... Опера...» День був сонячний, жаркий. Всі обливались потом, виймали носові хусточки й витирали розчервонілі лоби. Часом із річки налітав теплий вітерець і злегка ворушив фестони тикових тентів над дверима шинків. Але трохи далі, внизу, вас раптом обдавало холодним струменем повітря, просякненого запахами сала, шкіри й олії. То було дихання вулиці Шаретт, захрясої величезними темними складами, з яких раз у раз викочувались бочки.

Перш ніж увійти в театр, Емма вирішила прогулятись, як то велять приписи доброго тону. Вони пішли по набережній. Щоб не загубити, бува, квіток, Шарль тримав їх у жмені, притискаючи її в кишені панталон до живота.

Уже в вестибюлі у Емми закалатало серце. Вона аж осміхнулась мимоволі від гордості, побачивши, як люди ринули юрбою по другому коридору праворуч, тоді як сама вона підіймалась по сходах у *перший ярус*. З чисто дитячою втіхою вона торкалась пальцями до широких, оббитих матерією дверей, вдихала на всі груди пропилений запах театральних кулуарів, а сівши нарешті у себе в ложі, випрямила стан з невимушеністю герцогині.

Зал починав заповнюватись публікою; дехто вже виймав із футлярів лорнети, і театрали, здалека помічаючи один одного, обмінювались вітальними поклонами. У мистецтві вони шукали спочинку від торговельної метушні, але й тут не могли забути про свої справи і все ще говорили про бавовну, горілку чи індиго. Часто-густо траплялися тут сумирні, безвиразні старечі обличчя; сивим волоссям і блідавим кольором щік вони нагадували срібні медалі з матовою свинцевою поволокою. В перших рядах партеру хизувалися молоді фертики в низько вирізаних жилетах, виставляючи напоказ рожеві або світло-зелені широкі краватки. Пані Боварі милувалася зверху, як їхні руки, обтягнені елегантними жовтими рукавичками, гралися золоченими головками тростин.

Тим часом в оркестрі засвітилися свічки; зі стелі спустилася люстра, відразу звеселивши зал мерехтливим блиском гранчастих підвісків. Потім поприходили один за одним музиканти, і піднявся справжній розгардіяш: гули контрабаси, вищали скрипки, ревли корнет-а-пістони, тонко пищали флейти й флажолети... Але враз на сцені почулися три удари; гримнули литаври, врізались в повітря акорди мідних труб, — завіса піднялась, і перед глядачами відкрився гарний пейзаж.

То була лісова галявина; ліворуч попід дубом протікав струмок. Селяни й лорди у пледах через плече співали гуртом мисливську пісню; потім прийшов якийсь начальник і, знявши руки до неба, почав заклинати духа зла; потім з'явився другий; потім обидва пішли, а мисливці заспівали ще веселіше.

Емма знову потрапила в казковий світ читаних у дитинстві книжок, у царство Вальтера Скотта. Вона ніби чула, як крізь туман долинають до неї звуки шотландської волинки, відлунюючись на вересових полянах. Вона пам'ятала роман, і їй легше було розібратись у лібретто та слідкувати за всіма ходами інтриги; а в цей час невловні думки, що зринали в ній, розпливалися в бурхливому прибої музики. Вона віддавалась колисанню мелодій, вона відчувала, як вібрує вся її істота, неначе смички скрипалів ходили по її нервах. У неї аж очі розбігалися, вона не могла намілюватись костюмами, декораціями, дійовими особами, мальованими деревами, що тремтіли, коли хтось попід ними йшов, оксамитними беретами, плащами, шпагами — всією картиною уявлюваної дійсності, що розгорталася в гармонії звуків, ніби в атмосфері

іншого світу. Але ось наперед виступила якась молода жінка й кинула гаманця зеленому пажеві. Вона лишилася сама — і тоді дзюрчанням водограю, пташиним щебетом обізвалася флейта. Засмучена Лючія заспівала свою каватину соль-мажор; виливаючи любовні жалі, вона просила в бога крил. Еммі також хотілось тікати від життя, злинути в обійми неба. І раптом з'явився Едгар — Лагарді.

Він відзначався тією розкішною блідістю, що надає палким південцям якоїсь мармурової величавості. Брунатна камізьелька щільно облягала його міцну статуру; при лівому боці висів маленький кинджал в карбованій оправі. Лагарді з млосним виразом пускав очі під лоба і виблискував сліпучо-білими зубами. Розповідали, що він лагодив колись човни на пляжі в Біарріці і одного вечора співом своїм причарував якусь польську князівну. Вона витратила на нього весь свій маєток, а він кинув її згодом заради інших жінок. Слава цієї романтичної пригоди тільки підтримувала його артистичну репутацію. Хитрий лицедій примудрявся завжди вставити в рекламу кілька слів про чарівність своєї особи і чутливість своєї душі. Чудовий голос, непохитний апломб, більше темпераменту, ніж інтелекту, більше емпізи, ніж ліризму — такі ознаки довершують образ цього гідного подиву шарлатана, що де в чому скидався також на перукаря й тореадора.

Уже з першої сцени він викликав захват публіки. Він палко пригортав до себе Лючію, потім покидав її, потім знову вертався. Коханець неначе ошалів з відчаю: голос його то рокотав гнівом, то вуркотів щось елегійне й безмежно ніжне, мелодії випліскувались у нього з грудей, тужливі, як ридання, і голубливі, як поцілунки. Емма дивилась на нього, перехилившись за бар'єр, і дряпала нігтями оксамитне оббиття ложі. Серце її ніби всотувало в себе ці співучі жалі, що тонко впліталися в густе гудіння контрабасів, мов зойки потопельників у ревіння бурі. Вона впізнавала в них все те сп'яніння, всі ті страждання, від яких мало не вмерла сама. Голос співачки здавався їй тільки відлунням її власних думок, а вся ця чарівлива ілюзія — якоюсь часткою її життя. Але таким коханням не кохав її ніхто на світі. В останній вечір, при місячнім світлі, коли вони казали: «До завтра! До завтра!» — Родольф не плакав, як Едгар... Зал гримів оплесками; довелось повторити все стретто; коханці говорили про квіти на своїй могилі, про клятви, про

розлуку, про долю, про надії, і коли вони завмираючими голосами проспівали фінальне «прощай», у Емми вихопився пронизливий крик, який злився з трепетом останніх акордів.

— А за віщо ж, — спитав Боварі, — цей сеньйор переслідує її?

— Та ні, — відповіла Емма, — то її коханий.

— Але ж він присягається помститися на її родині, а той другий, що тільки-но виходив, той казав: «Я Лючію люблю і, гадаю, вона мене любить». Він ще потім пішов під руку з її батьком. Адже її батько — отой бридкий стариган з півнячим пером на капелюсі?

Під час дуету-речитативу, коли Джільберт викладає своєму панові Аштону план підлої інтриги, Шарль побачив фальшиву вінчальну обручку, яка мала обдурити Лючію, і, незважаючи на Емміні пояснення, вирішив, що то був любовний сувенір від Едгара. Зрештою, він і сам признався, що ніяк не може второпати цієї історії, — а все через музику, бо за нею й слів не розбереш.

— То нічого, — сказала Емма, — мовчи вже.

— Бачиш, — нахилився знову Шарль до її плеча, — річ у тім, що я люблю з усього здавати собі справу, ти ж знаєш...

— Мовчи! Мовчи! — нетерпляче обірвала його Емма.

Вийшла Лючія; товаришки підтримували її. В її волосся вплетений був вінок із флердоранжу, а сама вона була блідіша від своєї білої атласної сукні. Еммі пригадався день власного весілля. Вона ніби уявки побачила себе там, серед хлібів, на стежці, якою весільчани прямували до церкви. Чому вона не опиралася тоді, не благала, як ця дівчина? Ні, вона була ще й рада, вона не знала, що втопить так свою долю... Ах, якби іще тоді, в усій свіжості своєї вроди, іще до бруду шлюбу і до розчарувань зради, вона знайшла була опору своєму життю в чийомусь великому вірному серці, — тоді чеснота злилась би з ніжністю, насолода з обов'язком, і вона ніколи не впала б з вершини такого високого щастя! Але таке блаженство — звичайно, лиш омана, вигадана навмисне, щоб відняти надію у всіх бажань. Тепер вона знала, які дрібні насправді ці пристрасті, перебільшовані мистецтвом. І ось, намагаючись відігнати від себе ці думки, Емма хотіла бачити в цьому зображенні її власних страждань лише приємну пластичну фантазію, що голубить зір; вона внутрішньо всміхнулася з вибачливими жалощами,

коли в глибині сцени з-за оксамитової заслони з'явився чоловік у чорному плащі.

Він гордовито стріпнувся, його крилатий іспанський капелюх злетів додолу, і тут же оркестр і співаки почали секстет. Крешучи іскри люті, Едгар покривав усі звуки своїм дзвінком, чистим голосом. Аштон кидав йому в лице кровожерні баритональні виклики, високо злітали скарги Лючії, Артур модулював осторонь у середньому регістрі, глибокий бас священника гудів, як орган, а тонкі жіночі голоси чарівливо підхоплювали його слова хором. Стоячи в ряд, всі співаки палко жестикулювали, і гнів, помста, ревності, жах, милосердя й дивування виривалися в мелодіях з їх відкритих уст. Зневажений коханець вимахував шпагою; від бурхливого дихання ходором ходили на ньому мереживні брижі; брязкаючи золоченими шпорами на м'яких чобітках з низькими розтрубами, він широко ступав по сцені, метаючись у різні боки. «В ньому, — гадала Емма, — мусить бути невичерпне джерело любові; інакше він не міг би виливати її в натовп такими бурхливими потоками». Усі її спроби іронізувати розвіялись під чарами поетичної ролі, і, прагнучи крізь ілюзію вигадки до живої людини, вона намагалась уявити собі те життя — те гучне, незвичайне, блискуче життя, якого б і вона могла зазнати, якби так судилося долею. Хіба вони не могли зустрітись, покохатися? З ним би вона їздила із столиці в столицю по всіх країнах Європи, поділяючи його турботи і його славу, підбираючи кидані йому квіти, гаптуючи своїми руками його костюми. Щовечора вона ховалась би в ложі за золоченими ґратками і, затамувавши подих, жадібно впивала б у себе виливи його душі. А він співав би тільки для неї; граючи на сцені, він би дивився на неї. І тут вона мов ошаліла: він дивиться на неї, правда! Йї захотілось кинутись йому в обійми, знайти притулок у його силі, як у втіленні самого кохання, і сказати, крикнути йому: «Забери мене, веди мене! Ідьмо! Тобі, тобі весь пал душі моєї, всі думи й помисли мої!»

Завіса впала. Запах газу змішувався з диханням людей; всі обмахувались віялами, але від того ставало ще душніше. Емма хотіла пройтись, але коридори захрясли публікою, і вона, задихаючись від серцебиття, знеможено упала в крісло. Шарль злякався, щоб на неї не напали млюсті, і побіг у буфет по оршад.

Він ледве-ледве добрався знов до свого місця: його на кожному кроці зачіпали ліктями, бо він тримав склянку

обіруч і, звичайно, розхлюпав її по дорозі, виливши майже весь оршад на плечі якоїсь декольтованої руанки. Почувши, як по спині в неї потекла холодна рідина, вона так розкричалась, наче її хто різав. Чоловік її, власник текстильної фабрики, накинувся на незграбного театрал, і поки жінка витирала хусточкою свою пишну сукню з вишневої тафти, він бурмотів щось сердито про шкоду, збитки і відшкодування. Нарешті Шарль протовпився до Емми і, засапавшись, сказав:

— Йй-богу, я вже думав, що не вилізу звідти. Там такого народу! — І додав: — А вгадай, кого я зустрів на горі!.. Пана Леона.

— Леона?

— Його! Він прийде зараз засвідчити тобі своє шанування.

На цьому слові у ложу ввійшов колишній йонвільський клерк.

Він простягнув руку з невимушеністю світської людини, і пані Боварі машинально взяла її, немовби піддавшись впливові чужої, сильнішої волі. До цієї руки вона не торкалась від того весняного вечора, коли вони прощались, стоячи край вікна, під лопотіння дощу по зеленому листю... Але раптом вона пригадала правила пристойності і, скинувши з себе нав'яну минулим знемогу, шпарко заговорила:

— А, добрий день... Як, ви тут?

— Тихо там! — обізвався хтось із партеру: вже починалась третя дія.

— То ви тепер у Руані?

— Так.

— Давно?

— Геть із залу! Вийдіть!

На них обертались люди; вони замовкли.

Але з цього моменту Емма вже не слухала опери: хор гостей, сцена Аштона і слуги, великий дует ре-мажор — усе пройшло для неї ніби на якійсь відстані, інструменти неначе втратили свою звучність, а актори відсунулись кудись далі. Вона згадувала гру в карти в гостях у аптекаря, прогулянку до мамки, читання вголос в альтанці, розмови на самоті біля каміна — все це бідне кохання, таке тихе й довге, таке скромне й ніжне, і проте забуте. Навіщо ж він вернувся? Як воно так склалося, що він знову ввійшов у її життя? Він сидів за нею, спершись плечем на перебірку; його тепле

дихання торкалось час від часу волосся Емми, і вона здригалась.

— Ну, як вам, цікаво? — спитав він, нахилившись до неї так близько, що черкнувся кінчиком вуса об її щоку.

Вона відповіла недбало:

— Так собі... Не дуже.

Тоді він запропонував вийти з театру й поїсти десь морозива.

— О ні... Почекаймо трохи! — озвався Боварі. — У неї, бачите, вже волосся розпущене... Мабуть, зараз почне-ться трагедія.

Але сцена божевілля зовсім не цікавила Емму, а гра артистки здавалась їй неприродною.

— Надто голосно кричить, — сказала вона, повернувшись до Шарля, який уважно слідував за спектаклем.

— Так... можливо... трошки, — відповів він ухильно; відверто кажучи, вистава йому дуже подобалась, але разом з тим він завжди поважав думку дружини.

— Яка духота! — зітхнув Леон.

— Просто дихати нічим! — підхопила Емма.

— Тобі недобре? — спитав Шарль.

— Так, душно... Ходім звідси.

Пан Леон обережно накинув їй на плечі довгу мереживну шаль, і всі троє вийшли на набережну й сіли в холодочку перед кав'ярнею.

Спочатку розмова точилася про хворобу Емми, хоч вона кілька разів переривала Шарля, говорячи, що боїться надокучити панові Леону; потім Леон розповів, що приїхав до Руана на два роки попрацювати у великій конторі, щоб краще наломити руку, бо часом у Нормандії трапляються такі справи, що їх не зустрінеш у Парижі. Леон почав розпитувати про Бертю, про сім'ю, про тітку Лефрансуа. В присутності чоловіка їм, власне, не було про що говорити, тож розмова швидко урвалася.

Але ось висипала з театру публіка; ідучи по тротуару, всі мугикали або й кричали на все горло: «Лючіє, ангеле небесний!» Тоді Леон, вдаючи з себе знавця, заговорив про музику. Він слухав Тамбуріні, Рубіні, Персіані, Грізі; в порівнянні з ними цей хвалений Лагарді нічого не вартий.

— Проте, — перервав його Шарль, присьорбуючи потроху шербет з ромом, — кажуть, що в останній дії він таки грав знаменито. Я жалкую, що не дослухав, мені вже починало подобатись.

— Зрештою, — зауважив клерк, — він незабаром дасть іще одну виставу.

Але Шарль відповів, що вони вже їдуть завтра.

— Хіба що, — повернувся він до жінки, — ти, може, захочеш лишитись тут сама, кицюню?

При такому несподівано щасливому повороті Леон миттю змінив тактику й почав на всі лади розхвалювати гру Лагарді в фінальній сцені: це щось незвичайне, потрясаюче. Тоді й Шарль став наполягати:

— Ти повернешся додому в неділю. Ну, чого там довго думати! Якщо від усього цього ти почуваш себе хоч трошки краще, то даремно ти відмовляєшся...

Тим часом столики навколо порожніли. Поряд делікатно зупинився офіціант. Шарль зрозумів і вийняв гаманця, але клерк не дав йому платити і розрахувався сам, брязнувши на мармурову дошку навіть кілька зайвих срібних монет.

— Мені аж незручно якось, що ви... — пробурмотів Боварі.

Леон відповів неухважним і разом з тим дружнім жестом і взяв свого капелюха:

— Отже, домовились. Завтра о шостій.

Шарль іще раз запевнив, що довше він ніяк не може баритись, але ж Еммі ніщо не заважає...

— Бачиш... — усміхнулася вона якось дивно, — я й сама не знаю...

— Ну, гаразд! Подумаєш іще, тоді вирішимо. Завтра видно буде. — І він звернувся до Леона, що проводжав їх: — Ну, тепер ви знову живете в наших краях; сподіваюсь, що ви колись завітаєте до нас обідати?

Клерк пообіцяв зайти обов'язково; як на те, йому треба з'їздити в Йонвіль у справах контори. Коли він прощався з ними в пасажі Сент-Ерблан, годинник на соборі вибив пів на дванадцять.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I

Леон, студіюючи юриспруденцію, частенько заглядав у «Хатину», де мав неабиякий успіх у гризеток: вони казали, що в нього *благородний вигляд*. Це був цілком пристойний студент: він носив не надто довге і не надто коротке волосся, не процвиндював першого числа свого

тримісячного утримання і був у найкращих стосунках з професорами. Гуляв та ніколи не загулював, — але утримувався не стільки з скромності, скільки з обережності.

Часто, сидючи за книжками в своїй кімнаті або й під липами у Люксембурзькому саду, він випускав із рук свої кодекси і віддавався згадкам про Емму. Але це почуття помалу ослабло, інші бажання заслонили його, хоч і не могли заглушити цілком. Леон іще не зовсім утратив надію — якась невиразна обіцянка щастя мріла йому в майбутньому, вихиляючись золотим плодом з-під листя фантастичного дерева.

Коли він зустрів Емму після трилітньої розлуки, в ньому знову заговорила жага. «Треба, — думав він, — наважитись, нарешті, оволодіти нею». Несміливості своєї він позбувся потроху в компанії гульвіс і тепер повернувся в провінцію з глибокою зневагою до всіх тих, хто не топтав лакованими черевиками асфальту столичних бульварів. Перед якоюсь парижанкою в мереживах, у салоні якогось прославленого доктора, що має ордени і власний екіпаж, бідний клерк, безперечно, тремтів би, як хлоп'я: але тут, у Руані, перед дружиною цього нікчемного лікарчука він почував себе невимушено й не сумнівався, що справить на неї невідпорне враження. Самовпевненість залежить від того середовища, в якому обертається людина: в бельетажі розмовляють інакше, ніж на мансарді, і багата жінка для охорони своєї честоти, здається, носить у корсеті всі свої банкові білети, ніби захисний панцир.

Попрощавшись ввечері з подружжям Боварі, Леон пішов за ними назирці; побачивши, що вони спинились у «Червоному хресті», він повернув додому і цілу ніч обмірковував свій план.

І ось другого дня, близько п'ятої години, він пішов на кухню готелю. В горлі йому щось давило, щоки зблідли, він був повен рішучості — рішучості боягузів, що не спиняються ні перед чим.

— Пан уже поїхав, — сказав йому служник.

Це здалось йому добрим знаком. Він піднявся нагору.

Емма нітрохи не збентежилась, коли він увійшов: навпаки, вона почала просити пробачення, що не сказала йому тоді, де вони спинились.

— А я сам угадав, — зауважив Леон.

— Як це так?

Він став запевняти, що потрапив до неї навмання, по інстинкту. Емма посміхнулась, і Леон, спростовуючи свою недоладну вигадку, сказав, ніби цілий ранок шукав її по всіх готелях.

— То ви все-таки вирішили залишитись? — спитав він.

— Так, — відповіла Емма, — і даремно. Не треба привичаяватись до недоступних розваг, коли маєш стільки обов'язків...

— О, уявляю собі!..

— Е, ні, вам цього не зрозуміти, ви ж не жінка...

Але і в чоловіків бувають свої гризоти і турботи, — і розмова почалася різними філософськими міркуваннями. Емма широко розводилась про марність земних почуттів і про вічну самоту, на яку приречене людське серце.

Щоб показати свою чутливість, а може, й підладжуючись мимоволі під її меланхолійний настрій, юнак заявив, що страшенно нудився весь час, відколи став учитись. Всі оті судові справи діють йому на нерви, його тягне до якихось інших занять, а мати просто спокою не дає своїми листами. Обое почали потроху все точніше визначати причини своїх страждань, і що більше говорили, то дужче запалювались дедалі більшою взаємодовірою. Часом вони замовкали, ніби не наважуючись висловити думку до кінця, і тоді вдавались до багатозначних натяків. Емма не призналась йому, що кохала іншого, а Леон не сказав, що забув її.

Можливо, він тепер і не пам'ятав уже про вечері з кокотками після маскарадів; а вона, напевне, не думала про те, як бігала вранці по росяній траві до дому свого коханця. Гомін міста ледве долинав до них, кімнатка готелю була ніби навмисне така маленька, щоб зблизити їх. Емма, в каніфасовому пеньюарі, сиділа, відкинувшись головою на спинку старого крісла; жовті шпалери створювали позад неї ніби золоте тло; у дзеркалі відбивалось її волосся з білою смужкою прямого проділу; з-під чорних пасом виглядали кінчики вух.

— Але пробачте мені, — сказала врешті вона, — я вам надокучила оцими вічними скаргами...

— О ні, зовсім ні!

— Якби ви знали, — підвела вона вгору свої гарні очі, в яких бриніли сльози, — скільки я передумала, скільки перемріяла!

— Ая! Ох, скільки я настраждався! Як часто я виходив з дому і блукав по вулицях, щоб забути в гомінливій юрбі, але один образ невідступно переслідував мене. У торговця естампами на бульварі є італійська гравюра, що зображує музу. Стоїть вона, задрапована в туніку, і дивиться на місяць; розпущене волосся закосичене незабудками. Якась невідома сила поривала мене до тієї картини, я простоявав перед нею годинами... Та муза,— тут голос його затремтів,— скидалася трохи на вас.

Пані Боварі відвернулась, щоб він не помітив посмішки, яка мимохіть спурхнула у неї з уст.

— Часто,— говорив далі Леон,— я писав до вас листи, а потім рвав їх...

Вона мовчала. Він вів далі:

— Часом я уявляв собі, що якийсь випадок зведе нас до купи. Не раз я був готовий упізнати вас у жінці, що виринала з-за рогу вулиці, бігав за всіма фіакрами, коли крізь віконце промайне було шаль або вуалька, схожа на вашу...

Емма вирішила, здавалось, вислухати його до кінця не перебиваючи. Згорнувши руки й опустивши голову, вона дивилась на бантики своїх пантофлів і час від часу перебирала під їх атласом пальцями ніг.

Та ось вона зітхнула:

— Немає, мабуть, у світі нічого гіршого, як нидіти отак, як я, без цілі, без мети... Якби, страждаючи, ми могли допомогти комусь, нас би втішала хоч свідомість самопожертви...

Леон почав розводитись про добродієність, про обов'язок, про жертвне самозречення — у ньому самому невтоленним огнем палає потреба беззавітного служіння ближньому.

— Мені б так хотілося,— докинула Емма,— стати сестрою-жалібницею.

— На жаль,— зітхнув Леон,— для чоловіків немає такого святого покликання, і я не бачу жодного заняття... Хіба, може, медицина.

Емма знизала плечима й перебила його — вона стала скаржитись на хворобу, що мало не звела її в могилу. Як жаль, що вона тоді не померла — тепер би вже не мучилась... Леон теж мріяв про *спокій кладовища*,— одного вечора він навіть написав був у заповіті, щоб його накрили в труні гарним килимом з оксамитними

берегами, що вона колись йому подарувала. Обое вони малювали себе такими, якими бажали б бути, і підганяли своє минуле життя під створювані нині ідеали. Зрештою, слово розтягує почуття, як вальцювальний верстат залізний аркуш.

Почувши вигадку про килим, Емма спитала:

— А чому так?

— Чому?

Леон відповів по хвилевому ваганні:

— Бо я вас дуже любив.

І, зрадівши, що найважчий крок зроблено, він крадькома подивився на обличчя Емми.

Так ніби вітер війнув і розмаєв хмари на небі. Її очі, затьмарені журливими думами, враз проясніли; все лице променіло від щастя.

Він чекав. Нарешті вона озвалась:

— А я весь час так і думала...

І тут вони заходились переказувати одне одному всі дрібні події того далекого часу, всі радощі й печалі якогось вони перелили щойно в одне слово. Він згадував альтанку з ломиносом, сукні, які Емма тоді носила, обстановку її кімнати, весь її дім.

— А наші любі кактуси? Де вони?

— Їх поморозило в ту зиму.

— Ви знаєте, я часто думав про них. Не раз ввижались вони мені такими, як тоді, у літні ранки, коли сонце било в жалюзі вікон... і я помічав поміж квітками ваші білі руки.

— Любий друже, — промовила вона і простягла йому руку.

Леон швидко припав до неї поцілунком. Потім, глибоко зітхнувши, провадив далі:

— В ті часи ви були для мене якоюсь невідомою силою, що владно ввійшла в моє життя. Пригадую, зайшов я якось до вас... Та ви вже, мабуть, про те забули?

— Ні, ні, — похопилась вона, — кажіть далі.

— Ви були внизу, в передпокої, і вже збиралися кудись іти, стояли на останній сходинці, — на вас був тоді, як зараз пам'ятаю, капелюшок з голубими квіточками... І ось, без жодного запрошення з вашого боку, я мимоволі пішов слідом за вами. З кожною хвилиною в мені росла свідомість власної дурості, а я все йшов і йшов, не наважуючись супроводжувати вас по-справжньому і не бажаючи розстатися з вами. Коли ви заходили в якусь

крамницю, я зупинявся на вулиці, дивився в вікно, як ви знімаєте рукавички і відраховуєте гроші на прилавку. Нарешті ви подзвонили до пані Тюваш, вам відчинили, — і ось за вами грюкнули великі важкі двері, а я залишився перед ними ні в сих ні в тих.

Слухаючи його, пані Боварі дивувалась, як вона постаріла; їй здавалось, ці воскреслі спогади ніби збільшують число прожитих нею років; і все ж їй знову відкривався безмір почувань, і час від часу вона шепотіла, напівзаплющивши очі:

— Це правда... правда... правда...

Усі дзигарі кварталу Бовуазін, де було повно пансіонів, церков і покинутих особняків, видзвонили восьму годину. Леон і Емма замовкли; але вони пильно дивились одне на одного, і в голові у них гуділо, ніби їхні нерухомі зіниці випромінювали якесь звучання. Вони взялися за руки; минуле й майбутнє, спомини і мрії — все злилося в солодкому забутті. Сутінки згущались по кутках кімнати, на стінах притьмарились яскраві кольори чотирьох естампів, що зображували сцени з «Нельської вежі», з французькими та іспанськими підписами внизу. Крізь фрамугу виднівся між гостроверхими дахами клапоть вечірнього неба.

Емма підвелася, засвітила дві свічки на комоді і сіла знову.

— Так... — промовив Леон.

— Так... — озвалася вона.

Він придумував, як би відновити перервану розмову, коли вона спитала раптом:

— Чому досі мені ще ніхто не говорив про подібні почуття?

Клерк почав гаряче доводити, що рідко хто може оцінити ідеальну натуру. От він — він полюбив її з першого погляду, він просто впадав у розпач на думку про те, якого щастя вони могли б зазнати, якби ласкава доля звела була їх раніше і поєднала навіки.

— І я іноді думала про це, — відповіла вона.

— Чарівна мрія! — прошепотів Леон, обережно перебираючи блакитні торочки її білого пояса. — Хто ж нам заважає здійснити її тепер?

— Ні, друже мій, — заперечила вона. — Я надто стара... Ви надто молоді... Забудьте мене... Вас ще кохатимуть... Кохатимете й ви...

— Не так, як вас! — скрикнув він.

— Дитина, дитина... Будьте ж розважливі. Я вас прошу.

Вона почала переконувати його, що кохання між ними неможливе, що вони повинні, як і досі, не переступати межі братньої дружби.

Чи це говорилось серйозно? Емма й сама не знала: вона упивалась чаром спокуси і водночас намагалася встояти проти неї. Ніжно дивилась на закоханого юнака і лагідно відводила його тремтячі руки, що несміливо торкались її стану.

— Ах, пробачте, — сказав він, відсуваючись.

Емму охопив якийсь невиразний жах перед цією сором'язливістю, що була для неї небезпечніша від сміливості Родольфа, коли той наближався до неї, розкривши обійми. Ніколи ще жоден чоловік не здавався їй таким вродливим. Все в ньому дихало чарівливою чистотою і щирістю. Він сидів, опустивши віясті повіки. Тендітні щоки пашіли, здавалось їй, жагою, і її неборно тягнуло припасти до них губами. Тоді вона повернулася ніби ненароком до годинника:

— Господи, як уже пізно! Оце забалакались!

Він зрозумів натяк і взявся за капелюха.

— Я навіть про спектакль забула! А бідолаха Боварі на те ж мене й залишив! Я мала йти туди з паном Лормо та його дружиною; вони мешкають на вулиці Гран-Пон.

Таким чином нагоду втрачено: назавтра їй треба вже їхати додому.

— Правда? — спитав Леон.

— Так.

— Але я мушу вас іще раз побачити, — заговорив він знову. — Маю сказати вам...

— Що?

— Одну річ... дуже важливу, дуже поважну... О ні, ви не поїдете, це неможливо... Якби ви знали... Послухайте... Невже ви не зрозуміли мене? Невже ви не здогадалися?..

— А ви ж так красно говорите, — сказала Емма.

— Ах, вам усе жарту... Доволі, доволі! Дайте мені ще раз побачити вас, благаю!.. Один тільки раз... Єдиний разочок!

— Ну, що ж... — Емма затнулась, а потім, ніби схаменувшись, додала: — О, тільки не тут!

— Де завгодно...

— Хочете...

Вона ніби замислилась і враз коротко сказала:

— Завтра об одинадцятій, у соборі.

— Прийду! — вигукнув він і схопив її за руки, але вона випручалась.

Емма встала і стояла, схиливши голову. Несподівано Леон, що стояв позаду, нахилився до неї і припав до її шиї довгим поцілунком.

— Ви збожеволіли... Ви збожеволіли... — Нервовий смішок переривав їй мову, а цілунки сипалися градом.

Заглядаючи через плече в її очі, Леон, здавалося, шукав у них згоди. Але його зустрів погляд, повний крижаної величі.

Він ступив три кроки назад, до виходу. Став на порозі і прошепотів тремтячим голосом:

— До завтра.

Вона кивнула у відповідь головою і, мов пташка, пурхнула в сусідню кімнату.

Увечері Емма написала Леонові довжелезного листа, в якому відмовлялась від побачення: тепер уже всьому кінець, і заради власного щастя вони не повинні більше зустрічатись. Але, запечатавши листа, вона раптом згадала, що не знає Леонової адреси.

«Нічого, віддам завтра сама, — вирішила вона. — Він же прийде».

Другого дня зранку Леон відчинив вікно, вийшов на балкон і, наспівуючи, вичистив сам свої черевики і покрит їх кілька разів лаком. Він одягнув білі панталони, тонкі шкарпетки і зелений фрак і вилив на носову хусточку весь запас своїх парфумів, потім пішов до перукаря, завився і знов розпустив завивку, щоб надати зачісці більше природної елегантності.

«Ще дуже рано», — подумав він, глянувши в перукарні на годинника з зозулею: була лише дев'ята.

Він продивився старий журнал мод, вийшов у провулок, викурив сигару, пройшовся по кількох вулицях і, вирішивши нарешті, що вже пора, неквапом попрямував до соборної площі.

Був погожий літній ранок. У вітринах ювелірів виблискувало срібло; сонячне проміння, падаючи навскоси на собор, вигравало на пругах сірого каменю; зграйка пташок вилася в голубому небі навколо дзвіничок з ажурними трилисниками; площа повнилася людським гомоном і пахощами квітів, — понад бруком, поміж зеленої рути, котячої м'яти та курсліпу, пишались троянди,

жасмин, гвоздики, нарциси й туберози; посередині журкотів фонтан, і під великими парасолями, серед укладених пірамідами золотавих динь, простоволосі перекупки загортали в папір букетики фіалок.

Леон узяв букет. Це вперше він купував квітки для жінки; коли він вдихав їх аромат, груди його розширились від гордості, ніби цей знак уваги до коханої підносив і його гордість.

Але він боявся, щоб його хто не помітив, і рішуче попростував до церкви.

На порозі лівого portalу, під статуєю «Танцюючої Маріам», стояв воротар: на голові капелюх з плюмажем, при боці шпага, в руці жезл, сам величний, як кардинал, і блискучий, як дароносиця.

Він підійшов до Леона і спитав із тією вкрадливо добродушною посмішкою, яка буває у служителів церкви, коли вони звертаються до дітей:

— Ви, пане, мабуть, не тутешній? Ви, пане, бажаєте оглянути, що є цікавого в соборі?

— Ні,— відповів Леон.

Він обійшов бічні вітварі, потім знову виглянув на площу. Емми не було. Він піднявся на хори.

У повних кропильницях віддзеркалювався неф з нижньою частиною стрілчастого склепіння та кольорових шиб. Але відсвіти віконного малювання переломлювались на мармурових пругах і слалися барвистим килимом по плитах підлоги. Через три відкритих портали трьома широкими снопами вривалося знадвору сонячне світло. Вряди-годи в глибині церкви пропливав паламар, пригинаючи коліна майже на ходу перед вітварем, як то роблять побожні люди, коли поспішають. Недвижно звисали зі стелі кришталеві люстри. На хорах блимала срібна лампада; з бічних каплиць, з темрявих закамарків храму долинали час від часу ніби притамоване зітхання, а гуркіт опусканих ґрат гулко відлунював під високим склепінням.

Леон ходив неквапом попід стінами. Ніколи ще життя не здавалось йому таким приємним. Зараз, зараз прийде вона,— зваблива, збентежена, полохливо оглядаючись, чи не стежить хто за нею,— прийде з золотою лорнеткою, в сукні з воланами, в елегантних черевиках, у всьому блиску ще не знаній йому вишуканості, у всьому чарі переможеної чесноти. Церква розкривається перед нею велетенським будуаром, склепіння схиляється, щоб прийняти в сутінках своїх сповідь її кохання, мальовані вітражі

блискочуть, щоб осяяти її обличчя, а кадила ось-ось закуряться ладаном, щоб вона з'явилась ангелом в оболочках фіміаму.

Але вона все не йшла. Він сів на стілець, і погляд його упав на синю шибу, де були намальовані рибалки, що вертаються з ловів. Він довго і пильно вдивлявся в те малювання, рахував кільця луски на рибках та гудзики на куртках, а думки його блукали хтозна-де, шукаючи Емми.

Воротар стояв осторонь ображений, навіть обурений: цей жевжик насмілювався оглядати собор без його пояснень! Це ж нечуване зухвальство, крадіж, блюзнірство.

Та ось — зашарудів по плитах шовк, майнув капелюшок, чорна пелеринка... Вона! Леон схопився і побіг назустріч.

Емма була бліда і йшла швидко.

— Читайте! — промовила вона, простягаючи йому листа... — Ні, не треба! — Відсмикнула руку, увійшла в каплицю пресвятої діви, впала навколішки і почала молитись.

Спершу Леон розсердився на неї за ці богомольні примхи, але потім відчув у них своєрідний чар: вона поринала в молитви під час побачення, мов якась андалузька маркіза! Та це тривало занадто довго, і він став нетерпеливитись.

Емма молилась — точніше, намагалась молитися, — сподіваючись, що небо пошле їй якесь знамення; щоб сподобитися божественної ласки, вона пильно вдивлялася в блискучий престол, вдихала пахощі білих нічних фіалок, що розпускалися у великих вазах, і чуйно вслухалася в церковну тишу, — але на душі їй ставало щодалі бентежніше.

Вона підвелась, і обоє зібралися вийти, коли раптом до них швидко підійшов воротар і завчено спитав:

— Ви, пані, напевне, не тутешня? Ви, пані, бажаєте оглянути, що є цікавого в соборі?

— Ні, ні! — заперечив клерк.

— А чому б не оглянути? — озвалась Емма.

Усією своєю хисткою цнотою вона чіплялася за престисту діву, за статуї святих, за надгробні плити — за все, що попадеться.

Тоді воротар, бажаючи розповісти все *по порядку*, повів їх знову до виходу на площу і там показав жезлом на великий круг із чорних плит без написів і прикрас.

— Прошу звернути увагу,— почав він урочисто,— у цьому крузі відливаввся знаменитий Амбуазький дзвін. Другого такого дзвона не було на всю Європу: важив він аж сорок тисяч фунтів. Той майстер, що його вилив, умер із радощів...

— Пішли далі,— перебив його Леон.

Провідник рушив далі. Він привів їх назад до каплиці пресвятої діви. Розкинувши руки всеосяжним жестом, гордий, як фермер, що показує гостям свій фруктовий сад, він заговорив:

— Під цією ось простою плитою спочиває прах П'єра де Брезе, сеньйора де ла Варен і де Бріссак, маршала пуатевінського і губернатора нормандського, що загинув смертю хоробрих у бою при Монлері шістнадцятого липня тисяча чотириста шістдесят п'ятого року.

Леон, кусаючи губи, переминався з ноги на ногу.

— А цей рицар, по праву руку, з ніг до голови закутий у лати, верхи на здібленому коні — то його внук, Луї де Брезе, сеньйор де Бреваль і де Моншове, граф де Молевріє, барон де Моні, камергер короля, кавалер ордена Святого духа, так само губернатор нормандський. Помер двадцять третього липня тисяча п'ятсот тридцять першого року, в неділю, як сказано в епітафії. А під написом зображена людина, що збирається зійти в домовину, — то теж він. Трудно більш вдало відтворити тлінність земного життя, правда ж?

Пані Боварі піднесла до очей лорнетку. Леон дивився на неї нерухомо, не наважуючись вимовити й слова чи зробити якийсь жест, — він був пригнічений цією подвійною змовою балакучості й байдужості.

А невблаганний гід правив своє:

— Обік нього, бачите, плаче навколішках жінка; то його дружина, Діана де Пуатьє, графиня де Брезе, герцогиня де Валентінуа, народилася тисяча чотириста дев'яносто дев'ятого року, померла тисяча п'ятсот п'ятдесят шостого року; по ліву руку — пресвята богородиця з немовлям. А тепер поверніться сюди: перед вами гробниця Амбуазів. Вони обидва були кардиналами і руанськими архієпископами. Цей був міністром короля Людовіка XII. Він багато чим прислужився соборові. У своєму заповіті відписав на бідних тридцять тисяч золотих екю.

Не змовкаючи й на хвилину, воротар проштовхнув своїх слухачів до каплички, розсунув балюстради, якими

вона була заставлена, і відкрив якусь ніби брилу, що колись була, можливо, неоковирною статуєю.

— У давніші часи, — сказав він, глибоко зітхнувши, — вона прикрашувала могилу Річарда Левине Серце, короля англійського і герцога нормандського. Це кальвіністи, пане, довели її до такого стану. Вони по злобі зарили її в землю, під єпископським кріслом. А ось, дивіться, двері, через які монсеньйор проходить до своїх покоїв. Тепер перейдемо до розмальованих шибок... Змія під ринвою...

Тут Леон швидко вийняв з кишені срібну монету і вхопив Емму за руку. Воротар отетерів, не розуміючи такої передчасної щедрості: адже відвідувачі не оглянули ще й половини собору! І він крикнув навздогін:

— А шпиль, пане! Шпиль іще!

— Спасибі, не треба! — відказав Леон.

— Ні, не кажіть, пане! Шпиль у нас чотириста футів заввишки, всього на дев'ять футів нижчий від великої єгипетської піраміди. Він вилитий із чавуну, і треба сказати...

Але Леон уже тікав; йому здавалося, ніби його любов, яка за ці дві години каменем заціпеніла в нерухомості церкви, тепер мала вилетіти димом крізь цю гінку трубу, цю довгу клітку, цей мережаний димар, що химерно підносився над собором, як витвір примхливої фантазії якогось майстра-штукаря.

— Куди ж ми? — спитала Емма.

Леон не відповідав і тільки ще дужче наддав ходу. Пані Боварі уже вмочила пальці в свячену воду, як раптом вони почули позад себе чиєсь гучне сопіння і розмірений стукіт палиці. Леон обернувся.

— Пане!

— Що там?

І він побачив воротаря, що ніс під пахвою штук двадцять товстих неоправлених книг, притискаючи їх для рівноваги до живота. То була *література, присвячена соборові*.

— Ідіот! — буркнув Леон і кинувся до виходу.

На паперті бавився якийсь хлопчик.

— Піди поклич мені візника.

Малий стрілою помчав по вулиці Чотирьох Вітрів. Кілька хвилин вони стояли одне перед одним нерішучі, зніяковілі.

— Ах, Леоне!.. Я й сама... не знаю... Чи годиться мені...

Вона маніжилась. Потім раптом уже серйозним тоном сказала:

— Ви знаєте, це дуже непристойно.

— Чому? — заперечив клерк. — Так роблять у Парижі. Цей непохитний аргумент переконав її.

А візника все не було. Леон уже боявся, щоб Емма не вернулася до церкви. Нарешті фіакр під'їхав.

— Та ви ж хоч вийдіть північним порталом, — гукнув їм з порога воратар, — там побачите ще «Воскресіння з мертвих», «Страшний суд», «Рай», «Царя Давида» і «Грішників у геєні огненній»!

— Куди вас? — спитав візник.

— Куди хочеш, — відповів Леон, підсаджуючи Емму в карету.

І важкий екіпаж загуркотів по бруку.

Він спустився по вулиці Гран-Пон, минув площу Мистецтв, набережну Наполеона, Новий міст і спинився прямо перед статуєю П'єра Корнеля.

— Далі! — крикнув голос зсередини.

Візник знову рушив; розбігшись згори з перехрестя Лафайет, коні галопом примчали до вокзалу.

— Ні, прямо! — гукнув той самий голос.

Фіакр виїхав за шлагбаум, вибрався на шосе і покотився поволі попід високими в'язами. Кучер витер спітніле обличчя, затиснув між коліньми свою шкіряну шапку і погнав коней поперечними алеями, понад берегом річки.

Карета проторохтіла по сухій надбережній бруківці і заїхала аж за острови, в напрямку Уасселя.

Раптом вона звернула вбік, проїхала увесь Катремар, Сотвіль, Гранд-Шосе, вулицю Ельбеф і стала втретє — цим разом біля Ботанічного саду.

— Чого став? — ще лютіше крикнули з карети.

Екіпаж рушив знову — через Сен-Север і набережну Кюрандье, потім через набережну Мель і ще раз через міст, потім покотив по Марсовому полю, поза шпитальним садом, мимо зарослої плющем тераси, де вигрівалися на сонці старі діди в чорних куртках. Далі побрався вгору по Буврейському й Кошуазькому бульвару, протрясся по всьому Мон-Рібуде, аж до Девільського узвозу.

Звідти карета рушила в зворотному напрямку, а потім почала блукати навмання — куди втрапить. Її бачили в Сен-Полі, в Лекюрі, на Гарганській горі, в Руж-Марі, на майдані Гаярбуа, на вулиці Маладрері, на вулиці

Дінандері, біля церков святого Ромена, святого Вівіана, святого Маклу, святого Нікеза, коло митниці, в районі Старої вежі, у Труа-Піп і коло Великого кладовища. Кучер раз по раз кидав із своїх козлів розпачливі погляди на зустрічні шинки. Це шалені якісь пасажирки — їм аби мчати і мчати без зупинки, байдуже куди; що за притча? Кілька разів він пробував спинятися, але зразу ж за його спиною чулись гнівливі окрики. Тоді він щосили батожив своїх змилених шкап і вже не зважав ні на вибої, ні на тумби, гнав куди трапиться, нічого не тямлячи, і мало не плакав від спраги, утоми й досади.

І в порту, серед візків і бочок, і в місті — на вулицях і перехрестях — обивателі широко розплющували очі, дивуючись із цієї небаченої в провінції картини: карета з опущеними шторами весь час показується то тут, то там, закрита, як домовина, і розгойдана, як корабель під бурєю.

У саме полудне, далеко за містом, коли сонце так і жахтіло на старих посріблених ліхтарях, з-за жовтої полотняної заслони висунулась чиясь гола рука і викинула жменю дрібних клаптиків паперу, що розвіялись по вітру і білими метеликами попадали на розквітлу червону конюшину.

А коло шостої години карета спинилася в одному з завулків кварталу Бовуазін. З неї вилізла жінка під вуаллю і пішла — швидко, не оглядаючись.

II

Повернувшись до готелю, пані Боварі не застала диліжанса; Івер прождав її п'ятдесят три хвилини і кінець кінцем поїхав без неї.

Правда, їй і не хотілося особливо додому, але вона дала слово, що повернеться увечері. Отже, Шарль чекав її, в серці у неї вже чатувала та полохлива покора, яка для багатьох жінок є покарою й покутою за подружню зраду.

Вона хапливо спакувалась, розрахувалась за номер, найняла тут же у дворі кабріолет і, кваплячи кучера, підбадьорюючи його, раз у раз питаючи, скільки минуло часу та скільки вже проїхали, наздогнала нарешті «Ластівку» при самому в'їзді в Кенкампуа.

Примостившись у куточку Емма відразу заплющила очі і розплющила їх тільки на узвозі. Звідси вона поба-

чила Фелісіте, яка виглядала її біля кузні. Івер придержав коней, і куховарка, дотягнувшись до віконця, таємниче прошепотіла:

— Пані, вам треба зараз же їхати до пана Оме. Там якась невідкладна справа.

У містечку було тихо, як завжди. Біля дверей диміли вогнища, клекотіло в тазах рожеве шумовиння — в той день увесь Йонвіль варив варення. Перед аптекою таз був найбільший, він переважав усі інші, як лабораторія — просте помешкання, як громадська потреба — індивідуальні забаганки.

Емма увійшла в аптеку. Велике крісло було перекинуте, і навіть «Руанський маяк» валявся на підлозі між двома товкачиками. Вона відчинила сінешні двері; на кухні, серед великих полив'яних полумисків із перебраними порічками, цукром-піском і рафінадом, серед терезів на столі і тазів на плиті, вона побачила всіх Оме, великих і малих, позапанианих фартухами до самого підборіддя, з ложками в руках. Жюстен стояв, похнюпившись, а аптекар гримав на нього:

— Хто тебе посилав до фармакоотеки?

— Що таке? В чім річ?

— В чім річ? — перепитав Оме.— Варимо, бачите, варення: воно кипить, розшумувалося, от-от через край побіжить; я наказую подати ще один таз. І ось він, із лінощів, із недбалства, знімає з гвіздка у мене в лабораторії ключа від фармакоотеки!

Фармакоотекою Оме величав комірчину на горіщі, де зберігалось аптекарське начиння та ліки. Часто він просиджував там годинами, наліплюючи етикетки, переливаючи рідини, перев'язуючи пакетики; це місце було в нього не просто складом, а якимось ніби святилищем: адже звідси виходили всі власноручно виготовлені ним порошки й пілюлі, екстракти й декокти, примочки й мазі, які розносили його славу по всій окрузі. Сюди він не пускав анікогісінько, навіть замітав у цьому приміщенні сам. Словом, якщо аптека, відкрита першим-ліпшим відвідувачам, була місцем, де він пишався своєю славою, та фармакоотека була куточком, де він з егоїстичною зосередженістю віддавався своїм улюбленим заняттям. Не диво, що легковажний вчинок Жюстена здавався йому просто-таки блюзнірством; розчервонівшись дужче від порічок, він гарячував:

— Взяти ключа від фармакоотеки! Від кислот і їдких лугів! Взяти звідти запасного таза! Таза з покриттям! Та я сам ним, може, ніколи й не користувався б! Адже в делікатних маніпуляціях нашого мистецтва важить кожна дрібниця! От уже, прости господи... Треба ж таки знати, що до чого! Чи видано — вживати для домашньої, сказати б, потреби те, що призначено для фармацевтичних процедур? Це ж усе одно, що різати курку скальпелем, усе одно, що писати на...

— Та годі вже, перестань! — заспокоювала його пані Оме.

А маленька Аталія хапала його за поли сюртука.

— Татку! Татку!

— Одчепіться од мене! — не вгавав аптекар. — Дайте спокій! От робота, бий її нечиста сила! Ішов би ти краще в бакалійники... Чого там дивитися — трошки, ламай, ні на що не зважай! Випускай п'явки, пали алтею, соли огірки в аптекарському посуді, рви на ганчір'я перев'язочний матеріал!

— Ви, здається, хотіли... — почала Емма.

— Зараз!.. Чи ти хоч знаєш, на яку небезпеку наражався? Чи ти хоч бачив, що там стоїть у кутку ліворуч, на третій полиці? Відповідай же, говори, промов хоч слово!

— Не... не знаю, — пробелькотів хлопець.

— Ага, не знаєш! Ну, то я знаю! Ти там бачив слоїк із синього скла, запечатаний жовтим воском, а в ньому білий порошок. Я ще й етикетку наліпив: «Небезпечно!» Ти знаєш, що то за білий порошок? Миш'як! А ти лізеш туди! Береш таз, який стоїть поряд!

— Поряд! — аж сплеснула руками пані Оме. — Миш'як! Ти ж міг потруїти нас усіх!

Тут усі дітлахи залемтували, ніби їм уже почало різати в животі.

— Або отруїти пацієнта! — вів далі аптекар. — Так ти хотів, щоб мене потягли до права, посадили на лаву підсудних! Щоб мене скарали на горло! Хіба ти не знаєш, який я обережний з усіма тими медикаментами, хоч маю вже величезний досвід? Інколи аж самому страшно стане, як подумаєш, яка на тобі лежить відповідальність! Адже уряд нас переслідує, а діюче нині безглузде законодавство висить над нашою головою, як дамоклів меч.

Емма забула вже й питати, чого її сюди кликано, а Оме, задихаючись, провадив далі:

— То отак ти нам віддячуєш за нашу добрість? Так ти мені платиш за батьківські турботи? Де б ти був без мене, що б ти робив? Хто тебе годує, одягає, виховує — робить усе, щоб вивести тебе в люди, створити тобі почесне становище в суспільстві? Але ж і ти мусиш працювати, закачавши рукава, трудитися, як то кажуть, у поті чола. *Fabricando fit faber, age quod agis*¹.

Він був такий збуджений, що сипав уже латинськими цитатами. Якби він знав по-китайському чи по-гренландському, то заговорив би й цими мовами; це був у нього критичний момент, коли людська душа підсвідомо відкриває все, що в ній таїться, як океан під бурю відкриває все, що в ньому є, — від прибережних водоростей до глибинних пісків.

— Я починаю серйозно жалкувати, що взявся за твоє виховання, — казав далі аптекар. — Воно, мабуть, було б куди краще, якби я й зовсім не витягав тебе із злиднів та з багна, в якому ти змалку нидів! Нехай би ти вже крутив хвосту волам! Немає в тебе хисту до науки! Етикетку наліпити — і то незугарний! А живеш же ти в мене, нівроку, як у бога за пазухою, як сир у маслі плаваєш...

Але тут Емма звернулась до пані Оме:

— Мені сказали прийти...

— Ах, боже мій, — з сумом перебила її добра жінка. — Не знаю, як вам і сказати... Сталося нещастя...

Вона не доказала. Аптекар гримав на хлопця:

— Спорожни його! Вимий! Винеси! Та швидше, швидше!

Він так затряс Жюстена за комір, що в того випала з кишені книжка.

Хлопець нахилився за нею, але Оме випередив його, підняв з підлоги томик і вирячився на нього, роззявивши рота.

— «Чоловік... і жінка!» — сказав він, розділяючи ці слова довгою паузою. — Чудово! Чудово! Та ще й з малюнками!.. Ну, це вже занадто!

Пані Оме підійшла ближче.

— Не руш!

Діти хотіли подивитись на малюнки.

— Геть звідси! — владно вигукнув батько.

І вони пішли.

---

¹ Майстер виробляється в праці, — отже, роби що робиш (латин.).

Тримаючи в руці розгорнену книжку, Оме широкими кроками заходив по кухні, розгніваний, задиханий, побагровілий, от-от, здавалося, дістане апоплексичний удар. Потім він підійшов до свого учня і став перед ним, схрестивши руки.

— То ти вже до кінця зіпсутий, нещасний?.. Ой, бережись, ти котишся по похилій площині!.. Але ти навіть не подумав, що ця мерзенна книжка могла потрапити в руки до моїх дітей, заронити їм у душу лиху іскру, сплямити чистоту Аталії, розбестити Наполеона! Адже він майже дійшов зрілості. Чи ж певен ти, що вони її не читали? Чи можеш ти поручитися?

— Прошу, пане Оме,— обізвалась Емма,— ви мали мені щось сказати?

— Авжеж, авжеж, пані. Ваш свекор помер.

І справді, за день до того старий Боварі, встаючи з-за столу, нагло вмер від апоплексичного удару; боячися, щоб з вразливою Еммою чогось не сталося, Шарль попросив аптекаря підготувати її обережно до цієї страшної звістки.

Оме задалегідь обдумав, обточив, відшліфував і ритмізував кожну фразу; то був справжній шедевр поступовості, обачності й тонких, делікатних переходів; але від вибуху гніву ту риторику як вітром змело.

Емма не стала розпитувати подробиць і тут же вийшла з аптеки, а хазяїн знову заходився вичитувати учневі. Правда, він уже відійшов потроху і бурчав уже скоріше батьківським тоном, обмахуючи спітніле лице своєю фескою:

— Не подумай, що я цілком і повністю заперечую цю книжку. Вона написана лікарем і містить цілу низку наукових положень, які корисно, я сказав би, навіть необхідно знати кожному чоловікові. Але ж тобі ще рано! Почекай принаймні, поки ти сам станеш чоловіком, поки сформується твій темперамент.

Шарль уже чекав на Емму і, тільки-но вона постукала в двері, кинувся їй назустріч з розкритими обіймами.

— Ах, любя моя Еммо!..— промовив він зі слізьми в голосі.

І тихенько нахилився, щоб поцілувати її. Але доторк його губ нагадав їй інший поцілунок; вона здригнулась і провела рукою по обличчю.

Все ж вона відповіла:

— Знаю... знаю...

Шарль показав їй листа від матері, в якому стара без зайвих сентиментів розповідала про сумну подію. Вона жалкувала тільки, що небіжчик сконав без сповіді й причастя: він помер у Дудевілі на вулиці, на порозі кав'ярні, — після патріотичної п'ятики з відставними офіцерами.

Емма повернула листа чоловікові; за обідом вона для годиться відмагалася спочатку від їжі. Але Шарль став умовляти її, і вона заходилася обідати, а він сидів проти неї нерухомо, сумний, пригнічений.

Час від часу він підводив голову і дивився на неї тоскними очима. А раз глибоко зітхнув:

— Хоч би ще раз глянути на нього!

Емма мовчала. Нарешті вона зрозуміла, що і їй треба щось сказати.

— Скільки це було твоєму батькові?

— П'ятдесят вісім!

— А!

На тому й скінчилося.

За чверть години Шарль обізвався знову:

— Бідна матуся!.. Як-то їй тепер буде?

Емма знизала плечима.

Бачачи її мовчазність, Шарль вирішив, що вона дуже засмучена, і намагався нічого не говорити, щоб не додавати їй жалю; він був зворушений її, як йому здавалося, співчуттям. Щоб якось розрядити гнітючу атмосферу, він спитав:

— Ну, добре тобі гулялося вчора?

— Добре.

Коли прибрали зі столу, ні Шарль, ні Емма не встали. Що довше вона дивилася йому в лице, то більше одноманітність цього видовища гасила в її серці всяке співчуття. Чоловік здавався їй жалюгідним, недолугим, мізерним — куди не кинь, цілковитий нікчема. Як його тільки здихатися? Цьому вечору кінця не буде! Вона сиділа і чманіла, немов у дурманних випарах опіуму.

В передпокої почувся сухий стук дерев'янки по підлозі. То Іполит приніс панині речі. Складаючи їх долі, він із зусиллям описав своєю милицею чверть кола.

«А він уже й забув те все», — думала вона, дивлячись на бідолаху конюха; з-під його довгих рудих патлів збігали на лоб краплі поту.

Боварі шукав дрібняків у гаманці. Він, здається, і гадки не мав, яким приниженням була для нього присутність цієї людини, що стояла тут живим докором його неправній бездарності.

— Який у тебе гарний букетик! — сказав Шарль, помітивши на каміні подаровані Леоном фіалки.

— Так, — байдуже відповіла Емма, — я купила їх уранці... у старчихи.

Шарль узяв фіалки і, освіжаючи ними зчервонілі від сліз очі, обережно вдихав їхні пахощі. Емма швидко забрала в нього квіти й поставила їх у склянку з водою.

Другого дня прибула пані Боварі-старша. Вона довго плакала з сином. Емма залишила їх під тим приводом, що мала зробити деякі розпорядження.

Ще через день треба було подбати про жалобне вбрання. Обидві жінки розташувалися з своїми несесерами в альтанці над річкою.

Шарль думав про батька і дивувався, що відчував стільки ніжності до нього. Раніше йому здавалося, що він його майже не любить. Стара Боварі теж думала про небіжчика-чоловіка. Тепер найтяжчі минулі дні здавались їй кращими. Інстинктивний жаль за довголітньою звичкою згладжував усі пережиті страждання; жінка крутила голкою, і час від часу буйна сльоза скочувалась їй з ока і повисала на кінчику носа. Емма думала про те, що всього дві доби тому вони з Леоном були удвох, далеко від світу, сп'янілі з кохання, і не могли надивитись одне на одного. Вона силкувалась відновити в пам'яті найменші подробиці того дня, що канув у минуле. Але присутність свекрухи й чоловіка заважала їй. Вона хотіла б нічого не чути, нічого не бачити, щоб ніщо не порушувало зосередженості її кохання; незважаючи на всі її намагання, спогади ті розвіювались від доторків зовнішнього світу.

Емма розпорювала підкладку сукні, і клаптики матерії сипались круг неї додолу; стара Боварі, не зводячи очей, скрипіла ножицями, а Шарль сидів у м'яких капцях і старому коричневому сюртуку, що правив йому за халат, — сидів, заклавши руки в кишені, і теж не мовив ні слова. Берта, в біленькому фартушку, згрібала лопаткою пісок на доріжці.

Раптом у хвіртку ввійшов добродій Лере, торговець мануфактурою.

Він прийшов запропонувати свої послуги з *нагоди фатальної події*. Емма відповіла, що вони, очевидно, змогли б обійтися і без нього. Але торговець не вгавав.

— Дуже перепрошую, — сказав він, — але мені б хотілося поговорити з вами сам на сам. — І, стишивши голос, додав: — Відносно тієї справи... Знаєте...

Шарль почервонів аж до вух.

— Ах, так, справді... — І, збентежений, повернувся до дружини: — Може б, ти... люба моя?

Вона, мабуть, зрозуміла, бо відразу ж підвелася, а Шарль сказав матері:

— Дрібниці! Щось там таке по хазяйству...

Він не хотів, щоб мати знала про той вексель, боячись докорів.

Як тільки вони залишились удвох, пан Лере в досить відвертих виразах поздоровив її з одержанням спадщини, а потім почав балакати про всяку всячину: про фруктові дерева, про врожай, про власне здоров'я, — воно в нього, як і завжди, *так собі, середина на половину*. Адже працює він, як каторжний, а ледве-ледве заробляє на хліб та до хліба, хоч про нього й вигадують бозна-що.

Емма не перебивала його. Вона так знудилася за ці два дні!

— А ви вже, видно, зовсім одужали, — казав він далі. — Правда, бідного чоловіка вашого бачив я інколи в жахливому стані. Щира душа! Хоч і були в мене з ним деякі, знаєте, неполадки...

Емма спитала, які саме, — Шарль приховав від неї неприємності, що він мав із торговцем з приводу замовлених нею речей.

— Та ви ж знаєте! — відповів Лере. — Через отой ваш каприз, через валізи.

Він насунув капелюха на очі і, заклавши руки за спину, насвистуючи й усміхаючись, дивився просто в лице Еммі нестерпно зухвалим поглядом. Невже він має якісь підозри? Емма губилася в найрізноманітніших здогадах. Та ось нарешті він знову заговорив:

— Кінець кінцем ми з ним порозумілися, от і зараз я прийшов запропонувати вихід із становища.

Ішлося про те, щоб поновити вексель, виданий Боварі. Зрештою, хай пан доктор чинить так, як вважає за краще. Йому тепер не слід би про це турбуватись, адже в нього і без того багато клопоту.

— Може, краще було б взагалі, якби він передоручив ці справи комусь іншому, вам, наприклад; треба тільки написати довіреність, і тоді буде дуже зручно; та й мені з вами було б легше...

Емма не розуміла, куди гне Лере. Той замовк. Потім, змінивши розмову, запропонував пані Боварі купити щось у нього і пообіцяв прислати їй чорного барежу на сукню, дванадцять метрів.

— У тій сукні, що на вас, дома тільки ходити. А вам треба ще другу, для візитів. Це я помітив зразу, як тільки зайшов. Око в мене кмітливе.

Матерію він не прислав, а приніс сам. Потім прийшов іще раз, щоб перемерити її. Він став заходити щораз частіше під різними приводами, весь час намагаючись бути ввічливим та прислужливим, — запобігливо плазуючи, як сказав би Оме, — і завжди знаходив нагоду підшепнути Еммі знов якусь пораду відносно довіреності. Про вексель він більше не згадував, а вона теж забула. Правда, Шарль говорив їй щось про цю історію в час її одужання, але відтоді у неї було стільки всяких хвилювань, що їй ніколи було думати про те. Вона взагалі уникала всяких розмов про грошові справи; пані Боварі-мати дивувалася з цієї переміни і приписувала її релігійним настроям, що оволоділи Еммою під час недуги.

Але як тільки стара поїхала від них, Емма просто вразила Боварі своєю практичною розсудливістю: треба дістати таку й таку довідку, перевірити закладні документи, зміркувати, що вигідніше — перебрати на себе борги чи продати спадщину з молотка. Вона орудувала навмання спеціальними юридичними термінами, говорила голосні слова про порядок, про майбутнє, про обачливість — і потроху перебільшувала труднощі, зв'язані з оформленням справи про спадщину. Скінчилось тим, що одного дня вона показала чоловікові зразок загальної довіреності «на предмет ведення й керування всіма справами, виконання всіх закупок, підписування і передача векселів, здійснення розрахунків» і т. д. Уроки Лере не пропали марно.

Шарль простодушню спитав, де вона взяла цей папір.

— У пана Гійомена.

І Емма додала цілком спокійно:

— Я не дуже вірю йому. Про нотаріусів розповідають стільки поганого. Можливо, слід було б порадитися з

ким-небудь. Але з ким... У нас же, здається, нема таких знайомих... Нема...

— Хіба що Леон... — сказав Шарль, подумавши.

Але радитися листовно було досить важко. Тоді вона зголосилася поїхати до нього. Шарль подякував і сказав, що не треба. Вона наполягала на своєму. Виникла великодушна суперечка. Нарешті Емма вигукнула з удаваною досадою:

— Ні, прошу тебе! Я поїду!

— Яка ти добра! — сказав Шарль, цілючи її в чоло.

Другого ранку Емма взяла місце в «Ластівці» і поїхала до Руана радитися з паном Леоном. Вона пробула там три дні.

III

То були захоплюючі, розкішні, неповторні дні — справжній медовий місяць.

Вони оселились біля набережної, в готелі «Булонь». Жили, зачинивши віконниці й замкнувши двері, пили сиропи на льоду, що їм приносили вранці, розкидали квіти по підлозі.

Надвечір брали критого човна і їхали обідати на острів.

Це був час, коли в доках конопатять судна. Стукіт молотків об корабельні корпуси гулко лунає в повітрі, між деревами густо клубочиться смоляний дим, а на річці нерівно коливаються під сонячним багрянцем великі маслянисті плями, неначе кружки з флорентинської бронзи.

Човен плив униз по річці, пробираючись між причаленими до берега баркасами і часом черкаючись верхом об їхні довгі линви.

Мало-помалу губилися вдалині шуми міста, гуркіт екіпажів, людський гомін, дзявкання собак на палубах суден. Емма розв'язувала стрічки капелюха, і вони приставали до острова.

Вони примощувались у низенькому шинку, на дверях якого висіли чорні рибальські сіті. Обідали смаженою корюшкою, вершками і вишнями. Потім лежали на траві, цілувались десь під тополями; їм хотілося б вічно жити двома Робінзонами в цій місцині, яка здавалась їм, сп'янілим від щастя, найкращим куточком на землі. Не вперше на віку бачили вони дерева, блакитне небо, траву,

не вперше чули плюскіт води і шелест вітру в листі, але ніколи вони ще не втішалися так із того всього. Здавалось, досі не було природи або вона стала прекрасною, лише відколи вони задовольнили свої бажання.

Вони повертались до міста вже поночі. Човен минав острів за островом. Вони мовчки сиділи в сутінках під навісом. Чотирикутні весла побрязкували в залізних кочетах, ніби метроном відстукував у тиші такт, а позаду тихо хлюпотіла опущена з корми лінва.

Одного разу якось зійшов місяць; вони не пропустили нагоди сказати кілька пишних фраз про меланхолійне й поетичне світило ночі; Емма навіть заспівала:

Згадай, як ми пливли увечері з тобою...

Мелодійний, але слабкий голос губився в просторі над хвилями, вітер підхоплював ті рулади, і Леон слухав, як вони плескали над ним незримими крильми.

Емма сиділа, обіпершись на перегородку, і місяць освітлював її у відчинене віконце. У чорній сукні, що розходилась донизу віялом, вона видавалась тоншою і вищою. Голова її була закинута, руки згорнуті, очі затоплені в небо. Іноді тіні від надбережних верб закривали її всю, потім вона раптом з'являлася знову, як видіння, в місячному сьайві.

На споді човна біля Емми Леон знайшов червону шовкову стрічку.

Весляр довго розглядав її і нарешті сказав:

— Ага, то, мабуть, загубив хтось із тієї компанії, що я недавно катав. Веселі люди, нівроку — і пані, й панії, — з пундиками, з шампанським, з музикою — куди твоє діло! А один там такий... Високий, з себе вродливий, вусики чорненькі, от уже де жартун, так жартун... Вони всі, було, до нього: «Ану, розкажи нам що-небудь, Адольф...» Чи, може, Додольф, як пак його?

Емма здригнулась.

— Тобі недобре? — спитав Леон, присуваючись до неї.

— Ні, нічого. Це просто від холоду.

— За ним, мабуть, не одна бігає, — тихо додав старий матрос, вважаючи, очевидно, що робить приємність пасажирам своєю розмовою.

Потім поплював на долоні і знову узявся гребти.

Але нарешті довелось-таки розлучитись! Прощання було дуже сумне. Леон мав адресувати свої листи тітці

Ролле; Емма дала йому такі докладні вказівки щодо подвійних конвертів, що він неабияк здивувався її спритності в любовних справах.

— Так ти запевняєш, що все гаразд? — промовила вона з останнім поцілунком.

— Ну, ясно.

«Але чому це, — міркував Леон, повертаючись сам вулицями додому, — чому вона так домагається тієї довіреності?»

IV

Незабаром Леон став дивитись на своїх колег зверху вниз, почав уникати їхнього товариства і остаточно занедбав свої юридичні справи.

Він чекав листів від Емми, читав і перечитував їх, писав їй відповіді. Усією силою жаги і уяви він викликав її образ у своїй пам'яті. Бажання зустрічі з нею не тільки не зменшилося від розлуки, а стало неборним, і ось одної суботи він уранці втік із контори.

Побачивши з вершини горба долину і дзвіницю з жерстяним флюгером, що крутився на вітрі, він відчув ту втіху, змішану з гоноровитою пихою і егоїстичним самовдоволенням, якої зазнає, мабуть, мільйонер, навідавшись у рідне село.

Він почав блукати круг Емминого дому. На кухні світилося. Леон підстерігав тінь коханої за фіранками, але нічого не було видно.

Побачивши молодого клерка, тітка Лефрансуа розакалась і розохкалась; вона зауважила, що Леон «підріс і трохи схуд», тоді як Артемізі здалося, що він «змужнів і трохи поповнішав».

Він по-давньому пообідав у маленькій кімнаті, але цим разом сам, без акцизника: Біне *обридло* чекати подовгу «Ластівку», і він переніс свій обід на годину вперед — рівно на п'яту, але й тепер доводилося йому бурчати, що *стара торохтійка спізнюється*.

Нарешті Леон зважився постукати в двері до лікаря. Пані Боварі була в своїй кімнаті й зійшла вниз лише через чверть години. Сам господар, здавалося, був дуже радий відвідинам Леона, але ні в той вечір, ні на другий день не виходив з дому.

Леон побачився з Еммою на самоті лише пізно ввечері, у завулку за садом, — у тому самому завулку, де вона

зустрічалася з іншим! Була гроза, і вони розмовляли під парасолькою, при спахах блискавиць.

Розлука здавалась нестерпною.

— Краще смерть! — казала Емма.

Вона ламала руки й плакала з відчаю.

— Прощай!.. Прощай!.. Коли знов побачуся з тобою?

Вони розійшлися і знов вернулись — поцілуватися ще раз. І в цю хвилину вона пообіцяла йому, що скоро винайде якийсь спосіб, якусь приклучку, щоб їм можна було зустрітися на самоті принаймні раз на тиждень. Емма не мала ніякого сумніву в тому, що це їй вдасться. Та й взагалі вона була сповнена надій. Незабаром вона мала дістати грошей.

Отож вона купила для своєї спальні жовті завіси з широкими розводами, — Лере запевнив її, що вони дуже дешеві. Мріяла вона і про килим, і Лере ласкаво згодився роздобути його для неї — це, мовляв, не страх яка розкіш. Тепер вона зовсім не могла жити без його послуг. Двадцять разів на день вона посилала по нього, і він, покинувши печене й варене, летів до неї і робив усе без ніяких нарікань. Ніхто не міг зрозуміти також, чого це тітка Ролле унадилась до неї снідати і часто навіть розмовляла з нею сам на сам.

Якраз у цю пору, тобто на початку зими, Емму раптом розібрала охота до музики.

Одного вечора Шарль слухав її гру. Вона чотири рази підряд починала той самий уривок, аж її досада брала, а чоловік, не помічаючи того, гукав:

— Чудово! Чудово! Ну, чого ж, грай далі, адже все гаразд!

— Та ні бо! Це просто жахливо! Пальці стали як дерев'яні.

Другого вечора він попросив дружину *зіграти йому ще що-небудь*.

— Ну добре вже, якщо це тобі подобається...

І Шарль змушений був визнати, що вона й справді трохи розучилася грати, — плутала ноти, часом збивалась. Емма раптом урвала гру:

— Ех, нічого не виходить... Треба було б знову брати уроки, але... — Вона прикусила губу й додала: — Двадцять франків за урок — це таки дуже дорого.

— Та воно й справді... трохи... — ніяково посміхаючись, підхопив Шарль. — Але мені здається, що можна б знайти десь і дешевше. Адже є маловідомі

музиканти, які вчать, буває, краще за всяких там знаменитостей.

— То пошукай.

Другого дня, повернувшись додому, Шарль лукаво подивився на неї і сказав:

— От бачиш, яка ти інколи буваєш уперта! Я сьогодні був у Барфешері. Так, уяви собі, пані Льежар запевняє, що її три дочки, — вони вчаться в монастирі «Милосердя господнього», — беруть уроки музики і платять усього по п'ятдесят су; та ще в якої вчительки!

Емма здвигнула плечима і більше не розкривала інструмента.

Але, проходячи повз нього, вона зітхала (якщо Шарль був у кімнаті):

— Ах, бідне моє фортепіано!

А коли приходили гості, вона обов'язково говорила їм, що кинула музику і не може тепер займатися нею, — на те є особливі причини. Усі співчували їй. Справді, дуже шкода! Адже в неї такі здібності до музики! Про це навіть говорили лікареві, присоромлювали його. Особливо умовляв його аптекар:

— Ви робите величезну помилку! Ніколи не слід заковувати талант у землю. Зрештою, друже мій, зважте ще на одну обставину: якщо ви зараз допоможете дружині удосконалитись у музиці, то згодом заощадите на музикальному вихованні дочки! Я особисто вважаю, що дітей повинна всього навчати мати. Це — ідея Руссо, і, можливо, вона дещо нова, але я певен, що незабаром вона буде сприйнята всіма, так само як думка про необхідність материнського годування та щеплення віспи.

Отже, через деякий час Шарль знову завів розмову про фортепіано. Емма сердито відповіла, що краще його зовсім продати. Але ж це бідне фортепіано так тишило його пиху... Розстатися з ним було б для Емми, думав Шарль, рівнозначне самогубству якоїсь її частки...

— Якщо хочеш, — сказав він, — можеш брати колинеколи уроки, це не такі вже великі витрати.

— Але ж уроки, — відповіла вона, — дають якісь наслідки тільки тоді, коли вони беруться регулярно.

Ось яким чином домоглась вона у чоловіка дозволу їздити до міста раз на тиждень для того, щоб бачитися з коханцем. Через місяць знайомі помітили, що вона зробила значні успіхи в музиці.

Це бувало щочетверга. Емма вставала й одягалась — ти-хенько, щоб не розбудити Шарля, а то він дорікав би їй за те, що вона збирається так рано. Потім починала ходити по кімнаті туди й сюди, спинялась біля вікон і дивилась на площу. Досвітні сутінки колихались попід навісами ринку, і в блідавому передранні ледве-ледве видніли літери вивіски над зачиненими віконницями аптеки.

Коли годинник показував чверть на восьму, Емма йшла до «Золотого лева»; Артеміза, позіхаючи, відчиняла їй двері, а потім вигортала заради неї вугілля з-під приску. Емма сиділа на кухні сама. Часом виходила у двір. Івер неквапом запрягав коней, слухаючи одночасно тітку Лефрансуа, яка, вистромивши чепчик з вікна, давала кучерові стільки всяких доручень і напучень, що хтось інший неодмінно все б попереплутував. Емма проходжувалась, цокотячи черевиками по брукованому подвір'ю.

Нарешті Івер, попоївши юшки, нап'явши на себе плаща, запаливши люльку і взявши в руку батога, спокійно вмощувався на передку.

Коні йшли підтюпцем, і перші три чверті льє «Ластівка» частенько зупинялася, щоб підібрати пасажирів, які піджидали її — хто на шляху, а хто перед своїм двором. Ті, що замовили місця ще звечора, примушували себе чекати; дехто з них ще й не вставав з постелі. Івер гукав, кричав, чортихався, а наостанку злавив із передка і грюкав щосили у ворота. Вітер свистів, вриваючись у диліжанс крізь потріскані шибки.

Помаленьку народу насідало все більше — заповнювалися всі чотири лави, — і карета швидше котилася по обсаджений яблунями дорозі, що тягнулась між двома канавами з каламутною водою і, поступово звужуючись, губилася на обрії.

Емма добре знала її всю, від краю і до краю: зараз за лугом буде стовп, потім в'яз, далі оборіг і будка шляхового сторожа; інколи вона заплющувала навмисне очі, щоб потім побачити щось несподіване. Але їй ніколи не вдавалося втратити точне відчуття віддалі.

Нарешті показувалися кам'яниці передмістя, колеса торохкотіли по бруківці, «Ластівка» минала садки, де крізь штахети видніли статуї, гойдалки, виноградні

альтани, підстрижені тиси. Потім зненацька відкри-
валось перед очима все місто.

Спускаючись амфітеатром, ледве мріючи в імлістій
поволоці, воно широко розбігалось понад мостами. За
ним, непомітно підіймаючись угору, слалося в далечінь —
аж до сивого крайнеба — чисте поле. Звідси, зверху,
увесь краєвид видавався нерухомим, ніби намальованим.
В одному куточку збились докупи заякорені кораблі.
Попід зеленими горбами кругліли закруті річки, а дов-
гасті острови чорніли на воді великими застиглими
рибами. Над фабричними димарями кучерявилися над-
шарпані по краях величезні сизи султани. До слуху
долинали здалеку перегуки гамарень та малинові пере-
дзвони церков, що бовваніли в тумані. Безлисті дерева
бульварів темніли між будинками, немов фіолетові кущі,
а мокрі від дощу дахи мерехтіли попід горою де світліше,
де тьмяніше, залежно від висоти. Часом вітер гнав хмари
до пагорба Святої Катерини, і вони, ніби повітряні хвилі,
безгучно розбивались об бескеття.

Чимось запаморочливим віяло на Емму від цих згро-
маджених жител, і серце їй аж роздimalось, ніби всі
сто двадцять тисяч істот, що там трепетали, обдавали її
нараз гарячим диханням пристрастей, які вона в них пі-
дозрювала. Любов її росла від відчуття простору і бен-
тежно повнилася переплесками невиразного гамору. І
вона виливала її на площі, вулиці, бульвари старовин-
ного нормандського міста, що розгорталося в очах у неї
в якусь незмірно велику столицю, — вона ніби в'їж-
джала в новітній Вавілон. Схопившись обіруч за раму,
вона вихилялась у вікно карети і глибоко вдихала сві-
жий вітер; коні рвали з копита, під колесами тьохкало
каміння, диліжанс розгойдувався, і кучер здалека нагу-
кував на зустрічні підводи; тим часом руанські оби-
вателі, перебувши ніч у Гійомському лісі, спокійно
спускались по схилу в своїх родинних екіпажах.

Біля застави робили зупинку; Емма відстібала свої
дерев'яні підшви, перевдягала рукавички, поправляла
шаль і, проїхавши ще кроків із двадцять, виходила з
«Ластівки».

Місто прокидалось. Прикажчики в фесках протирали
вітрини; перекупки з кошиками при боці голосно викри-
кували свої товари на перехрестях. Емма йшла, опустив-
ши очі, попід самими будинками і радісно усміхалась під
чорною вуаллю.

Боячись, щоб її хтось не впізнав, вона майже ніколи не ходила найкоротшим шляхом. Вона пробиралася темними завулками і коли нарешті діставалась до кінця Національної вулиці, де стоїть фонтан, піт котився з неї градом. То був квартал театрів, шинків і повій. Часом Емму обганяла підвода, на якій колихались декорації. Офіціанти у фартухах посипали піском плити тротуарів між зеленими деревцями. Пахло абсентом, сигарами та устрицями.

Емма завертала за ріг і здалеку впізнавала Леона — по кучерях, що вибивались з-під капелюха. Він проходив по вулиці не зупиняючись. Вона йшла за ним до готелю, він підіймався сходами, відмикав двері, входив у кімнату... Які обійми!

Потім сипались цілунки, слова. Коханці розповідали про біль розлуки, передчуття, тривоги; але ось усе забувалось, і вони дивились одне одному в лице з усміхом жадання і кличною ласкою.

Белике ліжко червоного дерева нагадувало формою човен; пурпурові левантиніві завіси спускались із стелі й повисали над широким узголів'ям; і що могло бути прекрасніше за чорняве волосся Емми і її біле тіло, що різко відтінялись цим багрянистим фоном, коли вона соромливим жестом тулила до грудей голі руки, ховаючи лице в долоні.

Тепла кімната з м'яким килимом, веселими оздобами і лагідним світлом була, здавалося, створена для всіх інтимностей любовців. Карнизи для завіс кінчалися стрілами, мідні розетки порт'єр і великі кулі на ґратах каміна виблискували від кожного сонячного променя. На каміні, між двома канделябрами, лежали дві великі рожеві мушлі, які, коли їх прикласти до вуха, співали морським шумом.

Як вони любили цю кімнату, милу й привітну, незважаючи на її дещо примерклу пишноту! Приходячи в неї, вони завжди заставляли всі речі на старих місцях, а часом знаходили десь під годинником Еммину приколку, забуту з минулого четверга. Снідали біля каміна за круглим палісандровим столиком з інкрустаціями. Емма розрізувала м'ясо і підкладала Леонові шматки на тарілку, жартуючи і лащачись; шампанське вишумовувало над тонким склом келиха і хлюпало їй на оздоблені перснями пальці, — вона реготала заливчасто і хтиво. Вони обое були цілком захоплені відчуттям взаємовладання, і це

помешкання здавалося їм власним домом — домом, де вони аж до самої смерті житимуть вічними молодожонами. Вони казали: «наша кімната», «наш килим», «наше крісло». А Емма говорила навіть — «наші капці». То був її каприз, подарунок Леона — домашні пантофлі рожевого атласу, облямовані лебединим пухом. Коли вона сідала на коліна до коханця, ноги її не діставали до підлоги, висіли в повітрі, і маленькі капці без задників тримались на самих тільки голих пальцях.

Леон уперше на віку втішався несказаними розкошами жіночої елегантності. Ніколи він не чув такої вишуканої мови, не бачив таких строгих туалетів, таких поз заснулої горлиці. Він був у захваті від екзальтованості її душі і від мережива її спідниці. Адже це була *світська жінка*, та ще й заміжня! Одне слово, справжня коханка!

Безкінечно мінлива в настроях — то весела, то задумана, то говірка, то мовчазна, то поривчаста, то стримана, — вона викликала в ньому тисячі бажань, розбуджувала все нові інстинкти й спомини. Вона була для нього героїнею всіх романів, головною дійовою особою всіх драм, таємничою коханкою, оспіваною у всіх віршах. Леонові здавалось, що плечі в неї смагляві, як у «Одаліски-купальниці», талія видовжена, як у господинь феодалних замків; нагадувала вона також «Бліду барселонку», але передусім вона була ангел!

Коли він дивився на неї, йому часом здавалося, ніби душа його поривається до неї, оповиває хвилями її голівку і припадає, заворожена, до її білих грудей.

Він сідав долі біля ніг Емми, клав руки їй на коліна і дивився на неї, усміхнений, підставляючи лоб для цілунку.

Вона схилилась до нього й шепотіла, аж задихаючись від сп'яніння:

— Не ворухись! Не говори! Дивись на мене! Твої очі сяють так любо! Мені так гарно!

Інколи вона називала його дитинкою:

— Дитинко, ти мене любиш?

І вона не чула відповіді: губи його жагуче впились в її уста.

На годиннику був маленький бронзовий купідон, — манірно округляючи ручки, він підтримував позолочену гірлянду. Вони часто сміялися з нього; але, коли наставала година розлуки, все починало здаватися сумним.

Нерухомо стоячи одне проти одного, вони повторювали:

— До четверга!.. До четверга!..

Тоді вона раптом обхоплювала його голову обома руками, швидко цілувала в чоло і, крикнувши: «Прощай!» — вибігала на сходи.

Вона йшла на вулицю Комедії до перукаря: треба було причепурити волосся. Надворі поночіло. В перукарні запалювали газ.

Вона чула театральний дзвоник, що скликав акторів на виставу; за вікном проходили бліді чоловіки й жінки в приношеному одязі і зникали за дверима службового входу.

В низенькому й тісному приміщенні, де серед перук і слоївків з помадою гуділа чавунна грубка, було жарко. Запах розпечених щипців і рухи масних рук, що перебирали її волосся, наводили на Емму дрімоту, і незабаром вона вже куняла, закутавшись у халат. Часто, зачісуючи її, перукар пропонував їй квитка на маскарад.

А потім вона їхала! Поверталась тими ж завулками до «Червоного хреста», знову підв'язувала до черевиків дерев'яні підошви, сховані вранці під лавою в диліжансі, і проштовхувалася між нетерплячими пасажирами на своє місце. Біля підніжжя пагорба люди виходили; Емма залишалась у кареті сама.

З кожним поворотом дороги все ширшала заграва міських огнів, що імлістою хвилею мерехтіла над темним громадям будинків. Емма ставала коліньми на подушки і втоплювала очі в те мінливе сяйво. Вона ридала, кликала Леона, посилала йому ніжні слова й поцілунки, що розвіювались вітром.

У цих місцях за диліжансами часто вештався якийсь старець із костуром. На ньому теліпалось брудне лахміття, драний кастановий капелюх мискою насувався на лоба; коли він знімав його, на місці повік видніли криваві болячки. Живе м'ясо звисало червоними клаптиками; з очей до самого носа слизотіла зеленавими патьоками якась гнійна рідина; чорні ніздрі конвульсивно роздimalися. Коли він звертався до когось, то задирав голову догори з ідіотичним сміхом, — тоді його синюваті білки заковчувались аж під самий лоб до відкритих ран.

Ганяючись за екіпажами, він виспівував:

Ой, у жнива жарка погода,
Гуляти дівчині охота...

Далі співалося про пташок, про сонце, про зелене листя.

Іноді він зненацька з'являвся без капелюха, просто за спиною Емми. Вона з криком відсахувалась. Івер любив пожартувати з старого: то радив йому найняти балаган на Сен-Роменському ярмарку, то сміючися питав, чи жива-здорова його чорноброва.

Часто капелюх жебрака просовувався раптом у вікно диліжанса, що йшов повним ходом, а сам він чіплявся вільною рукою за підніжку, і колеса обляпували його гряззю. Голос його, спочатку кволий і по-дитячому пискливий, ставав верескливим. Він лунав у нічній пітьмі безсловесним лементом невимовного відчаю. І кризь дзеленчання балабончиків, шурхіт дерев і гуркіт ридвана в ньому вчувалося щось потойбічне, що потрясало Емму. Воно вдиралось їй у душу, як буревій у прірву, і поривало її в простори безмежної меланхолії. Але Івер, помітивши, що диліжанс перехиляється набік, частував сліпого батогом. Дротяні жала впивалися в болячки, і старець, скиглячи від болю, брьохався в болото.

Потім пасажири «Ластівки» потроху засинали — хто з роззявленим ротом, хто упершись підборіддям у груди; той схилився на плече сусідові, той брався рукою за ремінь, — і всі ритмічно погойдувались разом із диліжансом; відблиск ліхтаря, що коливався на крупі коня, проникав до карети кризь коленкорові завіски шоколадного кольору і грав кривавими білками на нерухомих постатях. Емма, зв'ялена журбою, тремтіла від холоду під теплою шаллю; ноги їй хололи, на серці було моторшно тоскно.

Дома її чекав Шарль; у четвер «Ластівка» завжди прибувала з запізненням. Нарешті приїхала пані! Вона мимохідь цілувала дитину. Обід не готовий — байдуже! — вона не гримала на служницю. Тепер Фелісите, здавалось, усе було дозволено.

Часто чоловік, помітивши її блідість, питав її, чи не хвора вона часом.

— Ні, — відповідала Емма.

— Але в тебе сьогодні якийсь чудний вигляд, — заперечував Шарль.

— От іще вигадав!

Іноді вона, повернувшись додому, зразу ж підіймалась до себе в кімнату. Жюстен був уже там. Він ходив безшелесними кроками і прислуговував їй краще від

будь-якої камеристки. Подавав сірники, свічку, книжку, розправляв нічну кофточку, слав постіль.

— Ну, гаразд, іди вже, — говорила Емма.

А він усе стояв, опустивши руки й широко розплющивши очі, ніби облутаний тисячними нитками раптової мрії.

Наступний день бував жахливий, а дальші — ще незносніші; Емма згоряла з нетерплячки знову зажити щастя. Це була пекуча жага, розпалювана знайомими образами; тільки сьомого дня вона знаходила собі вихід у пестошах Леона. А його пристрасть переходила в захват, повний вдячності і благоговіння. Емма втішалася цим коханням, бережно всотувала його в себе, підтримувала його всілякими проявами своєї ніжності, ніби боялась, що його ненадовго вистачить.

Часто вона говорила лагідно і журливо:

— Ах, ти покинеш мене... Ти одружишся... Ти станеш таким, як усі інші.

Він питав:

— Які інші?

— Ну, взагалі мужчини, — відповідала вона. — І, відштовхуючи його, додавала млосним голосом: — Усі ви безсовісні!

Одного дня, коли вони філософували про земні розчарування, вона проходила якось — чи то, щоб випробувати його ревності, чи просто в пориві мимовільної відвертості, — про те, що колись, ще до нього, вона любила одного чоловіка: «Не так, як тебе!» — квапливо додала вона і тут же заприсяглася своєю дитиною, що *між ними нічого не було*.

Леон повірив, але все-таки став допитуватись, що то був за один.

— Він був капітаном корабля, мій друже.

Сказати так — значило відвернути Леона від усяких розшуків і водночас додати собі ціни в його очах: адже нею захоплювалась людина героїчного, сказати б, складу і звична до успіхів.

І справді, отут Леон відчув усю нікчемність свого суспільного становища; він став заздрити еполетам, орденам, чинам. Йй, напевне, подобаються такі речі, — так він судив з її марнотратства.

А Еммі доводилося стримуватись від багатьох химерних забаганок. Йй, наприклад, хотілося завести для поїздок до Руана тильбюрі з англійським конем і грумом у пишних ботфортах. На цю думку її наштотхнув

Жюстен: він благав узяти його до себе в лакеї. Якщо відсутність елегантного екіпажа не захмарювала в неї радості поїздки на побачення, то, безперечно, вона щоразу збільшувала гіркоту повернення додому.

Коли вони говорили про Париж, Емма часто зітхала:

— Ах, як гарно нам би там жилося!

— А хіба ми тут не щасливі? — ніжно питав коханець, глядячи їй по голівці.

— Правда твоя, — казала вона, — я просто божевільна. Поцілуй мене!

До чоловіка вона ставилась привітніше, ніж будьколи, робила йому фісташкові креми, а після обіду грала вальси. І він вважав себе найщасливішим у світі, а Емма жила в цілковитому спокої. Але якось увечері він раптом спитав:

— Адже ти береш уроки у мадемуазель Ламперер?

— Так, а що?

— Знаєш, — відповів Шарль, — я бачив її оце в пані Льежар. Заговорив із нею про тебе, — аж вона тебе не знає.

Наче грім ударив з ясного неба. Але Емма відповіла спокійнісінько:

— Вона, мабуть, просто забула моє прізвище.

— А можливо, — сказав лікар, — у Руані є кілька вчительок музики з прізвищем Ламперер?

— Може, й так. — І зразу ж додала: — Але ж у мене є її розписки! Ось дивись.

Вона підбігла до бюро, поперекидала всі шухляди, переплутала папери і нарешті так розгубилася, що Шарль став просити її не турбуватись про якісь там нещасні розписки.

— Ні, я таки знайду! — наполягала вона.

І справді, наступної п'ятниці Шарль, натягуючи чоботи в темній комірці, де висіла його одежа, намацав під своїм носком якийсь папірець. Він видобув його з чобота і прочитав:

«Одержано за три місяці навчання та за куплені ноти шістдесят п'ять франків.

Вчителька музики *Фелісі Ламперер*».

— Туди к бісу, як же воно потрапило в мій чобіт?

— Мабуть, упало з старої папки з рахунками, що лежить на полиці скраю, — сказала Емма.

І з того часу все її життя перетворилося на суцільний обман. Вона, мов покривалом, огортала ним своє кохання, щоб його ніхто не побачив.

Брехня стала для неї потребою, манією, насолодою; коли вона говорила, що вчора йшла правим боком вулиці, то можна було з певністю сказати, що насправді вона йшла лівим.

Одного ранку, коли вона щойно виїхала з дому, одягнена, як завжди, досить легко, раптом почав іти сніг. Шарль виглянув у вікно і побачив на вулиці абата Бурнізьєна, що їхав у Тювашевому шарабані в Руан. Тоді він збіг по сходах, дав священникові теплу шаль і попросив його передати її дружині в «Червоному хресті». Добравшись до заїзду, абат відразу ж спитав йонвільську лікаршу. Хазяйка відповіла, що та спиняється в неї дуже рідко. Уже ввечері, побачивши Емму в «Ластівці», кюре розповів їй, як він її шукав; зрештою, він, здається, не надавав цьому випадку ніякого значення, бо тут же став розхвалювати проповідника Руанського собору, який тоді гримів красномовством: його збігалися слухати всі дами.

Але якщо кюре не вимагав від неї жодних пояснень, то інші згодом могли виявитись не такими скромними. Тому Емма вирішила обов'язково спинятися щоразу в «Червоному хресті», щоб добрі йонвільці, бачивши її на сходах, не мали ніяких підозр.

Та одного ранку вона все ж таки не вбереглася: виїшовши під руку з Леоном із готелю «Булонь», вона зустріла пана Лере. Емма злякалася, думала, що він усім роздзвонить. Але він був не такий дурний.

Через три дні по тому Лере увійшов до неї в кімнату, зачинив за собою двері і сказав:

— Мені потрібні гроші.

Емма заявила, що в неї нічого немає. Лере почав бідкаться та нагадувати усякі послуги, які він їй робив.

Справді, з двох підписаних Шарлем векселів вона досі сплатила тільки по одному. Що ж до другого, торговець замінив його на її прохання двома новими, виписаними на дуже далекий термін. Потім він видобув з кишені список товарів, що він їй дав у кредит: завіси, килим, оббиття для крісел, кілька відрізів на сукні, різні туалетні дрібнички — всього тисячі на дві франків.

Емма опустила голову; Лере казав далі:

— Якщо у вас нема готівки, то є ж *нерухоме майно*.

І він нагадав про мізерну халупу в Барневілі, біля Омаля, що не давала майже ніякого прибутку. Колись вона належала до невеличкої ферми, що її продав ще старий Боварі. Лере знав чисто все про цю справу — і скільки там було гектарів, і які сусіди.

— Бувши вами, — порадив він, — я збув би її з рук; з боргами розплатився б, та ще дещо і залишилося б.

Емма відповіла, що не так-то легко знайти покупця. Він пообіцяв їй напитати людей. Тоді вона спитала, що треба зробити, щоб мати право на продаж

— Та у вас же є довіреність! — відказав Лере.

Еммі аж світ угору піднявся.

— Лишіть мені рахунок, — сказала вона.

— О! Не варто! — відмагався торговець.

Через тиждень він прийшов знову і похвалився, що після довгих пошуків він знайшов-таки покупця. Якийсь Ланглюа вже давненько накинув оком на той ґрунть, тільки не каже, яку ціну може запропонувати.

— Про ціну мені байдуже! — вигукнула Емма.

Та Лере запропонував почекати трохи, роздивитися, що то за людина. Найкраще було б з'їздити до покупця, а що Емма не могла цього зробити, то він сам пообіцяв переговорити з Ланглюа. Повернувшись, він доповів, що покупець дає чотири тисячі франків.

Емма аж просіяла на цю звістку.

— Ціна непогана, — зауважив Лере, — нічого бога гнівити.

Половину суми Емма одержала негайно, а коли вона заговорила про рахунок, Лере сказав:

— Слово честі, мені аж жалко позбавляти вас одразу такої *солідної* суми.

Тоді вона поглянула на асигнації і, уявивши собі, скільки побачень можуть влаштувати їй ці дві тисячі франків, заговорила зніяковіло:

— Як же це? Хіба, може...

— О, — добродушно засміявся комерсант, — з рахунком можна зробити все, що завгодно. Чи ж я не знаю, що бувають усякі сімейні обставини?

І він пильно подивився на неї, поволі пропускаючи поміж пальцями два довгі аркуші паперу. Потім дістав з гамана чотири векселі, на тисячу франків кожен, і розклав їх на столі.

— Підпишіть, — промовив він, — і залишіть гроші собі.

Емма протестувала, ображена.

— Але ж я вам віддаю решту, — нахабно відповідав добродій Лере. — Чи вам ще недогода?

І, взявши перо, написав під рахунком: «Одержано від пані Боварі чотири тисячі франків».

— Та чого вам турбуватись? Адже за півроку ви одержите другу половину за той ґрунтець, а термін останнього векселя припадає після того, як ви матимете ті гроші.

Емма заплуталася трохи в цих розрахунках. У вухах у неї шуміло, ніби золоті монети сипалися з мішків і брязкали кругом неї на паркет. Нарешті Лере пояснив, що в нього в Руані є приятель — банкір Венсар, який дисконтує йому ці чотири векселі. Після цього Лере сам принесе мадам суму, що лишиться після покриття боргів.

Але замість двох тисяч франків він приніс лише тисячу вісімсот: *як і належить*, приятель Венсар відрахував двісті за комісію й дисконт.

Потім він недбало попросив дати йому розписку:

— Ви розумієте... Комерція — це таке діло... Буває, що... І дату не забудьте, дату.

Так перед Еммою відкрились широкі обрії здійснених фантазій. У неї вистачило розважливості відкласти тисячу екю, якими вона оплатила вчасно перші три векселі, але четвертий потрапив у дім саме в четвер, і вражений Шарль почав терпляче ждати, поки повернеться дружина і все з'ясує.

Вона не розповідала йому про цей вексель тільки для того, щоб не турбувати його різними господарськими дрібницями. Вона сіла до нього на коліна, стала лащитись, воркувати горлицею, довго перераховувала речі, які їй довелося брати в кредит.

— Зрештою, ти повинен згодитись, що це не так уже й багато, зважаючи на кількість речей.

Не знаючи, що робити, Шарль незабаром удався до того ж таки Лере. Той дав слово, що все влаштує, нехай тільки пан доктор підпише йому два векселі, в тому числі один на сімсот франків і терміном на три місяці. Щоб якось вийти із становища, Шарль написав до матері драматичного листа. Замість відповіді старенька приїхала сама; коли Емма спитала, чи вдалося йому від неї чогось добитися, Шарль відповів:

— Так, але вона вимагає, щоб їй показали рахунок. Другого дня рано-вранці Емма побігла до пана Лере і попросила його написати інший рахунок, який не перевищував би тисячі франків, бо, показавши рахунок на чотири тисячі, їй довелося б сказати, що вона вже заплатила дві третини і тим самим признатись у продажу нерухомого майна, — а цей гешефт торговець зорудував так спритно, що про нього довідались значно пізніше.

Незважаючи на знижені ціни всіх речей, пані Боваріати визнала видатки неприпустимо великими:

— Хіба не можна було обійтись без килима? А навіть було заново перебивати меблі? У наші часи в кожному домі тримали, власне, всього одне крісло — для старших; так було, наприклад, і в моєї матері, а вона, могу вас запевнити, була пристойною жінкою. Не всім же бути багатіями. Та й те сказати, — бездонної бочки не наповниш!.. Я просто соромилась би отак розкошувати, а я ж стара вже, мені потрібні вигода і спокій! Оце вам панство, оце вам витребеньки!.. Як? Шовк на підшивку по два франки? Адже можна було з таким самим успіхом узяти мусліну по десять, а то й по вісім су...

Емма, напівлежачи на козетці, відповідала якомога спокійніше:

— Ну годі вже, годі! Чули вже, чули!

Але свекруха продовжувала вичитувати їм, віщуючи недбалим хазяям цілковиту руїну. А все син винен. Добре хоч те, що пообіцяв скасувати ту довіреність.

— Як?

— А так. Він присягнув мені, — відповіла стара.

Емма відчинила вікно, покликала Шарля, і бідолаха мусив признатися, що мати й справді силою взяла з нього таку обітницю.

Емма вибігла з кімнати, але зразу ж вернулася і велично простягла великий аркуш паперу.

— Дякую, — сказала свекруха і кинула довіреність у вогонь.

Емма вибухла різким, пронизливим, нестримним реготом: з нею сталася істерика.

— Ах, господи! — крикнув Шарль. — І вічно ви, мамо, влаштовуєте їй сцени!

Мати знизала плечима і заявила, що все це *одна комедія*.

Але тут Шарль уперше на віку збунтувався і став на захист жінки, так що пані Боварі-старша вирішила їхати

геть. Вона вибралась додому другого ж дня, а коли син намагався затримати її на порозі, сказала йому:

— Ні, ні! Ти любиш її більше, ніж мене, — ну, що ж, так воно і мусить бути. Нічого робити. Та ще сам побачиш... Бувай здоров! Тепер уже я не приїду «влаштувати їй сцени», як ти говориш.

І все-таки Шарль почував себе ніби винним перед Емою: вона не приховувала, що все ще ображена таким проявом недовіри. Перш ніж вона знову погодилась узяти довіреність, йому довелося довго просити її. Він навіть пішов разом з нею до пана Гійомена оформити новий, такий самий документ.

— Я розумію вас, — сказав нотаріус. — Людина науки не повинна клопотатися дрібницями буденного життя.

Це лукаве зауваження потішило Шарля, — воно надавало його слабості приємної видимості якихось важливих інтересів.

Зате скільки було радості в черговий четвер у готелі, в «їхній» кімнаті! Емма сміялась, плакала, співала, танцювала, замовляла шербети, пробувала курити сигарети і видалась Леонові ексцентричною, але чарівною, незрівнянною.

Він не знав, що примушувало її так жадібно тягнутися до всіх радощів життя. Вона стала подразливою, вередливою і сластолюбною. Вона гуляла з ним по вулицях і йшла з високо піднятою головою, не боячись, як вона казала, скомпрометувати себе. І все ж часом вона аж здригалася на думку, що може зустрітися з Родольфом: хоч вони й розсталися назавжди, їй здавалося, ніби вона ще не визволилась цілком з-під його влади.

Одного вечора Емма навіть не повернулася в Йонвіль. Шарль був не при собі, а маленька Берта не хотіла лягати спати без мами і ридала до повної знемоги. Жюстен, про всяк випадок, вийшов на дорогу; пан Оме і той не міг усидіти у себе в аптеці.

Нарешті Шарль не витримав. Об одинадцятій годині він застріг свого шарабанчика і, хльоскаючи без жалю коня, добрався о другій годині до заїзду «Червоний хрест». Нікого! Він подумав, — чи не бачив часом Емми клерк? Але де він живе? На щастя, Шарль пригадав адресу його патрона. Він кинувся туди.

Починало світати. Шарль роздивився вивіску над дверима, постукав. Хтось, не відчиняючи дверей, крикнув

йому Леонову адресу і на додачу вилаяв добре нахаб, що колошкають людей ні світ ні зоря.

У будинку, де жив клерк, не було ні дзвінка, ні молотка, ні консержа. Шарль почав добиватися у віконниці. Надійшов поліцай; Шарль перелякався й утік.

«Я збожеволів, — казав він сам до себе. — Вона, напевне, залишилась обідати у пана Лормо».

Але ж сім'я Лормо виїхала з Руана.

«А може, вона залишилась доглядати пані Дюбрей? Але ж пані Дюбрей ось уже десять місяців як померла... То де ж вона?»

Тоді йому сяйнула одна думка. Він зайшов до кав'ярні, попросив «Адрес-календар» і швидко відшукав у ньому мадемуазель Ламперер. Вона мешкала по вулиці Ренель-де-Марокіньє, будинок № 74.

Коли він звернув на цю вулицю, на другому кінці її з'явилась сама Емма. Він навіть не обійняв її, а зразу накинувся з криком:

— Чого ти вчора не приїхала?

— Хвора була.

— Що?.. Де?.. Як?..

Вона провела рукою по лобі й відповіла:

— У мадемуазель Ламперер.

— Я так і думав! Оце ж я біг до неї!

— О, даремно, — сказала Емма. — Вона щойно пішла з дому. Але надалі, будь ласка, не турбуйся так. Ти ж розумієш, що я не можу почувати себе вільною, коли знаю, що тебе хвилює найменше моє спізнення.

Таким чином вона встановила для себе своєрідне право не обмежувати себе в своїх походеньках і стала користатися з нього досить часто. Коли їй хотілось бачити Леона, вона завжди знаходила привід поїхати до Руана і заходила до нього прямо в контору, бо він же не чекав її того дня.

Спочатку це було для нього щоразу великим щастям, але незабаром він змушений був відкрити їй неприємну істину — патрон дуже незадоволений його частими відлучками.

— Подумаєш! — говорила вона. — Ходім!

І він кидав роботу.

Емма зажадала, щоб він одягався у все чорне і запустив собі еспаньйолку: тоді він буде схожий на Людовіка XIII. Вона захотіла поглянути на його квартиру і заявила, що їй не подобається обстава. Він почер-

вонів; вона цього не помітила й порадила йому купити такі завіси, як у неї. Коли він заперечив, що це надто дорого, вона засміялась:

— Ага! Тобі шкода грошей!

Щоразу Леон мусив розповідати їй, що він робив з часу їхнього останнього побачення. Вона вимагала віршів, віршів з присвятою, любовної поеми на свою честь, але він ніяк не міг добрати рими до першого рядка і кінець кінцем списав для неї сонета з якогось альбома.

Він зробив це не стільки з гонору, скільки з метою догодити їй. Він ніколи не заперечував її поглядів, погоджувався з її смаками — ніби він був її коханкою, а не навпаки. Вона знала такі ніжні слова, такі поцілунки, що виймала йому душу. І звідки в неї взялася ця порочність — така глибока й потайна, майже безтілесна?

VI

Приїжджаючи в Йонвіль, щоб бачитися з Еммою, Леон частенько обідав у аптекаря і одного дня з чемності вирішив запросити його до себе.

— З дорогою душею! — відповів пан Оме. — Мені взагалі треба трохи провітритись, бо я тут скоро зовсім мохом обросту. Підемо в театр, у ресторан, гульнемо як слід!

— Ох! Любий друже!.. — ніжно прошепотіла пані Оме, налякана не знати якими небезпеками, що нібито чигали на її чоловіка.

— Отак! Хіба ти не бачиш, як я тут нидію день при дні у цих аптечних випарах? Сказано, жіноча натура: спочатку ревнують нас до науки, а потім відбирають у нас право на щонайневиннішу розвагу! Але то нічого, можете на мене розраховувати. Цими днями я заскочу якимось у Руан, і ми з вами *дамо жару!*

Раніше аптекар нізащо б не наважився вжити цього вислову, але тепер він вдавався в легковажний паризький тон, вважаючи його за ознаку найкращого смаку; як і його сусідка, пані Боварі, він зацікавлено розпитував клерка про столичне життя-буття і навіть, бажаючи вразити обивателів, хизувався жаргонними словечками: халамидник, барахло, фізія, шик-блиск, і замість «я вже йду» казав — «ушиваюсь».

І ось одного четверга Емма, на превелике здивування, побачила в «Золотому леві», на кухні, пана Оме, одягненого по-дорожньому — в старому плащі, в якому він

ніколи досі не показувався. В одній руці в нього була валіза, у другій — грілка з власної аптеки. Щоб не стривожити клієнтів від'їздом, він нікому не казав про свій намір.

Його, безперечно, хвилювала думка, що незабаром він має побачити ті місця, де минули його молоді роки; всю дорогу він торохтів без угаву; не встиг диліжанс зупинитися, як він вискочив із нього прожогом і побіг розшукувати Леона. Хоч як відмагався клерк, пан Оме поволік його до великої кав'ярні «Нормандія», куди велично зайшов у капелюсі: він вважав, що скидати капелюха, заходячи в якесь публічне місце, — нестеменна ознака провінціального виховання.

Емма прождала Леона три чверті години. Нарешті вона побігла до нього на службу і, гублячись у найрізноманітніших здогадах, винуватячи його в байдужості, а себе в слабості, простояла півдня в кімнаті, припавши обличчям до шибки.

О другій годині Леон з аптекарем сиділи ще один проти одного за столиком. Велика зала потроху порожніла. Золочене листя змурованого під пальму каміна розходилося віялом по білій стелі, а за скляною перегородкою дзюрчав під сонцем невеличкий водограй у мармуровому басейні, де серед салату і спаржі лежали, простягнувшись, три сонні омари, а по краях — пірамідки з перепілок.

Оме розкошував. Хоч навколишня пишнота збуджувала його ще дужче, ніж смачна їжа, помарське все-таки сп'янило його, і, коли подано було омлет із ромом, він заходився розвивати свої аморальні теорії щодо жінок. Що його приваблювало понад усе на світі, так це *шик*. Він без ума любив елегантні туалети і гарно вмебльовані будуари, але щодо тілесних якостей не цурався *природи*.

Леон безнадійно дивився на годинника. Аптекарь пив, їв, патякав:

— Ви, мабуть, почуваете себе в Руані досить-таки самотнім. Зрештою, ваша дама серця живе не так уже й далеко.

Клерк почервонів.

— Ну, нема чого критися! Адже правда, що в Йонвілі... Леон промимрив щось невиразне.

— Ви ж залицяєтесь у пані Боварі...

— До кого?

— До служниці!

Оме не жартував; але самолюбство у Леона взяло гору над обережністю, і він став заперечувати. Адже він любить лише брюнеток!

— І правильно робите, — схвалив аптекар. — У них більше темпераменту.

І, нахилившись до вуха свого співбесідника, він почав йому перераховувати різні ознаки темпераменту у жінок. Він навіть удався в етнографічні паралелі: німкені істеричні, французенки розпусні, італійки жагучі.

— А негритянки? — спитав клерк.

— Це як на чий смак, — відповів Оме. — Гарсон! Дві півпорції!

— Ну, ходім, чи що? — нетерпеливився Леон.

— Yes¹.

Але перед відходом Оме виявив бажання поговорити з хазяїном і сказати йому кілька чемних слів.

Щоб відкараскатись від нього, Леон послався на те, що йому треба сходити кудись у справах.

— То й я з вами! — сказав Оме.

І, не відстаючи від нього ні на крок, заговорив про свою дружину, про дітей, про їхнє майбутнє, про свою аптеку — в якому занепаді була вона колись і до якого квітучого стану довів він її тепер.

Дійшовши до готелю «Булонь», Леон на півслові покинув Оме, швидко піднявся сходами і застав Емму вкрай схвильованою.

Почувши ім'я аптекаря, Емма скипіла. Але Леон почав виправдуватись: він не винен, хіба ж вона не знає, що за чоловік пан Оме? Невже вона могла припустити, що він волів бути з ним? Емма відверталась; він чіплявся за її сукню, потім упав перед нею навколішки і, обвивши руками її талію, завмер у томливій позі благання і жадання.

Емма стояла нерухомо; її великі палкі очі дивились на нього серйозним і майже страшним поглядом. Потім вони затуманилися слізьми, рожеві повіки опустились, вона перестала віднімати руки, і Леон уже підносив їх до уст, коли раптом увійшов служник і заявив, що його питає якийсь пан.

— Ти повернешся? — спитала Емма.

— Повернусь.

— Коли?

---

¹ Так (англ.).

— Зараз...

— Це був просто *трюк*, — сказав аптекар, побачивши Леона. — Я хотів перервати цей візит: мені здавалось, що він вам неприємний. Ходімо до Бріду, вип'ємо лікерчику.

Леон божився, що йому час у контору. Тоді аптекар почав жартувати із усяких шпаргалів та судової крутанини.

— Та киньте ви к лихій годині отих ваших Кюжасів і Бартолів! Хто вас у шию гонить? Гуляти, так гуляти! Ось ходімо до Бріду, побачите, який у нього собака! Курйозна штучка!

А коли клерк затявся, він заявив:

— Ну, коли так, то і я з вами. Газетку прочитаю тим часом чи кодекс який прогляну...

Леон, очманілий від гніву Емми, базікання Оме, а може, трохи і від доброго сніданку, стояв вагаючись, ніби загіпнотизований аптекарем, який торочив одно:

— Ходімо до Бріду. Це тут близенько, рукою подати, на вулиці Мальпалю.

І Леон — із слабості, з недоумства, скоряючись якось непевному почуттю, що штовхає нас на всякі безглузді вчинки — пішов за аптекарем до Бріду. Вони застали його у дворі — він наглядав за трьома робітниками, що, засапавшись, крутили велике колесо машини для зельтерської води. Оме втрутився до них із своїми порадами, обняв Бріду. Випили лікерчику. Леон разів з двадцять поривався йти, але аптекар увесь час хапав його за руку:

— Одну хвилинку! І я зараз іду. Заглянемо ще в «Руанський маяк», побачимо, як вони там... Я познайомлю вас із Томассеном.

Проте Леон усе-таки здихався його і стрімголов кинувся до готелю. Емми там уже не було.

Вона поїхала страшенно обурена. Тепер вона ненавиділа його. Не прийти на умовлене побачення! Це здавалось їй непростенною образою, і вона шукала все нових і нових підстав, щоб порвати з Леоном: він не здатний на геройські вчинки, слабкий, нікчемний, безвільніший за жінку, а до того ще скупий і легкодушний.

Потроху заспокоївшись, вона зрозуміла, що ці звинувачення несправедливі. Але всяке засудження тих, кого ми любимо, віддаляє нас від них. Не треба торкатися до ідолів: позолота прилипає до рук.

Відтоді вони стали частіше говорити про речі, що не стосувались їхнього кохання; в листах до Леона Емма писала про квіти й вірші, про місяць і зорі,— наївні спроби згасаючої пристрасті підживити саму себе сторонніми засобами! Від кожного побачення Емма сподівалась якогось неймовірного щастя, а потім признавалась у душі, що нічого надзвичайного вона не відчувала. Але через якийсь час розчарування поступалося місцем новій надії, і Емма поверталася до коханця ще жагучішою, ще жадібнішою. Вона роздягалась нетерпляче, висмикуючи тонкий шнурок свого корсета,— він аж свистів, в'ючися гадючкою круг її стегон. Навшпиньках, уже боса, підбігала вона перевірити ще раз, чи замкнені двері, потім одним рухом рвучко скидала з себе всю одягу і, бліда, без слів, без усмішки, з довгим здриганням, падала йому на груди.

Але на цьому вкритому холодними краплями лобі, на цих нескладно лепечучих устах, у цих блукаючих очах, у цих судорожних обіймах було щось відчайдушне, щось непевне й зловісне; Леонові здавалось, що воно потихеньку прокрадається між ними, роз'єднує їх.

Він не насмілювався задавати їй питання; але, гадалося йому, вона така досвідчена, що зазнала, напевно, в минулому всіх страждань і всіх насолод. Те, що його колись у ній зачаровувало, тепер ніби аж лякало його. Крім того, він почав повставати проти того, що вона чимраз більше підкоряла собі його істоту. Він не міг пробачити Еммі її постійної перемоги над ним. Він силкувався навіть розлюбити її, та, ледве зачувши її кроки, знову ставав безсилим,— ніби п'яниця, що побачив алкогольній напій.

Правда, вона не переставала осипати його різноманітними знаками уваги, починаючи з вишуканих страв і кінчаючи елегантними вбраннями та млосними поглядами. Вона привозила у себе на грудях троянди із Йонвіля і осипала пелюстками його обличчя; дбала про його здоров'я, давала йому поради, як поводити себе; щоб міцніше прив'язати його до себе, сподіваючись на небесну допомогу, вона почепила йому на шию образок пресвятої діви. Як добра мати, вона розпитувала його про товаришів. Вона вмовляла:

— Не водися з ними, не ходи нікуди, думай тільки про мене, кохай мене!

Вона хотіла була стежити за його щоденним життям, і їй спало на думку найняти когось, хто б назирав за ним на вулиці. Біля готелю завжди товкся якийсь волоцюга — все приставав до приїжджих; він, звичайно, не відмовився б... Але гордість взяла гору.

— Ну, що ж! Якщо він мене зраджує — велике діло! Нехай і так!

Одного дня, коли вони розсталися з Леоном раніше ніж звичайно і Емма сама поверталася бульваром, їй упали в очі мури монастиря, де вона виховувалась, і вона присіла на лавочку під в'язами. Як спокійно жилося в ті часи! Як заздрила вона тим невловним любовним почуттям, що їх вона намагалась тоді уявити собі з книжок!

Перші місяці подружнього життя, лісові прогулянки верхи, вальс із віконтом, спів Лагарді — все пройшло перед її очима... І раптом перед нею з'явилась постать Леона — така ж далека, як і всі інші.

«Але ж я його кохаю!» — подумала вона.

Ну що ж, нехай! Адже в неї однаково нема і ніколи не буде щастя. Звідки ж береться це відчуття неповноти життя, нетривкості всього, на що вона намагалася спиратись?.. Але якщо є десь на світі сильна й прекрасна істота, благородна натура, повна високих і разом з тим витончених почуттів, з серцем поета і видом ангела, міднострунна ліра, що здійсмає в небо елегійні епіталами, — чому вона не зустріне випадково такої людини? О ні, це неможливо! Та чи й варто взагалі шукати щось у житті? Все тлін, все омана! За кожною усмішкою криється позіх нудоти, за кожною радістю — прокляття, за насолодою — пересит, і навіть від найпалкіших поцілунків на губах лишається тільки невтоленна жадоба якогось вищого блаженства.

В повітрі пролунав металевий зойк; на монастирській дзвіниці вдарило чотири рази. Четверта година! А їй здавалось, що тут, на цій лавочці, вона сидить уже цілу вічність. Але в одній хвилині може вміститися безліч пристрастей, як у вузенькому завулку — натовп народу.

Емма цілковито поринула в свої переживання і турбувалася про гроші не більше від якоїсь ерцгерцогині.

Але одного дня до неї з'явився якийсь миршавий, червонолиций, лисий чоловічок і сказав, що його прислав пан Венсар із Руана. Він повисмикував шпильки, якими була зашпилені бічна кишеня його довгого зеленого

сьюртука, застромив їх у рукав і ввічливо подав їй якийсь папір.

То був підписаний Еммою вексель на сімсот франків: Лере не додержав своїх обіцянок і передав його банкіру.

Пані Боварі послала по Лере служницю. Крамар не зміг прийти.

Тоді незнайомиць, — він усе стояв, глипаючи на всі боки з-під рудявих кушуватих брів, — з наївним виглядом спитав:

— То що сказати панові Венсару?

— Ну... — відповіла Емма, — перекажіть йому... що в мене зараз... На тім тижні... Хай почекає... Так, так, на тім тижні.

І чоловік пішов, не сказавши ні слова.

Одначе другого дня, о дванадцятій годині, Емма одержала протест; побачивши гербового папера, а на ньому в різних місцях великими літерами: «Судовий пристав м. Бюші, метр Аран», вона так перелякалася, що негайно побігла до торговця мануфактурою.

Вона застала його в крамниці; він перев'язував саме якийсь пакунок.

— Моє шануваннячко! — сказав він. — Я до ваших послуг.

Проте Лере не кинув своєї роботи; йому допомагала горбатенька дівчинка років тринадцяти, що була в нього за прикажчика й за куховарку.

Потім, голосно ляскаючи дерев'яними черевиками по сходах, він піднявся з крамниці на другий поверх, — Емма йшли за ним, — і завів її до тісного кабінету, де на великому письмовому столі соснового дерева лежав стос конторських книг, притиснутий залізною поперечкою на висячому замку. Біля стіни виднів над сувоями ситцю величезний сейф — у ньому зберігались, очевидно, не тільки гроші та документи. Справа в тому, що пан Лере позичав гроші під заставу, і в сейфі вже лежав і золотий ланцюжок пані Боварі, і сережки дядька Тельє, який кінець кінцем мусив продати свій трактир і купити в Кенкампуа невеличку бакалійну крамничку; там бідолаха й помирав від катару, жовтіший на лиці від воску свічок, якими він торгував.

Лере сів у велике солом'яне крісло і спитав:

— Ну, що новенького?

— Дивіться.

І вона показала йому папірця.

— То що я можу зробити?

Тоді Емма скипіла й нагадала йому, що він дав обіцянку не опротестовувати її векселів; він не відмовлявся.

— Але ж я мусив; самому гроші потрібні були до зарізу.

— Що ж тепер буде? — спитала Емма.

— О! Це дуже просто: спочатку суд, а потім опис майна... *Та й більш нічого.*

Емма ледве стрималась, щоб не вдарити його. Спитала лагідно, чи не можна якось урезонити пана Венсара.

— Таке сказали — урезонити Венсара! Зразу видно, що ви його не знаєте... Це лютий тигр...

А все-таки пан Лере мусив втрутитися в справу і якось допомогти.

— Ну, слухайте: по-моєму, я досі був досить добрий до вас.

Він розгорнув одну із своїх конторських книг.

— Ось!

І почав водити пальцем по сторінках.

— Бачите, бачите... Третього серпня — двісті франків... Сімнадцятого червня — півтора... Двадцять третього березня — сорок шість... Квітень місяць...

Він спинився, ніби боячись проговоритися.

— Я вже не кажу про боргові зобов'язання пана доктора — одне на сімсот франків і друге на триста! А щодо ваших часткових сплат, відстрочок, процентів — то тут і кінця не виведеш, таке все заплутане. Ні, годі з мене!

Емма плакала, вона назвала його навіть «дорогим паном Лере». Але він звертав усе на того «жмикрута Венсара». Та й в нього самого зараз ані сантима за душею: ніхто не платить боргів, кожне дивиться, як би тільки пожитися; такий бідний крамар, як він, не може відкрити кредиту.

Емма замовкла; пан Лере покусував перо; її мовчанка, напевно, стурбувала його, і він озвався знову:

— Хіба, може, цими днями до мене надійде дещиця... Тоді б я зміг...

— Слухайте, — сказала Емма, — як тільки я одержу решту грошей за Барневіль...

— Як?

Дізнавшись, що Ланглуа ще не розрахувався з нею, Лере дуже здивувався. А потім заговорив улесливо:

— То ви кажете, ми можемо дійти згоди?..

— На яких завгодно умовах!

Тоді він заплющив очі, подумав, накидав на папері якісь цифри і, заявивши, що все це йому дуже неприємно, що справа ця паскудна, що він робить це на свою голову, продиктував чотири векселі по двісті п'ятдесят франків: сплачувати їх треба було щомісяця по одному.

— Аби тільки Венсар згодився почекати. А втім, ви знаєте, моє слово тверде, я не люблю нікого водити за ніс.

Потім він показав їй, ніби між іншим, новий крам; на його думку, нічого тут не заслуговувало на її увагу.

— Ви тільки гляньте,— оця матерія на плаття іде по сім су метр, та ще й з гарантією, що не линюча. А люди все-таки беруть! Ви ж розумієте — не буду я їм говорити, що це справді за штука!

Признаючись, що він обдурює інших покупців, Лере хотів остаточно переконати Емму в своїй чесності.

Потім він знову затримав її і показав три метри гіпюру,— він придбав його нещодавно на розпродажі.

— Чудесний матеріал! — говорив Лере.— Тепер його всі беруть на накидки для крісел; це останній крик моди.

І тут же з спритністю фокусника загорнув гіпюр у синій папір і всунув Еммі в руки.

— Та скажіть же хоч...

— Потім, потім,— відмахнувся Лере і попрощався з нею.

Того ж вечора вона примусила Шарля написати до матері, щоб та якнайскоріше вислала їм усе, що залишилось від спадщини. Свекруха відповіла, що в неї нема більше нічого; ліквідацію закінчено, і, крім Барневіля, на їхню долю припадає шістсот ліврів річного доходу, який вона акуратно сплачуватиме.

Тоді пані Боварі понадсилала рахунки кільком пацієнтам і незабаром почала дуже часто вдаватися до цього заходу. В постскрипті вона обов'язково дописувала: «Не говоріть про це чоловікові; ви знаєте, який він самолюбний... Прошу ласкаво пробачити... Готова до послуг...» Деякі пацієнти запротестували. Вона перехопила їхні листи.

Щоб добути грошей, вона стала продавати старі рукавички, ношені капелюшки та всякий залізний брухт,— і торгувалась завзято: в бажанні заробити якнайбільше відчувалась її селянська кров. Буваючи в місті, вона

купувала різний дрібний крам, який, гадала, можна буде збути Лере, як не візьме хтось інший. Набрала страусового пір'я, китайської порцеляни, шкатулок — на гроші, позичені у Фелісіте, у пані Лефрансуа, в заїзді, у п'ятого, в десятого... Одержавши, нарешті, всю суму за Барневіль, вона оплатила два векселі; але потім підоспів термін іншому — на півтори тисячі. Вона знову позичала, без кінця і без краю.

Щоправда, часом вона пробувала зробити точний обрахунок, але в неї виходили такі страшенні цифри, що вона не вірила своїм очам. Тоді вона починала рахувати наново, скоро заплутувалась і махала на все рукою.

Тепер у їхній господі було сумно й тоскно. Кредитори виходили звідти злющі-презлющі. Де попало валялася по кімнатах білизна, а маленька Берта, на превеликий жах пані Оме, ходила в дірявих панчішках. Якщо Шарль дозволяв собі якесь бодай несміливе зауваження, Емма різко відповідала, що вона не винна.

Чого вона стала такою дразливою? Боварі пояснював усе старою нервовою хворобою дружини; він картав себе за те, що бачив часом примхи там, де була недуга, винуватив себе в егоїзмі, поривався бігти до неї з розкритими обіймами.

«Ні, ні, — думав він тут же, — не треба їй надокучати».

І не наважувався підійти до неї.

По обіді Шарль гуляв без неї в садку; він садовив до себе на коліна Берту, розгортав медичний журнал і пробував показувати їй літери. Дівчинка ще нічого ніколи не вчила; вона широко розплющувала сумні оченята й починала плакати. Тоді він забавляв її: приносив у поливальниці воду і пускав по піску струмочки або наломлював гілочок з кущів і стромляв їх у клумби, ніби садив деревця. Ці забавки не робили особливої шкоди в садку, бо він і так заріс високою травою: Лестібудуа відколи вже не одержував платні! Потім дівчинка мерзла й просилася до мами.

— Поклич няню, — казав їй Шарль. — Ти ж знаєш, дитинко, мама не любить, щоб її турбували.

Надходила осінь, уже падало листя, — так, як і два роки тому, коли Емма лежала хвора. Коли вже цьому кінець буде!.. І він усе ходив по садку, заклавши руки за спину.

Емма сиділа у себе в кімнаті. Туди ніхто не смів заходити. Вона згаювала там цілий день — сонна, невбрана, тільки час від часу прокурювала в спальні росним лада-

ном, що купила якось у Руані в алжирця. Щоб уночі поруч із нею не лежав чоловік, вона спровадила його всякими правдами й неправдами на горішній поверх і до самого світа читала безглузді романи з картинами оргій і кривавими інтригами. Часто їй ставало моторошно, вона скрикувала; прибігав Шарль.

— Ах! Іди собі! — сердилася вона.

А іноді, коли в ній дужче розгорялось внутрішнє полум'я, роздмухуване нечистим коханням, — задихана, схвильована і спрагнена, вона відчиняла вікно, жадібно ковтала холодне повітря, розпускала по вітру своє буйне волосся і, дивлячись на зорі, мріяла про прекрасного королевича. Вона думала про нього, про Леона. В таку хвилю вона усе б віддала за одну оживляючу зустріч.

Дні побачень були для неї святами. Емма хотіла, щоб ці дні були розкішні! Якщо Леон не міг покрити всіх видатків, вона витрачала, не рахуючи, свої гроші. Він намагався довести їй, що їм жилося б незгірше і в якомусь дешевшому готелі, але вона завжди знаходила безліч заперечень.

Одного разу Емма вийняла з ридикюля півдюжини позолочених ложечок (то був весільний подарунок дядька Руо) і попросила Леона понести їх негайно в ломбард; він послухався її, хоча це доручення було йому не до смаку. Він боявся скомпрометувати себе.

Поміркувавши гаразд на дозвіллі, він вирішив, що його коханка починає поводитись якось дивно і що не так уже погано було б спекатися її.

До того ж його мати вже встигла одержати досить довгого анонімного листа, в якому її попереджували, що син її *губить себе з заміжною жінкою*; старенька ніби увіч побачила перед собою те вічне страховище всіх родин — якусь незрозумілу фатальну істоту, сирену, фантастичну почвару, що виводиться в глибинах кохання, — і вона відразу ж написала до синового патрона, метра Дюбокажа. Той чудово провів усю справу. Він тримав у себе Леона цілих три чверті години, бажаючи скинути полуду з його очей, показати на прірву, що розверзається перед ним. Адже така інтрига може зіпсувати молодій людині всю кар'єру! Він благав його порвати цей зв'язок якщо не заради власних інтересів, то заради нього, Дюбокажа.

Кінець кінцем Леон дав слово, що не зустрічатиметься більше з Еммою; і він дорікав собі, що не

дотримує обіцянки, наперед думав про те, скільки розмов, скільки неприємностей матиме він через цю жінку, не кажучи вже про те, що товариші по роботі, зібравшись вранці погрітися біля грубки, і зараз уже підіймали його на глузи. Як-не-як, скоро він мав стати старшим клерком: час уже й до розуму прийти. Він відмовився вже від флейти, від екзальтованих почуттів, від непотрібних фантазій; який буржуа в молодецькому запалі не вважав себе здатним на високі почуття, на голосні подвиги? Найнікчемніший розпусник мріяв колись про султаншу; кожен нотаріус носить у собі останки поета.

Тепер Леон нудився, коли Емма раптом починала ридати в нього на грудях; подібно до людей, що можуть сприймати музику лише в певній кількості, його серце байдуже дримало під шум пристрасті, тонкощі якої воно перестало вже відчувати.

Коханці надто добре вивчили одне одного, щоб зазнавати того бентежного зникання, що в сто крат збільшує насолоду зустрічей. Емма настільки ж переситилася Леоном, наскільки він втомився нею. В подружній зраді Емма знов бачила всю буденність законного шлюбу.

Але як же все-таки покласти цьому край? Хоч як гостро відчувала Емма всю принизливість такого жалюгідного щастя, вона — чи то зі звички, чи то з розбещеності — міцно чіплялась за нього; з кожним днем вона накидалася на нього все несамовитіше; пориваючись до якогось вищого блаженства, вона розгублювала останні рештки втіхи. Вона обвинувачувала Леона в тому, що її сподіванки не оправдалися, ніби він навмисне одурив її; вона навіть бажала якоїсь катастрофи, що привела б їх до розлуки, бо сама не мала мужності наважитись на розрив.

А проте вона не переставала писати йому любовні листи, — вона була переконана, що жінка завжди повинна листуватися з своїм коханцем.

Але в листах вона зверталась ніби до іншої людини — до привида, зітканого з найпалкіших спогадів, найяскравіших образів, найсміліших поривань; помалу він ставав таким реальним, таким відчутним, що вона тремтіла з зачудування, — і проте не могла виразно уявити його собі: подібно до божества, він губився в безлічі своїх атрибутів. Він жив у казковій країні, де з балконів звисають-гойдаються шовкові драбини, де п'янку духмяніють квіти в чарівливому місячному світлі. Вона відчувала його близькість: ось-ось він прийде і вийме

з неї душу поцілунком. І врешті вона падала в зне-
мозі — розбита, знесилена; ці пориви любовних мрій
виснажували її дужче, ніж нестримні пестоші.

Тепер вона завжди і скрізь почувала себе розбитою,
виснаженою. Одержуючи повістки в суд, гербові папери,
вона ледве дивилася на них. Вона воліла б не жити або
спати безпробудним сном.

У четвер, на масницю, вона не повернулася в Йонвіль,
а пішла увечері на маскарад. На ній були оксамитові
панталони й червоні панчохи, напудрена перука з кіс-
кою, циліндр набакир. Всю ніч вона танцювала під ша-
лений рев тромбонів; круг неї зібрався цілий натовп;
уранці вона опинилась під театральною колонадою,
разом з п'ятьма чи шістьма масками, — то були приятелі
Леона в перевдязі матросів та вантажників. Усі
говорили, що час іти вечеряти.

Сусідні кав'ярні були переповнені. Вони від-
шукали в порту якийсь поганенький ресторанчик. Хазяїн
приділив їм маленьку кімнатку на четвертому по-
версі.

Мужчини шушукалися в кутку — мабуть, підрахову-
вали свої ресурси. Був один клерк, два студенти медици і
прикажчик: якраз підходяща компанія для Емми! Щодо
жінок, то, вже почувши їхні голоси, Емма швидко дога-
далась, що то були особи цілком певного гатунку. Її
охопив переляк, — вона відсунулась із своїм стіль-
цем далі і опустила очі.

Всі інші взялися до їжі. Вона нічого не їла:
чоло в неї палало, у повіках сіпало, по тілу пробігав
неприємний холодок. Після балу їй і досі здавалось,
що в голові гуде, а підлога ритмічно стрясається під
ногами танцюристів. Потім їй стало недобре від запаху
пуншу та сигарного диму; вона зомліла, її віднесли
до вікна.

Почало світати, і на блідому крайнебі, понад па-
горбом Святої Катерини, ширилась велика червоняста
пляма. На сіро-сизій річці набігали од вітру жмури; на
мостах не було ані душі; гасли ліхтарі.

Тим часом Емма отямилась і згадала про Бертю, яка
спала там, у Йонвілі, в няньчиній кімнаті. Але тут під
вікнами проїхав віз, вантажений довгими залізними
штабами, і в стіни вдарив оглушливий гуркіт металу.

Емма схопилася й побігла, скинула свій маскарадний
костюм, сказала Леонові, що їй час додому, і нарешті

залишилась одна в готелі «Булонь». Усе було їй осоружне, навіть вона сама. О, якби можна було пташкою полинути кудись далеко, в незаймано-чисті простори, щоб віднайти оновлену юність!

Вона вийшла на вулицю, пройшла бульваром, минула Кошську площу й передмістя і потрапила на мало забудовану вулицю, всю в садках. Емма йшла швидко; свіже повітря заспокоювало її, і мало-помалу юрба, маски, кадрилі, люстри, вечерея, ті жінки — все щезло, здиміло туманом. Повернувшись до «Червоного хреста», вона зразу ж піднялась у маленьку кімнатку на третьому поверсі, оздоблену малюнками до «Нельської вежі», і кинулась на ліжко. О четвертій годині дня її розбудив Івер.

Дома Фелісите показала їй сірого папера, що був схований за годинником. Вона прочитала:

«На підставі виконавчої постанови суду...»

Якого суду? Справді, напередодні їй приносили якийсь інший папір, але вона його не читала; її зовсім приголомшили слова:

«Згідно з указом короля, іменем закону й правосуддя наказується пані Боварі...»

Перескочила кілька рядків і побачила:

«Не пізніше, як через двадцять чотири години... (Що таке?..) виплатити всю суму в вісім тисяч франків».

А нижче дописано:

«До чого вона й буде примушена всіма законними способами, зокрема накладенням арешту на рухоме й нерухоме майно».

Що робити?.. Через двадцять чотири години, тобто завтра! Очевидно, це знов її залякує Лере; вона-бо відразу розгадала всі його махінації, приховані за люб'язними словами. Сама надмірність суми трохи заспокоїла її.

Але насправді — купуючи різні речі в кредит, позичаючи гроші, підписуючи й переписуючи векселі, — причому з кожною відстрочкою сума боргу все зростала, — Емма встигла наскладати панові Лере кругленький капіталець, і тепер він нетерпляче дожидає моменту, коли дістане його і зможе взятися до дальших махінацій.

Емма з'явилась до нього і спитала невимушено:

- Ви знаєте, що мені прислали? Це, звичайно, жарти?
- Ні.
- Як то?

Він неквапом повернувся до неї, схрестив руки на грудях і промовив:

— Чи не думаєте ви, шановна, що я до віку вічного буду служити вам постачальником і банкіром заради ваших прекрасних очей? Як по-вашому: повинен я колись вернути свої гроші чи ні?

Емма протестувала проти вказаної суми.

— Ну що ж! Вона визнана судом! Судова постанова! Вам ця цифра доведена офіційно. Та, зрештою, я тут ні до чого, це все Венсар.

— А хіба б ви не могли...

— Е, ні, і не кажіть.

— Так... Але все-таки... Може, щось...

І вона почала незграбно викручуватись. Вона ж нічого не знала... Це так несподівано...

— А хто ж вам винен? — іронічно вклонившись, запитав Лере. — Я тут розриваюся, б'юся, як проклятий, а ви тим часом гулі справляєте...

— Прошу без моралі...

— Нічого, це не завадить, — відповів крамар.

Емма принижувалась, благала; вона навіть торкнула його за коліно своїми гарними довгими білими пальцями.

— Тільки дайте мені спокій! Можна подумати, що ви хочете спокусити мене.

— Негіднику! — крикнула вона.

— Ого, ви й так умієте? — засміявся Лере.

— Усі дізнаються, що ви за людина. Я скажу чоловікові...

— Ну що ж! Ви йому скажете, а я йому дещо покажу...

І Лере видобув із сейфа розписку на тисячу вісімсот франків, одержану від Емми, коли Венсар дисконтував її векселі.

— Ви, може, думаєте, — додав він, — що бідолаха не зрозуміє цієї маленької крадіжки?

Емма аж знітилась, ніби її ударив хто обухом по голові. А Лере ходив од вікна до столу й назад та все примовляв:

— От візьму й покажу... Візьму й покажу...

Потім раптом підійшов до неї ближче і лагідно сказав:

— Я знаю, що це дуже неприємна штука, але зрештою від цього ще ніхто не вмирав, і раз ви не маєте іншої можливості повернути мені борг...

— Та де ж я візьму гроші? — ламала руки Емма.

— Еге, та у вас же є друзі!

І глянув на неї так пильно і так страшно, що Емму пройняв холодний дроз.

— Обіцяю вам! — сказала вона. — Я підпишу...

— Напідписувались уже, далі нікуди!

— Я продам...

— Фіть, — злегка присвиснув він, — у вас уже нема нічого.

І крикнув у слухове віконце, що виходило в крамницю:

— Аннето! Не забудь про три відрізи номер чотирнадцять!

Увійшла служниця; Емма зрозуміла і спитала, скільки треба грошей, щоб припинити справу.

— Надто пізно!

— А якщо я вам принесу кілька тисяч франків, чверть суми чи третину, майже все?

— Ні, ні! Все даремно!

Він тихенько підштовхнув її до сходів.

— Я благаю вас, пане Лере, ще кілька днів!

Вона ридала.

— Отакої! Тепер у сльози...

— Ви доводите мене до розпачу!

— Подумаєш, велике діло! — сказав Лере і зачинив за нею двері.

VII

Другого дня, коли судовий пристав метр Аран прийшов з двома понятими описувати майно, Емма виявила стоїчну твердість духу.

Вони почали з кабінету Шарля; щоправда, френологічної голови не описали, оскільки вона відноситься до *знарядь професійної діяльності*; зате взяли на облік у кухні всі тарілки, каструлі, стільці, свічники, а в спальні — усякий дріб'язок, що був на етажерці. Переглянули Емміні сукні, білизну, туалетну кімнату; все її існування, аж до найінтимніших потайних куточків, було вивернене цими незваними гостями і лежало перед ними, як анатомований труп.

Метр Аран, в застібнутому на всі гудзики тонкому чорному сюртуку, у білій краватці і панталонах із туго натягненими штрипками, час від часу повторював:

— З вашого дозволу, пані. З вашого дозволу...

Часто він захоплено скрикував:

— Чудово!.. Знаменито!..

І знову заходжувався писати, стромляючи перо в роговий каламар, який він тримав у лівій руці.

Скінчивши з кімнатами, вони подались на горище.

Там у Емми стояло бюро, де вона ховала листи від Родольфа. Довелось його відімкнути.

— А! Листування, — ледь помітно усміхнувся метр Аран. — Але дозвольте, будь ласка: я мушу пересвідчитись, що там немає нічого іншого.

І він став злегка нахилити конверти, ніби хотів витрусити з них гроші. Емма вкрай обурилася, дивлячись, як ця дебела рука з червоними слимакуватими пальцями перебирає сторінки, над якими колись трепетало її серце.

Нарешті вони пішли. Повернулася Фелісіте: Емма посилала її на вулицю, щоб якимось затримати чоловіка; сторожа, приставленого до майна, вони сховали на горищі, взявши з нього слово, що він сидітиме там тихо.

Увечері Еммі здалося, що Шарль чимось дуже стурбований. Вона стежила за ним неспокійними очима і в кожній зморшці його обличчя вбачала німе обвинувачення. Та ось погляд її звертався до заставленого китайським екраном каміна, до широких порт'єр, до вигідних крісел, до всіх цих предметів, що скрашували їй гіркоту життя, — тоді на неї находило каяття чи, скоріше, жаль і досада, що не гасили пристрасті, а тільки розпалювали її. Шарль неквапливо помішував вугілля, поставивши ноги на камінні ґрати.

На горищі щось зашаруділо, — напевне, сторожеві не сиділося у незручній схованці.

— Чи там хто ходить? — запитав Шарль.

— Та ні, — відповіла Емма, — то, мабуть, вітер стукнув рамою, вікно там не зачинене.

Другого дня (була саме неділя) вона поїхала в Руан і оббігала там усіх банкірів, про яких тільки чула, але майже нікого не застала: хто був на дачі, хто ще кудись поїхав. Але вона вперто продовжувала пошуки і, кого тільки змогла захопити, у всіх просила грошей, запевняючи, що вони їй конче потрібні, що вона скоро віддасть. Дехто сміявся їй просто в лице; всі відмовили.

О другій годині вона побігла до Леона і постукала в двері. Ніхто не відчиняв. Нарешті вийшов сам клерк.

— Чого це ти?

— Я, може, заважаю?

— Ні, але...

І він признався, що хазяїнові не подобається, коли до квартирантів ходять «жінки».

— Маю тобі щось казати, — промовила Емма.

Він узявся за ключ. Вона спинила його:

— О ні, не тут — у нас.

І вони пішли в готель «Булонь».

Увійшовши в кімнату, Емма випила велику склянку води. Вона була дуже бліда.

— Леоне, — сказала вона, — ти мусиш зробити мені послугу.

Міцно й поривчасто стискаючи йому руки, проговорила:

— Мені потрібно вісім тисяч франків.

— Ти збожеволіла!

— Ні ще!

І вона розповіла йому про опис майна, про своє розпачливе становище: Шарль нічого не знає, свекруха її ненавидить, батько не може нічим зарадити; але він, Леон, повинен ужити всіх заходів, щоб дістати негайно потрібну суму...

— Та як же я...

— Отакий ти боягуз! — вихопилось у неї.

Тоді він сказав якось по-дурному:

— Ти перебільшуєш небезпеку. Можливо, з твого старого досить буде поки що якоїсь тисячі екю.

Тим більше підстав спробувати десь роздобути грошей; невже ж не можна знайти три тисячі франків? Коли на те пішло, він може навіть позичити в когось від її імені.

— Іди ж, шукай! Так треба!.. Біжи! Постарайся!.. Я так тебе любитиму!

Він пішов, але за годину вернувся і похмуро сказав:

— Я був у трьох місцях... Нічого не виходить.

Нерухомо, мовчки сиділи вони одне проти одного обабч каміна. Емма знизувала плечима. Потім тупнула ногою й процідила крізь зуби:

— Бувши тобою, я знала б, де знайти!

— Де?

— В конторі!

І вона подивилась на нього.

Пекельна сміливість блищала в її палючих очах; повіки мружилися хтиво й визивно. Леон відчув, що воля в ньому слабне під німою настійливістю цієї жінки, що штовхає його на злочин. Йому раптом стало страшно,

і, щоб перервати розмову на цю тему, він лягнув себе по лобі й скрикнув:

— Ага! Сьогодні вночі повертається Морель! Сподіваюся, він мені не відмовить. (Морель, син багатого комерсанта, був його товариш). Завтра я принесу тобі гроші.

Але Емма не зраділа цій новій надії так, як він цього чекав. Невже вона підозривала обман? Він почервонів і заговорив знову:

— Але якщо до третьої не прийду, кохана, ти мене більше не жди. Ну, пробач, мені час іти. Бувай здорова!

Він потиснув їй руку, але пальці її лишилися нерухомі. У неї вже не було сили ні на яке почуття.

Пробила четверта година, і, скоряючись виробленій звичці, вона, ніби автомат, підвелася з місця, щоб їхати назад до Йонвіля.

Погода була чудова. Стояв один із тих ясних і свіжих березневих днів, коли сонце виблискує в сліпучо-білому небі. Вбрані по-святковому руанці гуляли по вулицях — веселі, задоволені. Емма дійшла до соборної площі. Люди виходили з вечерні; юрба пливла із трьох порталів, як річка з-під трьох прогонів моста, а посередині нездвижною скелею стояв воратар.

Тоді їй згадався той день, коли, схвильована тривогами й надіями, вона входила у глиб цього величного храму, а любов її була ще глибша, ще величніша. Збентежена, розгублена, майже непритомна, ішла вона все далі, і під вуаллю в неї бігли сльози.

— Побережись! — почувся раптом голос із розчинених воріт.

Вона спинилась і пропустила тильбюрі: вороний кінць так і басував у його голоблях; правив якийсь джентльмен у собориній шубі. Хто б то такий? Щось наче їй по знаку... Екіпаж рвонув уперед і зник з очей.

А, та це ж віконт! Емма обернулась: на вулиці не було нікого. А вона була така пригнічена, така нещасна, що притулилася до стіни, щоб не впасти.

Потім вона подумала, що, можливо, помилилась. А втім, може, й не помилилась. Усе і в ній самій, і в зовнішньому світі було тепер якесь оманливе, непевне. Їй здавалось, що вона гине, котиться нестримно в якусь страшну безодню... Вона майже зраділа, коли, дійшовши до «Червоного хреста», зустріла добряка Оме. Фармацевт наглядав, як носії вантажили в «Ластівку» великий

ящик аптекарських товарів. У руці в нього був вузлик з півдесятком *басурманчиків* для дружини.

Пані Оме дуже любила ці важенькі булочки, спечені в формі тюрбана. Їх їдять у піст, намазуючи солоним маслом: це один з останніх пережитків середньовічної кухні, що сягає чи не до епохи хрестових походів. У давнину такими булками ласували кремезні нормандці: при жовтавому світлі смолоскипів їм здавалось, що перед ними на столі поміж дзбанами вина з корицею та веле-тенськими кільцями ковбас лежать голови сарацинів. Хоч у аптекарші зуби були препогані, вона уминала ці *басурманчики* з героїзмом предків, і тому пан Оме щоразу, коли бував у місті, обов'язково купував їй цих ласощів у найкращого пекаря на вулиці Массакр.

— Дуже радий вас бачити, — озвався аптекар, допомагаючи їй залізти в «Ластівку».

Потім він підвісив вузлик до ременів багажної сітки, зняв капелюха і, схрестивши руки, завмер у задумливій наполеонівській позі.

Але коли диліжанс спустився з гори і до нього, як завжди, підбіг жабрак, Оме вигукнув:

— Не розумію, як усе-таки уряд терпить це, по суті злочинне, ремесло! Цих волоцюг слід би було ізольовувати й посилати кудись на примусову роботу. Слово честі, прогрес посувається черепашачою ходою. Скільки в нас ще дикості й варварства!

А сліпий простягав капелюха, і він теліпався біля краю дверцят, ніби клапоть подертої оббивки.

— Ось вам типовий зразок золотухи, — проголосив аптекар.

Він добре знав бідолашного старого, але вдавав, що бачить його вперше, і став бурмотіти вчені слова: *рогівка, помутніння, склера, фаціес*, а потім спитав доброзичливим тоном:

— І давно вже, чоловіче добрий, у тебе ця жахлива недуга? Ех, не напивався б ти щодня в шинку та дотримувався б певного режиму!

Він радив йому пити добрі вина, добре пиво, їсти добре м'ясо. А сліпий співав собі далі; він взагалі мав вигляд напівдіюта. Нарешті пан Оме розстебнув гаманця.

— На тобі су, дай мені два ліари здачі. Та не забувай моїх порад, ось побачиш — pomoжеться.

Івер наважився висловити сумнів щодо дієвості тих порад. Але аптекар заявив, що зміг би вилікувати його

протизапальною маззю власного винаходу, і тут же назвав свою адресу:

— Пан Оме, біля ринку, кого завгодно спитайте.

— А тепер, — сказав кучер, — за всю цю мороку *покажи нам кумедію*.

Сліпий присів навпочіпки, задер голову, висолопив язика, підкотив під лоба каправі очі і, тручи собі живіт обома руками, загарчав, як голодний пес. Еммі стало нестерпно гидко, і вона кинула йому через плече п'ятифранковика. То було все її багатство, і їй заманулось викинути його таким чином.

Диліжанс уже рушив їхати далі, коли Оме раптом вихилився з вікна і закричав:

— Гляди ж, ні молочного, ні мучного! Носити тільки вовняну білизну і обкурювати вражені ділянки шкіри ялівцевим димом!

Знайомий краєвид, що розстилався перед очима, трохи відволікав Емму від її горя. Нестерпна втома змогла всю її істоту, і додому вона повернулась охляла, очманіла, мов сонна.

«Що буде, те й буде!» — думала вона.

А втім, хто знає? Адже щохвилини може статись якась надзвичайна подія. Можливо, Лере раптом помре...

О дев'ятій годині ранку вона прокинулась від галасу на площі: біля ринку юрмився народ, — усі тислися прочитати велике оголошення, наліплене на стовпі. Жюстен став на тумбу й хотів його зірвати, але якраз у цю мить хлопця схопив за барки сторож.

Пан Оме вийшов із аптеки; посеред натовпу просторікувала тітка Лефрансуа.

— Пані, пані! — крикнула Фелісите, вбігши в кімнату. — Що це воно робиться?

І бідна дівчина схвильовано подала їй жовтого папера, якого вона зняла допіру з дверей. Емма з першого погляду побачила, що то було оголошення про розпродаж їхнього майна.

Вони мовчки дивились одна на одну. Між панею і служницею не було ніяких таємниць. Нарешті Фелісите зітхнула.

— А я б на вашому місці знаєте що зробила? Пішла б до пана Гійомена.

— Хіба?

Це питання означало: «Адже ти все знаєш через слугу; хіба його хазяїн говорив щось про мене?»

— Так, зайдіть. Добре зробіть...

Емма причепурилася, одягла чорну сукню й капелюшок, оздоблений стеклярусом; щоб її не помітили (на площі було й досі чимало народу), вона пішла задвірками по берегу.

Задихавшись, дійшла вона до хвіртки нотаріуса; небо було похмуре, трусило потроху сніжком.

На дзвінок вийшов Теодор у червоному жилеті; він майже фамільярно, ніби своїй знайомій, одчинив двері пані Боварі і провів її до їдальні.

Під кактусом, що заповнював нішу, гуготіла чимала кахляна грубка; на стінах, оббитих шпалерами під дуб, висіли в рамках чорного дерева «Есмеральда» Штейбена та «Жінка Потіфара» Шопена. Накритий стіл, дві срібні грілки, кришталеві ручки на дверях, паркет і меблі — все блищало бездоганною англійською чистотою; у шибках були повставлювані в куточки косинчики мальованого скла.

«Якби мені таку їдальню», — майнуло Еммі в голові.

Увійшов нотаріус; лівою рукою він підтримував свого халата з квітчастими розводами, а правою то злегка піднімав над головою, то знову насував брунатну оксамитову шапочку, претензійно збиту на правий бік, де кінчались три біляві пасма; зачесані з потилиці, вони прикривали його лисий череп.

Показавши відвідувачці на крісло, Гійомен попросив пробачення за неввічливість і заходився снідати.

— Я до вас із проханням, пане, — промовила Емма. — Яким? Слухаю вас, ласкава пані.

Вона почала розповідати йому про своє становище.

Метр Гійомен знав його і без того — він був потай зв'язаний із торговцем мануфактурою, завжди дістаючи від нього гроші для позичок під закладні.

Отож він знав (і то краще від самої Емми) всю довгу історію цих векселів, спочатку на маленькі суми, з різними іменами на бланку, розбитих на довгі терміни, безліч разів переписуваних, аж поки Лере не зібрав усі протести й не доручив своєму приятелю Венсару порушити від свого імені судову справу: він не хотів, щоб у містечку вважали його за кровожерного тигра.

Вона пересипала своє оповідання обвинуваченнями проти Лере, обвинуваченнями, на які нотаріус лише зрідка відповідав якимись невиразними словами. Він їв собі котлетку, присьорбував чай, потопаючи підборіддям

у своїй голубій краватці, зашпиленій двома діаманта-
вими шпильками, скріпленими тоненьким золотим лан-
цюжком, і все усміхався якоюсь чудною усмішкою —
солодкавою і двозначною. Аж ось він помітив, що Емма
промочила ноги.

— Присуньтеся до грубки... Поставте ноги вище...
До кахлів...

Вона боялась забруднити кахлі. Господар галантно
відповів:

— Прекрасне нічого не може зіпсувати.

Тоді вона спробувала розчулити його і, сама розхви-
лювавшись, стала розповідати про свої домашні нестат-
ки, про свої турботи і потреби. Метр Гійомен розумів
її; авжеж, така елегантна дама! І, не перестаючи їсти,
він зовсім повернувся до неї так, що коліном черкався
її черевика, підошва якого парувала біля гарячої грубки.

Але коли вона попросила в нього тисячу екю, він стис-
нув губи. Він дуже шкодує, заявив він, що свого часу
вона не доручила йому вести свої майнові справи: є дуже
багато зручних — навіть для дами — способів пускати
гроші в обіг. Можна було майже зовсім без ризику зва-
житись на пречудову спекуляцію з грюменільськими
торфовищами або гаврськими ґрунтами... Нотаріус
терзав Емму фантастичними сумами, які б вона напевно
могла була заробити.

— Як це так сталось, — провадив він далі, — що ви не
звернулись до мене?

— Сама не знаю, — відповіла Емма.

— Ні, справді, чому? Може, ви мене боялись? Але
тут скоріше мені, а не вам, треба скаржитись на долю...
Ми ж майже незнайомі. А проте я відданий вам безмеж-
но; сподіваюсь, ви вірите мені?

Він схопив її руку і припав до неї жадібним поцілун-
ком, потім поклав до себе на коліно і тихенько перебирав
її пальці, нашіптуючи усякі ніжності.

Його нудотний голос дзюрчав, немов струмочок; крізь
відблиски окулярів очі метали іскри, а пальці його зала-
зили обережно до Емми під рукав, мацали її руку. Вона
чула на своїй щоці його переривчасте дихання. Ця люди-
на була їй страшенно неприємна.

Вона різко встала і промовила:

— Я чекаю, пане.

— Чого? — спитав, пополотнівши, нотаріус.

— Грошей.

— Але ж...

І, піддаючись поривові непереможного бажання, раптом сказав:

— Гаразд!

Забувши, що він у халаті, він повз до неї навколішки.

— Благаю вас, не йдіть! Я вас люблю!

І обняв її за стан.

Гаряча хвиля крові хлюпнула в лице пані Боварі. В страшному гніві вона подалась назад і скрикнула:

— Ви безсоромно користуєтесь моїм жажливим становищем, пане! Хай я нещасна, але не продажна!

І вона пішла.

Нотаріус сидів, як очманілий, втупивши очі в свої вишивані домашні пантофлі. То був любовний подарунок. Споглядаючи їх, він нарешті утішився. До того ж він зміркував, що така інтрига могла б завести його далеко.

«Мерзотник! Хам!.. Яка підлота!» — думала Емма, ідучи квапливим нервовим кроком попід придорожніми осиками. Досада невдачі ще більше підсилювала гнів її ображеної цнотливості: їй здавалось, що провидіння навмисне переслідує її, і, підносячись у власній гордості, вона ніколи ще так не шанувала себе, ніколи не зневажала так інших. Її охопило якесь шаленство. Їй хотілось бити всіх мужчин, плювати їм в обличчя, шарпати їх на шматки; бліда, тремтяча, люта, вона, не спиняючись, швидко простувала вперед, вдивляючись крізь сльози у пустельний обрій і ніби насолоджуючись цією ненавистю, що душила її.

Коли вона побачила свій дім, її опанувало цілковите знесилля. Ноги не слухались її, — а йти було треба. Куди тут утечеш?

Фелісіте виглядала її на порозі.

— Ну як?

— Ніяк, — сказала Емма.

І цілу чверть години вони удвох перебирали всіх йонвільців, які могли б стати у пригоді. Але щоразу, коли Фелісіте називала чиєсь ім'я, Емма заперечувала:

— Навряд... Не захочуть вони!

— Та скоро ж пан прийде!

— Знаю... Іди собі.

Вона зробила все, що могла. Годі було придумати щось інше. Коли прийде Шарль, вона скаже йому на-впростець:

— Іди звідси. Не ходи по килиму, він уже не наш. Від усього твого дому не лишилось тобі ані стільця, ані шпильки, ані цурочки! І це я занастила тебе, нещасний!

Тоді він розридається, поплаче-поплаче, а потім примириться з долею і простить усе.

— Так,— шепотіла вона, скрегочучи зубами,— він простить мені, а я б йому ні за які мільйони не простила, що він зустрівся зі мною... Нізачо в світі!

Думка про душевну перевагу Боварі доводила її до розпачу. Але чи вона йому признається, чи ні, байдуже: не сьогодні-завтра він сам довідається про катастрофу; отже, доводиться ждати цієї жахливої сцени і мужньо знести весь тягар його великодушності. У неї майнула думка ще раз сходити до Лере. Е, ні, дарма! Написати до батька? Занадто пізно! Можливо, вона вже каялась, що відмовила нотаріусові, коли раптом почула кінський тупіт. То приїхав Шарль; він відчинив хвіртку, сам білий як стіна... Емма прожогом кинулась на сходи, вибігла на площу. Дружина мера, яка розмовляла біля церкви з Лестібуда, побачила, як Емма ввійшла в помешкання акцизника.

Пані Тюваш відразу побігла й розповіла все пані Карон. Обидві кумасі вилізли на горище і сховалися за розвішаною білизною; звідти їм було видно все, що відбувається у Біне.

Він був сам-один у себе на мансарді і виточував із дерева якусь мудровану фігурку на кшталт тих химерних композицій із слонової кісті, що складаються з півмісяців і кульок, вправлених одна в одну — все це нагадує формою обеліск і ні до чого не придатне. Він якраз брався до останньої деталі, все було майже готове! У тертяві майстерні від його верстата шугав жовтавий пил, ніби сніп іскор з-під копит скакуна; крутились, хурчали колеса. Біне нахилив голову над роботою, ніздрі його роздувались, на обличчі грала посмішка; здається, він утішався зараз тією повнотою щастя, що дається тільки нескладними заняттями, які бавлять розум легкими труднощами, заспокоюють його досягненими результатами і не залишають місця для якоїсь вищої мрії.

— Ага, ось вона,— шепнула пані Тюваш.

Але верстат так хурчав, що годі було щось розчути.

Нарешті сусідкам почулось слово «франки», і пані Тюваш зашепотіла:

— Вона просить, щоб він допоміг дістати відстрочку на сплату податків...

— Про людське око...

Потім вони побачили, як Емма ходить туди й сюди по майстерні, розглядаючи порозвішувані по стінах кільця для серветок, свічники, кулі для поручнів, а Біне задоволено погладжує бороду.

— Може, вона хоче у нього щось замовити? — спитала пані Тюваш.

— Та він же нічого на продаж не робить, — заперечила сусідка.

Акцизник слухав Емму, але, мабуть, нічогосінько не розумів — так він витріщав очі. А та все говорила ніжним, благальним тоном. Вона підступила до нього ближче; груди в неї хвилювались; тепер обоє мовчали.

— То що ж це, вона сама йому набивається? — сказала пані Тюваш.

Біне почервонів аж до вух. Емма взяла його за руку.

— О! Це вже далі нікуди!

Тут вона явно запропонувала йому щось жахливе, бо акцизник, — а він же був хоробрий чоловік, бився при Баутцені й Лютцені, захищав Париж у чотирнадцятому році і був навіть представлений до хреста, — раптом відсахнувся, мов перед ним була гадюка, і закричав:

— Пані! Що ви собі думаєте?

— Батогами б їх, таких жінок, — обурювалась пані Тюваш.

— А де ж вона ділась? — спитала пані Карон, бо в цю мить Емма зникла.

Потім, побачивши, що вона побігла головною вулицею і звернула праворуч, ніби на цвинтар, цікаві сусідки зовсім уже не знали, що їм і думати.

— Тітко Ролле, — сказала Емма, прийшовши до мамки. — Розшнуруйте!.. Душно мені.

Вона впала на ліжку й заридала. Тітка Ролле вкрила її спідницею і постояла якийсь час коло неї. Але не добившись від пані ні слова, мамка відійшла і сіла знов прясти льон.

— Ох, перестаньте, — простогнала Емма; їй здавалось, що то хурчить токарний верстат Біне.

«Що їй сталось? — подумала мамка. — Чого це вона прийшла до мене?»

А вона прибігла сюди, бо дома їй було моторошно.

Нерухомо лежачи горілиць, Емма дивилась просто перед себе якимось порожнім поглядом, і всі предмети розпливалися в неї перед очима, хоч вона намагалась розглядати їх пильно, з якоюсь тупою настирливістю. Вона придивлялася до полупленої стіни, до двох димучих головешок, до павука, що лазив над її головою по сволоку. Нарешті їй удалось зібратися з думками. Пригадалось... Колись із Леоном... О, як це було давно! Сонце сяяло над річкою, духмянів ломиніс... І вже спогади підхопили її кипучою хвилею, і незабаром у її пам'яті сплив учорашній день.

— Котра година? — спитала вона.

Тітка Ролле вийшла з хати, простягла праву руку проти найсвітлішої частини неба і, неквапливо повернувшись, сказала:

— Скоро третя.

— Дякую, дякую...

Адже скоро прийде Леон. Ну, звичайно, прийде. Він добув грошей... Але ж він не знає, що вона тут; він, може, піде туди; і Емма послала за ним мамку до себе додому.

— Та не барися!

— Іду вже, йду, ласкава пані.

Тепер Емма здивувалася, що не подумала про нього з самого початку; адже вчора він дав їй слово і мусить його дотримати; вона вже уявляла собі, як піде до Лере й покладе перед ним на стіл три банкові білети. Але треба ще вигадати якусь історію, пояснити все чоловікові. Що йому сказати?

Тим часом мамка чомусь довгенько не верталася. Але в хатині не було годинника, і Емма вирішила, що їй тільки здалося, ніби минуло багато часу. Вона вийшла погуляти в садку, пройшлася спроквола попід живоплотом, а потім хутко вернулася, сподіваючись, що мамка, може, прибігла іншою дорогою. Нарешті вона стомилася чекати; звідусіль на неї насували страхи; вона відганяла їх і, вже не відчуючи, скільки пробула тут — чи цілий вік, чи одну хвилину, — сіла в куточок, заплющила очі, затулила вуха. Раптом рипнула хвіртка; вона зірвалася на рівні ноги, але не встигла розкрити рота, як тітка Ролле сказала:

— У вас нема нікого.

— Як?

— А так. Нікого. А пан сидить, плаче. Вас кличе. Всі вас шукають.

Емма не відповідала. Задихаючись, вона дивилась навкруги безтямними очима, і перелякана селянка аж позадувала від неї; їй здалося, що пані збожеволіла. Зненацька Емма скрикнула і вдарила себе по лобі: наче блискавка глибокої ночі, сійнула в неї в душі згадка про Родольфа. Адже він такий добрий, чутливий, великодушний! Та, зрештою, якщо він навіть вагатиметься зробити їй цю послугу, то вона може завжди примусити його: тільки гляне раз і знову розбудить минуле кохання... І ось вона подалась до Ла Юшетт, не усвідомлюючи навіть, що йде назустріч тому, що її допіру так обурило, не припускаючи й на мить, що це можна назвати проституцією.

VIII

«Що я скажу йому? З чого почну?» — думала вона, ідучи. І що далі вона йшла, то ясніше впізнавала кущі, дерева, зарослий дроком косогір, самий замок. В ній непомітно оживало почуття перших днів її кохання, і її бідне змучене серце спочивало в цих любих споминах. Теплий вітерець лагідно повівав їй у лице, сніжок брався водою, і з брості на траву спадали поволі краплини.

Вона ввійшла, як бувало колись, через хвіртку в парк, потім потрапила на передній двір, обсаджений двома рядами крислатих лип, що зі свистом колихали довгими гілками. На псарні завалували собаки, але ніхто не вийшов на той гавкіт.

Вона піднялась широкими прямими сходами з дерев'яним поруччям, що вели до вимощеного запарошеними плитами коридора з цілою низкою дверей, ніби в монастирі чи в готелі. Родольфова кімната була в самому кінці, ліворуч. Коли Емма взялася за клямку, сили раптом покинули її. Вона боялася, що не застане його, і майже бажала, щоб вийшло так, — а проте це була її єдина надія, останній шанс на порятунок. Вона спинилась на хвильку і, усвідомивши всю необхідність цього вчинку, набралась сміливості і ввійшла.

Він сидів біля каміна, поставивши ноги на ґрати, і курив люльку.

— Як? Це ви? — гукнув він і зірвався з місця.

— Це я!.. Родольфе, я прийшла до вас за порадою.

Але, незважаючи на всі зусилля, вона не змогла більше видобути з себе ні слова.

— А ви зовсім не змінились, чаруєте, як і колись.
— Шкода того чарування, мій друже, — гірко всміхнулась вона. — Адже ви знехтували ним.

Тоді він почав з'ясовувати їй свою поведінку, наводити якісь заплутані виправдання, — кращих він не спромігся вигадати.

Емма піддалась його словам, а ще більше — його голосові, його виглядові; вона вдавала, що вірить, а може, й справді повірила його вигадці про причини розриву: то була якась таємниця, що від неї залежала честь, ба й життя третьої особи.

— Нехай і так! — промовила вона, журливо дивлячись на нього. — А все-таки скільки я перестраждала!

— Таке життя! — зауважив він філософським тоном.

— Скажіть же хоч, — знов заговорила Емма, — як вам жилося, відколи ми розлучились?

— Та... Ні добре, ні погано.

— А може, нам було б краще не розставатись?

— Може.

— Правда? — похопилась Емма, присуваючись ближче до нього, і зітхнула: — О Родольфе! Якби ти знав! Як я тебе любила!

Вона взяла його за руку, і пальці їхні довго лишалися сплетеними — як у перший день, на виставці. З гордощів він не корився зворушенню. Але вона вже припала до його грудей.

— Як же мені було жити без тебе? Хіба можна відвикнути від щастя? Я впала в розпач, мало не вмерла... Я розповім тобі все, побачиш... А ти... втік од мене.

І справді, за ці три роки він з природженого боягузтва, властивого сильнішій статі, вперто уникав зустрічі з нею. Тихенько похитуючи головою і ніжно ластячись до нього, Емма говорила далі:

— Ти кохаєш інших? Признавайся! О, я їх розумію, я прощаю їм; ти, певно, спокусив їх, як спокусив і мене. Ти справжній мужчина! Тебе не можна не полюбити. Але ми все почнемо спочатку, правда ж? Ми знову кохатимемось! Дивись, я сміюсь, я щаслива... Та говори ж!

Вона була чарівна. Сльози бриніли у неї в очах, як дощові краплі після грози в синій чашечці квітки.

Він притягнув її до себе на коліна і лагідно гладив рукою її лискуче волосся, по якому золотою стрілкою тріпотів останній промінь надвечір'я. Вона схилила голову; він тихенько, кінчиком губ поцілував їй очі.

— Але ти плачеш! — сказав він. — Чого?

Вона розридалась. Родольф вирішив, що то порив любові; коли вона стихла, він подумав, що її мовчання — останній прояв соромливості. Тоді він гаряче промовив:

— О, прости мені! Я кохаю одну тебе! Я був дурний і злий. Я люблю тебе і любитиму довіку! Але що тобі? Говори!

Він став перед нею навколішки.

— Ну... я розорилась, Родольфе... Позич мені три тисячі франків!

— Бачиш... — обізвався Родольф, потроху підіймаючись на ноги; обличчя його набрало серйозного виразу.

— Знаєш, — скоромовкою провадила Емма, — мій чоловік віддав усі свої гроші на проценти одному нотаріусу, той утік. Ми залізли в борги; пацієнти нам не платили. Зрештою, ліквідація ще не скінчилась; у нас іще будуть гроші. Але зараз ми не змогли внести трьох тисяч — і нас описали. Зараз, оце сьогодні, нас продадуть з молотка... Ось я й прийшла в надії на твою дружбу.

«Ага, ось чого вона прийшла!» — зненацька збліднувши, подумав Родольф.

І спокійнісінько відповів:

— У мене немає грошей, дорога пані.

Він казав правду. Якби в нього були гроші, то він, певна річ, дав би, хоч робити такі великодушні жести не надто приємно: ніяка буря не ламає так кохання, як грошова просьба.

Кілька хвилин Емма дивилась на нього мовчки.

— У тебе немає!..

Вона декілька разів повторила:

— У тебе немає!.. І нащо було мені наражатись на це останнє приниження. Ти ніколи не любив мене. Ти не кращий за інших!

Вона зраджувала, губила саму себе.

Родольф перервав її, запевняючи, що і сам зараз перебуває в скрутному становищі.

— Ох, як мені тебе жаль! — відповіла Емма. — Жаль, ще й дуже!

І вона затрималась поглядом на карабіні з срібним карбуванням, що виблискував на щиті, обтягнутому сукном.

— Та хіба ж бідний опрацьовує сріблом собі рушницю? Хіба бідний купує годинника з перламутровою інкрустацією? — вела вона далі, показуючи на булівський годин-

ник, що висів на стіні. — Хіба бідний заводить канчуки з золоченими ручками (вона торкнулась рукою канчука), хіба він носить золоті ланцюжки? Авжеж, у тебе повна чаша! Навіть поставець з лікерами в кімнаті! Ти любиш пожити, ні в чому собі не відмовляєш, маєш замок, ферму, ліси, держиш хортів, їздиш у Париж... Та хоч би й це взяти, — схопила вона з каміна пару запонок, — навіть такий дріб'язок можна повернути на гроші!.. О, мені не треба! Лиши собі.

І вона так швиргнула ті запонки, що вони брязнули об стіну і золотий ланцюжок на них розірвався.

— А я... Я б тобі все віддала, я б усе продала, я б працювала на тебе своїми руками, я б ходила жебрати по дорогах за одну твою усмішку, за один твій погляд, за одне твоє спасибі!.. А ти спокійно сидиш у кріслі, неначе мало ще завдав мені горя... А чи ти знаєш, що якби не ти, я могла б жити щасливо? Хто тебе примушував?.. Чи, може, ти пішов із ким на парі? Але ти ж любив мене, ти ж сам казав... Ось і тільки що... Ох, краще б ти був прогнав мене! У мене руки ще не охололи від твоїх цілунків. Ось тут, на цьому килимі, ти навколішках присягався мені, що любитимеш довіку!.. Ти примусив мене повірити; ти два роки тримав мене в омані найсолодших, найрозкішніших мрій!.. А пам'ятаєш наші плани подорожі? О, твій лист, той лист... Він мені серце розірвав! І ось тепер, коли я прийшла до нього — багатого, щасливого і вільного! — прийшла просити допомоги, у якій мені не відмовила б перша-ліпша стороння людина; коли я благаю його, коли я знов приношу йому всю мою ніжність, — він відштовхує мене, бо це коштувало б йому три тисячі франків!

— У мене немає грошей! — відповів Родольф з тим непорушним спокоєм, що прикриває, мов щитом, стримуваний гнів.

Емма пішла. Стіни коливались, стеля гнітила її; вона знову пробігла довгу алею, спотикаючися об купи сухого листа, що розліталось од вітру. Нарешті вона добігла до рову, що був перед огорожею, вона так поспішала відчинити хвіртку, що обламала нігті об замок. Відійшла ще кроків зо сто і спинилась, задихана, знеможена. Обернулась назад і знову побачила бездушний дім, парк, сади, три двори, всі вікна по фасаду.

Вона вся заціпеніла і нічого не чула, крім биття крові в жилах, — те калатання здавалося їй оглушливою музи-

кою, що лунала на все поле. Земля під ногами була хистка, як вода, рілля гойдалася величезними бурхливими чорними хвилями. Всі думки, всі спогади, що роїлися в голові, вихлюпнулись нараз, мов тисячі вогнів велетенського фейерверка. Вона побачила батька, кабінет Лере, кімнату в готелі «Булонь», ще якийсь краєвид. Безум опановував її — вона перелякалась і примусила себе опам'ятатися, правда, не до кінця: вона й досі не могла пригадати причини свого жахливого стану — грошових справ. Вона страждала тільки від кохання, вона відчувала, як крізь цей спомин упливає її душа, — так смертельно поранений відчуває конаючи, як життя витікає з нього крізь кровоточиву рану.

Заходила ніч, кружляло гайвороння.

І раптом їй примарилось, ніби в повітрі спалахують вогнисті кульки, схожі на розжарені ядра, а потім сплющуються в кружальця, і крутяться, крутяться, і тануть у снігу між гілками дерев. В кожному кружальці показувалось обличчя Родольфа. Їх ставало все більше й більше, вони надлітали, проникали в неї; раптом усе те щезло. Вона впізнала вогники будинків, що світилися вдаль крізь туман.

І знов вона усвідомила своє становище — мов прірва розступилась перед нею. Вона дихала так важко, що груди її ходили ходором. Тоді в якомусь героїчному пориві, майже радісно, спустилася вниз із косогору, пробігла через кладку на стежку, на шлях, минула ринок і опинилась перед аптекою.

Там нікого не було. Емма хотіла ввійти, але на дзвінок міг би хтось з'явитись; вона шмигнула у хвіртку і, затамувавши подих, тримаючись за стіни, дісталася до дверей кухні, де на плиті горіла свічка. Жюстен, без піджака, поніс у їдальню блюдо.

«То вони обідають. Треба почекати».

Жюстен повернувся. Вона стукнула в шибку.

Він вийшов на поріг.

— Ключа! Від комірчини нагорі, де...

— Що?

І він дивився на неї, вражений блідістю її обличчя, що білим овалом вирізьблювалось на чорному тлі ночі. Вона здавалась йому надзвичайно вродливою і величною, як видіння; не розуміючи, чого їй треба, він передчував щось жахливе.

Але вона швидко відповіла тихим, лагідним і вкрадливим голосом:

— Мені треба! Дай ключа!

Крізь тоненьку перегородку з їдальні чулося подзенькування виделок по тарілках.

Емма збрехала, ніби хоче вивести пацюків: вони не дають їй спати вночі.

— Хазяїну б треба сказати...

— Ні, не ходи! — І байдуже додала: — Не варто, я потім сама скажу. Ну, посвіти мені!

Вона ввійшла в коридор, де були двері до лабораторії. На стіні висів ключ з ярличком «Фармакоотека».

— Жюстене! — гукнув нетерпляче аптекар.

— Ходім нагору!

І Жюстен пішов за нею.

Ключ повернувся в замок, і Емма рушила просто до третьої полиці, — так вірно вела її пам'ять, — схопила синій слоїк, відіткнула корок, встромила всередину руку й, витягнувши жменю білого порошку, тут же почала його їсти.

— Що ви робите! — крикнув хлопець, кидаючись до неї.

— Мовчи! Прийдуть...

Він був у розпачі, хотів кричати пробі.

— Не кажи нікому, бо за все відповідатиме твій хазяїн.

І вона пішла, раптово заспокоївшись, ніби виконала якийсь обов'язок, що тяжів їй на совісті.

Коли Шарль, приголомшений звісткою про опис майна, прибіг додому, Емма щойно була вийшла. Він кричав, плакав, знепритомнів, а вона все не верталась. Де вона могла бути? Куди він тільки не посилав Фелісите: до Оме, до Тюваша, до Лере, до трактиру «Золотий лев»... Коли його хвилювання на мить стихало, він згадував, що добре ім'я його загинуло, майно пропало, майбутнє Бerti розбито. А через що?.. Ніхто нічого... Він чекав до шостої години вечора, потім не зміг більше всидіти на місці; йому спало на думку, що Емма поїхала в Руан, і він вийшов на шлях. Пройшовши з півльє й не зустрівши нікого, він почекав ще трохи й вернувся.

Вона була вже дома.

— Що сталося?.. В чім річ?.. Поясни!

Вона сіла до бюрка і, написавши листа, поставила число, день, годину і, не кваплячись, запечатала. Потім урочисто сказала:

— Прочитаєш завтра; а доти, прошу тебе, не задавай мені жодного питання! Ні однісінького!

— Але ж...

— Ах, дай мені спокій!

Вона лягла на постіль і витяглась на всю довжину. Її разбудив терпкий смак у роті. Вона побачила Шарля й знову заплющила очі.

Емма з цікавістю вслухувалась у себе, чи не починаються болі. Ні, поки що нічого не було. Вона чула цокання стінного годинника, гуготіння вогню в каміні і дихання Шарля, що стояв у приголів'ї.

«А! Що смерть — дрібниця! — думала вона. — Ось зазну, та й по всьому!»

Вона випила ковток води і відвернулась до стіни. А в роті не проходив прикрий чорнильний смак.

— Пити!.. Ох, пити хочу! — простогнала вона.

— Що з тобою? — спитав Шарль, подаючи їй склянку з водою.

— Нічого... Відчини вікно... Душно мені!

І раптом її потягло на блювоту — вона ледве встигла вихопити хусточку з-під подушки.

— Забери, — сказала вона швидко, — викинь.

Шарль почав розпитувати; Емма не відповідала. Вона лежала нерухомо, боячись, що від найменшого руху їй знову стане недобре. І відчула, як від ніг підступає до серця крижаний холод.

— Починається, — прошепотіла вона.

— Що ти кажеш?

Тихо і тоскно ворочала вона головою по подушці, і рот у неї був відкритий, ніби на язиці лежало щось важке-важке. О восьмій годині знов почалася блювота.

Шарль помітив на дні таза білі крупинки якогось порошку, що приставали до порцеляни.

— Дивно! Незвичайно! — повторював він.

Але вона твердо сказала:

— Ні, ти помиляєшся.

Тоді він обережно провів рукою їй по животі — ніби погладив. Вона зойкнула. Він аж одсахнувся з переляку.

Потім вона почала стогнати, спочатку потихеньку. Плечі її здригались у корчах, вона стала білішою від

простирала, за яке чіплялись її скарлючені пальці. Пульс бився нерівно, його ледве можна було чути.

Краплі холодного поту виступали на її посинілому обличчі, воно взялося ніби якоюсь металевою осугою. Зуби дзвонили, розширені зіниці безтямно дивились навкруги, на питання Емма відповідала лише кивками; два чи три рази вона навіть усміхнулась. Потім вона почала стогнати дужче. Раптом з грудей у неї вихопився приглушений зойк, але вона запевняла, що їй кращає, що вона скоро встане. І тут на неї напали корчі.

— Боже мій! Яка мука!

Шарль упав навколішки біля її ліжка.

— Кажи, що ти їла? Говори, ради бога!

Він дивився на неї з такою любов'ю, якої вона ще ніколи не бачила в його очах.

— Там... там... — промовила вона завмираючим голосом.

Він кинувся до бюрка, зламав печатку й голосно прочитав: «Прошу нікого не винуватити...» Спинився, провів рукою по очах, перечитав іще раз.

— Пробі! Рятуйте! Сюди!

Він повторював одно: «Отруїлась, отруїлась!» — і більше нічого не спромігся сказати. Фелісите побігла до Оме, і той почав викрикувати це слово на площі; в «Золотому леві» його почула пані Лефрансуа; люди вставали з ліжок, щоб переказати новину сусідам, — і цілу ніч містечко хвилювалось.

Розгублений, знетямлений, знеможений, Шарль метався по кімнаті. Він щось бурмотів, натикався на меблі, рвав на собі волосся. Аптекареві ніколи й на думку не спадало, що на світі може бути таке жахливе видо-вище.

Боварі пішов до свого кабінету написати до пана Каніве й доктора Ларів'є. Він довго не міг дати собі ради, переписував більше, як п'ятнадцять разів. Іполит подався в Нефшатель, а Жюстен так острожив лікаревого коня, що біля Гійомського лісу довелося покинути його: він був замордований і мало не здихав.

Шарль заходився гортати медичний словник; але він нічого не бачив, літери танцювали в нього перед очима.

— Заспокойтесь! — говорив аптекар. — Треба негайно дати їй якусь міцну протиотруту. Чим вона отруїлась?

Шарль показав йому листа: миш'як.

Він знав, що при всіх отруєннях треба робити аналіз, а Боварі, нічого не розуміючи, відповів:

— Ох, робіть, робіть! Рятуйте її!

Потім, повернувшись до неї, він упав на килим і, притулившись головою до краю ліжка, заривався.

— Не плач, — промовила вона. — Скоро я не буду тебе більше мучити...

— Навіщо? Хто тебе примусив?

— Так треба було, мій друже, — відповіла вона.

— Хіба ти не була щасливою? Чи я тобі чим завинив? Я ж робив усе, що міг...

— Правда, правда... Ти... ти — добрий.

І вона тихенько погладила його по голові. Солодкість цього відчуття ще більше додала йому жалю; вся його істота відчайсно здригалась на думку, що тепер він її втратив, — тепер, коли вона виявляє до нього більше ласки, ніж будь-коли раніше; а він нічого не міг придумати, нічого не знав, не вмів. Нагальна потреба рішучої дії остаточно паралізувала його.

Скінчилися, думала вона, всі зради, всі мерзоти, всі незліченні жадання, що мучили її. Тепер вона не відчувала ні до кого ненависті; імлістий присмерк оповив її думки, і з усіх земних шумів вона чула тільки переривчасте, тихе, жалібне лебедіння свого бідного серця, мов останній відлунок завмираючої симфонії.

— Принесіть мені дівчинку, — сказала вона, підводячись на лікті.

— Тобі не гірше? Ні? — спитав Шарль.

— Ні, ні!

Ось уже перед нею дитина на руках у няньки; з-під довгої сорочки ледь видно босі ніжки, сама ще заспана, набурмосена. Здивовано дивиться вона на весь цей розгардіяш у кімнаті і кліпає очима від яскравого світла свічок, що горять навкруги. Все це, певно, нагадує їй Новий рік або масницю: у такі свята її теж будили рановранці, при свічках, і приносили до мами, а та дарувала їй іграшки.

— А де ж воно, мамо? — спитала вона.

Всі мовчали.

— А куди сховали мій черевичок?

Фелісите нахилила її до постелі, але дівчинка все оглядалася на камін.

— Може, то мамка взяла? — допитувалась вона знову.

Почувши слово «мамка», Емма пригадала всі свої зради, всі свої нещастя і відвернулася, ніби відчула в роті огидний смак якоїсь іще сильнішої отрути. Берта вже сиділа на постелі.

— Мамусю! Які в тебе великі очі! Яка ти біла-біла! І вся в поту...

Мати глянула на неї.

— Ой, страшно! — крикнула дівчинка й подалась назад.

Емма взяла її ручку і хотіла поцілувати; дитина пручалася.

— Годі! Заберіть її! — гукнув Шарль. Він ридав у алькові.

На якусь часину хворобливі симптоми припинилися. Емма ніби заспокоїлась; від кожного її незначного слова, від кожного її спокійнішого віддишу в Шарля відроджувалась надія. Нарешті прибув Каніве, і Шарль кинувся плачучи йому на шию.

— Ах, це ви! Дякую! Ви добрий! Але тепер їй уже легшало. Ось подивіться...

Колега не поділяв цієї думки і, не бажаючи, як він сам висловився, *блукати манівцями*, прописав їй блювотне, щоб остаточно очистити шлунок.

Вона одразу виблювала кров'ю. Губи її стиснулися міцніше. Руки й ноги зводила судома, тіло взялося бурими плямами, пульс тіпався під пальцями, мов напнута нитка, мов струна, що ось-ось порветься.

Незабаром вона почала страшенно кричати. Вона проклинала отруту, нарікала, благала, щоб швидше настав кінець, відштовхувала заляканими руками все, що піднісив їй ще більш за неї змучений Шарль. Він стояв, притиснувши хустину до рота, і хрипів, плакав, задихався; все його тіло, від голови до ніг, здригалось від ридань. Фелісіте метушилась по кімнаті; Оме, не рухаючись з місця, глибоко зітхав, а пан Каніве, хоч і силкувався зберегти свій апломб, починав відчувати внутрішнє збентеження.

— Чорт!.. Як же це так?.. Адже шлунок очищено, а коли усувається причина...

— Мусить зникнути й наслідок, — докінчив Оме, — це ж очевидно.

— Та рятуйте ж її! — вигукував Боварі.

І Каніве, не слухаючи аптекаря, який намагався обґрунтувати гіпотезу: «Може, це рятівний пароксизм», збирався дати їй теріаку, коли у дворі почулося ляскання батога; усі шибки затремтіли, а з-за рогу критого ринку щодуху вимчала трійка заляпаних грязюкою коней. То приїхав у поштовому берліні доктор Ларів'єр.

Якби в кімнату раптом завітав сам бог, його поява не зробила б більшого ефекту. Боварі підвів руки догори, Каніве прикусив язика, а Оме зняв свою шапочку ще задовго до того, як доктор увійшов до господи.

Ларів'єр належав до славетної хірургічної школи великого Біша — до вже вимерлого нині покоління лікарів-філософів, що фанатично кохались у своєму мистецтві і працювали вміло й натхненно. Вся лікарня тремтіла, коли він гнівався, а учні просто обожнювали його і, як тільки приступали до самостійної роботи, намагались у всьому наслідувати його. В околицьніх місцях було чимало лікарів, які перейняли в нього навіть довге ватяне пальто з мериносовим коміром і широкий чорний фрак із завжди розстебнутими манжетами; у нього самого з-під тих манжет виглядали міцні м'язисті руки, — дуже гарні руки, на яких ніколи не було рукавичок, ніби вони завжди поспішали зануритись у людські страждання. Він зневажав чини, хрести й академії, був гостелюбний і щедрий, до бідних ставився, як рідний батько, і, не вірячи в доброчесність, був її взірцем; його, напевно, вважали б за святого, якби не тонкий проникливий розум, через який люди боялись його, як демона. Погляд у нього був гостріший від ланцета, — він сягав глибоко в душу і, відкидаючи всякі викрутаси і соромливі недомовки, зразу вивертав назовні всяку брехню. Такий він був завжди — повен тієї добродушної величі, що дається свідомістю великого хисту, щастя і сорокарічно-го бездоганного трудового життя.

Ще на порозі він насупив брови, побачивши мертвотне обличчя Емми. Вона лежала випростана горілиць, рот у неї був відкритий. Потім, удаючи, що слухає Каніве, доктор підніс пальця до носа і промовив:

— Так, так.

Але при цьому поволі знизав плечима. Боварі слідував за ним. Вони глянули один на одного, і цей чоловік, що надивився на віку на всякі страждання, не міг стримати сльози; вона скотилась йому на жабо.

Він пішов з Каніве до сусідньої кімнати. Шарль побіг за ними.

— Вона в дуже тяжкому стані, правда? Може, гірчичники поставити? Я й сам не знаю. Найдіть же який-небудь вихід, адже ви врятували стількох людей!

Шарль обійняв його обіруч і, майже повиснувши на ньому, дивився на нього розгублено, благально.

— Наберіться мужності, мій бідний друже! Тут уже немає ніякої ради.

І доктор Ларів'єр відвернувся.

— Ви йдете?

— Я ще вернусь.

Він вийшов ніби для того, щоб дати розпорядження кучерам, а за ним ув'язався і Каніве, який не хотів, щоб Емма померла на його руках.

Аптекар наздогнав їх на площі. Така вже в нього була вдача,— він не міг відійти від приїжджих знаменитостей. Ось чому він став благати пана Ларів'єра зробити йому велику честь — поснідати в його господі.

Зараз же послано було до трактиру «Золотий лев» по голуби, куплено у різника весь запас котлет, у Тюваша вершків, у Лестібудуа яець. Господар сам допомагав накривати на стіл, а пані Оме смикала петельки своєї кофти і все приказувала:

— Ви вже вибачайте, коли ласка, бо, знаєте, у наших убогих місцях, якщо не знаєш звечора...

— Чарки!.. — шипів Оме.

— Якби це ми жили в місті, можна було б подати і ті ж фаршировані ніжки...

— Та цить-бо!.. Прошу до столу, докторе!

За першою ж стравою аптекар визнав за потрібне повідомити деякі подробиці катастрофи.

— Спочатку з'явилось відчуття сухості в горлянці, потім почалися нестерпні болі в надшлунковій ділянці, часті позиви до блювоти, коматозний стан.

— А як це вона отруїлась?

— Не знаю, докторе; просто не уявляю собі, де вона могла дістати цієї арсенистої кислоти.

Жюстен, що саме увіходив у кімнату з купою тарілок, аж затрусився весь.

— Що з тобою? — спитав аптекар.

При цьому питанні хлопець випустив усе з рук, і тарілки так і брязнули об підлогу.

— Йолоп! — зарепетував Оме. — Незграба! Роззява! Ідіота клапоть!

Але він швидко опанував себе і розповідав далі:
— Я вирішив, докторе, зробити аналіз і, *primo*¹, обережно ввів трубочку...

— Краще було б — сказав хірург, — ввести їй пальці в горлянку.

Другий лікар мовчав: він щойно дістав добрячу, хоч і конфіденціальну, нагінку за своє блювотне; таким чином, тепер цей милий Каніве, який під час історії з викривленою ступнею був такий самовпевнений і велемовний, тримав себе дуже скромно; він не пускав і пари з уст, тільки весь час схвально посміхався.

Оме саяв увесь у ролі амфітріона, а смутна думка про Боварі мимоволі ще дужче збільшувала його блаженство, коли він егоїстично повертався до самого себе. Крім того, йому піддавала охоти присутність доктора. Він хизувався своєю ерудицією, розводячись про шпанські мухи, про анчар і про манцинелу, про гадючу отруту.

— Знаєте, докторе, я якось навіть вичитав, що деякі особи отруювались і падали, ніби вражені громом, від звичайної ковбаси, тільки надміру прокопченої. Так принаймні пишеться в прекрасній статті, що належить перу одного з наших фармацевтичних світил, одного з наших учителів, славнозвісного Каде де Гассікура!

Тут знову з'явилась пані Оме з хисткою спиртівкою: у Оме було заведено варити каву тут же за столом; мало того, він сам її смажив, сам її молов, сам її розмішував.

— *Saccharum*, докторе, — сказав він, подаючи цукор.

Потім велів привести всіх своїх дітей: йому було цікаво почути хірургову думку про будову їхнього тіла.

Пан Ларів'єр збирався вже йти від них, коли пані Оме попрохала в нього медичної поради для її чоловіка: він щодня спить по обіді, і через це в нього застоюється кров.

— Так, застій у нього в крові, але це йому не вадить.

І, посміхнувшись стиха цьому непоміченому каламбурові, доктор відчинив двері до аптеки. Але туди набилосся сила народу. Він ледве зміг відкараскатись від пана Тюваша, який боявся, щоб його жінка не захворіла на запалення легенів, бо мала звичку плювати в присок; потім від пана Біне, на якого іноді нападав істівець; від пані Карон, у якої кололо в боці; від Лере,

¹ По-перше (латин.).

на якого находили памороки; від Лестібуда, який страждав від ревматизму; від пані Лефрансуа, яку мучила відрижка. Нарешті він сів у берлін, коні рвонули з копита, і йонвільці вирішили, що доктор не відзначається особливою люб'язністю.

Але тут загальну увагу привернув абат Бурнізьєн, який проходив під базарним навісом із святими дарами.

Оме, вірний своїм принципам, порівнював попів з воронами, яких приваблює запах трупів; йому прикро було бачити священника, бо сутана нагадувала йому саван, — і з страху перед останнім він не любив першої.

Проте Оме не відступив перед тим, що він називав своєю *місією*, і повернувся до Боварі разом з Каніве, якого про це дуже просив перед від'їздом пан Ларів'єр; якби не заперечувала дружина, аптекар був би взяв і обох синів: він хотів привчити їх змалку до трагічних обставин, показати їм повчальний приклад і величну картину, яка б назавжди закарбувалась у їхній пам'яті.

Коли вони ввійшли, в кімнаті панувала похмура урочистість. На застеленому білою серветкою робочому столику лежало на срібному блюді кілька жмутків вати, поруч палало дві свічки, між якими височіло розп'яття... Емма лежала, упираючись підборіддям у груди, з неприродно широко розплющеними очима; її бідні руки кволо чіплялись за простирало — цей страшний рух властивий усім умирущим, які ніби силкуються натягти на себе задалегідь саван. Блідий, як статуя, з червоними як жар очима, Шарль стояв не плачучи напроти неї, в ногах постелі; священник, приклякнувши на одне коліно, тихо шептав молитви.

Емма поволі повернула голову; здавалось, радість осінила її, коли вона раптом побачила фіалкову епітрахіль; умиротворена і ніби просвітлила, вона знову віднайшла забуту втіху колишніх містичних поривів, і їй марилися вже осяйні видіння вічного блаженства.

Священик підвівся і взяв розп'яття. Тоді вона витягнула шию, як спрагла людина до живлющої води, і, припавши устами до тіла богочоловіка, з усіх своїх гаснучих сил поцілувала його, — то був найпалкіший цілунок любові у її житті. Потім священник проказав «*Misereatur*»¹

---

¹ Хай зглянеться (латин.).

і «Indulgentiam»¹, умочив великого пальця правої руки в єлей і почав маслособорування: спершу помастив очі, що були такі задрі на всі земні пишноти, потім — ніздрі, жадібні до ніжного леготу й любосних пахощів; потім уста, осквернені лжею, словами гордині й воланням гріховної хоті; потім — руки, звиклі до приторків-пестощів, і вкінці підошви ніг, таких бистрих в ті дні, коли жінка ця бігла на заклик жадань, а тепер нерухомих навіки.

Кюре витер пальці, кинув у вогонь замаслену вату і знов сів коло вмирущої. Він сказав їй, що тепер вона повинна злити свої страждання з муками Ісуса Христа і здатись на боже милосердя.

Скінчивши останні напучення, він спробував укласти їй у руки свячену свічку — символ небесної слави, що мала невдовзі її осінити. Але Емма була така квола, що не могла тримати її, і, якби не отець Бурнізбен, свічка упала б додолу.

Тим часом вона не була вже така бліда, як перше, і на обличчі її лежав вираз просвітлого спокою, ніби таїнство зцілило її.

Священик не забарився звернути на це увагу; він навіть сказав Шарлю, що інколи господь продовжує життя людині, якщо це потрібно для спасіння її душі. І Шарль згадав, як вона раз уже лежала було при смерті і прищалась.

«Може, ще не все втрачено», — подумав він.

Справді, Емма обвела очима все навкруг, поволі, ніби прокинувшись від сну; потім виразним голосом попросила дати їй дзеркало і, нахилившись, довго видивлялась у нього, поки з очей її не викотились дві буйні сльози. Тоді вона закинула голову, зітхнула і знову впала на подушки.

Груди її задихали швидко й переривчасто. Язик увесь висунувся з рота; очі викотились і потьмяніли, мов кулі гаснучих ламп; можна було б подумати, що вона вже мертва, якби боки не ходили в неї ходором від бурхливого дихання — немовби душа поривалася вискочити з тіла. Фелісите упала навколішки перед розп'яттям; аптекар і той трохи підігнув коліна; пан Каніве виглядав у вікно на площу. Бурнізбен знову почав молитись, нахилившись лицем над постіллю вмирущої, і довгі поли його

---

¹ Нині прощаються (латин.).

чорної сутани прослалися по підлозі. Шарль стояв на колінах по другий бік ліжка і тягнувся до Емми. Він схопив її за руки, стискав їх і здригався при кожному ударі її серця, наче в ньому віддавалися поштовхи від падіння руїни. Що голоснішим ставало хрипіння, то швидше священник читав свої молитви; вони зливалися з притлумленими риданнями Боварі, і часом усе потопало в глухому рокоті латини, що гуділа похоронним дзвоном.

Раптом на вулиці почувся цокіт дерев'яних черевиків і стукіт костура по бруку; хтось хрипко заспівав:

Ой у жнива жарка погода,
Гуляти дівчині охота...

Емма підвелась, мов гальванізований труп; волосся її розсипалось, широко розплющені очі пильно вдивлялися в одну точку.

Нанетта в полі жито жала,
Та ледве серп в руці держала,
Та все хилилася низенько:
Яка ж ти довга, борозенко!

— Сліпий! — крикнула Емма.

І зареготала — дико, одчайдушно, несамовито; їй здавалось, що вона бачить потворне обличчя каліки, яке страхіттям вириває з вічного мороку.

А вітерець війнув на жницю,
Задер угору їй спідницю.

Конвульсія знову кинула Емму на подушки. Всі підійшли ближче. Її не стало.

ІХ

Коли хтось помре, нас охоплює якийсь запаморочення, — настільки важко збагнути цей прихід небуття, примусити себе повірити в нього. Помітивши нерухомість Емми, Шарль кинувся до неї з криком:

— Прощай, прощай!

Оме й Каніве силоміць витягли його з кімнати.

— Заспокойтесь!

— Пустіть, — пручався Шарль, — я буду розсудливим, я нічого поганого не зроблю. Але пустіть мене! Я хочу її бачити! Вона ж моя жінка!

Він плакав.

— Плачте, — радив йому аптекар, — не противтеся природі, вам полегшає.

Шарль був слабкий, як дитина; він дався відвести вниз, до їдальні, і незабаром пан Оме повернувся додому.

На площі до нього причепився сліпий: повіривши у протизапальну мазь, він пришкандибав до Йонвіля і тепер допитувався у перехожих, де живе аптекар.

— Ото ще! І без тебе зараз багатцько клопоту! Нічого, прийдеш іншим разом.

І Оме швидко шмигнув у аптеку.

Треба було написати два листи, приготувати для Боварі чогось заспокійливого, вигадати якусь брехню, щоб приховати самогубство, оформити цю брехню в допис до «Маяка»; крім того, сила людей чекала вже на нього, щоб дізнатися про новини. Коли нарешті всі йонвільці до останнього вислухали історію, як Емма готуючи ванільний крем, переплутала миш'як із цукром, Оме знову повернувся до Боварі.

Той був дома сам — пан Каніве уже поїхав; сидів у кріслі край вікна і безтямно дивився на підлогу.

— Тепер, — сказав аптекар, — вам треба б самому призначити час церемонії.

— Га? Якої церемонії? — А потім забелькотав перелякано: — Ні, ні, не треба, прошу! Хай вона зашиється в мене.

Оме, щоб розрадити його чим-небудь, взяв з етажерки карафку й став поливати герань.

— Ох, спасибі вам, — сказав Шарль, — ви добра людина.

І замовк, задихаючись під вагою спогадів, викликаних цим жестом аптекаря.

Тоді Оме вирішив розважити його трохи розмовами про садівництво. Всі рослини потребують вологи. Шарль кивнув головою.

— А втім, тепер знову скоро настануть погожі дні.

— А!.. — озвався Шарль.

Аптекар, не спромігшись продовжити розмову, почав обережно розхиляти завіси.

— А ось іде пан Тюваш.

Шарль машинально повторив:

— Іде пан Тюваш.

Оме не наважувався знов заводити річ про влаштування похорону; але священику вдалося умовити Шарля.

Він замкнувся у себе в кабінеті, взяв перо і по довгих риданнях написав:

«Я хочу, щоб її поховали в шлюбній сукні, в білих черевичках, у вінку. Волосся розпустити по плечах; зробити три труни: одну — дубову, другу — червоного дерева, третю — свинцеву. Не говоріть зі мною ні про що, у мене вистачить сили. Труну покрити зеленим оксамитом. Я так хочу. Зробіть так».

Всі дуже здивувалися з романтичних химер Боварі, і аптекар зразу ж сказав йому:

— Знаєте, оксамит, по-моєму, надмірна розкіш. До того ж витрати...

— Не ваше діло! — закричав Шарль. — Залиште мене! Ви її не любили! Ідіть собі геть!

Кюре взяв його під руку й повів у садок. Там він почав говорити про марноту всього земного. Господь великий і благий, ми повинні без ремства скорятися його волі і дякувати йому за все.

Шарль вибухнув блюзнірськими словами:

— Проклинаю я вашого бога!

— Дух непокори ще живе в вас, — зітхнув священик.

Боварі був уже далеко. Він широко ступав попід муром біля шпалери фруктових дерев і, скрегочучи зубами, гнівно дивився на небо; але жоден листочок не поворухнувся.

Накрапавав дощик. Шарль вийшов розхристаний і незабаром почав тремтіти від холоду; тоді він повернувся додому і сів на кухні.

О шостій годині на площі почувся брязкіт заліза: приїхала «Ластівка». Шарль припав обличчям до шибки й дивився, як один за одним висідали з неї пасажири. Фелісіте послала йому в вітальні матрац; він ліг і заснув.

Будучи філософом, пан Оме все-таки шанував мертвих. Не гніваючись на бідного Шарля, він прийшов увечері, щоб просидіти ніч над покійницею, не забувши прихопити з собою три книжки і зошит для нотаток.

Отець Бурнізьєн був уже там; над узголів'ям ліжка, виставленого з алькова, палали дві високі свічки.

Аптекареві було якось не по собі в цій тиші, і він промовив кілька співчутливих слів про «нешчасливу молоду

жінку». Священик відповів, що тепер лишається тільки молитися за неї.

— Але ж одне з двох,— заперечив Оме,— або вона упокоїлась у благодаті (як висловлюється церква),— і тоді наші молитви їй ні до чого; або ж вона померла нерозкаяною (якщо не помиляюсь, тут пасує саме цей релігійний термін),— і в такому разі...

Бурнізьєн перебив його, похмуро відрізавши, що все одно треба молитися.

— От кажуть: бачить бог із неба, чого кому треба,— не вгавав Оме.— А навіщо ж тоді всякі молитви?

— Як? — оторопів священик.— Навіщо молитви? Та ви не християнин, чи що?

— Даруйте,— відповів Оме.— Я схиляюсь перед християнством. Перш за все воно звільнило рабів, дало мораль, яка...

— Не в тому сила! Святе письмо...

— О, щодо святого письма, то розгорніть лишень історію: всі тексти підроблені єзуїтами.

Увійшов Шарль; наблизившись до ліжка, він тихо відслонив завісу.

Голова Емми була схилена до правого плеча. Один кутик рота лишився розкритим і вирізнявся на обличчі чорною діркою; великі пальці були пригнуті до долоней; вії вже припорошилися якимсь білим пилком, а очі взялися чимось каламутним і липким, ніби павуки заснували їх тонким павутинням. Випнуте на грудях покривало спускалось западиною до колін, а потім знову підіймалось до пальців ніг. Шарлю здавалось, що Емму давить якийсь надмірний тягар, якась величезна вага.

Церковні дзигарі вибили дві години. За вікном чувся плюскіт річки, що текла в темряві попід терасою. Вряди-годи голосно сяквся абат Бурнізьєн та Оме скрипів пером по паперу.

— Друже мій,— озвався він до Шарля.— Вам краще піти; це видовище крає вам серце.

Коли Шарль вийшов, аптекар і кюре відновили суперечку.

— Почитайте Вольтера! — говорив Оме.— Почитайте Гольбаха, почитайте «Енциклопедію».

— Почитайте «Листи португальських євреїв!» — казав абат.— Почитайте «Суть християнства», твір Нікола, колишнього судового службовця!

Суперечники гарячкували, розчервонілись, кричали обидва враз і не слухали один одного; Бурнізьєн обурювався з такого зухвальства, Оме дивувався з такого туподумства; ще трохи, й вони вже почали б лаятися, коли це знову з'явився Шарль. Його тягло сюди, мов якимись чарами, і він раз у раз підіймався сходами нагору.

Щоб краще бачити, він ставав навпроти Емми й забувався в цьому спогляданні; воно було таке глибоке, що поглинало всякий біль.

Він пригадував оповідання про каталепсію, про чуда магнетизму і думав, що, можливо, досить тільки захотіти з нелюдським напруженням волі, і йому пощастить воскресити її. Якось раз він навіть схилився до неї і тихенько покликав: «Еммо! Еммо!» Тільки полум'я свічок сколихнулось на стіні від його важкого дихання.

Над ранок приїхала пані Боварі-мати; Шарль обняв її і знову розридався, як дитина. Вона спробувала слідом за аптекарем зробити йому деякі зауваження відносно надмірних витрат на похорон. Він так розсердився, що вона зразу ж замовкла і навіть зголосилася негайно поїхати в місто і замовити все необхідне.

До вечора Шарль залишався один; Берту відвели до пані Оме. Фелісите сиділа нагорі з тіткою Лефрансуа.

Увечері Шарль приймав візити. Він підводився відвідувачам назустріч, мовчки тиснув їм руки, потім гість підсаджувався до інших, що вже сиділи півколом біля каміна. Сиділи, понуривши голови й поклавши ногу на ногу, час від часу глибоко зітхали; всі страшенно нудились, але кожен намагався пересидіти іншого.

О дев'ятій годині знов прийшов Оме (протягом цих двох днів він увесь час снував сюди й туди через площу) і приніс із собою запас камфори, ладану й ароматичних трав. Крім того, він захопив цілу банку хлору, щоб знищити міазми. Тим часом служниця, тітка Лефрансуа і стара Боварі поралися коло Емми, опоряджуючи її; вони саме опускали довгу цупку вуаль, що прикрила її аж до атласних черевичків.

Фелісите хлипала:

— Ох, бідна моя пані! Бідна моя пані.

— Гляньте, — зітхаючи, говорила трактирниця, — яка вона й досі гарна. От так і здається, що зараз візьме та й устане...

І всі три нахилились й заходились надівати вінок.

Для цього треба було трохи підвести їй голову, і з рота в мертвої бухнула цівка чорної рідини, мов блювота.

— Сукню, сукню глядіть! Господи! — закричала пані Лефрансуа. — А ви б хоч допомогли нам, — звернулась вона до аптекаря. — Чи, може, боїтесь?

— Боюсь? — здвигнув плечима Оме. — Чого б це я боявся? І не такого набачився в лікарні, коли вчився на фармацевта! В анатомічному театрі ми варили пунш. Небуття не страшить філософа; і, знаєте, я вже якось казав, що маю намір відписати свого трупа у клініку, щоб і після смерті прислужитись науці.

Прийшов кюре і спитав, як себе почуває пан Боварі; вислухавши відповідь аптекаря, він додав:

— Бачите, він іще не відійшов після удару.

Тоді Оме сказав, що абатові можна позаздрити — він ніколи не наражається на небезпеку втратити дорогу подругу життя. З цього приводу розгорілась суперечка про безженність духовенства.

— Справа в тому, — сказав аптекар, — що для мужчини обходитись без жінки протиприродно! З історії відомі злочини, які...

— А бодай його!.. — вигукнув священик. — А як же ви хочете, щоб жонатий чоловік зберігав, приміром, таємницю сповіді?

Оме став нападати на сповідь. Бурнізьєн захищав її; він твердив, що сповідь веде до морального відродження, і розповів кілька історій про злодіїв, які після сповіді ставали враз чесними людьми. Бувало, що у військових, які наближались до сповідальні, спадала раптом полуда з очей. От у Фрайбурзі був один священик...

Співбесідник його вже куняв. Незабаром Бурнізьєнові стало душно в застоїній атмосфері кімнати, і він розчинив вікно; це розбудило аптекаря.

— Чи не бажаєте захити? — підніс абат йому табакерку. — Візьміть одну понюшку, це розганяє сон.

Десь далеко протягло заводив собака.

— Чуєте, як вие? — сказав аптекар.

— То, кажуть, на покійника, — відповів священик. — От бджоли, ті також: коли хтось помре, вони вилітають із вуликів.

Оме не став розбивати цих забобонів, бо вже знову задрімав.

Отець Бурнізьєн виявився витривалішим за нього і ще деякий час беззвучно ворухив губами; потім і в нього

непомітно схилилась голова, він упустив додолу свого грубого чорного молитовника й захропів.

Так сиділи вони один проти одного, повипинавши животи, обидва надуті, нахмурені; нарешті після всіх тих суперечок піддалися вони тій самій людській слабості; обидва були нерухомі, як і покійниця, над якою вони сиділи; вона теж, здавалось, заснула.

Увійшов Шарль — він не розбудив їх. Востаннє хотів надивитись на неї, попрощатися.

Ароматичні трави ще курились, і сизі хвилі диму зливалися біля вікон з нічною млою, що заповзала в кімнату. Де-не-де мерехтіли на небі зорі; ніч була тепла.

Воскові окапини спливали на простирала буйними сльозами. Шарль дивився на свічки, і в його стомлених очах миготіли відблиски жовтавого полум'я.

Муарові переливи леліли на білій, мов місячне світло, атласній сукні. Емма щезала під ними, і Шарлю ввижалося, ніби вона випромінюється сама з себе, розливається у всьому оточенні, ховається в ньому, — у тиші, в темряві, у подуві вітру, в вологих випарах землі.

Або раптом він бачив її в саду в Тості, на лавці під терновим живоplotом, чи на руанських вулицях, чи на порозі рідного дому, у дворі ферми Берто. Він чув веселий регіт парубків, що танцювали під яблунею. Кімната була сповнена ароматом її волосся, її сукня шаруділа у нього в руках, ніби сипала іскри. І то ж була все вона, вона!

Довго згадувались йому всі колишні радощі, її пози, її рухи, її голос. Безнадійні жалі сплескували в душі безперервно, безустанно, мов хвилі прибою.

Зненацька в ньому ворухнулась якась страшна цікавість: увесь здригаючись, він обережно підняв кінчиками пальців покривало. І зразу з грудей йому вихопився крик жаху, від якого прокинулись абат з аптекарем. Вони повели його вниз, до їдальні.

Скоро прийшла Фелісите і сказала, що він просить пасмо Емминого волосся.

— Відріжте! — відповів Оме.

Але служниця не наважувалась; тоді він узяв ножиці й підійшов до покійниці сам. Руки в нього тремтіли, і він у кількох місцях проколов шкіру на скронях; кінець кінцем він перемиг хвилювання і чикнув двічі чи тричі, де прийшлося, так що в прекрасних кучерях Емми лишилися білі прослідки.

Потім аптекар і кюре знову повернулись до своїх занять, але час від часу обидва засинали і, прокинувшись, обопільно звинувачували один одного. Отець Бурнізьєн кропив кімнату свяченою водою, а Оме посипав підлогу хлором.

Фелісіте завбачливо залишила для них на комоді пляшку горілки, кружало сиру і чималу булку. Годині о четвортій аптекар не витримав і зітхнув:

— Йй-богу, я б не відмовився підживитись!

Священика не треба було довго вмовляти; він пішов, відправив обідню і незабаром повернувся; потім вони випили й закусили, злегка посміхаючись, самі не знаючи чому: їх опанували ті незрозумілі веселощі, які часто охоплюють нас після довгого сумування; а перехиливши останню чарочку, священик сказав аптекареві, поплескуючи його по плечу:

— А ми таки з вами колись порозуміємось!

Унизу, в передпокої, вони зустріли робітників. Шарлеві довелося мучитись дві години, слухаючи стукотіння молотка по дошках. Потім Емму поклали в дубову труну, а цю труну вставили в дві інші. Остання, свинцева, виявилась занадто просторою, і проміжки довелось запхати вовною з матраца. Нарешті, коли всі три труни були приладжені, поцвяховані й залютовані, — покійницю виставили біля входу. Двері розчинили навстіж, і почали сходитись йонвільці.

Приїхав дядько Руо. Загледівши чорну драпіровку біля вхідних дверей, він упав на площі непритомний.

Х

Руо одержав аптекаревого листа лише через півтора дні після нещастя; шануючи батьківську чутливість, пан Оме склав листа таким чином, що неможливо було зрозуміти, що, власне, сталося.

Спочатку старий упав, ніби вражений громом. Потім він вирішив, що вона ще жива. А може, й померла... Тоді він нап'яв на себе блузу, схопив шапку, причепив до черевика острогу і поскакав чимдуж до Йонвіля; всю дорогу він важко дихав, терзаючись тривогою і страхом. Один раз йому навіть довелося злізти з коня. Він нічого не бачив навкруги, йому причувалися якісь голоси, він боявся, що збожеволіє.

Зайнялося на світ. Він побачив трьох чорних курок, що спали на дереві, і аж здригнувся від цієї зловісної прикмети. Тут він дав пресвятій діві зарік пожертвувати на церкву три ризи і пройти босоніж від кладовища Берто аж до Вассонвільської каплиці.

Він доїхав до Маромми і ще на скаку почав голосно гукати трактирних слуг, потім виважив двері плечем, схопив мішок вівса, вилив у ясла пляшку солодкого сидру, знову скочив на свою конячину й погнав її так, що в неї з-під копит аж іскри сипались.

Він заспокоював себе думкою, що Емму, напевне, врятують. Лікарі вже якось дадуть собі раду, на те вони й лікарі! Він пригадував усякі випадки чудесних зцілень, про які йому будь-коли доводилось чувати.

Потім Емма стала уявлятися йому мертвою. Ось лежить вона навznak — тут, перед ним, на самому шляху. Він смикав за повід, і видиво зникало.

В Кенкампуа, щоб трохи додати собі духу, він випив аж три чашки кави.

Він уже подумав, що, може, той, хто писав, переплутав прізвище. Став шукати в кишені листа, намацав його, але побоявся подивитись.

А то йому спало на думку, що це, може, просто жарт: хтось зозла вигадав це під п'яну руч; адже, якби Емма померла, це було б скрізь відомо. Але ні, природа навкруги мала звичайний вигляд: голубіло небо, шуміли дерева, пройшла отара овець. Ось показався вже і Йонвіль. Старий влетів у містечко, пригнувшись на сідлі і щосили шмагаючи коня, аж кров капала з підпруги.

Отямившись, Руо увесь в сльозах кинувся в обійми Боварі.

— Моя дочка! Емма! Дитина моя! Що сталося?..

А той відповів ридаючи:

— Не знаю... Не знаю... Це гнів господній...

Аптекарь розвів їх.

— Всі ці жахливі подробиці ні до чого. Я потім сам розповім усе панові Руо. Дивіться, люди вже йдуть. Більше гідності, ну ж бо! Більше філософського спокою!

Бідолаха Боварі теж силкувався здаватися мужнім і проказав кілька разів:

— Так, так... Більше мужності!

— Ну що ж, — закричав старий. — Буду кріпитися, грім би його побив! Я проведу її до кінця.

Ударили в дзвони. Все було готове. Пора рушати.

Сидячи в церкві один біля одного, тесть і зять дивилися, як повз них, гугнявлячи, ходили взад і вперед троє причетників. Надсадним басом ревів серпент. Тоненьким голоском співав отець Бурнізьєн у повному облаченні; він уклонявся перед дарохранильніцею, здіймав руки догори, простирав їх. Лестібудуа ходив по церкві зі своїм чорним жезлом; коло аналою стояла труна, оточена чотирма рядами свічок. Шарлю все хотілося встати й погадати їх.

Проте він силкувався викликати в собі побожний настрій, віддатись надії на прийдешнє життя, де він знову побачиться з нею. Він уявляв, що вона поїхала кудись у далеку дорогу, давно вже поїхала. Але зразу ж він згадував, що вона лежить ось тут, що всьому кінець, що її винесуть і закопають у землю, і його охоплювала дика, похмура, одчайдушна лють. Часом йому здавалось, що він уже нічого не відчуває, і він утішався цими відпливами туги, докоряючи собі разом з тим, що він такий нікчема.

Почувся короткий стукіт, наче хтось розмірено цокав по кахлях підлоги обкованою палкою. Стукіт той долинав із глибини церкви і раптом обірвався в бічному приділі. Чоловік у грубій темно-рудій куртці через силу став навколішки. То був Іполит, конюх із «Золотого лева»; він причепив ради такої okazji нову ногу.

Один із причетників почав обходити всю церкву, збираючи пожертви; важкі монети брязкали одна по одній на срібне блюдо.

— Та швидше вже! Сил моїх більше немає! — крикнув Боварі, з гнівом кидаючи йому п'ятифранковика.

Причетник подякував йому низьким поклоном.

Знову співали, ставали навколішки, підводились, — без кінця і краю... Шарлю прийшло на пам'ять, як вони одного разу пішли з Еммою до обідні і сиділи з другого боку, праворуч під стіною. Знову задзвонили дзвони. Навкруги шумно засовали лавками. Носії підсунули під труну три поперечки, і народ висипав із церкви.

Тоді у дверях аптеки з'явився Жюстен. І зразу ж, увесь блідий, похитуючись, пішов назад у приміщення.

Обивателі дивилися з вікон на похорон. Попереду всіх, напружено випроставшись, ішов Шарль. Він намагався бадьоритися, і кивав головою людям, що, виходячи з дверей і провулків, приєднувались до процесії.

Шість носіїв — по три з кожного боку — ішли помалу і вже трохи засапалися. Священик, причетники і двоє

хлопчиків-хористів виспівували «De profundis»¹, і їхні голоси лунали над полями, наростаючи і спадаючи, як хвилі. Часом процесія ховалась за поворотом дороги, але високе срібне розп'яття весь час майоріло між деревами.

Жінки йшли в чорних накидках з опущеними відлогами; в руках вони несли запалені свічки, і Шарлю ставало млосно від цих нескінченних молитов і вогнів, від нудкого запаху воску й сутан. Повівав свіжий вітерець, врунилися жито й рапс, обабіч дороги на колючих живоплотах блищали краплини роси. Усе навколо повнилось різними веселими звуками: торохтів віддалік польовою колією віз, кукурікав півень, тупотіло копитами лоша, вибрикуючи під яблунею. У ясного небі де-не-де рожевіли прозорі хмарки, над очеретяними покрівлями курився вихлястий синюватий димок, Шарль впізнавав оселі. Йому згадувались інші ранки, подібні до сьогоднішнього, коли він, відвідавши хворих, виходив із цих дворів і вертався до Емми.

Час від часу чорне сукно з білими зірками трохи підіймалося од вітру й відслоняло труну. Втомлені носії притишували ходу, і труна посувалась ривками, ніби човен, що гойдався на хвилях.

Ось уже й прийшли.

Чоловіки провели покійницю до самого кінця спуску, де на моріжку була викопана могила.

Всі з'юрмилися кругом; священник проказував молитви, а червона глина по краях без шурхоту осипалася потроху в яму.

Приладнали чотири вірьовки і стали опускати труну. Шарль дивився, як вона опускається глибше й глибше.

Нарешті почувся глухий стук; вірьовки зі скрипом піднялися нагору. Тоді Бурнізбен взяв лопату, яку подав йому Лестібудуа; кроплячи могилу правою рукою, він лівою захопив на лопату чималу грудку землі і з силою кинув її в яму; дрібні камінці, ударившись об віко труни, видобули з нього той жахливий звук, що видається нам відлунком вічності.

Священник передав кропило сусідові — то був якраз пан Оме. Аптекарь повагом махнув кропилом і передав його Шарлю; той загруз по коліна в пухкій землі, кидав її жменями в могилу й кричав: «Прощай!» Посилаючи рукою цілунки, він тягнувся до ями, щоб і його засипали разом з нею.

¹ «З глибини» — псалом (латин.).

Його відвели, і незабаром він заспокоївся, — може, він, як і всі інші, підсвідомо радів, що, нарешті, все скінчилося.

Старий Руо, вернувшись додому, спокійно закурив люльку; Оме в душі засуджував його за цей непристойний вчинок. Він відзначив також, що пан Біне не прийшов зовсім на похорон, що мер «ушився» зразу ж після панахиди, а Теодор, служник нотаріуса, з'явився в синьому фракі — «наче не міг знайти чорного, раз так уже заведено, чорт би його взяв!». Переходячи від одного гурту йонвільців до другого, він з усіма ділився своїми спостереженнями. Всі оплакували смерть Емми, особливо Лере, який не посоромився прийти на похорон.

— Бідна дамочка! Яке нещастя чоловікові!

А аптекар підхоплював:

— Знаєте, якби не я, то він би хтозна-що собі заподіяв!

— Така люб'язна пані! Подумати тільки, ще в суботу вона заходила до мене в крамницю!

— Шкода, що я не мав часу, — сказав Оме, — а то б я підготував хоч невеличку промову, щоб ушанувати її прах.

Повернувшись додому, Шарль роздягнувся, а старий Руо знову перебрався в свою синю блузу. Вона була новісінька, але по дорозі старий багато разів витирав очі рукавами; вони полиняли й засинили йому обличчя, а на припорошеній матерії знати було патьоки від сліз.

З ними була пані Боварі-мати. Всі троє мовчали. Нарешті старий зітхнув:

— Пам'ятаєш, синку, як я приїхав до тебе в Тост, коли в тебе померла перша жінка. Я тоді потішав тебе, де й слова ті брались, а ось тепер... — Важке зітхання високо підняло його груди. Він казав далі: — А тепер, бачиш, все увірвалось... Поховав я жінку... Поховав і сина... Поховав і дочку сьогодні!

Він хотів зараз же повернутись у Берто — тут йому спання не буде. Він навіть відмовився подивитись на внучку.

— Ні, ні, тільки важче на душі стане... А ти вже її міцно поцілуй! Прощай! Хороший ти чоловік! А ще, — додав він, ляснувши себе по нозі, — про це я ніколи не забуду. Не бійся, гиндичку посилатиму справно!

Але, виїхавши на узвиштя, він обернувся, як колись по дорозі в Сен-Віктор, розстаючися з дочкою. Вікна будинків палали від скісного проміння сонця, що червоно

сідало за лугом. Старий приклав руку дашком і побачив на обрії садову огорожу, за якою тут і там між білим камінням чорними букетами вимальовувались дерева. Потім потрюхикав помаленьку: конячка в нього шкандибала.

А Шарль із матір'ю, незважаючи на втому, сиділи й гомоніли до пізнього вечора. Вони говорили про минуле й майбутнє. Тепер вона переїде в Йонвіль, вестиме господарство, і вони ніколи не розлучаться. Мати була запобіглива й ласкава; вона раділа в душі, що до неї знов, після довгорічної перерви, повертається синова любов. Пробила північ. Містечко було тихе, як завжди, а Шарль не міг заснути і все думав про Емму.

Родольф, який знічев'я цілий день блукав у лісі, спокійно спав у своєму замку; спав у себе в Руані й Леон.

Але, крім Шарля, ще хтось не спав цієї ночі.

Над могилою, під ялинами, стояв навколішки хлопець і плакав; груди йому розривались від ридань, він задихався в пільмі під тягарем безмірного жалю, ніжнього, як місяць, і незглибимого, як ніч. Раптом скрипнула хвіртка. То був Лестібудуа; він прийшов забрати покинуту вранці лопату. Хлопець швидко переліз через мур, та Лестібудуа впізнав Жюстена; тепер він знав, хто краде в нього картоплю.

XI

Другого дня Шарль послав по дівчинку. Вона спитала, де мама. Їй відповіли, що мама поїхала, що вона вернеться й привезе їй цяцьок. Берта ще кілька разів згадувала про неї, а потім потроху забула. Її дитячі веселощі краяли батькові серце, а йому ж іще доводилось вислухувати нестерпні втішання аптекаря.

Невдовзі знову почалися грошові неприємності — пан Лере знов підцьковував свого приятеля Венсара. Шарль заліз у страшні борги: він ні за що в світі не згоджувався продати хоч що-небудь із Емминих речей. Це надзвичайно дратувало матір. Але він розгнівався на неї ще дужче; він зовсім не той став. Вона поїхала.

Тоді всі почали *гріти руки*. Мадемуазель Ламперер правила плату за шість місяців, хоч Емма (незважаючи на розписку, яку показувала чоловікові) не взяла в неї жодного уроку — так між ними було домовлено; бібліотекар вимагав абонементної плати за три роки; тітка

Ролле — грошей за те, що віднесла двадцять листів. А коли Шарль спитав, які листи, у неї стало делікатності відповіді:

— А хто зна які? У неї були якісь свої справи.

Виплачуючи кожен борг, Шарль думав, що це вже останній. Але де й бралися все нові й нові.

Він звернувся до пацієнтів, щоб вони заплатили за колишні візити. Йому показали листи, що їх посилала дружина. Довелося просити пробачення.

Фелісите носила тепер панині сукні — не всі, правда, деякі Шарль залишив собі; він замикався в гардеробній і розглядав їх. Служниця була майже одного зросту з Еммою, і часто Шарль, побачивши її ззаду, піддавався ілюзії і вигукував:

— О! Не йди, не йди!

Але на зелену неділю Фелісите утекла з Йонвіля з Теодором, причому вкрала всі сукні, які ще залишались.

Якраз у цей час вдова Дюпюї мала честь сповістити пана Боварі про «одруження сина свого, нотаріуса міста Івето, пана Леона Дюпюї, з мадемуазель Леокадією Лебеф із Бондвіля». Шарль відповів вітальним листом, у якому, між іншим, була така фраза:

«Яка щаслива була б моя бідна дружина!»

Одного дня, тиняючись знічев'я по дому, він піднявся на горище і там наступив пантофлею на зібганий шматок тонкого паперу. Він розгорнув його й прочитав: «Мужайтесь, Еммо! Мужайтесь! Я не хочу бути нещастям вашого життя». То був лист від Родольфа, — він упав був за ящики і застряв там, а тепер вітер із слухового вікна пригнав його до дверей. Нерухомих, заціпенілий, Шарль заляк на тому самому місці, де колись бажала собі смерті Емма, розпачлива, ще блідша за нього. Нарешті внизу другої сторінки він добачив маленьку літеру Р. Хто ж то такий? Він пригадав, як колись учавцав до них Родольф, як він раптом зник, як зніяковіло дивився він пізніше на нього при двох чи трьох випадкових зустрічах. Але шанобливий тон листа ввів Шарля в оману.

«Може, в них була платонічна любов», — подумав він.

Шарль взагалі не належав до тих людей, які дошуковують суті подій; він відступав перед доказами, і його невиразні ревності губились у безмежній тузі.

«Всі мусили обожнювати її, — думав він. — Усі чоловіки, безперечно, жадали її». І від цього вона почала

здаватись йому ще прекраснішою; тепер він відчував до неї необориму, шалену жагу, вона роз'ятрювала його жалі і не мала меж, бо була невтоленна.

Для того, щоб їй подобатись — ніби вона ще була жива! — він перейняв її смаки, її погляди. Він купив лаковані черевики, став носити білі краватки. Тепер він напахчував парфумами вуса і підписував, як Емма, векселі. Вона розбещувала його з могили.

Довелося потроху розпродати все срібло, а потім усі меблі з вітальні. Усі кімнати оголились; але спочивальня залишалась недоторканною. Шарль заходив туди після обіду. Ставив коло каміна круглого столика і підсував їй крісло, сам сідав навпроти. Горіла свічка в золоченому канделябрі. Біля нього гралася Берта, розфарбовувала малюнки.

Бідолашньому вдівцеві жаль було дивитись на дитину — вона була погано вдягнена, черевички без шнурків, у блузці порвані аж до пояса пройми, — служниця зовсім не дбала про неї. Але дівчинка була така тиха, така лагідна, її голівонька так граціозно схилялася, ронячи на рожеві щічки біляві пасма пухнастого волосся, що він відчував безмірну насолоду, втіху, змішану з гіркотою — так терпке вино відгонить смолою. Він лагодив їй іграшки, вирізував паяців із картону, зашивав розпорені животи її ляльок. І раптом погляд його падав ненароком на несесер, на стрічку, що валялася долі, на шпильку, що застрягла в щілині стола, і він поринав у мрії і ставав таким смутним, що й дівчинка починала журитись.

Тепер до них ніхто не заходив. Жюстен утік у Руан і найнявся там до бакалійника, а аптекареві діти бували у Берти дедалі рідше. Пан Оме враховував різницю в їх суспільному становищі і зовсім не був зацікавлений у підтриманні колишніх дружніх стосунків.

Сліпий, якого він так і не вилікував своєю маззю, знову блукав попід горою, де росте Гійомський ліс, і так багато розповідав переїжджим про невдалу спробу аптекаря, що тепер Оме, їдучи до міста, ховався від нього за занавісками «Ластівки». Він зненавидів каліку. Щоб підтримати свою репутацію, він бажав за всяку ціну здихатись його і повів проти нього цілу приховану кампанію, в якій до кінця виказав усю глибину свого розуму і всю підступність своєї пихи. Протягом півроку в «Руанському маяку» можна було часто натрапити на такі дописи:

«Всі подорожні, що їдуть у родючі долини Пікардії, помічали, звичайно, на пагорбі, вкритому Гійомським лісом, нещасного каліку з жахливими виразками на обличчі. Він чіпляється до вас, надокучає вам і стягує з переїжджих справжній податок. Невже ми й досі ще не вийшли з жахливих часів середньовіччя, коли волоцюгам вільно було поширювати в публічних місцях занесені з хрестових походів проказу й золотуху?»

Або такі:

«Незважаючи на закони проти бродяжництва, околиці наших найбільших міст і досі кишать ватагами жебраків. Деякі з них блукають поодиночі, — і вони, можливо, ще небезпечніші за інших. Куди ж дивляться наші єдили?»

Іноді Оме вигадував пригоди:

«Учора біля пагорба, де Гійомський ліс, налякані коні...» Далі йшла розповідь про нещасний випадок, спричинений сліпим.

Він домігся того, що бідолаху заарештували. Але потім його випустили. Сліпий знову взявся за своє, та й Оме затявся; розгорілася боротьба, з якої Оме вийшов переможцем. Його ворога засудили на довічне ув'язнення в богадільні.

Цей успіх окрилив аптекаря. Відтоді аби де переїхали собаку, аби де згоріла клуня, аби де побили жінку, — Оме негайно сповіщав про все публіку, керований, як завжди, любов'ю до прогресу і ненавистю до попівщини. Він проводив паралель між початковими школами і орденом братів-ігнорантів — і порівняння було не на користь останнього; з приводу кожних ста франків, пожертвуваних на церкву, він нагадував про Варфоломійську ніч; він викривав усякі зловживання; він «метав отруйні стріли» (йому дуже подобався цей вислів). Оме вів підкопи; він ставав небезпечним.

Але цього було йому мало — він задихався в тісних рамках журналістики. Ні, треба написати книгу, справжній твір! І він скомпонував «Загальну статистику Йонвільського кантону з додатком кліматологічних спостережень», а статистика привела його до філософії. Він захопився вивченням великих проблем: соціальне питання, поширення моралі серед бідних класів, рибне господарство, каучук, залізниця тощо. Дійшло до того, що він почав соромитись своєї буржуазності. Він козиряв *артистичними манерами*, почав курити. Для своєї

вітальні він придбав дві «шикарні» статуетки в стилі Помпадур.

Але він не забував і своєї аптеки. Навпаки, він пильно стежив за всіма винаходами фармацевтики. Повз його увагу не пройшло зростання виробництва шоколаду. Він перший запровадив у департаменті Нижньої Сени «шо-ка» і «реваленцію». Він був гарячим ентузіастом гідроелектричних поясів Пульвермахера; він сам носив такі пояси, і коли увечері знімав свого фланелевого жилета, пані Оме аж умлівала, дивлячись на золоту спіраль, що сповивала його; у неї зростала любов і пошана до цього чоловіка, що був споряджений, як скіф, і пишній, як маг.

Йому спадали на думку чудові проекти пам'ятника на Емминій могилі. Спочатку він запропонував уламок колони з драпуванням, потім піраміду, потім храм Вести — таку собі ротонду... або й купу руїн. Ні в одному з тих проектів Оме не забував про плакучу вербу, яку він вважав єдино можливим символом журби.

Він з'їздив разом із Шарлем до Руана подивитися в майстерні пам'ятники. З ними пішов один художник, приятель Бріду, на прізвище Вофріляр, який дуже любив каламбурити. Вивчивши до сотні ескізів, замовивши кошторис і з'їздивши до Руана ще раз, Шарль кінець кінцем спинився на мавзолеї, на якому з обох боків мали бути зображені «генії з опущеним факелом».

Щодо епітафії, то Оме не знав нічого прекраснішого, ніж «*Sta, viator!...*»¹. Але на цьому він зав'яз. Довго напружував свою уяву, повторюючи безліч разів: «*Sta, viator!...*» Нарешті вигадав: «*Amabilem conjugem calcas!*»² — і це було прийнято.

Дивна річ! Боварі не переставав думати про Емму, а проте забував її. Він впадав у розпач, відчуваючи, що образ її ніби тікав кудись, хоч як він силкувався чіплятися за нього пам'яттю. Але й досі вона снилася йому щоночі. І завжди однаково: він підходив до неї, але, як тільки хотів обійняти, вона розсипалася прахом у нього в руках.

Якось він цілий тиждень поспіль ходив по вечорах до церкви. Отець Бурнізьєн навіть заглянув до нього кілька разів, але потім перестав заходити. Між іншим,

¹ Спинися, перехожий! (Латин.)

² Ти топчеш любов дружину! (Латин.)

цей старий, як говорив Оме, ставав дедалі більш нетерпимим і фанатичним; він метав громи і блискавки проти духу сучасності і, читаючи двічі на місяць проповідь, ніколи не забував розповісти про жахливе сконання Вольтера: всім-бо відомо, що цей безбожник, умираючи, пожирав власні екскременти.

Хоч як ощадно намагався жити Боварі, йому все не вдавалось розрахуватись із старими боргами. Лере відмовився переписати жоден вексель. Знову нависла загроза опису майна. Тоді він вдався до матері. Вона дозволила йому заставити її майно, але при цьому написала чимало прикрих слів про Емму; в нагороду за свою самопожертву вона просила в нього шаль, яку не встигла вкрати Фелісите. Шарль відмовив. Вони посварились.

Перший крок до примирення зробила мати: вона запропонувала взяти до себе дівчинку — їй веселіше буде з дитиною. Шарль погодився. Але в хвилину розлуки йому стало шкода відпускати дочку. Тоді настав цілковитий, остаточний розрив.

Поступово втрачаючи всі прихильності, він щодалі більше горнувся душею до дитини. Але Берта турбувала його: вона часто кашляла, на щічках у неї виступали червоні плями.

А навпроти тішилась життям здорова, весела родина аптекаря, якому доля усміхалася у всьому. Наполеон допомагав йому в лабораторії, Аталія вишивала йому феску, Ірма вирізувала кружки з паперу — покривати банки з варенням, а Франклін одним духом міг проказати вже напам'ять усю таблицю множення. Оме був найщасливіший із батьків, найблаженніший із смертних.

Так, та не так! Фармацевта гризло потаємне честолюбство: йому кортіло хреста. Підстав для нагороди було більш ніж досить: він, по-перше, відзначився безмежною відданістю під час епідемії холери; по-друге, надрукував — і то власним накладом — цілу низку суспільно-корисних праць, як-то... (і він посилався на свою статтю «Про сидр, його виготовлення й дію»; далі — на послані в Академію спостереження над деревною тлею; нарешті, на свій статистичний опус і навіть на дипломну роботу з фармації); не кажучи вже про те, що він числиться членом кількох учених товариств (фактично лише одного).

— Та що там! — аптекар робив несподіваний поворот. — Можна б і за те нагородити, що я брав енергійну участь у боротьбі з пожежами!

І ось Оме перейшов на бік влади. Під час виборів він зробив потай чималі послуги панові префектові. Словом, він продався, проституював себе. Він навіть звернувся до монарха з проханням, у якому благав «*вказати до нього справедливість*», називав його «нашим добрим королем» і порівнював із Генріхом IV.

Щоранку аптекар накидався на газету і шукав своє прізвище в списках нагороджених, але даремно. Нарешті він не витерпів і влаштував у себе в садку грядку у формі орденської зірки; від її верхнього краю йшли дві смужки трави, що нагадували стрічку. Він ходив круг тієї зірки, схрестивши руки, й розмірковував про бездарність уряду та людську невдячність.

Чи то з пошани до небіжчиці, чи то з особливої чутливості, яка не дозволяла йому квапитись у розшуках, Шарль досі не відмикав потайної шухляди палісандрового бюрка, за яким Емма звичайно писала. Та ось одного дня він, нарешті, сів перед ним, повернув ключа і натиснув пружину. Там лежали всі Леонові листи. Тепер не могло бути ніяких сумнівів! Він жадібно перечитав їх усі — з першого до останнього, обнишпорив усі закапелки, всі шафи й комоди, всі ящики, обстукав усі стіни; він хлипав, вив, лютував, був мов несамовитий. Нарешті він знайшов якусь коробку і проломив її каблучком, — йому відразу впав у око портрет Родольфа, що лежав між цілої купи любовних листів.

Сусіди здивувались його пригніченому стану. Він більше не виходив з дому, нікого не приймав, відмовлявся навіть іти до хворих. Тоді всі вирішили, що він *замикається і п'є*.

Коли ж, бувало, хтось цікавий зазирає через огорожу в садок, він бачив там здичавілого, неохайного, зарослого чоловіка, що ходив по доріжках і голосно плакав.

Влітку, надвечір, він брав із собою дівчинку і йшов із нею на кладовище. Вертались вони уночі, коли на площі було зовсім темно — світилося тільки віконце в Біне.

Але насолода, що їй давала йому скорбота, була неповна: йому ні з ким було поділитись нею, і часом він заходив до тітки Лефрансуа поговорити про неї. Проте трактирниця слухала його неухважно, у неї були свої клопоти: Лере відкрив-таки заїзд «Улюбленці комерції», а Івер, який мав славу ретельного виконавця різних доручень, вимагав надбавки до платні і загрожував, що перейде до «конкурента».

Одного дня Боварі подався на базар в Аргей продати коня, — останній засіб існування, — і зустрівся з Родольфом.

Побачивши один одного, обидва зблідли. Родольф, який після Емминої смерті обмежився тим, що прислав візитну картку, спочатку промимрив якісь пробачення, але потім осмілів і навіть набрався нахабства й запросив Шарля до шинку випити пляшку пива (було дуже жарко, надворі стояв серпень).

Родольф сидів проти Шарля, спершись ліктями на стіл, щось говорив і жував сигару, а Боварі, поринувши в задуму, дивився на це обличчя, яке подобалося їй. Йому здавалось, що він бачить у цій людині щось Емміне. То було якесь дивне відчуття; він хотів би бути цією людиною.

Родольф говорив про врожай, про худобу, про угноєння, запихаючи банальними фразами всі щілинки, крізь які міг би промкнутися бодай найменший натяк на минуле, але Шарль не слухав його. Родольф помітив це і став слідкувати по виразу обличчя за спогадами, які роїлися в голові Шарля. Лице в лікаря щодалі червоніло, ніздрі роздimalись, губи тремтіли. Шарль похмуро і люто блимнув на Родольфа; той аж замовк з переляку. Але незабаром на обличчя Боварі лягла знову смертельна втома.

— Я не серджусь на вас, — промовив він.

Родольф не сказав ні слова. А Шарль, обхопивши голову руками, повторяв глухим голосом, з покірним виразом нерозрадного горя:

— Ні, я на вас уже не серджусь!

І навіть додав — уперше і востаннє на віку — гучну фразу:

— У всьому винна доля.

Родольф, який сам скеровував цю долю, подумав, що Шарль надто добродушний для людини в його стані, навіть смішний, а може, трохи й огидний.

Другого дня Шарль пішов у альтанку і сів на лавочці. Крізь шпалеру винограду просіювалось сонячне проміння, листя мережило на піску свої тіні, духмянів жасмин, голубіло небо, над розквітлими лілеями бриніли жучки, і Шарль, немов підліток, умлівав від невиразної туги кохання, що переповнювала його стражденне серце.

О сьомій годині прийшла Берта кликати його на обід; вона не бачила батька з самого ранку.

Він сидів, притулившись головою до стіни; очі в нього були заплющені, рот роззявлений; в руках він затиснув довге пасмо чорного волосся.

— Татку, ну йди ж! — поклікала дівчинка.

І, думаючи, що батько жартує, тихенько штовхнула його, — він упав додолу. Шарль був неживий.

Через півтора дні приїхав викликаний аптекарем пан Каніве. Він зробив розтин трупа й не виявив нічого особливого.

Коли все було розпродано, залишилось двадцять франків і сімдесят п'ять сантимів, на які мадемуазель Боварі послали до бабусі. Стара померла того ж року; дядька Руо розбив параліч, а дівчину взяла до себе тітка. Вона живе дуже бідно і посилає Бертю заробляти на прядильну фабрику.

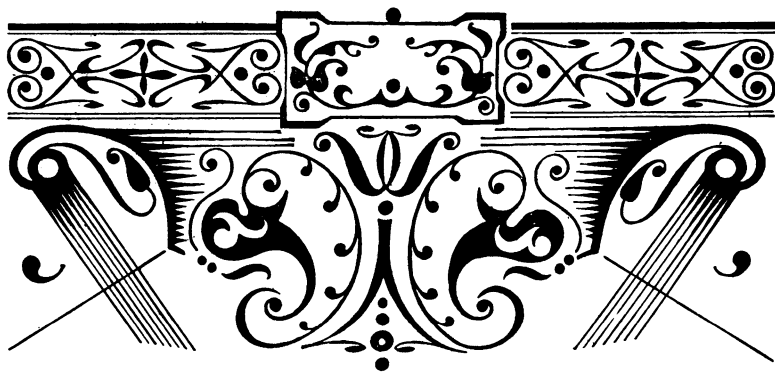
Після смерті Боварі в Йонвілі змінились три лікарі, але жоден не спромігся добитись успіхів — так забивав їх Оме. Клієнтура в нього величезна; начальство його не чіпає, а публіка ставиться прихильно.

Нещодавно його нагородили орденом Почесного леґіону.

I БЕНКЕТ

Діялось те в Мегарі, передмісті Карфагена, в Гамількарових садах.

Вояки, що ними Гамількар командував у Сіцилії, справляли собі гучний бенкет із нагоди роковин Ерікської битви, а що саме тоді вождя їхнього не було і зібралася їх велика сила, то їли й пили вони на повну волю.

Воєначальники, повзувані в бронзові котурни, розташувалися на середній алеї саду під пурпуровим наметом із золотими торочками; той намет простягався від стаєнних стін аж до першої тераси палацу; просте вояцтво розсипалось під деревами, де видніло багато плоскодахих будівель, — це були виночавильні, льохи, комори, пекарні, зброярні та обори для слонів, рови на хижого звіра і в'язниця для рабів.

Довкола пекарень росли смоковниці; сикоморовий гай тягнувся до зелених чагарників, де серед білих кім'яків бавовнику вилискували гранати; виноградні лози, обтяжені гронами, п'ялися до соснового гілля; під платанами цвіло поле троянд; то тут то там на лужках погойдувалися лілеї; стежки були посипані чорним піском, змішаним із кораловим порошком; а посередині, неначе подвійна колонада зелених обелісків, пролягала з краю в край кипарисова алея.

У глибині саду на широкому підмурку височів збудований із нумідійського мармуру в жовті цятки палац на чотири поверхи, що терасами зводились один над

одним. Із своїми широкими рівними сходами з чорного дерева, де в кутку кожного східця стояло по носовій частині здобутих у бою галер, із червоними дверима, що їх начетверо ділив чорний хрест, із мідною сіткою внизу, яка захищала його від скорпіонів, із позолоченими ґратами, що закривали верхні віконця, — палац у своїй похмурій пишноті здавався воякам таким самим урочистим і незбагненним, як і Гамількарове обличчя.

Велика рада призначила цей будинок для бенкету. Вояки, що вже видужували, вирушили на світанку з храму Ешмуна, де вони ночували, і пришкандибали сюди на милицях. Щохвилини приходили нові й нові. Вони невпинно ринули всіма стежками, як потоки, що стікаються в озеро. Поміж деревами метушилися перелякані напівголі раби-куховари; мекаючи, розбігалися з галявин газелі; сідало сонце, від пахощів лимонних дерев ще важчим ставало повітря, сповнене випарами спітнілої юрби.

Тут було всілякого люду: лігури, лузітанці, балеарці, негри і втікачі з Риму. Поруч із важкою дорійською говіркою чути було гуркітливі, немов бойові колісниці, звуки кельтських слів, а іонійські кінцівки стикалися з приголосними племен пустелі, пронизливими, як шакалячий крик. Грека можна було впізнати по тонкому стану, єгиптянина — по високих плечах, кантабра — по дебелих литках. Карійці гордовито помахували пір'ям своїх шоломів; каппадокійські лучники соком із трав понамальовували собі на тілі великі квіти; кілька лідійців, одягнених у жіноче вбрання, сідали до столу в пантофлях, із сережками в вухах. Інші задля свята понамазувалися кіновар'ю і скидалися на коралові статуї.

Вони попростягалися на подушках, їли, позгинавшись навкруг великих блюд, або, лежачи на животі, брали шматки м'яса й, зіпершись на лікті, поїдали його в спокійній позі лева, що жере свою здобич. Ті, хто приходив пізніше, стояли під деревами, дивилися на низькі столи, до половини закриті пурпуровими скатертями, і чекали на свою чергу.

Гамількарових кухонь було не досить, і рада прислала рабів, посуд, бенкетні ложа; посеред саду, ніби на бойовищі, коли спалюють мертвих, палали багаття, на яких смажились цілі бики. Разом із хлібинами, посипаними ганусом, лежали грубезні круги сиру, тяжчі від залізних дисків, а келихи, повні вина, і чаші, повні води, стояли поміж квітами в кошиках із золотого філіграну. У всіх

ссяли очі з радості, що нарешті можна буде наїстися досхочу; подекуди вже й пісень заводили.

Спершу їм подано на тарелях із червоної глини, оздоблених чорними малюнками, птиць у зеленій підливі, а тоді — черепашок усіх видів, які лиш водяться біля карфагенських берегів, юшок пшеничних, квасоляних та ячних і слимаків з тмином на бурштинових тарелях.

Потім понаставляювано всякого м'ясива: засмажених антилоп із рогами, павичів у пір'ї, цілих баранів, стушкованих в солодкому вині, окости верблюдиць та буйволів, їжаків у підливі з риб'ячих нутрощів, смажених цикад і маринованих ховрахів. У мисках із тамрапанського дерева плавали в шафрані великі шматки сала. Все те було залите розсолем, приправлене трюфелями та асафетидою. Купи плодів валилися на медові пироги; не забуто й тих маленьких, череватих, з рожевою шерстю песиків, що їх відгодовують маслиновими вичавками, — карфагенська страва, огидна іншим народам. Несподіваність нових страв збуджувала жадобу. Галли з довгим волоссям, зв'язаним на тім'ї, виривали один в одного кавуни та лимони і поїдали їх із лушпайками. Негри, зроду не бачивши лангуст, дряпали собі обличчя їхніми червоними клешнями. Греки, голені, біліші за мрамур, кидали назад себе недоїдки зі своїх тарілок, а бруттіумські пастухи у вовчих шкурах мовчки їли, уткнувшись у миски.

Западала ніч. Зняли намета в кипарисовій алеї і принесли смолоскипи. Тремтливе полум'я нафти, що горіла в порфірових вазах, сполохало на кедрових верхів'ях мавп, присвячених Місяцеві. Їхнє верещання вельми втішало вояків.

Довгасті відблиски полум'я тремтіли на мідних панцерах. Оздоблені самоцвітами таці грали всіма барвами. Опуклі дзеркальні вінця чаш множили побільшені відбитки речей. Збившись довкола них, вояки зачудовано дивилися на себе і, втішаючись, кривили обличчя. Вони перекидалися через столи дзигликами зі слонової кості та золотими лопатками. Хилили грецькі вина, що їх тримають у бурдюках, кампанські вина, цоналивані в амфори, кантабрійські вина, привезені в бочках, вина з ююби, з цинамону та лотоса. Вина того порозливано по землі, аж слизько було ходити; поміж деревами здіймався м'ясний дух та випари людського тіла. Чулося водночас і плямкання, і гамір, і співи, і брязкіт келихів, і хряск битих

на череп'я кампанських ваз, і мелодійний дзенькіт великого срібного блюда.

Що міцніше впивалися вояки, то більше їм згадувалося, який несправедливий до них Карфаген. Республіка, виснажена війною, дала зібратися в місті всім загонам, що повернулися з походу. Гіскон, який командував найманним військом, з обачності посилав їх невеличкими частинами, щоб полегшити розрахунки з ними, а рада сподівалася, що вони хоч би чимось та поступляться перед нею. І тепер її члени лихі були на найманців, бо не мали чим їм заплатити. Цей борг, та ще три тисячі двісті євбеїських талантів, що їх вимагав Лутацій, переплуталися в народній уяві, і Карфаген вважав найманців за таких самих ворогів, як і римлян. Вояки це розуміли, і їхнє обурення виливалося в погрозах та бешкетях. Нарешті вони запитали дозволу зібратися, щоб відсвяткувати одну зі своїх перемог, і партія миру погодилась на те, аби тільки помститися на Гамількарові, що так наполегливо стояв за війну. Війна скінчилася всупереч його волі, і він, зневірившись у Карфагені, передав командування найманцями Гісконові. Віддаючи палац Гамількара під вояцький бенкет, карфагенці перекладали на нього частку ненависті, що палала проти них. До того ж витрати на учту були величезні, і майже всі вони лягали на Гамількара.

Найманці, горді, що домоглися від Республіки вдовolenня своїх бажань, сподівались нарешті повернутися додому, везучи в каптурах плащів платню за свою кров. Та в п'яному чаду власні подвиги стали здаватися їм нечувано великими, а винагорода — надто мізерною. Вони хвалилися своїми ранами, розповідали про битви, про свої мандри та полювання в рідних землях. Вони вдавали крики диких звірів, показували їхні стрибки. А тоді почались огидні заклади; встромляли голови в амфори і пили, не одриваючись, ніби спрагли дромадери. Велетенський на зріст лузітанець, тримаючи на випростаних руках по чоловікові, обходив столи і пускав кризь ніздрі полум'я. Лакедемоняни, не знімаючи з себе панцерів, тяжко стрибали. Дехто крутив по-жіночому стегнами, роблячи непристойні рухи; інші роздягалися, щоб боротися серед чаш, ніби ті гладіатори; кілька греків танцювали навколо вази з намальованими на ній німфами, а негр барабанив бичачою кісткою по мідному щиту.

Раптом вони почули жалібний спів, голосний і ніжний; він то стихав, то знову здіймався в повітрі, бився, неначе крило пораненого птаха.

То були голоси рабів, замкнених в ергастулі. Вояки поскоплювалися й кинулись визволяти ув'язнених.

Вони вернулися, з криком ведучи перед себе в куряві чоловік із двадцять, що вирізнялися з-поміж найманців своїми блідими обличчями. Маленькі гостроверхі шапочки з чорної повсті покривали їхні виголені голови; всі були повзувані в дерев'яні сандалі; в'язні так голосно бряжчали кайданами, ніби то їхали колісниці.

Раби ввійшли в кипарисову алею і розсіялися в юрбі; їх взялися розпитувати. Один із них тримався трохи осторонь. Крізь подерту туніку світили його голі плечі, посмуговані довгими шрамами. Зіщулившись, він недовірливо позирав довкола і мружив засліплені смолоскипами очі. Коли ж упевнився, що ніхто з озброєних людей не має на нього зла, то глибоко зітхнув; він щось белькотав, сміявся крізь радісні сльози, що текли йому по обличчю; потім схопив за вушка повну чашу, підняв її догори простягненими руками, з яких звисали кайдани, звів до неба очі і промовив:

— Насамперед хвала тобі, визволителю Ваале-Ешмуне, кого на моїй батьківщині називають Ескулапом. І вам хвала, дури джерел, світла і гаїв! І вам, боги, що ховаєтесь у надрах гір та глибоких печерах! І вам, сильні мужи з блискучою зброєю, що принесли мені волю!

Потім він кинув чашу і розповів про себе. Звали його Спендієм. Карфагенці полонили його в Егінській битві. Говорячи по-грецькому, лігурійському та пунійському, він ще раз подякував найманцям; він цілував їм руки і, нарешті, привітав їх з бенкетом, дивуючись, що не бачить тут чаш Священного легіону. Ці чаші, що мали на кожній із шести золотих граней по смарагдовій виноградній лозі, належали воїнам, вербованим тільки з молодих патриційів щонайбільшого зросту. Пити з них було привілеєм, честю трохи не жрецькою; тому з усіх скарбів Республіки ніщо не вабило найманців так, як оті чаші. Через них вони ненавиділи легіон; дехто важив своїм життям задля невимовної втіхи напитися з тих посудин. Вояки зразу ж послали за чашами. Зберігалися вони в сиситів — купців, об'єднаних у громади, що спільно трапезували. Раби повернулися ні з чим. В цю пору всі члени сиситської громади спали.

— Розбудити їх! — звеліли найманці.

Посланці вернулися вдруге й сказали, що чаші замкнено в храмі.

— Відімкнути храм! — відповіли вояки.

А коли раби, тремтячи, призналися, що чаші в руках у начальника легіонерів Гіскона, здійнявся крик:

— Хай він їх принесе!

Незабаром у глибині саду з'явився Гіскон у супроводі воїнів Священного легіону. Широкий чорний плащ, прикріплений на голові до золотої митри, оздобленої коштовним камінням, оповивав усю його постать, спадаючи коневі до копит і здаля зливаючись із нічною темрявою. Виділа лише його біла борода, блискуча митра та потрійне намисто з великих синіх бляшок, що колихалося в нього на грудях.

Коли він наблизився, вояки зустріли його вітальними гукаками й закричали:

— Чаші! Чаші!

Він заявив, що вони своєю хоробрістю заслуговують такої честі. Юрба заревла з радості, плещучи в долоні. Він, мовляв, добре це знає, бо сам командував ними в боях і вернувся з останньою когортою на останній галері!

— Правда! Це правда! — закричали вояки.

Отже, говорив далі Гіскон, Республіка шанує їхній поділ на племена, їхні звичаї та вірування; вони вільні в Карфагені. Що ж до чаш Священного легіону, то це приватна власність.

Раптом один із галлів, що стояв коло Спендія, кинувся через столи до Гіскона і став погрожувати йому, розмахуючи двома голими мечами.

Начальник, не уриваючи своєї мови, ударив його по голові важкою палицею зі слонової кості; варвар упав. Галли заревли, і їхня лють, передавшись іншим, розбурхала ненависть легіонерів. Гіскон знизав плечима, бачивши, як вони побігли. Він збагнув, що відвага його була б марна проти цих знавіснілих хижих звірів. Краще помститися на них згодом, удавшись до хитрощів. Тому він подав знак своїм воякам і повільно поїхав геть. Потім уже, в брамі, повернувшись до найманців, гукнув їм, що вони ще пожалкують.

Бенкет відновився. Проте Гіскон міг вернутися й, оточивши передмістя, прилегле до останніх фортечних мурів, притиснути до них найманців і розчавити їх. Тож

вояки, хоч яка їх була сила, відчули себе самотніми; велике місто, що спало вниз, повите в темряву, раптом стало лякати їх своїм нагромадженням східців, високими чорними будинками та невиразними постатями богів, ще жорстокіших за цей люд. Далеко в гавані пливли над водою кілька сигнальних вогнів; в Хамоновому храмі світилося. Вояки згадали про Гамількара. Де він? Чому покинув їх, коли настав мир? Його незгоди з радою, видно, були тільки хитруванням, щоб їх погубити. Їхня непогамовна лють обернулася тепер проти Гамількара; вони проклинали його, запалюючи один одного своїм гнівом. У цю мить під платанами збилась юрба. Хотіли глянути на негра, що з застиглими очима, з витягнутою шиєю та піною на губах качався, б'ючись об землю. Хтось крикнув, що він отруєний. Кожному здалося, що його також отруєно. Накинулись на рабів; зчинився страшенний галас, і дух руйнування промчав над сп'янілими вояками. Вони сліпо крушили все довкола, нищили і вбивали; одні кидали в листя палаючі смолоскипи, інші, опершись ліктями на загороду для левів, вбивали їх стрілами, найодчайдушніші метнулися до слонів — вони хотіли пообтирати їм хоботи, гризти слонову кість.

Тим часом балеарські пращники, щоб зручніше було грабувати, обійшли ріг палацу, але наткнулися на високу огорожу з індійського очерету. Вони перерізали кинджалами ремінні скріпи й опинилися перед фасадом палацу, що виходив на Карфаген, у другому саду, з підстриженими деревами й кущами. Смуги білих квітів, ідучи одна за одною, креслили на блакитній землі довгі параболи, схожі на зоряні пасма. Від темних кущів лилися теплі медвяні пахощі. Стовбури дерев були пофарбовані кіновар'ю і скидалися на закривавлені колони. Посередині саду на дванадцятьох мідних підставках стояло по великій скляній кулі; в них миготіло червонясте світло, і вони нагадували велетенські зіниці, в яких ще жевріє життя. Вояки присвічували собі смолоскипами і спотикалися, підіймаючись глибоко перекопаним схилом.

Вони помітили невелике озерце, поділене на кілька басейнів стінками з синього каменю. Вода була така прозора, що полум'я смолоскипів тремтіло на самому дні, вкритому білою рінню та золотим пилом. На воді з'явилися бульбашки, всередині майнули іскристі цятки, і великі риби, пащі яких були оздоблені самоцвітами, випливали на поверхню.

Вояки з гучним реготом просунули пальці їм під зябри і понесли їх на столи.

Це були риби, які належали родові Барка. Походили вони від тих прадавніх менів, що вивели з містичного яйця богиню. Думка про вчинене блюзнірство ще більше захочувала найманців; вони швидко розпалили вогонь під мідними казанами і, втішаючись, дивилися, як чудові риби звиваються в окропі.

Юрба вояків збилася навколо вогню. Їхній страх минув. Вони знову взялися пити. Пахощі стікали з лобів і падали великими краплями на подрані туніки. Поспиравшись на столи, що, здавалося їм, гойдались, ніби кораблі на хвилях, вони дивилися круг себе посоловілими очима, пожираючи поглядом те, чого не могли забрати. Інші ходили по пурпурових скатертях між тарелями і трошили ногами дзиглики із слонової кості та тірський скляний посуд. Пісні мішалися з хрипом рабів, що конали серед побитих чаш. Вояки вимагали вина, м'яса, золота. Кричали, щоб їм привели жінок. Шаленіли в п'яній маячні, і слова сотні різних мов лунали в натовпі. Деякі, бачивши довкола пару, думали, що вони в лазні, інші дивилися на дерева, уявляли себе на полюванні й кидалися на своїх товаришів, ніби на диких звірів. Пожежа перекидалася від дерева до дерева, охоплювала весь сад, і високі громади верховіть, звідки валили білі клуби диму, скидалися на пробуджені вулкани. Гамір зростав. У темряві ревли поранені леви. Раптом засвітилося на верхній терасі палацу. Середні двері відчинились, і на порозі з'явилася жінка в чорній одежі; це була дочка самого Гамількара. Вона зійшла першими навскісними східцями, тоді другими, третіми, і спинилася на останній терасі, вгорі, на сходах, оздоблених носовими частинами галер. Непорушна, з похиленою головою, вона дивилася на вояків.

За нею, обабіч, стояли два довгі ряди блідих чоловіків у білому вбранні з червоними торочками, що спадали їм до ніг. Вони були без борід, без волосся й без брів. У руках, на яких блищали персні, вони тримали великі ліри й тонкими голосами хором співали гімн на честь карфагенського божества. Це були євнухи, жерці Танітиного храму, що їх Саламбо часто запрошувала до свого дому.

Нарешті вона зійшла по сходах, оздоблених галерами. Жерці ступали за нею. Вона ввійшла в кипарисову алею

і стиха простувала поміж столами воєначальників, що, повільно розступаючись, дивилися на неї.

Волосся її, припудрене фіолетовим порошком, було, за звичаєм ханаанських дівчат, укладене в формі башти, і від цього вона здавалася вищою. Разки перлів, підвішені до скронь, спадали до кутиків уст, рожевих, як напіврозкритий гранат. На грудях блищало коштовне каміння, мінливе, ніби луска мурени. Голі руки, оздоблені діамантами, виступали з туніки без рукавів; на її чорному тлі, неначе зорі, яскріли червоні квіти. Щоб ступати однаковими кроками, щиколотки були з'єднані золотим ланцюжком, а широкий темно-пурпуровий плащ, пошитий з невідомої тканини, тягся за нею і з кожним кроком здіймався, ніби широка хвиля.

Час від часу жерці брали на лірах тихі акорди, а в проміжках музики чувся дзенькіт ланцюжка і рівний стукіт папірусних сандаль.

Ніхто досі не знав Саламбо. Було тільки відомо, що вона живе самотно, віддавшись служінню богам. Вояки бачили її ночами на покрівлі палацу, вкляклу перед зорями серед миготіння запалених кадильних. Місяць додавав їй блідості, і ніби щось божественне оповивало її легким серпанком. Погляд, здавалося, блукав далеко, за межами земних просторів. Вона йшла, схиливши голову, і в правій руці тримала маленьку ліру з чорного дерева.

Чути було, як шептала:

— Мертві! Всі мертві! Вже не підпливете слухняно на мій голос, як бувало, коли я, сидючи на березі озера, кидала вам у рот кавунові зернята! Таємниця Таніти миготіла в глибині ваших очей, ясніших за бульбашки води на поверхні рік.

І вона почала кликати їх на імена, що були назвами місяців:

— Сіван! Таммуз! Елул! Тішрі! Шебар! О богине, змилуйся наді мною!

Вояки, не тямлячи її мови, збилися круг неї. Вони дивувалися з її вбрання; але вона оглянула всіх зляканим поглядом, втягла голову в плечі, розвела руки і повторила кілька разів:

— Що ви вчинили! Що ви вчинили! Таж мали собі на втіху і хліб, і всяке м'ясиво, й олію, і всі прянощі, що були в коморах. Я звеліла пригнати биків із Гекатомпіля, я послала мисливців у пустелю!

Її голос дужчав, лице зашарілося. Вона вела далі:

— Подумайте, де ви! В завойованому місті чи в палаці свого володаря? Та ще якого володаря! Суфета Гамількара, мого батька, служителя Ваалів! Це ж він відмовився видати Лутацієві вашу зброю, вкриту кров'ю його рабів! Чи знаєте ви в своїх краях кращого полководця, ніж він? Гляньте! Сходи палацу геть усі заставлені нашими трофеями! Чого спинились? Паліть його! Я заберу з собою духа-заступника нашого дому, мою чорну змію, що спить там, угорі, на лотосовому листі! Свисну, і вона поповзе за мною; а сяду на галеру — попливе серед спінених хвиль слідом мого судна.

Тонкі ніздрі дівчини тремтіли. Вона обламувала нігті об коштовне каміння на грудях. Очі її затьмарилися. Вона говорила далі:

— О бідолашний Карфагене! Безталанне місто! Нікому тебе оборонити! Нема вже в тебе колишніх сильних мужів, що вирушали за море будувати храми на чужих узбережжях. Усі країни працювали на тебе, і морські простори, зорані твоїми веслами, гойдали твоє жниво.

Тоді почала співати про діла Мелькарта, бога сідонського і прабатька своєї родини.

Розповіла про сходження на гори Ерсіфонські, про мандрівку до Тартеса та про війну проти Мазізабала, яку почали, щоб помститися за царицю змій:

— Він гнався в лісі за почварою з жіночим лицем, з хвостом, що звивався між сухим листям, ніби срібний струмок; і дістався до галявини, де жінки з драконячими хребтами збилися довкола великого вогнища і стояли на кінчиках своїх хвостів. Кривавий місяць палав, обведений блідим колом, і їхні багряні язики, роздвоєні, як рибальські ості, звиваючись, тяглись до самого полум'я.

Потім Саламбо, не зупиняючись, оповіла, як Мелькарт, перемігши Мазізабала, прибив до носа свого корабля його відтяту голову:

— За кожним сплеском хвиль вона поринала в піну, та сонце висушувало її; вона стала твердіша, ніж золото; однак очі не переставали плакати, і слюзи невпинно капали в воду.

Все те вона співала давньою ханаанською говіркою, незрозумілою варварам. Вони питали, що вона ото їм каже, грізними жестами супроводжуючи свою мову; постававши довкола неї на столи й на ложа, повилазивши на сикоморове гілля, найманці з роззявленими ротами й витягненими шиями силкувалися схопити на льоту ті

незрозумілі перекази, що перед їхньою уявою миготіли в імлі теогоній, ніби привиди в хмарах.

Тільки безбороді жерці розуміли Саламбо. Їхні зморшкуваті руки, звиснувши над струнами лір, дрижали і час від часу видобували з них скорботні акорди; а що були вони кволіші за старих жінок, то тремтіли й від містичного піднесення, і від страху перед вояками. Варвари не зважали на них; вони слухали спів дівчини.

Ніхто не приглядався до неї так пильно, як молодий нумідійський вождь, що сидів за столом воєначальників серед вояків свого племені. На його поясі було начеплено стільки стріл, що від них горбився широкий плащ, підв'язаний до скронь ремінною стьошкою. Тканина розвівалася на плечах, огортаючи сутінню його лице, на якому видніло саме тільки полум'я непорушних очей. На бенкет він попав несподівано, — батько вирядив його пожити в родині Барка за звичаєм тодішніх царів, що посиляли синів своїх у знатні сім'ї, підготовляючи таким способом шлюбні союзи; та проживши ось уже сім місяців у палаці, Нар-Гавас досі ще й разу не бачив Саламбо; сидючи навпочіпки, зіпершись бородою на ратища своїх дротиків, він дивився на неї, роздимаючи ніздрі, як леопард, що причаївся в бамбукових заростях.

По другий бік стола сидів велетенський на зріст лівієць з кучерявим коротко підстриженим чорним волоссям. На ньому була тільки вояцька куртка; її мідні нашивки роздирали пурпур ложа. Намисто із срібних півмісяців заплуталося у волоссі на грудях. Лице його було забризкане кров'ю. Спершись на лівий лікоть, він усміхався на весь рот.

Саламбо ввірвала священні гімни. Вона почала говорити всіма варварськими говірками, намагаючись чисто жіночою ласкою погамувати гнів вояків. До греків мовила по-грецькому, далі звернулася до лігурів, до кампанійців, до негрів; і кожен, слухаючи її, відчував у тому голосі чари рідної землі. Захоплена спогадами про карфагенську минувшину, вона тепер заспівала пісень про колишні битви з Римом. Вояки плескали в долоні. Блиск оголених мечів запалював її; вона кричала, простягала руки. Ліра впала; вона замовкла, притискаючи долоні до серця, примруживши повіки, — і стояла так якусь хвилину та впивалася хвилюванням вояків.

Лівієць Мато потягся до неї. Вона мимохіть наблизилась до нього і, вдячна за те захоплення, що збудила

в ньому, довгим струменем налила воякові в золотий келих вина, щоб тим примиритися з військом.

— Пий! — сказала вона.

Він узяв келиха і підніс його до губів, коли зненацька один із галлів — той, котрого поранив Гіскон, — ляснув його по плечу і, весело жартуючи, щось промовив рідною мовою. Спендій був поблизу і взявся тлумачити його слова.

— Кажи! — мовив Мато.

— Боги ласкаві до тебе, забагатієш. Коли ж весілля?

— Чиє весілля?

— Твоє! Бо в нас, — повів галл, — коли жінка частує вином вояка, це означає, що вона пропонує йому своє ложе.

Не встиг він докінчити, як Нар-Гавас раптом скочив із місця, вихопив з-за пояса дротик і, впершись правою ногою в край стола, метнув його в Мато.

Дротик засвистів між келихами і, проткнувши лівійцеві руку, так міцно прип'яв її до стола, аж ратище забриніло в повітрі.

Мато швидко звільнив руку, та в нього не було зброї. Піднявши обіруч заставлений посудом стіл, він жбурнув його на Нар-Гаваса, в самісіньку середину юрми, що кинулась поміж них. Нумідійці та інші вояки стовпилися так тісно, що їм не було як видобути свої мечі. Мато посувався вперед, розштовхуючи головою натовп. Коли він, випроставшись, підвів голову, Нар-Гавас уже зник. Мато пошукав його очима. Саламбо також не було.

Тоді, глянувши на палац, Мато побачив, як угорі зачинилися червоні двері з чорним хрестом. Він метнувся туди.

Було видно, як він біг між носами галер, далі майнув східцями всіх трьох поверхів, добіг до червоних дверей і вдарив по них усім тілом. Тоді, задихаючись, зіперся на стіну, щоб не впасти.

За ним гнався якийсь чоловік: у темряві — бо світло від гульбища заступав ріг палацу — він упізнав Спендія і гукнув до нього:

— Іди геть!

Раб, не відповідаючи йому, почав рвати зубами свою туніку; тоді став навколішки перед Мато, обережно взяв його за руку і заходився в темряві намацувати рану.

В місячному світлі, що пробивалося між хмар, Спендій побачив на руці глибоку рану. Він обмотав її шматинною, але Мато злісно сказав:

— Іди собі! Іди від мене!

— О, ні! — відповів раб.— Ти визволив мене з в'язниці. Я належу тобі. Ти мій володар! Наказуй!

Мато, притискаючись до стіни, обійшов терасу. Повільно ступаючи, він прислухався і заглядав крізь золочені пруті в мовчазні покої. Нарешті він у розпачі зупинився.

— Слухай! — озвався раб.— Не гордуй мною, бачивши мою квоість. Я жив при палаці. Я можу, як та гадюка, прослизнути поміж мурами. Ходім! У кімнаті предків під кожною плитою підлоги заховано по зливку золота. Підземний хід веде до їхніх могил.

— А, що мені з того! — відповів Мато.

Спендій замовк.

Вони стояли на терасі. Довкола залягла густа пітьма, де ніби ховалось якесь невиразне громаддя, подібне до чорних велетенських валів скам'янілого океану.

На сході вставало світляне пасмо. Ліворуч, на самому низу, стало видно, як, біліючи поміж зелених садів, звиваються мегарські канали. В блідому світланку поволі виступали гострі шпилі семикутних храмів, сходи, тераси, фортечні вали; довкола карфагенського півострова тремтів пояс білої піни, а смарагдове море, здавалося, завмерло в ранковій прохолоді. Що ширше рожевіло небо, то виразніше окреслювались на схилах високі будівлі, подібні до отари чорних кіз, що спускаються з гір. Даленіли безлюдні вулиці, де-не-де, зводячись із-за мурів, стояли нерухомі пальми. Повні цистерни були схожі на розкидані по дворах срібні щити; маяк Гермейського мису дедалі блідішав. На найвищому місці Акрополя, в кипарисовому гаю, Ешмунові коні, зачувши близький день, ставали копитами на мармурові парапети та іржали назустріч сонцю.

Воно зійшло; Спендій, піднявши руки, скрикнув.

Все ожило в розлитому багрянці — бог світла, ніби роздираючи себе, лив потоками на Карфаген золотий дощ із своїх жил. Заблищали гострі носи галер. Здавалося, що Хамонів дах пойняло полум'я і крізь повідчинювані двері у глибині храмів видніло його сяйво. Колеса великих возів, що прибували з сіл, котилися по вулицях, викладених кам'яними плитами. Нав'ючені верблюди спускалися з пагорбів. Міняйла на перехрестях відчиняли по своїх крамницях віконниці. Злітали в небо лелеки, маяли білі вітрила. Чути було, як у Танітиному гаю били

в тамбурини священні блудниці, а на околиці Маппал задиміли печі, де випалювали глиняні домовини.

Спендій перехилився через поруччя тераси; у нього цокотіли зуби, і він говорив:

— О, так, так... пане мій! Я розумію, чому ти щойно відмовився грабувати дім.

Мато ніби прокинувся від його свистючого голосу і, здавалося, не тямив, що він каже; Спендій не вгавав:

— О, які скарби! А люди, що володіють ними, навіть не мають зброї, щоб їх боронити!

І він, простягнувши праву руку, показав на кількох бідолах, що повзали за молом по піску, шукаючи золотих піщинок.

— Поглянь, — сказав він, — Республіка подібна до цих злидарів: вона запускає свої жадібні пальці у всі узбережжя, і плескіт хвиль так оглушив її, аж вона не почула б кроків володаря, що наближається до неї.

Він відвів Мато в другий кінець тераси і показав на сад, де виблискували проти сонця повішані на деревах вояцькі мечі:

— Але тут зібралися дуже люди, що палають лютою ненавистю, і ніщо не в'яже їх із Карфагеном — ні родичання, ні присяги, ні їхні боги!

Мато й далі стояв, прихилившись до стіни. Спендій, наблизившись, тихим голосом вів далі:

— Ти мене розумієш, воїне? Ми будемо ходити в пурпурі, як ті сатрапи. Нас намащуватимуть пахощами. І я сам матиму рабів. Чи тобі не набридло спати на твердій землі, пити скисле вино в походах і слухати безугавну сурму? Думаєш, спочинеш згодом, еге? Коли зірвуть із тебе панцер і кинуть твій труп на поталу шулікам? Чи, може, тоді, коли, спираючись на костур, сліпий, кривий, немічний, ходитимеш від порога до порога, розповідатимеш про свої молоді літа дітям та продавцям розсолу? Згадай усі кривди, що зазнав від начальників, згадай, як ви стояли табором на снігу, згадай походи під палючим сонцем, тяжку покору і повсякденну загрозу сконати на хресті. За всі ті страждання на шию тобі дали почесне намисто, — так на груди ослові надівають поясок із брязкальцями: тим оглушують його в дорозі, щоб він не відчував втоми. Муж, як ти, — хоробріший за Пірра! Коли б ти тільки захотів! О, яких розкошів зазнав би ти в холодку просторих світлиць, під звуки лір лежачи на квітах у колі блазнів та жінок. Не кажи мені, що то нездійсненні

марення. Чи найманці не володіли вже Регіумом та іншими фортецями в Італії? Хто стоїть тобі на заваді? Гамількара тут нема; народ ненавидить багатіїв; Гіскон безпорадний супроти боягузів, що згуртувалися круг нього. Але ти — ти хоробрий, тобі вони будуть коритися. Стань їхнім начальником. Карфаген наш, заволодіймо ж ним!

— Ні! — відповів Мато. — Прокляття Молоха тяжить наді мною. Я відчув це з її очей, а недавно я бачив у храмі чорного барана, що відступав назад.

Він додав, озираючись довкола:

— Де ж вона?

Спендій збагнув, що безмежна тривога поїняла вояка, і не наслідкувавсь говорити далі.

Позад них диміли й досі дерева; з їх чорного гілля час від часу падали поміж тарелів напівобгорілі мавпячі туші. Сп'янілі вояки з роззявленими ротами хропли, полягавши поруч із трупами; а ті, кому не спалося, засліплені сонцем, сиділи, похнюпивши голови. Червоні калюжі вкривали потоптану землю. Слони за частоколом своєї обори хитали скривавленими хоботами. У відчинених коморах видніла висипана з мішків пшениця; під брамою стояла валка колісниць, що їх покинули там варвари; павичі, повсідавшись на кедрове віття, розпускали хвости й кричали.

Спендія вразила непорушність лівійця; він іще дужче зблід і застиглими очима стежив за чимось на обрії, спершись обома руками на поручні тераси. Нахилившись, Спендій догадався нарешті, що розглядав Мато. Вдалині, на курному шляху до Утіки рухалася золота цятка — то була маточина колісниць, запряженої двома мулами; тримаючи їх за поводи, перед дишлем біг раб. У колісниць сиділи дві жінки. Гриви мулів поміж вух, як заведено в персів, були заплетені й покриті сіткою з блакитного бісеру; Спендій упізнав тих жінок і мало не скрикнув.

За ними на вітрі маяло велике покривало.

II

В СІЦЦІ

Через два дні найманці вийшли з Карфагена. Кожному дали по золотому з умовою, що вони отаборяться в Сіцці, і, всіяко придобрюючись, сказали:

— Ви — рятівники Карфагена. Проте, залишившись у ньому й надалі, ви доведете його до зубожіння й голоду.

Карфаген не матиме чим вам заплатити. Вийдіть із міста. Республіка згодом віддячить вам за таку поступливість. Ми негайно почнемо стягувати податки; сплатимо вам усі борги і спорядимо галери, що відвезуть вас до рідного краю.

Найманці не знали, що відповіді на такі речі. Звичні до війни, ці люди нудилися в місті; тож їх не важко було переконати, і карфагенці висипали на міські мури, щоб подивитись, як виходитиме військо.

Вони пройшли вулицею Хамона та крізь Ціртську браму; валили лучники впереміш із гоплітами, воєначальники — з простим вояцтвом, лузітанці — з греками. Вояки ступали впевнено, зухвало, видзвонюючи по кам'яних плитах важкими котурнами. Панцери їхні були погнуті від пострілів катапульта, а обличчя почорнілі в тяжких битвах. З густих борід лунали хриплі вигуки; порвані кольчуги билися об руків'я мечів, а крізь подірвані лати світило голе тіло, страшне, як бойові машини. Списи, сокири, рогатини, повстяні шапки та мідні шоломи — все одноставно похитувалося. Збилася їх на вулиці така сила, що мало не тріскали стіни; стовпище озброєних вояків розтяглося між високих семиповерхових будинків, помазаних гірською смолою. За залізними чи очеретяними огорожами стояли жінки і, покривши голови чорними запиналами, мовчки дивилися, як проходять варвари.

Тераси, фортечні вали, мури — все було вкрите одягненими в чорне юрбами карфагенців. На тому чорному тлі моряцькі туніки червоніли, неначе криваві плями; напівголі діти — їхня шкіра лисніла під мідними браслетами — махали руками серед зелені, яка повивала колона, та поміж пальмових віт. Дехто із старійшин стояв на вежах, і не знати чого між ними то тут, то там з'являлась замислена бородата постать. Вона маячила здаля на синьому тлі неба, невиразна, мов привид, нерухома, як із каменю.

Всіх гнітила одна думка: боялися, щоб варвари, усвідомивши свою силу, не надумали, бува, залишитись. Проте вони так довірливо виходили з міста, що карфагенці посмілішали і приставали й собі до вояцьких лав. Без кінця-краю клялися їм, обіймаючи їх. Дехто навіть, удаючись до надмірних хитрощів та лукавства, вмовляв найманців не покидати міста. Їм дарували пахощі, квіти, срібняки. Їм давали амулети від хвороб, але тричі поплю-

вавши на них, щоб наклукати смерть, або зашивши в них жмутик шакалячої шерсті, щоб серця вояків стали богузливі. Голосно зичили заступництва Мелькарта, а пошепки — його прокляття.

Далі потягся обоз та всі відсталі вояки. На верблюдах стогнали хворі; інші шкутильгали, спираючись на уламки списів. П'яниці несли бурдюки з вином, ненажери — четвертини м'ясних туш, пироги, плоди, масло, обгорнене фіговими листками, та сніг у полотняних торбах. Дехто йшов з парасолем у руках, з папугою на плечі. Вони вели за собою собак, газелей і пантер. Жінки лівійського племені, верхи на ослах, лаяли негритянок, що покинули малкійські лупанари й повіялися за вояками; деякі годували немовлят, поприв'язуваних до їхніх ший ремінними пасками. Мули, яких підганяли, штрикаючи вістрями мечів, угинали спини під вагою згорнутих наметів. З обозом тяглося багато слуг і водоносів, поживклих від пропасниці, виснажених, обсипаних нужею, — це було шумовиння з карфагенської черні, налипле до варварів.

Коли вони вийшли з міста, за ними замкнули браму, та люди так і не сходили з мурів. Незабаром військо розпошилося по всьому перешийку.

Воно розбилося там на нерівні групи. Здалеку списи скидалися на високі стебла трави. Нарешті все розтануло в куряві. Вояки, обертаючись до Карфагена, не бачили вже нічого, крім довгих міських мурів та чітко окреслених на тлі неба спорожнілих бійниць.

Раптом варвари почули якийсь крик. Вони подумали, що то загін вояків залишився в місті (вони й самі не знали собі ліку) і, розважаючись, грабує храм. Посміявшись на такий здогад, варвари пішли далі.

Вони раділи, що знову зібралися і всі разом, як колись, ідуть широким полем; греки співали стародавньої мамертинської пісні:

«Списом та мечем орю і жну я, сам собі господар в своїм домі! Падає до ніг мені беззбройний, паном велича і владарем великим».

Вони кричали, стрибали, веселуни розповідали всілякі небилиці; лихі часи минули. Коли прибули до Туніса, дехто помітив, що нема загону балеарських пращників. Мабуть, вони були десь недалеко; більше про них і не згадували.

Одні розташувалися по домах, інші отаборилися просто неба попід мурами, і городяни підходили до вояків погомоніти.

Цілу ніч на обрії з боку Карфагена видно було вогні. Заграви, як від велетенських смолоскипів, відбивалися в нерухомому озері. Ніхто з вояцтва не міг зрозуміти, що за свято там святкувалося.

Другого дня варвари проходили зеленими нивами. Обабіч шляху простягалися патриціанські маетки; серед пальмових гаїв рівчаками текла вода. Маслинові дерева вишикувалися в довгі зелені шерехи. Над пагорбами плив рожевий туман; позаду височіли сині гори. Віяв теплий вітерець. По широкому кактусовому листю повзали хамелеони.

Варвари стихлились.

Вони йшли окремими групами чи тяглися поодиноці, далеко відставши один від одного. Проходячи повз виноградники, їли виноград. Лягали на траву і зачудовано дивилися на штучно закручені великі роги волів, на овець, укритих шкурами, щоб краще зберігалася вовна, дивились на борозни, що, перехрещуючись, утворювали ромби, на лемеші, подібні до корабельних якорів, на поливані сільфієм гранатові дерева. Щедрість землі і мудра людська винахідливість вражали їх.

Увечері, не напинаючи наметів, полягали на них просто неба; засипали під зорями і жалкували, що скінчився бенкет у Гамількаровому саду.

Другого дня опівдні стали на спочинок над якоюсь річкою серед олеандрових кущів. Вояки швиденько поскидали на землю списи, щити, пояси. Вони купалися з криком, черпали шоломами воду, декотрі пили, попадавши долілиць, разом із в'ючаками, звільненими від вантажів.

Спендій, верхи на верблюді, якого викрав із Гамількарової обори, помітив віддалік Мато, що з підвішеною на грудях рукою, простоволосий, схиливши голову, напував свого мула і дивився, як тече вода. Спендій зразу ж кинувся крізь юрбу і загукав:

— Пане! Пане!

Мато ледве подякував йому за благословення. Спендій, не зважаючи на те, ув'язався слідом за ним та все неспокійно оглядався в той бік, де виднів Карфаген.

Був він сином грецького ритора і кампанської повії. Спершу розбагатів на торгівлі жінками, потім, коли

корабель його загинув і він впав у злидні, воював на боці самнійських пастухів проти римлян. Його взято було в полон, та він утік. Попавши вдруге, він працював у каменоломнях, задихався в сушильнях, кричав, коли його катували, переходив від одного хазяїна до другого і натерпівся всякого лиха. Аж якось, охоплений розпачем, він кинувся у море з триреми, де був веслярем. Гамількарові матроси підбрали його півмертвого і привезли до Карфагена, де його ув'язнили в мегарському ергастулі. А що саме мали повернути перекинчиків римлянам, він скористався з метушні і пристав до варварів.

Всю дорогу він ходив слідом за Мато; приносив йому їсти, допомагав злазити з мула, вечорами під голову йому підстеляв килим. Така запобігливість нарешті розчулила Мато, і мало-помалу вуста його розімкнулися.

Мато народився в Сіртській затоці. Батько водив його молитись до Аммонового храму. Згодом він полював на слонів по Гарамантських лісах. Потім найнявся служити до Карфагена. Коли ж брали Дрепан, його настановлено було на тетрарха. Республіка була винна йому четверо коней, двадцять три медини пшениці та платню за зиму. Він боявся богів і бажав померти на батьківщині.

Спендій розповідав йому про свої мандри, про племена і храми, які він відвідав; він знався на всякій всячині: умів зробити сандалі, рогатину, плести сіті, приручати диких тварин та варити рибу.

Час від часу він замовкав, і з горла його вихоплювався глухий крик; мул, на якому їхав Мато, прискорював ходу; інші поспішали слідом; тоді Спендій знов заводив розмову, як і перше, охоплений тривокою. Уляглась вона четвертого дня, ввечері.

Вони їхали поряд схилом горба з правого боку валки; долина, що простяглась унизу, губилася в нічному тумані. Лави вояків, проходячи попід ними, погойдувалися в пітьмі, неначе хвилі. Вряди-годи, освітлені місяцем, вони заливали пагорки; тоді десь на вістрі списа раптом затремтить зірка, на мить блисне шолом, і знову все щезне, і невпинно за лавою суне нова лава. Пробудившись, удаліні мекає отара, і, здається, якась безмірна тиша спадає на землю.

Спендій, закинувши голову і примруживши очі, на повні груди вдихав свіжий вітер. Він розставляв руки, ворухив пальцями, щоб краще відчутти ті пестоші, що розливалися по його тілу. Знову поривала його ожила надія на

помсту. Рукою він затуляв уста, щоб втримати ридання, і, напівпритомний від п'яного захвату, попускав повода своєму верблюдові, що ступав розмірено й широко. Мато знову поринув у смуток, ноги його звисали до землі, і трава, хльоскаючи його по котурнах, безугавно шелестіла.

Тим часом дорога тяглася без кінця-краю. За рівниною щоразу поставав пагорок; потім знову спускалися в долину, і гори, що, здавалося, замикали обрій, раз у раз із наближенням війська неначе відсувалися далі й далі. Вряди-годи із-за земних тамарисків вигулькне річка і знову щезне, обігнувши пагорок. Інколи попереду здіймалась величезна скеля, подібна до корабельного носа чи підніжжя якогось зниклого колоса.

Траплялися по дорозі на однаковій віддалі один від одного невеличкі чотирикутні храми, що правили за притулок прочанам, які простували до Сікки. Храми були замкнені, немов гробниці. Лівійці грюкотили в двері, щоб їм відчинили. Ніхто не відгукувався.

Засіви траплялися дедалі рідше. Тепер залягали піщані смуги, порослі терновими кущами. Поміж камінням паслася отара. Жінка, оперезана синім вовняним набедреником, доглядала овець. Лементуючи, вона кинулась геть, як тільки помітила за скелями вояцькі списи.

Барвари сунули вибалком, подібним до величезного коридора, уздовж якого тяглися пасма червоних горбів, аж раптом у ніс їм ударило відразливим духом, і вони побачили високо на ріжковому дереві щось дивовижне: з-поміж листя виглядала лев'яча голова.

Вояки метнулись до дерева. Там був лев, розп'ятий на хресті, мов злочинець. Його величезна морда впала на груди, а передні лапи, до половини прикриті гривою, широко розпростерлися, мов крила птаха. Ребра випиналися під натягнутою шкурою; на задні лапи, прибиті цвяхами одна поверх другої, осунувся тулуб. Чорна кров стікала по шерсті й, ніби сталактит, гуснула на хвості, що рівно звисав уздовж хреста. Воїни втішались, збившись довкола. Вони взивали його консулом і римським громадянином, жбурляли камінцями йому в очі, щоб зігнати з них мушву.

Кроків за сто побачили ще двох, а далі несподівано з'явилася ціла низка хрестів із левами. Деякі сконали так давно, що на хрестах залишилися тільки рештки їхніх кістяків; інші, геть пошарпані, висіли, страшно пови-

кривлявши пащі. Серед них були велетенські туші: дерев'яні хрести гнулися під тягарем, і вони погойдувалися на вітрі, а над їхніми головами кружляли цілі зграї птахів. Так мстилися карфагенські селяни, коли їм вдавалося ввіймати хижого звіра. Отим видовищем вони сподівалися налякати інших. Варвари вже не сміялись, тепер вони не могли отямитися від подиву. «І що воно за народ, — думали вони, — який на втіху собі розпинає левів!»

Найманців, надто вихідців із північних країв, починав обіймати неспокій, тривога; багато було виснажених та хворих; вони кривавили собі руки колючками алое; великі москіти дзижчали їм у вуха; у війську починалася дизентерія. Їх турбувало, що їй досі не видно було Сікки. Боялися, щоб не збитися з дороги та не потрапити в пустелю, країну пісків і жаху. Були й такі, що не хотіли йти далі. Дехто повернув до Карфагена.

Кінець кінцем, сьомого дня, по довгих переходах підніжжям гори, раптом завернули дорогою праворуч; перед очима постала довга смуга мурів, зведених на білих скелях, що зливалися з ними. Несподівано відкрилося ціле місто; на його мурах в багряному вечірньому світлі замаяли голубі, жовті та сині запинала. То Танітині жриці повибігали зустрічати вояків. Вишикувавшись уздовж фортечних валів, вони били в бубни, грали на лірах, гримотіли брязкачами, і промені сонця, яке заходило за Нумідійські гори, блищали на струнах арф, що їх перебирали голі жіночі руки. Час від часу музика зненацька вмовкала, і тоді розтинався крик, дикий, пронизливий, протяглий, подібний до гавкання; жінки кричали так, вдаряючи язиком в кутики рота. Інші, поспиравшись на лікті й поклавши голову на руки, нерухомі, мов ті сфінкси, стежили великими чорними очима за військом, що підіймалося схилом гори.

Проте священне місто Сікка не могло вмістити такої сили людей; самий тільки храм зі своїми будівлями займав половину міста. Тож варвари вільно розташувалися на рівнині, ті, що корилися дисципліні, — окремими загонами, інші гуртувалися за національністю або як кому заманулося.

Греки розп'яли свої шкіряні намети рівнобіжними рядами; іберійці поставили колом свої полотняні шатра; галли зладили собі дощані курені, лівійці склали хижки

з кам'яних брил, а негри нігтями повигрібали собі лігва в піску. Багато вояків, не знайшовши собі місця, сновигали серед вантажів, а вночі полягали просто неба, покривавшись своїми подертими плащами.

Навкруги стелилася рівнина, облямована горами; де-не-де хилилась пальма на піщаному пагорбі. Темними плямами над урвищем манячіли ялини та дуби. Інколи довгою заслоною звисав із неба грозовий дощ, тим часом як поле було залите блакиттю й сяйвом; потім теплий вітер гнав стовпи куряви; струмок спадав каскадами з увишся Сікки, де під золотим дахом височів на мідних колонах храм Венери Карфагенської, володарки того краю. Дух її ніби сповнював усе довкола. Гірськими кряжами, зміною тепла і холоду, грою світла являла вона незмірність своєї сили і одвічну красу своєї усмішки. Верхів'я гір були схожі на роги місяця; інші нагадували налиті молоком жіночі груди, і варвари, хоч які були стомлені, відчували, як їх змагає безмірно солодка млість.

Спендій продав свого дромадера і купив собі за ті гроші невільника. Він спав цілими днями, простягнувшись біля намета, де жив Мато. Часто-густо він кидався ввісні, — йому ввижалося, ніби над ним свистить канчук; тоді, усміхаючись, обмацував шрами на ногах, де так довго носив кайдани; а потім засинав знову.

Мато терпів його товариство, і, коли він кудись ішов, Спендій із довгим мечем при боці супроводив його, немовби той ліктор; іноді лівієць недбало спирався йому на плече: Спендій був невисокий.

Якось увечері, проходячи разом вулицями табору, побачили вони людей у білих плащах; між ними був Нар-Гавас, нумідійський вождь. Мато здригнувся.

— Дай меча, — вигукнув він, — я його вб'ю!

— Не зараз! — відповів Спендій, зупиняючи його.

Нар-Гавас підходить до них. На знак приязні він поцілував собі великі пальці на обох руках; свій гнів він пояснив випитим на бенкеті вином; потім довго ганьбив карфагенців, однак не сказав, що привело його до варварів.

Кого намислив він зрадити — їх чи Республіку? — запитував себе Спендій, а що він сподівався повернути собі на користь будь-яку незлагоду, то наперед вдячний був Нар-Гавасові за майбутню зраду, у якій його підозрював.

Нумідійський вождь тримався найманців. Здавалося, ніби він прагне прихильності Мато. Посилав йому ситих кіз, золотого піску та страусового пір'я. Лівієць, здивований тією ласкою, вагався, чи відповідати йому тим самим, чи обуритись на те. Але Спендій заспокоював його, і Мато слухав невільникової ради, — йому й досі бракувало рішучості, він не міг подолати заніміння, неначе людина, що випила колись напій, від якого мусить умерти.

Якось уранці, коли вони вибрались утрюх полювати на левів, Нар-Гавас заховав під плащем кинджал. Спендій ходив за ним назирці; так вони й повернулися, — нумідієць жодного разу не витяг свого кинджала.

Вдруге Нар-Гавас завів їх дуже далеко, аж до кордонів свого царства. Вони опинились у вузькій ущелині; Нар-Гавас, усміхаючись, заявив, що не знає, як звідти вийти. Спендій знайшов дорогу.

Та найчастіше Мато, замислений, немов той авгур, виходив до схід сонця тинятися по полях. Він простягався на піску і непорушно лежав аж до вечора.

Він питав ради у всіх волхвів, що були при війську: в тих, котрі спостерігають плазування гадюк, в тих, що читають по зорях, в тих, що дмухають на попіл із спалених трупів. Ковтав калган, гірський кріп і гадючу отруту, що морозить серце; негритянки, наспівуючи в місячному сяйві варварські замовляння, кололи йому чоло золотими стилетами. Він чіпляв на себе намисто й амулети, просив заступництва то Ваала-Хамона, то Молоха, і сімох кабірів, і Таніту, й грецьку Венеру. А то викарбував одне ім'я на мідній табличці і закопав у пісок на порозі свого намету. Спендій чув, як він стогне й розмовляє сам із собою.

Якось уночі Спендій зайшов до нього.

Мато, голий, ніби труп, лежав долілиць на лев'ячій шкурі, затуливши обличчя руками; висячий світильник освітлював зброю, почеплену в узголів'ї на жердині намету.

— Ти страждаєш? — спитав невільник. — Чого тобі бракує? Скажи мені. — І він став термосити його за плече, кличучи: — Володарю мій! Володарю!

Тоді Мато звів на нього великі затуманені очі.

— Слухай, — промовив він тихо, приклавши до вуст пальця, — це кара богів! Гамількарова дочка не дає мені спокою. Я боюсь її, Спендію. — Він горнувся йому до

грудей, мов дитина, що злякалася привида. — Говори до мене. Мені пороблено. Я хочу збутися чарів. До чого тільки я не вдався! Але ти, може, ти знаєш могутніших богів чи якийсь відворотне закляття?

— Проти чого? — запитав Спендій.

Той, б'ючи себе кулаками по голові, відповів:

— Щоб здихатись її.

Тоді, час від часу надовго вмовкаючи і ніби звертаючись сам до себе, почав говорити:

— Видно, вона мене за щось пообіцяла богам як спокутну жертву. Вона тримає мене на незримому ланцюгу: іду я — вона слідом за мною, зупинюся — і вона стає! Мене палить її погляд, вчувається її голос. Вона оточує мене, проникає в мене. Мені здається, що вона стала моєю душею. А проте між нами — неначе невидимі хвилі безмежного океану! Вона далека і недосяжна! Сяйво її вроди оповиває її ясною хмарою; і мені часом здається, що я не бачив її ніколи... ніби вона й не існує, ніби все те мені приснилось!

Так у темряві тужив Мато. Варвари спали. Спендій, дивлячись на нього, пригадував хлопців, що, тримаючи в руках золоті вази, упали біля нього з благанням, коли він, бувало, водив по вулицях міста юрбу своїх куртизанок; його взяв жаль, і він мовив:

— Кріпись, пане мій! Покладайся на свою волю і не проси допомоги в богів, — вони не зглянуть на людське воання! Ось ти плачеш, як той слабодух! Та невже ти так занепає, щоб якась жінка змогла завдати тобі отакої муки!

— Хіба я дитина? — відказав Мато. — Чи ти гадаєш, ніби мене можуть іще розчулити жіночі обличчя та їхні співи? У нас у Дрепані їх посилали чистити стайні. Я брав жінок під час наскоків, коли ще валилися стелі й тремтіли катапульти!.. Але ця, Спендію, ця!..

Невільник перебив його:

— Якби ж вона не Гамількарова дочка...

— Ні! — вигукнув Мато. — Всі людські дочки — не рівня їй! Чи бачив ти її великі очі під широкими дугами брів, немовби ті сонця під тріумфальними арками? Згадай, — коли вона з'явилася, всі смолоскипи потьмарились. Між самоцвітами намиста ще яскравіше сяяли її голі перса; слідом за нею розливалися пахощі, як у храмі, і від усього ества її линуло щось солодше за вино та страшніше за смерть. А вона йшла та йшла, а потім зупинилась.

Мато вмовк; з розтуленими вустами й похиленою головою він утупився в землю.

— Я хочу її! Вона потрібна мені! Я вмираю за нею! На саму тільки думку пригорнути її втрачаю тяму і водночас ненавиджу її, Спендію! Мені хочеться побити її! Що діяти? Я ладен уже й продати себе, щоб стати її рабом. Але ж ти, ти був її невільник. Ти міг бачити її. Розкажи ж про неї! Певно, щоночі вона виходить на терасу палацу. Ох! Мабуть, каміння тремтить під її сандалями і зорі схиляються, щоб глянути на неї!

Шаленіючи, він знову впав і захрипів, ніби поранений бик.

Потім заспівав:

«Він гнався в лісі за почварою з жіночим лицем, з хвостом, що звивався між сухим листям, ніби срібний струмок».

Розтягуючи слова, Мато удавав голос Саламбо, а простягнені його руки так торкали повітря, як ті легкі дві руки перебирали на лірі струни.

На всі Спендієві потішання Мато говорив одне й те саме. Ночі минали за тим квилінням та вмовлянням.

Мато пробував утопити своє горе в вині. Проте після пиятики ставав іще сумніший. Він сподівався розважитись, граючи в кості, та тільки одну по одній втратив усі золоті бляшки зі свого намиста. Якось він дав завести себе до прислужниць богині, а спускаючись пагорком назад, ридав, немов ідучи із похорону.

Спендій, навпаки, ставав відважніший і веселіший. Його бачили в повитих зеленню винарнях, як він говорив з вояками. Він лагодив старі панцери. Жонглював мечем. Ходив у поле шукати хворим цілющого зілля. Був жартівливий, спритний, до краю винахідливий та балакучий; варвари звикли до його послуг, і він завоював їхню любов.

Вони очікували карфагенського посланця, що мав їм привезти на мулах коші, повні золота, і, знову починаючи ті самі рахунки, виводили пальцями на піску цифри. Кожен снував мрії про майбутнє, коли він матиме наложниць, рабів, землю; декотрі збиралися закопати свої скарби або забрати їх з собою в небезпечну морську подорож. Та в тому неробстві вдача їхня ставала неспокійна, виникали постійні суперечки між вершниками та піхотою, між варварами та греками; цілий день у таборі лунав пронизливий жіночий вереск.

Щодня прибували юрби майже голих людей, які, захищаючись від сонця, накривали собі травною голови; то були боржники багатих карфагенців; їх змушували обробляти багатіям землю, і вони втікали, шукаючи волі. Плавом пливли лівійці, селяни, яких довели до зубожіння податки, прибивалися вигнанці, злочинці. А там прийшло юрмище купців, які торгували вином та олією; розлючені, що їм не сплачено боргів, вони й собі повстали проти Республіки. Спендій виголошував промови проти Карфагена. Незабаром стали вичерпуватися запаси харчів. Гомоніли, щоб рушати всім військом на Карфаген і покликати на допомогу римлян.

Одного разу надвечір до табору долинули якісь глухі звуки, і вдалині серед хвилястої рівнини замаячіло щось червоне.

Були то великі пурпурові ноші, оздоблені з чотирьох кутків пучками страусового пір'я. Кришталеві ланцюги з разками перлів билися об запнуті заслони. За ношами ступали верблюди, тельнякаючи великими дзвониками, почепленими їм на груди; верблюдів оточували вершники, від плечей до п'ят у лускуватих золотих латах.

Вони спинилися кроків за триста від табору, повитягали з чохлаів, що везли ззаду за сідлами, круглі щити, широкі мечі та беотійські шоломи. Кілька вершників залишилося біля верблюдів, решта попрямували до табору. Нарешті з'явилися емблеми Республіки — голубі дерев'яні жердини з конячою головою або сосною шишкою на вершку; варвари повставали й почали плескати в долоні; жінки кинулись до легіонерів, цілували їм ноги.

Наближалися ноші, що їх несли двадцять негрів, швидко ступаючи розміреним дрібним кроком; вони повертали то в один, то в другий бік, куди випадало, бо їм заважало мотуззя наметів, худоба, що блукала повсюди, тагани, де варилося м'ясо. Час від часу товста, обтяжена перснями рука відхиляла заслону і хрипкий голос вигукував лайки; тоді носії зупинялися й, обравши іншу дорогу, посувалися далі крізь табір.

Аж нарешті пурпурова заслона піднялась; на широкій подушці спочивала голова людини з байдужим одутлим обличчям; брови зводились, ніби дві арки з чорного дерева, з'єднані докупи; в кучерявому волоссі сяяли золоті блискітки; лице було дуже бліде, неначе при-

порошене мармуровим пилом. Все тіло ховалося під купою баранячих шкур.

В чоловікові, що лежав на ношах, вояки впізнали суфета Ганнона, через повільність якого програно битву біля Егатських островів; що ж до перемоги над лівійцями під Гекатомпілем, то там він, як гадали варвари, поведився з переможеними милосердно тільки через зажерливість, бо продав на свою користь усіх полонених, хоч і заявив перед Великою радою, ніби вони загинули.

Наглянувши за якийсь час місце, звідки вигідно було промовляти до війська, Ганнон подав знак, — ноші зупинилися, і суфет, підтримуваний двома невільникми, хитаючись, ступив на землю.

Він був узутий у капці з чорної повсті, оздоблені срібними півмісяцями. Ноги були, як у мумії, пообмотувані навхрест пов'язками, і між ними проглядало тіло. Живіт випинався під червоною курткою, що прикривала стегна. Складки шиї лежали на грудях, як підгорля у бика; квітчаста туніка аж тріщала під пахвами. Він мав на собі ще черезплічник, пояс та широкий чорний плащ з вильотами. Пишний одяг, велике намисто з голубих камінців, золоті пряжки та важкі сережки тільки робили його ще гидкішим. Він скидався на якогось великого ідола, неоковирно витесаного з кам'яної брили; білуваті лишаї, якими взялося все його тіло, надавали йому вигляду трупа. Тільки ніс, гачкуватий, як дзьоб у шуліки, широко роздимався, вдихаючи повітря, та маленькі очі із злиплими віями палали хижим, металевим блиском. Він тримав у руці лопаточку з алое, щоб нею чухати собі тіло.

Нарешті два покликачі засурмили в срібні роги; юрба принішкла, і Ганнон став говорити.

Він почав із прославляння богів та Республіки; варвари повинні радіти, що служили їй. Але треба бути розважливішими, настали тяжкі часи: «Якщо господар має всього три маслини, то хіба не справедливо буде, коли він залишить собі дві?»

Так старий суфет приправляв свою мову прислів'ями та притчами, весь час киваючи головою, щоб йому притакували.

Він промовляв пунійською мовою, а ті, що його обступили (найспритніші, кваплячись, і зброю покинули), були кампанійці, галли та греки, — тож ніхто з того натовпу не міг уторопати, що він говорить. Ганнон,

помітивши те, спинився і, важко переступаючи з ноги на ногу, міркував, що робити.

Йому спало на думку скликати воєначальників; тоді покликачі оголосили його наказ по-грецькому — цією мовою від Ксантіппових часів оголошувано накази в карфагенському війську.

Охоронці нагаями розігнали юрбу найманців, і незабаром прибули начальники фаланг, що шикувалися на зразок спартанських, та ватажки варварських когорт, кожен зі знаками свого звання і при зброї свого племені. Запала ніч; над рівниною стояв гамір; подекуди запалали вогні; вояки підходили один до одного, розпитуючи, що сталося, чому суфет не видає грошей.

Він розводився перед воєначальниками про незвичайно сутужне становище Республіки. Скарбниця, мовляв, спорожніла. Край геть занепав, платячи данину римлянам.

— Ми вже не знаємо, що діяти! Великого жалю гідна Республіка!

Час від часу він чухав собі тіло лопаточкою з алое або уривав мову, щоб ковтнути із срібного келиха, якого подавав йому невільник, напою з попелу від спаленої ласиці та спаржі, вареної в оцті, тоді витирав губи пурпуровою серветкою і говорив далі:

— Що колись коштувало срібний сикл, нині коштує три золоті шекелі, а поля, занедбані за війни, не дають нічого. Промисли пурпуру майже зовсім занепали; навіть торгівля перлами, і та не дає зиску; у нас ледве вистачає пахощів на служіння богам. Що ж до запасів харчів, то й казати нічого, — чисте лихо! За браком галер ми не маємо прянощів, а добувати сільфій дуже тяжко через повстання на кіренському кордоні. До Сіцилії, звідки діставали ми стільки рабів, нині не маємо доступу! Ще вчора за лазника та чотирьох кухарчуків я заплатив більше, ніж колись за двох слонів!

Він розгорнув довгий сувій папірусу і, не пропускаючи жодної цифри, вичитав усі витрати, що їх зробив уряд; стільки й стільки — на лагодження храмів, на брукування вулиць, на будування кораблів, стільки й стільки — на добування коралів, стільки й стільки — на поширення сиситських громад, а стільки коштували споруди на копальнях у Кантабрії.

Але воєначальники не краще за вояків розуміли попунійському, дарма що найманці віталися один з одним цією мовою. Заведеним звичаєм до варварського війська

посилали кількох карфагенських урядовців, що були там за товмачів, але після війни вони порозбігалися, боячись помсти, і Ганнон не здогадався взяти їх із собою; як на те ще й голос його був гугнявий, а вже на вітрі то й зовсім губився.

Греки, попідперезувані залізними поясами, наставляли вуха, силкуючись розібрати його слова, а горяни, вкриті хутрами, як ведмеді, дивилися з недовірою на Ганнона або позіхали, поспиравшись на свої цвяховані міддю булави. Галли, скалячи зуби, неухважно стріпували мичками високо зв'язаного на маківці волосся, а жителі пустель слухали, стоячи нерухомо, закутані до п'ят у сіру шерстяну одягу; варвари надходили гурт за гуртом і ставали позаду; Ганнонові охоронці, на яких налягала юрба, хиталися на своїх конях; негри тримали палаючі соснові гілки, і опасистий карфагенець промовляв далі, стоячи на порослому травою горбку.

Одначе варварам уривався терпець, вони починали ремствувати, кожен гукав до Ганнона. Він вимахував своєю лопаточкою; ті, що зацитькували інших, самі кричали ще голосніше і тільки збільшували гамір.

Раптом непоказний на вигляд чоловік підскочив до Ганнона, вихопив у покликача ріжок і засурмив. Потім Спендій (адже то був не хто інший) оголосив, що має сказати щось важливе. На таку заяву, похапцем проказану п'ятьма мовами — грецькою, латинською, галльською, лівійською та балеарською, — воєначальники, всміхаючись і дивуючись, відповіли:

— Кажи! Кажи!

Спендій завагався, він весь тремтів; нарешті, звертаючись до лівійців, яких було найбільше, мовив:

— Всі ви чули, як страшно погрожувала ця людина.

Ганнон не обурився, — виходить, він не тямив по-лівійському; і Спендій, пробуючи далі, повторив ту саму фразу іншими варварськими говірками.

Вояки здивовано глянули один на одного, а потім усі, ніби змовившись і, певне, гадаючи, що зрозуміли, про що йдеться, закивали на знак згоди головами.

Тоді Спендій почав палким голосом:

— Спершу він казав, що всі боги інших народів — тільки маячня проти карфагенських. Він уживав вас боягузами, злодіями, брехунами, собаками та сучими синами! Якби не ви, Республіці (так він сказав) не довелось би платити данину римлянам; це, мовляв, через вашу

навалу не стало в них парфумів та запашного зілля, рабів та сильфію, бо це ви змовились із кочовиками на кіренському кордоні. Але винуватці будуть покарані! Тут він зачитав, яку призначено їм кару, — одних поженуть брукувати вулиці, споряджати кораблі, служити сиситам, інших — пошлють до кантабрійських копалень рити землю.

Спендій повторив те саме галлам, грекам, кампанійцям, балеарцям. Почувши кілька назв, які запали їм у вухо, найманці впевнилися, що Спендій і справді переповідає суфетову промову. Дехто крикнув був: «Ти брешеш!» Одначе ті голоси загубилися серед загального крику. Спендій підкинув:

— Хіба ви не помітили, що він залишив ген за табором частину кінноти? На його знак вона налетить і всіх вас порубає.

Варвари обернулися в той бік, а що юрба саме розступилася, то посередині з'явився якийсь чоловік; він посувався повільно, як привид, зігнутий, худий, зовсім голий, з довгим, аж до пояса, волоссям, настовбурченим від сухого листя, пилюки та колючок. Стегна й коліна в нього були обмазані глиною, змішаною з соломною, та обмотані ганчір'ям. Поморщена землиста шкіра висіла на його захирілому тілі, неначе на сухому гіллі лахміття; руки в нього безперестану тремтіли, і він дибав, спираючись на палицю з маслинового дерева.

Він підійшов до негрів, що тримали смолоскипи. Дурнувата посмішка відкрила його бліді ясна; великі перелякані очі придивлялися до юрби варварів, що його обступили.

Раптом він крикнув з жаху, метнувся між них і сховався за їхніми спинами.

— Ось вони! Ось вони! — белькотав він, показуючи на суфетових охоронців, що стояли непорушно в блискучих латах. Їхні коні, засліплені в темряві сяйвом миготливих смолоскипів, хропіли й ставали дибки; а той живий привид тіпався весь і лементував:

— Вони їх повбивали!

На ці слова, які він викрикнув по-балеарському, підійшли земляки і впізнали його. Не відповідаючи їм, він повторював:

— Так, повбивали, всіх повбивали! Почавили всіх! Як виноград! Вродливих юнаків, прашників! Моїх і ваших товаришів!

Йому піднесли вина, і він почав плакати, а потім узявся розповідати.

Спендій ледве стримував свою радість, витлумачуючи грёкам та лівійцям ті страшні речі, що їх оце розповідав Заркас. Він аж не вірив його словам, так воно вчасно припало. Балеарці блідли, слухаючи, як загинули їхні товариші.

То був загін із трьохсот пращників, що напередодні зійшли з корабля і вранці прокинулися дуже пізно. Коли вони прибули на Хамонів майдан, варвари вже вийшли з міста, і загін залишився беззахисний, бо їхні глиняні ядра були повантажені на верблюдів разом із іншим спорядженням. Їм дали вступити в Сатебову вулицю і дійти аж до дубової брами, окутої мідними плитами; тоді все місто єдиною лавою вдарило на них.

Вояки пригадали, що й справді до них долинув був якийсь зойк. Спендій, що біг попереду колони, не чув нічого.

Потім трупи пращників поклали на руки богам-патекам, що стояли перед Хамоновим храмом. На вбитих звалювали всі злочини найманців: ненажерливість, крадіжки, безбожництво, непослух, вигублення риб у саду Саламбо. Тіла їхні ганебно понівечено; жерці палили їм волосся, щоб страждали їхні душі; потім трупи порубано на шматки й розвішено по різницях; дехто навіть впинався в те м'ясо зубами, а ввечері, щоб покінчити з ними, на перехрестях вулиць понакидали трупів і запалили вогнища.

Це й було те полум'я, що відбивалося вдалині на озері. Тому що від огнищ полум'я перекинулось на кілька будівель, решту трупів разом з умирущими повикидали за мури міста. Заркас до ранку ховався в очеретах над озером. Потім, вибравшись звідтіля, блукав полями, розшукуючи військо по слідах, що залишились на пилюці. Вранці ховався в печерах, а ввечері йшов далі, весь у кривавих ранах, голодний, хворий, живлячись корінням і падлом. Нарешті він якось помітив на обрії списи і пішов слідом за ними; в голові йому паморочилося від жаху та страждання.

Обурення вояків, що стримувались, доки він розповідав, ударило, мов грім; вони поривались розшматувати охоронців разом із суфетом. Дехто протестував, кажучи, що треба вислухати суфета та хоча б узнати, чи заплатять їм. Тоді всі почали кричати:

— Наші гроші!

Ганнон відповів, що гроші привіз.

Всі кинулись до аванпостів, і суфетова поклажа, підхоплена юрбою варварів, миттю опинилася в таборі. Не чекаючи на рабів, вони самі похапцем порозкривали коші; знайшли там одяг фіолетового кольору, губки, ножики для нігтів, щітки, парфуми, сурм'яні палички підмальовувати очі,—все те належало Ганноновим легіонерам, людям багатим, при звичаєним до отих витребеньків. Далі знайшли на одному верблюді велику бронзову ванну, яку взяв із собою суфет, щоб купатися в дорозі, бо, дбаючи про своє здоров'я, він вдавався до всіляких способів; навіть возив при собі в клітках гекатомпільських ласиць, яких палили живцем, щоб з їхнього попелу приготувати йому цілющого питва. А що хвороба викликала у нього великий апетит, то він мав, крім того, багато їжі та вина, розсіл, м'ясо і рибу на меду, в маленьких коммагенських горщиках гусячий смалець, прикритий снігом та солом'яною січкою. Було тієї поживи доволі; розв'язуючи коші, все більше та більше її знаходили, і щоразу розлягався сміх, як хвилі, що набігають одна на одну.

Що ж до грошей на платню найманцям, то було їх лише два плетені коші, та й ті неповні; в одному були навіть оті шкіряні кружальця, які Республіка вживала, щоб заощадити металеві гроші; коли ж варвари вельми здивувалися з того, Ганнон пояснив їм, що рахунки дуже складні і старійшини, не встигши розібратися в них, тим часом послали оце.

Тоді все полетіло шкереберть: мули, слуги, ноші, провіант, поклажа. Вояки хапали з мішків монети і шпурляли ними в Ганнона. На превелику силу видряпався він на осла і, вчепившись йому в гриву, потрюхикав геть, лементуючи, плачучи, трясучись, б'ючись ослові в хребет, накликаючи на військо прокляття всіх богів. Велике діамантове намисто підскакувало йому аж до вух. Він придержував зубами свого довжелезного плаща, що волікся за ним, а варвари кричали йому навздогін:

— Тікай, боягузе! Кабанюга! Гузно Молохове! Забирайся геть із своїм золотом і своїми болячками! Швидше! Швидше!

Слідом за ним безладною юрбою скакали охоронці.

Та розлютовані варвари не вгамувалися. Вони згадали, що багато їхніх вояків, посланих до Карфагена, не повер-

нулось; певно, їх замордовано. Така сваволя карфагенців до краю збурила варварів, і вони метнулися виривати кілля наметів, згортали плащі, гнуздали коней; кожен хапав шолом, меч, і за мить усі були готові до виступу. Кому бракувало зброї, кинулися до гаю вирізувати кії.

Починало світати. Мешканці Сікки, попрокидавшись, метушилися по вулицях. «Вони йдуть на Карфаген!» — говорили, і незабаром ця чутка поширилась по всій країні.

На кожній стежці, з кожного байраку вигулькували людські постаті. Пастухи спускалися бігом із гір.

Коли варвари вийшли з Сікки, Спендій на пунійському жеребці, разом із невільником, що верхи простував за ним, ведучи з собою третього коня, об'їхав рівнину.

Залишився там тільки один намет. Спендій ввійшов у нього.

— Уставай, владарю мій! Підводься! Ми вирушаємо!

— Куди? — запитав Мато.

— На Карфаген! — вигукнув Спендій.

Мато скочив на коня, якого невільник тримав при виході.

III

САЛАМБО

Місяць уставав із-за моря, купаючись у хвилях, і в місті, ще повитому млою, заблищали іскорки й білясті плями: дишель колісниць на подвір'ї, розвішене шмаття, риг будівлі, золоте намисто на грудях ідола. То тут, то там, ніби величезні діаманти, сяяли скляні кулі на храмових покрівлях. Проте невиразні руїни, кучугури чорної землі, сади височіли в сутіні темним громаддям; а в Малкійській низині від хатини до хатини простяглися рибальські сіті, неначе велетенські кажани розпростерли свої крила. Вже не чути було скрипіння гідравлічних коліс, що подавали воду на вищі поверхи палаців; а поміж терас, лежачи на череві, спокійно, немов ті страуси, відпочивали верблюди. На вулицях попід будинками дримали біля порогів воротарі; тіні від колосів прослалися на пустельних майданах; часом удалині крізь бронзові плити вихоплювався дим від жертви, яка ще дотлівала, і пряний морський вітер приносив разом із пахощами запах водоростей і мурів, нагрітих сонцем. Довкола Карфагена блищали нерухомі води, бо місяць розливав своє

сяйво воднораз і на затоку, оточену горами, і на Туніське озеро, де на піщаних мілинах маячили довгі ряди рожевих фламінго, а далі, нижче катакомб, велика соляна лагуна виблискувала, ніби срібна брила. Небесна синь танула на обрії з одного боку в куряві рівнини, з другого — в морському тумані, а на вершині Акрополя пірамідальні кипариси, обступивши Ешмунів храм, похитувались та шелестіли попід фортечними мурами, неначе безугавні хвилі, що стиха хлюпають уздовж молу.

Саламбо вийшла на терасу палацу; її підтримувала невеличка, що несла на залізній таці розжевріле вугілля.

Посеред тераси стояло невелике ложе із слонової кості, вкрите рясчими шкурами й подушками з пір'я папуги — віщої птиці, присвяченої богам; а в чотирьох кутках його височіло по довгастій курильниці, повній нард, ладану, цинамону та мірри. Рабиня запалила пахощі. Саламбо глянула на Полярну зірку; вона повагом уклонила небу на чотири сторони і впала навколішки на посипану блакитним піском і всіяну золотими зірками підлогу, що нагадувала зоряне небо. Тоді, притуливши до боків лікті, простягнувши вперед руки й розімкнувши долоні, відкинула голову під місячне проміння і мовила:

— О Раббетно!.. Баалето!.. Таніто!

Голос її звучав протяжливо й жалібно, немовби когось кличучи.

— Анаїто! Астарто! Дерсето! Асторето! Міліто! Атаро! Елісо! Тірато!.. В символах потаємних, у звуках сестрів голосних, в борознах землі, в мовчанні одвічній, в одвічній плодючості, царице моря темного, узбереж блакитних, вільгості світової владарко, славлю тебе!

Вона двічі-тричі хитнулася всім тілом і, простягнувши руки, впала чолом у порох.

Невеличка квапливо, як годилося, підвела її; коли людина, упавши додолу, молиться, за обрядом потрібно, щоб хтось підвів її, відірвавши від молитви; це мало означати, що боги зглянулись над нею, і годівниця Саламбо ніколи не зневажала того благочестивого обов'язку.

Купці з Гетулії Дарітійської привезли її ще маленьку до Карфагена; згодом, коли її відпустили на волю, вона не схотіла покинути своїх господарів, як про те свідчила велика дірка, пробита в правому вусі. Яскрава смугаста спідниця, облягаючи їй стегна, сягала кісточок, де билися

одна об одну олов'яні обручки. Її плескувате лице було жовте, як і туніка. Довжелезні срібні шпильки, виглядаючи з волосся, утворювали позад голови ореол. У ніздрі красувалася коралова кулька. Опустивши вії, вона стояла біля ложа, рівніша за герму.

Саламбо підійшла до краю тераси. Вона окинула оком обрій, потім перевела погляд на заснуле місто, і від зітхання її груди високо піднялися, схвилювавши довгу білу симару без застібок і пояса, що вільно спливала додолу. Сандали з загнутими носками губилися під рясними смарагдами, розпущені коси охоплювала пурпурова сітка.

Та вона знову підвела голову, щоб дивитися на місяць, і, вплітаючи в свою мову слова з гімнів, почала пошепки:

— Як легко ти котишся, опираючись на незримий ефір! Він плине круг тебе і від твого руху хвилюється, — тоді постають вітри та плодючі роси. Виповнюєшся ти чи на ущерб ідеш — розширюються або звужуються очі в котів та плями на пантерах. До тебе волають жінки, страждаючи в пологах! Ти виповнюєш мушлі! То з твоєї ласки грає вино! Ти насилаєш гниття на трупи! Ти твориш перли на дні морському!

І всяке зачаття, о богине, проростає в темних глибинах з твоєї вільгості!

Коли ти з'являєшся, спокій сходить на землю, стуляються пелюстки квітів, хвилі втихають, стомлені люди лягають горілиць, підставляючи груди під твоє проміння, і весь світ із своїми морями й горами вдивляється в тебе, немов у свічадо. Ти чиста, ніжна, осяйна, непорочна, милосердна, очисна, промениста!

Серп місяця стояв над горою Теплих Вод, у западині між двох її шпилів, по той бік затоки. Під місяцем, обведеним блідим колом, мерехтіла маленька зірочка. Саламбо промовляла далі:

— Але ти й страшна, владарко!.. Це через тебе постають страхіття, жажливі примари та облудні сни! Ти зором своїм кришиш каміння будов, і мавпи слабують щоразу, як ти молодієш.

Куди ж бо ти линеш? Чому безнастанно міняєш свій вигляд? То, тонка й загнута, пливеш ти в просторах, неначе галера без вітрил, то серед зір ти, мов чабан, який пасе отару. Блискуча й кругла, ти котишся по верховинах гір, ніби колесо колісниці.

О Таніто! Ти ж бо любиш мене, хіба ні? Я раз у раз на тебе дивлюся! Та марно! Ти линеш собі у блакиті, а я, я застаюся на нерухомій землі.

Таанах, візьми свій небал та стиха заграй на срібній струні, бо серце моє сумує!

Невільниця взяла схожий на арфу інструмент із чорного дерева, що був вищий за неї і мав форму трикутника; зіперши кінець його на кришталеву кулю, вона вдарила обома руками по струнах.

І розітнулися звуки, глухі й стрімливі, як бджолине гудіння; вони дедалі гучнішали й линули в нічну темряву разом із квилінням хвиль та шепотінням високих дерев на вершині Акрополя.

— Годі! — гукнула Саламбо.

— Що з тобою, пані? Чи вітерець дихне, чи хмара пропливе по небу — усе тепер і збурює тебе, і тривожить.

— Сама не знаю, — відповіла Саламбо.

— Ти стомлюєшся, молячись так ревно.

— О Таанах, я хотіла б розтанути в молитвах, мов квітка у вині.

— А чи не вчаділа ти від своїх парфумів?

— Ні, — мовила Саламбо. — В тонких пахошах витає дух божий.

Тоді невільниця почала мову про її батька. Ходили чутки, ніби він подався в Країну бурштину, аж за Мелькартові стовпи.

— Отож, якщо він не вернеться, — казала вона, — тобі треба буде — така його воля — вибрати собі з-поміж синів старійшин чоловіка, і тоді туга твоя минеться в його обіймах.

— Чому? — спитала дівчина.

Всі чоловіки, яких вона бачила, лякали її своїм тваринним сміхом та незугарним тілом.

— Буває, Таанах, із глибини мого єства здійснюються ніби гарячі спалахи, бурхливіші за клетотіння вулкана. Мене кличуть чийсь голоси, вогненна куля клубочиться в мене у грудях, підступає до горла, душить мене, і я мало не гину, а тоді щось болісно-солодке пробігає від чола до ніг, проймає все тіло... огортає пестощами, і я никну в знемозі, так ніби якийсь бог простерся наді мною. О, як би хотіла я розтанути в нічному тумані, у хвилях струмкових, у соках дерев, звільнитися з плоті, стати тільки леготом, променем, линути, підвестись аж до тебе, о мати моя!

Вигинаючи стан, вона здійняла руки, як могла, вище, немов той місяць, бліда й легка в довгому вбранні. Тоді, задихаючись, упала на ложе із слонової кістки. Таанак начепила їй на шию бурштинове намисто з дельфіновими зубами, щоб прогнати страх, і Саламбо мовила майже згаслим голосом:

— Піди поклич Шагабаріма.

Батько її не хотів, щоб вона вступила в колегію жриць чи бодай знала щось про ту Таніту, яку створила собі людська уява. Він беріг її, покладаючи надію видати дочку за того, хто сприяв би його політичним домаганням. Отож Саламбо й жила самотньо в палаці; мати її вмерла давно.

Вона зростала в помірності, додержуючи постів та молячись богам, оточена суворою пишнотою; тіло її було налите пахощами, а душа повна молитов. Зроду вона не куштувала вина і не вживала м'яса, не торкалася нечистої тварини і не ступала ногою в дім, де був мрець.

Вона не знала сороміцьких зображень, бо кожен бог проявлявся в одмінних видах, його суперечливо витлумачували різні культу, і Саламбо поклонялася богині в образі планети. Місяць впливав на непорочну діву. Коли небесне світило йшло на ущерб, Саламбо знесилювалась. Нудьгуючи цілий день, тільки ввечері вона оживала. Яюсь під час затемнення місяця вона трохи не вмерла.

Та ревнива Рабетна мстилася непорочній діві за те, що її безгрішності не віддали їй у жертву, вона мучила Саламбо спокусами, тим важчими, що вони були невірзани, виростали з віри й живилися нею.

Гамільсарова дочка тільки й думала про Таніту. Вона довідалась про всі її пригоди, мандри, взнала всі її імена і повторювала їх, навіть не знаючи гаразд, що вони означають. Щоб дійти до глибинних основ її віри, вона хотіла побачити в найпотаємнішому місці храму стародавню статую богині та її пишне покривало, від якого залежала доля Карфагена: уявлення про божество та його кам'яна подоба не були виразно відокремлені, і торкнутися рукою до того зображення чи хоч би глянути на нього означало здобути якусь частку могутності божества і певною мірою підкорити його собі.

Саламбо обернулась. Вона впізнала звук золотих дзвоників, що знизу оздоблювали Шагабарімове вбрання.

Зійшовши по східцях на терасу, він зупинився й схрестив руки.

Запалі очі його блищали, як світильники в гробниці; на довгому худому тілі звисала лляна одежа, обтяжена біля п'ят бубонцями впереміш із смарагдовими кульками; був він немічний, із спадистим лобом та гострим підборіддям; шкіра здавалась холодною, а жовте лице, поране глибокими зморшками, ніби зціпилось від жаги та вічної печалі.

То був верховний жрець Таніти, вихователь Саламбо.

— Кажі! — мовив він. — Чого ти хочеш?

— Я сподівалась... Ти мені майже пообіцяв... — Вона затиналась, ніяковіла і раптом запитала: — Чого ти мене зневажаєш? Чи я забула щось із обрядів? Ти мій учитель, і ти мені казав, що ніхто не знає про богиню стільки, як я; та є таке, чого ти не хочеш мені сказати. Чи не правда, отче?

Шагабарім згадав Гамількарів наказ, він відповів:

— Ні, я не маю більше чого тебе вчити.

— Якийсь дух, — почала вона знову, — навіває мені любов до Таніти. Я сходила східцями до Ешмуна, бога планет і духів, я спала під золотою маслиною Мелькарта, заступника тірських колоній, я відчиняла браму Ваала-Хамона, світлодавця й запліднювача, я складала жертви підземним кабірам, богам гаїв, вітрів, рік і гір. Та всі вони дуже далеко, дуже високо, занадто неприступні, розумієш ти? А Таніта, я почувую це, ввійшла в моє життя, сповнила мою душу, я здригаюсь, коли вона поривається з мого лона, ніби хоче вирватись. Все мені здається, що ось-ось почую її голос, побачу її обличчя, і тоді мене засліплює блискавиця, а потім знову поглинає темрява.

Шагабарім мовчав. Вона дивилася на нього з німим благанням.

Нарешті він махнув рукою, щоб вийшла невільниця, бо вона була ханаанського племені. Таанах зникла, і Шагабарім, піднявши руку, почав:

— Коли ще не було богів, темрява панувала повсюди і витав дух, важкий та невиразний, як свідомість людини вві сні. І згуснув морок, і сотворив Бажання та Хмару, і від Бажання та Хмари постала первісна Матерія. То була вода, каламутна, темна, холодна, глибока. І клубочились у ній почвари, нечутливі до всього, розрізнені частини майбутніх форм, що намальовані на стінах храмів.

І тоді Матерія затужавіла. І стало з неї яйце. І воно тріснуло. І з однієї половини стала земля, а з другої небо. І виникло сонце, місяць, вітри та хмари. І вдарив грім, і розумні створіння прокинулись. Тоді Ешмун розпростерся по зоряному небу; Хамон засіяв у сонці; Мелькарт руками своїми штовхнув його за Гадес; кабіри спустилися під вулкани, а Раббетна, як та годувальниця, схилилась над світом і, ніби молоком, напувала його своїм сяйвом і, ніби плащем, укривала його ніччю.

— А потім? — запитала Саламбо.

Він розповів їй таємницю народження світу, щоб заполонити її розум вищими уявленнями; та бажання дівчини загорілося від його останніх слів, і Шагабарім, трохи поступившись, промовив:

— Вона навіває людське кохання і панує над ним.

— Людське кохання! — мрійно повторила Саламбо.

— Вона — душа Карфагена, — вів далі жрець, — і хоч вона витає повсюди, та мешкає тут, під священним покривалом.

— Отче! — скрикнула Саламбо. — Я побачу її, правда ж? Ти поведеш мене до неї! Я довго вагалась; мене пече цікавість подивитися на її образ. Зглянься! Допоможи мені! Ходімо!

Він відштовхнув її рвучко й погордливо.

— Ніколи! Хіба не знаєш, що від того вмирають? Ваали подвійної статі показуються тільки нам єдиним, котрі розумом своїм — мужі, а кволістю — жінки. Твоє бажання — блюзнірство. Досить з тебе й того, про що дізналась.

Вона впала на коліна, приклавши два пальці до вух на знак каяття, і довго ридала, приголомшена словами жерця, сповнена гніву проти нього і воднораз налякана й принижена. Шагабарім стояв нечулий, наче каміння тераси. Він згорда дивився, як вона тремтіла, впавши йому до ніг, і відчував якусь дивну втіху з того, що вона страждає через божество, якого й сам він не міг збагнути до краю. Вже співали птахи, дихав холодний вітер, у зблідлому небі линули маленькі хмарини.

Раптом він помітив на обрії, за Тунісом, ніби легенький туман, що стелився по землі; тоді знялася велика прямовисна заслونا сірої пилюки, і в завихреннях її стали проступати голови верблюдів, списи, щити. То військо варварів сунуло на Карфаген.

IV ПІД МУРАМИ КАРФАГЕНА

Селяни, хто верхи на осли, хто поспішаючи пішки, бліді й захекані, ошалілі зі страху, прибували до міста: вони тікали від війська. За три дні варвари вернулися з Сікки й підходили до Карфагена, щоб усе знищити.

В місті позамикали брами. І відразу з'явилися варвари, але спинилися посеред перешийка, на березі озера.

Спершу найманці не виявляли ворожнечі. Дехто наближався з пальмовими вітами в руках. Їх відганяли стрілами, — такий бо великий страх опанував місто.

Вранці й надвечір попід мурами часом тинялися якісь волоцюги. Надто підозріло вештався якийсь невеличкий чоловік, що старанно кутався в плащ і ховав лице під низько опущеним забралом. Він стовбичив годинами, приглядаючись до акведука, і то з такою наполегливістю, що здавалося, ніби хотів одвести карфагенцям очі від своїх справжніх намірів. Його супроводив другий чоловік, велетенського зросту, простоволосий.

Та Карфаген був добре захищений на всю широчінь перешийка, — спершу ровом, а далі валом, порослим травою, і, нарешті, муром тридцять ліктів заввишки, складеним з тесаного каменю на два поверхи. Тут містилися стайні на триста слонів, комори для їхніх попон, пут і корму. Далі йшли стайні на чотири тисячі коней і комори для ячменю та збруї. Були тут іще казарми на двадцять тисяч вояків зі зброєю та всім військовим спорядженням. На другому поверсі височіли вежі з поробленими в них бійницями; зовні ті споруди були захищені бронзовими плитами, що висіли на гаках.

Перша лінія мурів правила за безпосереднє прикриття Малці, кварталові, де проживали моряки та фарбарі. Там стриміло жердя, на якому сушилися пурпурові тканини, а на останніх терасах видніли глиняні печі, де варився розсіл.

Далі за мурами здійсалося амфітеатром місто, де бовваніло громаддя високих кубічних будівель. Були вони з каменю, з дощок, з гальки, очеретяні, вапнякові, глинобитні. Гаї довкола храмів здавалися зеленими озерами на цій горі багатобарвних брил. На різній віддалі один від одного розлягалися майдани. Безліч вуличок, перетинаючи одна одну, помережили всю гору

з вершини до підніжжя. Навколо трьох старих кварталів були помітні фортечні мури, давно вже зруйновані; лиш подекуди випиналися їхні рештки, неначе підводні рифи; де-не-де тяглися величезні стіни, до половини порослі квітами, зчорнілі та рясно посмуговані всілякими покидьками; вулиці проходили крізь їхні широкі проломи, як ріки попід мостами.

Пагорок посеред Бірси, де колись здіймався Акрополь, тепер був безладно заставлений пишними будівлями; там тиснулися один до одного храми з витими колонами, із бронзовими капітелями, з металевими ланцюгами, з конусами, що були насухо складені з тесаного каменю і обведені блакитними смугами, з мідними банями та мармуровими перекладами на колонах, з вавилонськими контрфорсами, з обелісками, поставленими шпилем донизу, схожими на перекинуті смолоскипи. Перистилі тулилися до фронтонів; колонади були оздоблені орнаментами. На гранітних мурах здіймалися черепичні дашки, і все те, до половини ховаючись, дивовижно та незрозуміло громадилося одне на одному. Тут відчувалося чергування віків та ніби спомин про давно забуті вітчизни.

За Акрополем, на червоній землі проліг рівною смугою від берега до катакомб Маппальський шлях, облямований могилами, а далі йшли просторі житла в садах, і цей третій квартал — Мегара, нове місто — тягся аж до урвистого берега, де височів велетенський маяк, що світив щонаочі.

Такий вигляд мав Карфаген з боку рівнини, де розташувалися вояки.

Вони здалеку розрізняли ринки, перехрестя; сперечалися про те, де стояв який храм. Хамонів храм, навпроти будинків, де жили сисити, був під золотою покрівлею; Мелькартів, ліворуч Ешмунового, мав на даху коралові оздоби; Танітин ген там випинав з-поміж пальм свою мідну круглясту баню; чорний Молохів маячів унизу біля водозборів, близько маяка. На шпильях фронтонів, на високих мурах, по кутках майданів — всюди видніли божества з потворними головами, велетенські на зріст або оцупкуваті, з величезними животами або надмірно плескаті, з роззявленими пащами й розставленими руками, в яких вони тримали вила, ланцюги чи списи; а в кінці вулиць, що в перспективі здавалися ще крутішими, далеко простерлась морська синява.

Від світання до смеркання ті вулиці наповнювала метушлива юрба; біля лазень, калатаючи в дзвоники, галасували хлопчачки. Над крамницями, де продавали гарячі напої, здіймався дим. В повітрі стояв безугавний ляскіт молотів; по терасах співали білі півні, присвячені Сонцю, ревли бики, що їх різали в храмах; бігали невільники з кошиками на головах, і в глибині портиків з'являлися жерці, закутані в темні плащі, босі, в гостроверхих ковпаках.

Самий вигляд Карфагена дратував варварів. Вони й милувались на нього, і проклинали його, воліли б зруйнувати його, і водночас їм хотілось би оселитися в ньому. Але що було там, у військовому порту, захищеному потрійним муром? Далі, по тім боці міста, в глибині Мегари, над Акрополем, височів Гамількарів палац.

Мато раз у раз дивився туди. Він вилазив на маслинові дерева і тягнувся в той бік, дашком приклавши до чола долоню. В садах не було нікого, а червоні двері з чорним хрестом так і залишалися зачинені.

Більше двадцяти разів кружляв він попід фортечними мурами, шукаючи якогось пролому, щоб проникнути до міста. Якось уночі він кинувся у затоку і плив три години, не відпочиваючи. Досягши підніжжя Маппал, він хотів був видряпатись на урвисті скелі, та закривавив собі коліна, поламав нігті і кінець кінцем кинувся в воду й вернувся назад.

Таке безсилля доводило його до розпачу. Він заздрив Карфагенові, що ховав у собі Саламбо, ніби людині, яка володіла нею. Колишня млявість минула, натомість його охопила шалена, непогамовна жадова діяти. Обличчя його паленіло, очі горіли гнівом, голос хрипів; збурений, він то метався по всьому табору, то сидів на березі та чистив піском свого великого меча. Він метав стріли в шулік, що пролітали поблизу. З уст його зривалися прокльони.

— Дай волю своєму гніву, хай він мчить, мов колісниця, — сказав Спендій. — Кричи, блюзни, спустошуй та вбивай. Біль тамують кров'ю, а як ти не можеш удовольнити свого кохання, то насить свою ненависть; у тому знайдеш розраду!

Мато знову взявся за своїх вояків. Він муштрував їх безжално. Вони шанували його за хоробрість, а найбільше за силу. До того ж Мато навівав на них якийсь містичний страх; гадали, що він по ночах розмовляє

з привидами. Його приклад запалив інших ватажків. Невдовзі військо дисциплінувалось. Карфагенці зі своїх домів чули звуки букцин, що скликали на муштру вояків. Нарешті варвари наблизились.

Щоб розчавити їх на перешийку, потрібно було двом арміям одночасно вдарити на них: одній — із тилу, висівши з кораблів у кінці Утікської затоки, а другій — біля гори Теплих Вод. Але що можна вдіяти, маючи лише один Священний легіон, де ледве чи набереться шість тисяч вояків? Якщо варвари відійдуть на схід, то з'єднаються з кочовиками, перетнуть Кіренський шлях та обірвуть зв'язок з пустелею. Коли ж відступлять на захід, повстане Нумідія. Нарешті, рано чи пізно, гнані голодом, вони накинуться і спустошать довколишні селища; багатії тремтіли за свої пишні палаци, виноградники, засіви.

Ганнон пропонував ужити лютих і нездійсненних заходів: пообіцяти великі гроші за кожную голову варвара або за допомогою кораблів та військових машин спалити їхній табір. Його товариш у раді, Гіскон, навпаки, радив заплатити найманцям. Але старійшини ненавиділи Гіскона за його популярність; вони дбали про те, щоб їхньої влади не захопив один якийсь володар, і, боячись монархії, намагалися послаблювати все, що її підтримувало б або могло поновити.

Поза фортечними мурами проживали люди іншої раси і невідомого походження; всі вони полювали на дикобразів, їли молюсків та гадюк. Ловили живцем гієн у печерах, а вечорами розважалися, ганяючи їх між надгробками по мегарських пісках; їхні халупки, зліплені з намулу та морського баговиння, тулилися до прибережних скель, як ластів'ячі гнізда. Жили вони там, не знаючи над собою ні влади, ні богів, безладними юрмами, голі-голісінькі, хирляві і водночас жорстокі, а що їли всяку нечисть, то карфагенський люд гидував ними споконвіку. Якось уранці вартівники помітили, що всі вони десь пощезали.

Нарешті члени Великої ради надумалися. Вони з'явилися до табору, як до сусіда, — без прикрас, без поясів, у відкритих сандалях. Вони наближались спокійною ходою, вітались із воєначальниками, часом зупинялись поговорити з вояцтвом, запевняли, що вже край, що тепер справедливо будуть задоволені всі їхні вигоди.

Деякі з них уперше бачили табір найманців. Замість розгартяшу, на який сподівалися, всюди був лад і панувала зловісна тиша. Вал, обкладений дерном, оточував військо високою стіною, неприступною для катапульта. Доріжки були скроплені водою; із отворів у наметах блищали в сутіні хижі очі. В'язки списів та порозвішувана зброя дзеркальним блиском сліпили очі. Карфагенці розмовляли стиха, ступали обережно, боячись зачепити що-небудь своєю довгою одежею.

Вояки вимагали харчів, обіцяючи розрахуватися грішми, що їм винні.

Їм прислали биків, цесарок, овець, сушні, люпину та ще копченої скумбрії, тієї знаменитої скумбрії, яку Карфаген вивозив у всі порти. А вояки зневажливо походили довкола чудової худоби, ганячи все, чого так прагнули, пропонували за барана, наче за голуба, трьох кіз цінували як один гранат. Поїдачі нечисті, визвавшись цінувати живність, запевняли найманців, що їх обдурюють. Тоді варвари видобули мечі, погрожуючи різаниною.

Посланці Великої ради записували, за скільки років належало заплатити кожному воякові. Але тепер годі було визначити, скільки наймали вояків, і старійшини жажнулися, з'ясувавши, яку силу грошей треба виплатити. Доведеться спродати запаси сільфію, оподаткувати торговельні міста. Тільки ж найманці не ждатимуть; Туніс уже пристав до них; багатії, спантеличені лютуванням Ганнона та докорами його товариша, радили громадянам, що мали знайомих варварів, негайно піти до них у гості та знову прихилити їх до себе солодкими речами. Така довірливість мала б угамувати найманців.

Купці, писарі, робітники з арсеналу цілими сім'ями рушили до варварів.

Вояки впускали до себе всіх карфагенців, але крізь один прохід, такий вузький, що, йдучи по чотири, вони ледве проштовхувались. Спендій, який стовбичив коло загорожі, вимагав, щоб усіх пильно обшукували. Мато стояв навпроти нього і придивлявся до юрби, намагаючись знайти кого-небудь, кого він бачив у Саламбо.

Табір скидався на місто, — стільки було там люду, така була метушня. Дві одмінні юрби мішалися, але не зливались, — одна була в полотняній або вовняній одежі, в повстяних шапках, подібних до соснових шишок, а друга — в панцерах і в шоломах. Серед слуг та крамарів

вештались жінки всіляких племен, смагляві, як стиглі фініки, зеленаві, ніби маслини, жовті, неначе помаранчі, — куплені в матросів, підібрані в кублах розпусти, повикрадувані з караванів, захоплені при грабуванні міст, жінки, котрих замучували любощами замолоду, нівечили биттям на старість, котрі конали по узбочинах доріг між військового спорядження разом із в'ючаками, що їх покидало військо, відступаючи перед ворогом. У кочівницьких жінок метлялася по п'ятах жовта картата одежина з верблюдячої шерсті; кіренаїкські музикантки, з підмальованими бровами, закутані в фіолетові покривала, сиділи на матах, підігнувши під себе ноги, і співали; старі негритянки з обвислими грудьми збирали на паливо кізяк та сушили його проти сонця; сіракузянки мали в косах оздобу із золотих бляшок, лузітанські жінки були в черепашковому намісті, галльські носили на білих грудях вовчу шкуру; опецькуваті дітлахи, геть покриті нужею, голі та необрізані, били головою перехожих у живіт або, підкравшись ззаду, як ті тигренята, кусали за пальці.

Карфагенці, походжаючи по табору, дивувалися, що там був у всьому такий достаток. Полохливіші геть занепали духом, а решта намагалися приховати свій неспокій.

Вояки плескали їх по плечах, захочували до веселощів. Угледівши якогось бундючного карфагенця, підбивали його на свої грища. Коли ж метали диска, вони намагалися розчавити йому ногу, а йдучи навкулачки, за першим нападом трощили щелепи. Пращники лякали карфагенців пращами, заклиначі — своїми гадюками, вершники — своїми кіньми. А вони, люди мирної праці, на всі ті образи тільки понурювали голови й силкувалися усміхнутись. Дехто, щоб показати свою хоробрість, удавав, ніби хоче стати вояком. Їм загадували рубати дрова, чистити скреблом мулів. Убгавши в панцер, котили, як бочку, по табірних доріжках. А коли вони збиралися вертатись до міста, варвари, кумедно викривляючи обличчя, удавали, ніби з горя рвуть на собі волосся.

Деякі варвари, що були не багаті на розум або, вперто взявши собі те в голову, простосердо вірили, ніби всі карфагенці страшенно багатющі, ходили за ними слідом та канючили від'їзного гостинця. Вони зазіхали на все, що їм припадало до вподоби: персні, пояси, сандалі, торочки з одежі, і коли обібраний карфагенець репетував:

«Та я вже нічого не маю! Чого ти ще хочеш?» — вони відповідали: «Твоєї жінки!», а інші: «Твого життя!»

Військові розрахунки було передано воєначальникам, зачитано воякам і остаточно погоджено. Тоді варвари стали допоминатися наметів; їм дали намети. Далі грецькі полемархи почали вимагати чудових панцерів, що їх виробляли в Карфагені. Велика рада ухвалила дати кошти на купівлю тих панцерів. Але ж тоді справедливо було б, наполягали вершники, щоб Республіка відшкодувала їм утрачених коней. Один запевняв, ніби в нього за такої-то облоги загинуло троє коней, другий — ніби позбувся п'ятох у такім-то поході, третій доводив, що його чотирнадцять коней розбилосся в проваллях. Їм запропонували навзамін гекатомпільських жеребців; вони правили гроші.

Потім варвари почали вимагати, щоб їм виплатили сріблом (срібною монетою, а не шкіряними кружальцями) за все збіжжя, що завинила Республіка, та ще до того призначали ціну, вищу, аніж була в війну; за кожну мірку заборгованого борошна вимагали в чотириста разів більше, аніж самі платили за мішок пшениці.

Така несправедливість обурювала боржників; проте вони мусили поступитись.

Кінець кінцем представники від вояцтва та посланці Великої ради дійшли згоди і скріпили її присягами генієві — заступникові Карфагена та варварським богам. З чисто східними церемоніями та пишномовністю вони перепрошували і власкавлювали одні одних. Далі вояки на знак приязні стали домагатися покарання тих зрадників, які підбурили їх проти Республіки.

Карфагенці вдавали, ніби не розуміють їх. Варвари заявили навпростець, що прагнуть Ганнонової голови.

Вони по кілька разів на день виходили з табору. Походжали попід мурами. Гукали, щоб їм кинули суфетову голову, підставляли поли, щоб упіймати її.

Велика рада, може б, і поступилася, якби не ще одна вимога, найобразливіша з усіх: вони зажадали, щоб за найманських ватажків повидавали тих дівчат із найзнатніших родин, котрих вони собі вподобають. Була то Спендієва вигадка, і багато найманців дивилося на те, як на річ звичайну і легко здійсненну. Але таке зухвале бажання породичатися із знатними пунійцями до краю обурило карфагенців, і вони рішуче заявили, що більше не дадуть анічогісінько. Тоді варвари почали кричати,

що їх обдурено і якщо за три дні їм не виплатять грошей, вони самі прийдуть по них до Карфагена.

Віроломство найманців не було аж таке велике, як то думали їхні вороги. Гамількар не скупився їм на великі обіцянки, хай і невиразні, але дуже врочисті. Отож найманці, приїхавши до Карфагена, могли сподіватися, що їм віддадуть місто і вони поділять між собою всі його скарби, а побачили, що їм нелегко буде домогтися навіть своєї платні, і їхня надія звеличитись розвіялася так само швидко, як і надія забагатіти.

Хіба Діонісій, Пірр, Агафокл та Александрові воєначальники не явили прикладу дивних військових удач? Ідеал Геркулеса, якого хананеяни ототожнювали з Сонцем, сяяв яскравим взірцем на вояцькому обрії. Відомо, що прості вояки, бувало, досягали царської корони, і чутки про падіння імперій заохочували до найзухваліших мрій галлів у дубових лісах та ефіопів серед їхніх пісків. А були й люди, завжди готові пожитися коштом чужої хоробрості; і злодії, вигнані зі свого племені, батьковбивці, що тинялися по шляхах, блюзніри, що втікали від божого гніву, всі голодні, всі, хто пустився на одчай душі, потягнулися до порту, де карфагенські наймачі вербували їх до війська. Звичайно Карфаген виконував дані обіцянки. Проте на цей раз невтримна скнарість призвела його до ганьби та небезпеки. Нумідійці, лівійці і вся Африка очікували, як би кинутись на Карфаген. Тільки море зосталось вільне. Та й там чигали на нього римляни; як та людина, з усіх боків оточена душогубами, Карфаген відчував довкола смерть.

Мусили звернутись до Гіскона. Варвари погодились на його посередництво. Якось уранці вони побачили, як портові ланцюги опустилися, потім три плоскодонні барки пропливли Тенійським каналом і ввійшли в озеро.

На першій, на носі, помітили Гіскона. Позаду нього, висока, як той катафалк, стояла величезна скриня, оправлена кільцями, що звисали, ніби вінки. А там показалась юрба товмачів з волоссям, зачесаним, як у сфінксів, і витатуйованими на грудях папугами. Далі їхали приятелі та раби, всі беззбройні; було їх так багато, що тиснулися один до одного плечима. Три довгі барки, повнісінькі вщерт, підпливали до берега, а військо дивилося їм, радісно гукаючи, вітало їх.

Тільки-но Гіскон ступив на берег, вояки побігли назустріч. Він наказав спорудити йому з лантухів щось на зразок помосту і заявив, що не поїде, доки сам не побачить, що всім виплатили сповна. Вибухнули оплески; довго він не міг промовити ні слова.

Потім Гіскон почав ганьбити вчинки і Карфагена, і варварів, звалюючи вину на кількох підбурювачів, які нагнали страху на Карфаген. Найкращим, мовляв, свідченням його добрих намірів є те, що до них послано саме його, одвічного Ганнонового супротивника. Хай вони й гадки собі не мають, ніби карфагенці такі нерозважливі, щоб дратувати хоробрих вояків, або такі невдячні, щоб заперечувати їхні заслуги. І Гіскон заходився видавати воякам платню, почавши з лівійців. А що подані рахунки були фальшиві, то він і не дивився на них.

Вояки підходили окремими племенами, показуючи на пальцях кількість відслужених років; по черзі кожного на лівій руці значили зеленою фарбою; писарі брали пригорщами гроші з відчиненої скрині, а інші пробивали кинджалами дірки в олов'яній пластинці.

Аж ось підійшов чоловік, ступаючи важко, неначе віл.

— Підійди ближче, — мовив суфет, маючи на нього якусь підозру. — Скільки років ти прослужив?

— Дванадцять років, — відповів лівієць.

Гіскон помацав йому нижню щелепу: від підборідника шолома за довгі роки там завжди виростало два мозолі; їх називали «ріжками», і «Він має ріжки» означало: «Він ветеран».

— Злодюго! — крикнув суфет. — Чого бракує тобі на підборідді, ти маєш, певне, на плечах! — І, розірвавши його туніку, він оголив спину, вкриту кривавими болячками. Це був гіппо-зарітський хлібороб. Знявся крик; йому відтяли голову.

Коли настала ніч, Спендій пішов і розбудив лівійців.

— Лігури, греки, балеарці, люди з Італії, доставши платню, відразу подадуться на свою батьківщину. А ви зостанетеся в Африці, розпорошені поміж своїми племенами і зовсім беззахисні. Отоді вже Республіка помститься на вас. Тож стережіться! Пильнуйте, щоб військо не розходилося. Невже ви повірили отим теревеням? Обидва суфети змовились. Гіскон вас дунив. Згадайте острів Кісток і Ксантиппа, якого вирядили назад до Спарти на трухлявій галері!

— Що ж нам робити? — питали лівійці.

— Поміркуйте! — відповів Спендій.

Два наступні дні платили людям із Магдали, з Лептіса й Гекатомпіля. Спендій став намовляти галлів:

— Платять лівійцям, тоді виплатять грекам, далі балеарцям, азіатам і всім іншим. А вас тут небагато, вам нічого не дадуть. Не бачити вже вам рідного краю. Жодного корабля не матимете. Повбивають вас, щоб харчів не переводили.

Галли рушили до суфета. Автаріт, якого Гіскон поранив у Гамількаровому саду, взявся розпитувати. Раби випхали його, і він пішов геть, запрягнувшись помститися.

Тих вимог і скарг було дедалі більше та більше. Настирливіші проштовхувалися до суфета в шатро; щоб розжалобити, хапали його за руку, змушували обмацувати їхні беззубі роти, худючі руки, шрами від ран. Ті, котрим ще не заплатили, сердились, а хто дістав належне, вимагав платні ще й за коней; бродяги та вигнанці, взявши у вояків зброю, запевняли, що їх забуто. Щохвилини валив люд, неначе його вихром наносило; намети тріщали, валилися. Товпище, затиснене між таборними валами, з галасом ринуло від брам до середини табору. Коли ж те ревище ставало нестерпне, Гіскон спирався ліктем на берло зі слонової кості, сидів непорушно й дивився на море, уп'явши пальці в бороду.

Мато часто відходив убік, щоб порадитись із Спендієм; потім знову ставав навпроти суфета, і Гіскон увесь час відчував, як пронизували його, немов дві вогняні стріли, очі Мато. Кілька разів через голови кидали вони один одному образливі слова, та серед гамору ні той, ні той не могли нічого розібрати. Тим часом виплата тривала далі, і суфет примудрявся обходити всі перешкоди.

Греки прискіпувалися, чому гроші неоднакові. Гіскон зумів так їм усе пояснити, що вони пішли, не ремствуючи. Негри вимагали білих скойок, що їх у Центральній Африці вживають замість грошей. Він запропонував послати по скойки до Карфагена; тоді, як і всі інші, вони погодились узяти гроші.

Але балеарцям було обіцяно щось краще — ніби їм платитимуть жінками. На таку вимогу суфет відповів, що для них чекають на цілий караван незайманих дівчат; тільки ж то не близький світ, треба місяців із шість почекати. А коли вони наберуться тіла, їх на-

туть бензоєм і відішлють на кораблях у балеарські порти.

Зненацька Зарккас, знову дужий і вродливий, стрибнув, як шукар, на плечі своїм друзям.

— Чи не закупив ти їх, бува, для мертвяків? — вигукнув він, показуючи на Хамонову браму в Карфагені.

Під останніми сонячними променями брама сяяла, вся згори донизу окута мідними плитами. Варварам здавалося, що вони бачать на ній криваві патьоки. За кожним разом, як Гіскон брався говорити, юрба знову й знову зчиняла крик. Нарешті він зійшов неквапливою ходою з помосту й зачинився в наметі.

Коли він вийшов на світанні, товмачі його, що спали біля намету, не ворухнулись; вони лежали горілиць посинілі, з осклянілими очима й висолопленими язиками. Білувата слизь текла з ніздів, і тіла були вже задубілі, ніби позамерзли вночі на холоді. В кожного на шиї виднів тонкий комишевий зашморг.

Відтоді заколоти не вщухали. Винищення балеарців, про яке розповів Зарккас, роздмухувало сіяну Спендієм недовіру. Найманці забрали собі в голову, що Республіка тільки й дивиться, як би їх обдурити. Треба цьому покласти край! Обійдуться й без товмачів! Зарккас, обмотавши пов'язкою голову, співав вояцьких пісень. Автаріт вимахував великим мечем. Спендій кого нацьковував, кому тицяв до рук кинджал. Дужчі намагалися самі забрати свою платню, а сумирніші стояли за те, щоб виплачувано далі. Тепер ніхто вже не скидав зброї, і гнів усіх найманців вилився в загальну ненависть проти Гіскона. Дехто вибирався на поміст і ставав поруч із ним. Поки кричали та шпетили його, всі терпляче слухали, а тільки хто хоч словом заступався, його зразу побивали камінням або з-за спини одним махом стинали мечем голову. Купа лантухів стала червоніша за жертovníк.

Найстрашніші ставали варвари після їжі, понापивавшись вина. Вино в пунійському війську — то була заборонена втіха, за яку карали смертю, і вони, показуючи піднятими келихами в бік Карфагена, кепкували з дисципліни. Тоді верталися до рабів, що стерегли гроші, і знов починали вбивати. Слово «бий», що в кожній мові звучить інакше, розуміли всі.

Гіскон добре знав, що рада покинула його напризволяще, однак, незважаючи на її невдячність, не хотів знеславити Карфаген. Коли найманці нагадали йому про

обіцяні їм кораблі, він запрягся Молохом, що сам, на власні кошти придбає їм кораблі, і, зірвавши з шиї сине намисто, кинув його в натовп як заставу.

Тоді африканці стали вимагати збіжжя, посилаючись на обіцянки Великої ради. Гіскон розгорнув рахунки сиситів, писані фіолетовою фарбою на овечих шкурах. Він зачитував список усього, що привозили до Карфагена, місяць за місяцем, день за днем.

Раптом він затнувся, широко розплющив очі, ніби вгледів між тими цифрами собі смертний вирок.

Та й справді, старійшини попідроблювали цифри, і хліб, проданий під час війни, в годину найважчої скрути, значився там у такій низькій ціні, що й сліпий не повірив би тому писанню.

— Кажи! — кричали варвари. — Голосніше! Ага! То він вигадує, що б його збрехати, падлюка. Не вірте йому!

Якусь мить він вагався. Потім узявся читати далі.

Вояки, не підозрюючи, що їх обдурюють, вірили ситиським рахункам. Вони побачили, яка велика сила всякого добра в Карфагені, і їх узяли люті заздрощі. Варвари потрошили сикоморову скриню; вона була на три чверті спорожнена. Бачивши, як багато виймали з неї грошей, вони сподівалися, що ніколи не вичерпають тієї скрині, і тепер подумали, що Гіскон приховав гроші в наметі. Вони повилазили на купу лантухів. Верховодив ними Мато. І коли стали кричати: «Грошей! Грошей!», то Гіскон відповів:

— Хай вам дає гроші ваш заводій!

Він мовчки дивився на них великими жовтавими очима, — довгобразий, блідіший за свою білу бороду. Стріла, зачепившись пір'ям, стриміла в нього над вухом у широкому золотому кільці, і кров струмочком стікала з тіари йому на плече.

На знак Мато всі кинулись до Гіскона. Він розвів руки; Спендій, зв'язавши петлю, стягнув йому зап'ястки; хтось інший повалив його, і він зник у безладному натовпі, що ринув на лантухи.

Найманці рознесли Гісконів намет. Вони знайшли там тільки домашні речі; потім, геть усе перебравши, натрапили на три зображення Таніти, та ще побачили загорнений в мавпячу шкурку чорний камінь, що впав із місяця.

Чимало карфагенців самохіть поїхали з Гісконом до табору. То були знатні люди, всі ті, що стояли за війну.

Варвари повитягали їх з наметів і вкинули в яму для нечистот. Оперезавши ланцюгами, прикували їх до грубих стовпів і подавали їм їжу на вістрях списів.

Автаріт, наглядаючи за ними, лаяв їх брутальними словами, а вони, не тямлячи його мови, не озивалися; і галл час від часу кидав на них каміння, цілячи в лице, щоб вони кричали.

Та вже наступного дня якась ніби млявість поійняла військо. Тепер, коли варвари зігнали свою лють, їх охопив неспокій. Мато ходив, мов неприкаяний. Він, як йому здавалося, поглумившись з карфагенців, образив Саламбо. Так ніби ці багатії були її підданцями. Вночі він сів над тією ямою, і в їхньому стогоні йому вчувався ніби той голос, яким було сповнене його серце.

Тим часом усі почали звертати вину на лівійців, бо тільки вони самі дістали платню. Та в той час, коли стала прокидатися національна ворожнеча та особиста ненависть, вони відчули, яка в тому небезпека. Страшна відплата впала б на них за все те, що вони накоїли. Отже, треба було відвести від себе помсту карфагенців. Наряди, промови точилися без кінця й краю. Кожен говорив, ніхто нікого не слухав, а Спендій, звичайно такий балакучий, на всяку раду тільки хитав головою.

Якось увечері він ніби байдуже запитав у Мато, чи є у місті криниці.

— Нема жодної, — відповів Мато.

Назавтра Спендій потяг його на берег озера.

— Мій пане! — мовив колишній раб. — Якщо серце твоє не знає страху, я проведу тебе до Карфагена.

— Як? — запитав той, ледве зводячи дух.

— Заприсягнися, що виконуватимеш усі мої накази, ітимеш слідом за мною, немов тїнь.

Тоді Мато, піднявши руку до планети Хабар, гукнув:

— Танітою присягаюся!

Спендій вів далі:

— Завтра, як зайде сонце, чекай на мене під акведуком між дев'ятою й десятою аркадою. Візьми з собою кайло, шолом без пір'я та шкіряні сандалі.

Акведук, про який говорив Спендій, перетинав навкїс увесь перешийок; це була славетна споруда, що її згодом збільшили римляни. Хоч як погордливо дивився Карфаген на інші народи, проте сам запопадливо перейняв від них отой новий винахід, як, зрештою, і Рим перейняв

пунійську галеру. Поставлені один на одного п'ять ярусів приземкуватих арок з контрфорсами внизу та лев'ячими головами вгорі сягали західної частини Акрополя, а там, заглибившись під місто, тримали на собі цілу річку, що ринула в мегарські цистерни.

В призначену пору Спендій зустрівся там із Мато. Він прив'язав до кінця мотузки щось подібне до гака, потім, розкрутивши його, метнув на мур, гак зачепився, і вони один за одним стали дертися догори.

Та коли вибралися на другий ярус, скільки вони не закидали гак, він щоразу падав назад; щоб знайти якусь розколину, мусили йти краєчком виступу. Одначе за кожним ярусом він дедалі вужчав; як на те, ще й мотузка розтягувалась. Кілька разів вона трохи не ввірвалась.

Нарешті вони дісталися до плескатої покрівлі. Спендій раз у раз присідав і обмацував каміння.

— Ось тут! — сказав він. — Візьмімось!

За допомогою кайла, що приніс Мато, їм пощастило підважити одну плиту.

Вони побачили вдалині загін вершників, що мчали на незагнузданих конях. Золоті браслети поблискували в широких згортках їхніх плащів. Попереду скакав чоловік у шоломі, оздобленому страусовим пір'ям, тримаючи по спису в кожній руці.

— Нар-Гавас! — вигукнув Мато.

— Велике диво! — відповів Спендій і вскочив у той отвір, що був під виваженою плитою.

Мато за його наказом силкувався зрушити одну з кам'яних брил. Та йому не було де обіпертися ліктями.

— Ми повернемося сюди, — сказав Спендій. — Іди вперед.

Вони відважно зійшли всередину водогону.

Води було по пояс. Течія збивала з ніг. Вони хиталися і незабаром змушені були плисти. А що канал був вузький, то їх раз у раз кидало об стіни. Вода сягала трохи не верхніх плит; вони пообдирали собі обличчя. Згодом їх підхопила течія. Задушливе, як у склепі, повітря стискало груди; позакривавши руками голови й стуливши коліна, вони повитягувались і, напівживі, важко дихаючи, летіли в темряві, неначе стріли. Зненацька все перед ними почорніло, швидкість потоку подвоїлась. Обидва кудись шубовснули.

Виринувши на поверхню, вони кілька хвилин трималися горілиць і жадібно ковтали повітря. Аркади, одна

по одній, відкривалися серед широких мурів, що розмежовували водозбори. Вони були повні, і суцільна водяна гладінь простиралася на всю довжину цистерн. З дугастого склепіння крізь душники пробивалося бліде світло, стелячи по воді білясті кружала, а навколишня темрява, зовсім непроглядна коло стін, відсувала їх безконечно далеко. Від найменшого шереху розлягалась гучна луна.

Спендій та Мато пустилися далі і, пропливаючи попід аркадами, перетяли кілька водозборів підряд. Обабіч простягалися ще два рівнобіжні ряди басейнів.

Вони збилися з дороги, кружляли, верталися назад. Нарешті відчули щось тверде під ногами. То був кам'яний поміст галереї, що йшла вподовж цистерн.

Тоді, ступаючи дуже обережно, вони заходились обмацувати стіну, щоб знайти вихід. Але ноги ковзалися, і вони падали в глибокі водозбори, виборсувались, знову надали і відчували страшенну втому, ніби в тій воді у них порозм'якали руки й ноги. Очі їхні стулялися; вони вже конали.

Спендій ударився рукою в ґрати. Разом із Мато він став їх торгати, і ґрати подалися; вони опинилися на східцях, які вели вгору до бронзових дверей. Вістря кинджала відсунули засув, що відчинявся знадвору, — і відразу ринуло на них свіже повітря.

Ніч була сповнена тиші, і небо здавалося безмірно високим. Понад мурами зводились купи дерев. Все місто спало. Сторожові вогники блимали, як мандрівні зорі.

Спендій, просидівши три роки в ергастулі, ледве пам'ятав ці квартали. Мато гадав, що, йдучи до Гамількарового палацу, спершу треба взяти ліворуч і перейти Мап-пали.

— Ні, — мовив Спендій, — веди мене до храму Таніти.

Мато поривався щось сказати.

— Пригадай! — сказав колишній раб і, піднявши руку, показав йому планету Хабар, що сяяла в небі.

Мато мовчки повернув на Акрополь.

Вони поплазували вздовж кактусових живоплотів, що тяглися понад доріжками. Вода стікала з них у пилюку. В намоклих сандалях ступали м'яко, тихо. Очима, що горіли, як смолоскипи, Спендій за кожним кроком нишпорив по кущах. Він ішов позаду Мато, тримаючи руки на двох кинджалах, що носив під пахвами на ремінних пасках.

Вийшовши із садів, Мато і Спендій натрапили на мегарську огорожу, але невдовзі знайшли в грубих мурах пролом і прокралися на той бік.

Місцевість слалася спадиисто, утворюючи щось ніби широкий вибалок. Довкола був голий простір.

— Вислухай мене,— мовив Спендій,— і, найперше, нічого не бійся... Я виконаю свою обіцянку...

Він змовк і замислився, ніби добираючи слова.

— Пригадуєш, коли сходило сонце, я на терасі Саламбо показував тобі Карфаген? Тоді ми були дужі, але ти й слухати не хотів!..

Потім почав урочисто:

— Мій владарю, є в Танітиному храмі таємниче покривало, що впало з неба, ним оповита богиня.

— Знаю,— сказав Мато.

Спендій мовив далі:

— Воно священне, бо воно частка богині. Боги витають там, де є подоба їхня. Тим-то й могутній Карфаген, що має це покривало.

Тоді, нахилившись йому до вуха, сказав:

— Я привів тебе сюди, щоб його викрасти!

Мато відсахнувся з жаху.

— Геть! Шукай когось іншого! Я не хочу помагати в такому гидкому лиходійстві!

— Але ж Таніта твій ворог,— мовив Спендій,— вона переслідує тебе, ти гинеш від її гніву. Помстися їй. Вона скориться перед тобою. Ти станеш майже безсмертний і нездоланний.

Мато схилив голову. Спендій вів далі:

— Нас розіб'ють. Військо само себе винищить. Нема надії ні на втечу, ні на допомогу, та й не простять нас! Якої б то кари богів мав ти боятися, коли в руках твоїх буде їхня сила? Невже тобі більше хочеться, переможеному, ганебно сконати десь під кущем або зазнати наруги від карфагенців і живцем згоріти на вогнищі? Владарю мій, настане той день, коли ти ввійдеш у Карфаген, оточений юрбою жерців, що цілуватимуть твої сандалі, а якщо й тоді буде тягарем тобі Танітине покривало, ти віднесеш його назад до храму. Іди за мною! Заберем його!

Страшна спокуса шарпала Мато. Йому хотілося заволодіти покривалом, не вчинивши блюзнірства. А може,

є спосіб, думав собі, здобути могутність отого покривала, не викрадаючи його? Він не зважувався йти до кінця за своєю думкою і зупинився на тій межі, звідки починалося найстрашніше.

— Ходім! — сказав Мато, і вони, поспішаючи, мовчки пішли вперед.

Дорога тепер підіймалася вгору; будинки стояли ближче один до одного. Спендій і Мато блукали в темряві вузькими вуличками. Рогожане лахміття, що запинало двері, билосся об стіни. На одному майдані перед купою накошеної трави ремигали верблюда. Далі пройшли галерею, оповиту зеленню. Загавкали собаки. Несподівано вони вийшли на відкритий простір і пізнали східний бік Акрополя. Внизу Бірси темніло довге громаддя: то був Танітин храм — скупчення статуй, садів, дворів та переддвір'їв, оточених низьким муром із насухо складених кам'яних плит. Спендій і Мато перелізли через мур.

За цією першою огорожею ріс платановий гай, що мав захищати від чуми та всілякої пошесті з повітря. Подекуди стояли ятки, де вдень торгували маззю для винищення волосся, парфумами, одягом, піріжками, що мали форму місяця; продавалися там і фігурки богині та маленькі храми, вирізьблені з алебастрової брили.

Вони йшли сміливо, бо в ті ночі, коли місяць не показувався на небі, в храмі не справляли ніяких обрядів. Одначе Мато ступав тихіше; він зупинився перед трьома східцями з чорного дерева, що вели до другої огорожі.

— Вперед! — мовив Спендій.

Гранатові та мигдалеві дерева, кипариси і мирти, нерухомі, ніби вилиті з бронзи, чергувалися в певному порядку. Під ногами хрускотіли голубі камінці, що встеляли доріжку, а розквіті троянди, нависаючи над нею, накривали всю алею склепінням. Вони дійшли до овального отвору, заплетеного ґратами. Мато, якого страхала ота могильна тиша, сказав:

— Це отут змішують солодкі води з водами гіркими.

— Все це я бачив, — відказав колишній раб, — у Сирії, в місті Мафугу.

Піднявшись по шести срібних східцях, вони пробралися за третю огорожу. Там стояв посередині величезний кедр. Нижні віти його були геть усі завішані стрічками та намистом, що їх поначіплював побожний люд.

Вони ступили ще кілька кроків, і перед ними постав фаяд Танітиноного храму.

Два довгі портики, архітрави яких опиралися на низькі пілястри, тяглись обабіч чотирикутної вежі з плескастою покрівлею, оздобленою серпом місяця. По кутках портиків та вгорі з чотирьох рогів вежі куріли у вазах пахощі. Витесані з каменю плоди гранатів і колоквінтів обтяжували капітелі. Плетиво ліній, ромби, разки перлів чергувалися по стінах, а загорожа із срібного філіграну охоплювала широким півколом бронзові східці, що спускалися від дверей.

При вході, поміж золотим та смарагдовим стовпом, зводився кам'яний конус; проходячи повз нього, Мато поцілував себе у праву руку.

Притвор храму був дуже високий; в склепінні зяяло безліч отворів; піднявши голову, можна було бачити зорі. Довкола, попід стінами, стояли комишеві кошики, ущерть натоптані бородами й чубами — дарунками юнаків, що досягли повноліття, — а посеред круглого притвору виступала з кам'яного лона, оздобленого вирізьбленими персами, жіноча постать. Опасиста й бородата, з опущеними повіками, жінка ніби посміхалася, схрестивши руки на великому животі, що його до блиску відполірували поцілунками юрми молільників.

Потім вони опинилися знову на вільному повітрі в поперечному коридорі, де стояв невеликий жертвник, приставлений до дверей із слонової кості. Заходити туди було невільно: самі тільки жерці могли відчиняти ті двері, бо те місце в храмі було не для молільників, а являло особливу оселю богині.

— Наші заміри нездійсненні! — сказав Мато. — Цього ти не зважив. Вертаймось!

Спендій оглядав стіни. Він хотів здобути покривало, сподіваючись не на його силу (Спендій вірив тільки в оракула), а на те, що карфагенці, втративши його, занепадуть духом. Щоб знайти якийсь вихід, вони обійшли храм іззаду.

Поміж фісташкових дерев видніли різні на вигляд будиночки. Подекуди бовваніли кам'яні фалоси; великі олені блукали спокійно, вряди-годи наступаючи ратицями на опалі соснові шишки.

Спендій і Мато пішли назад поміж довгих рівнобіжних галерей. Обабіч були повідчинювані навстіж невеличкі келії. На їхніх кедрових колонах зверху донизу

висіли тамбурини й ківали. Перед келіями, простягшись на матах, спали жінки. Від їхніх лиснючих тіл, натертих мастями, віяло пахощами прянощів та згаслих кадильниць. Вони були так рясно потатуйовані, так густо нарум'янені й насурмлені, стільки мали на собі намиста й пернів, аж, не бачивши, як здійсмаються їхні груди, можна було подумати, що то на землі лежать справжні ідоли. Лотоси росли довкола фонтана, де плавала риба, така сама, як у Саламбо; низом, по храмових мурах, вився виноград із скляними лозами та смарагдовими гронами, і промені від коштовного каміння, пробиваючись поміж розмальованими колонами, грали на сонних обличчях жінок.

Мато задихався в гарячому повітрі, яким пашіли кедрові стіни. Всі ті символи запліднення, ті пахощі, той блиск, той дух приголомшували його. Крізь містичне засліплення думки його линули до Саламбо. Вона зливалася з самою богинею, і від того кохання його, як пишний лотос на глибокій воді, розцвітало ще буйніше.

Спендій підраховував, скільки б він заробив колись грошей, торгуючи цими жінками, і, поглядаючи метким оком, мимохідь прикидав, скільки важать золоті намиста.

Звідси також не можна було проникнути до храму. Вони вернулися до притвору. Тим часом як Спендій роздивлявся, всюди нишпорив, Мато, впавши ниць перед дверима, молився Таніті. Він благав, щоб вона не допустила того блюзнірства. Намагався змилосердити її ласкавим словом, ніби розгнівану людину.

Спендій помітив вузький отвір над дверима.

— Вставай! — мовив він до Мато і звелів йому підійти впритул до стіни. Тоді, ставши однією ногою йому на руку, а другою на голову, дотягнувся до вузького душника і зник у ньому. Невдовзі Мато почув, що на плечі йому впала вузлувата мотузка, якою Спендій був обмотався, перше ніж спуститися в цистерну. Пнучись по ній обома руками, він незабаром опинився біля Спендія, у великій залі, повній темряви. Такий замах здавався чимось надзвичайним. Святиня тому й охоронялася не досить пильно, що його вважали за щось неможливе. Страх певніше за будь-які мури захищав святиню. Мато на кожному кроці чекав смерті.

Одначе в тій темряві блимало світло; вони підійшли ближче. То був світильник із скойки, що миготів на підніжжі статуї в кабірському головному уборі. Діамантові

диски вкривали її голубі шати, а ланцюги, що йшли під кам'яні плити, приковували за п'яти до підлоги. Мато мало не крикнув.

— А, ось вона! Ось вона! — прошепотів.

Спендій узяв світильника, щоб присвітити.

— Який же ти безбожник! — промурмотів Мато.
А проте пішов за ним.

В сусідній залі, до якої вони вступили, не було нічого, крім чорного малювання, що зображувало іншу жінку. Її ноги займали стіну до самого верху; тулуб тягся на всю стелю. З пупа звисало на шнурку величезне яйце; вона перекидалась аж на протилежну стіну донизу головою, сягаючи гострими пальцями кам'яної підлоги.

Щоб пройти далі, вони відхилили заслону, та потягнув вітер і згасив світильник.

Тоді вони пішли навпомацки, блукаючи в складному плетиві закапелків. Аж несподівано відчули під ногами щось на диво м'яке. Потріскуючи, розсипалися іскри; вони ступали ніби крізь вогонь. Спендій помацав підлогу й догадався, що вона вся вистелена рисячими шкурами. Потім їм здалося, ніби мокрий, грубий мотуз, холодний і липкий, ковзнув у них поміж ногами. Крізь отвори в стінах пробивалося тоненьке бліде проміння, і вони йшли на це непевне світло. Раптом вони помітили велику чорну змію; вона шугнула вперед і зникла.

— Тікаймо! — скрикнув Мато. — Це вона! Я чую її, вона йде сюда.

— Та ні! — відповів Спендій. — Храм порожній.

Нараз сліпуче світло змусило їх опустити додолу очі. Вони побачили довкола силу-силенну всіляких тварин; виморені, задихані, з випущеними пазурями, клубочились ті почвари, пнучись одна на одну в незбагненному сплетінні, що завдавало жаху. Змії мали ноги, бики були з крилами, риба з людськими головами пожирала плоди, в пашах крокодилів розцвітали квіти, а слони, попідіймавши хоботи, гордовито ширяли в небесній блакиті, немов орли. В страшному напруженні рухались їхні кінцівки, — одним бракувало їх, інші мали надміру багато. Висолоплюючи язики, вони ніби спускали дух. Було тут скупчено всі форми життя, так наче його зародки вийшли з одного лона, що носило їх у собі і несподівано розірвалося за цими стінами.

Дванадцять куль з голубого кришталю були розташовані колом по всій залі; підтримували їх схожі на тигрів

почвари. Очі в них були вирячені, як у слимаків, і, вигинаючи дебели крупи, вони тяглися головами туди, де на колісниці з слонової кості сяяла наймогутніша Раббетна, всеплодюща, остання із створених уявою істот.

Луска, пір'я, квіти й пташки сягали її пояса. Замість сережок з її вух звисали срібні кімвали, що торкалися щік. Великі очі дивилися пильно, а посеред чола горів іскристий камінь у формі сороміцького символу, що освітлював усю залу, відбиваючись над дверима у дзеркалах із червоної міді.

Мато ступив крок; під ногою в нього зрушилась кам'яна плита, і раптом усі кулі закрутилися, почвари заревли, полинула музика, мелодійна й грімка, як гармонія планет. Бентежна Танітина душа розливалася бурхливим потоком. Здавалося, богиня підведеться й розкриє обійми, велика, на весь храм. Аж раптом страхіття постуляли пащі, і кришталеві кулі перестали крутитись.

Ще якусь хвилину тремтіли в повітрі скорботні звуки і нарешті згасли.

— А де ж покривало? — мовив Спендій.

Його ніде не було видно. Де ж воно могло бути? Як його знайти? А що, коли жерці його заховали? Мато відчував, як у нього рвалося серце, віра його ніби похитнулась.

— Сюди! — шепнув Спендій.

Його вело натхнення. Він потягнув Мато за Танітину колісницю, де щілина, з лікоть завширшки, прорізувала стіну від стелі до підлоги.

Вони забралися до маленької круглої зали, такої високої, що вона здавалася порожнявою в колоні. Посередині лежав великий чорний камінь, напівкруглий, неначе тамбурин; на ньому палав вогонь; позаду стримів ебеновий конус із головою та двома руками.

Далі за ним видніло щось ніби хмара з мерехтливими зорями; в глибині її завоїв маячили постаті: Ешмун із кабірами, кілька таких самих почвар, як вони вже бачили, священні тварини вавілонян та ще інші, яких вони не знали. Все те слалось, як плащ, униз від лиця ідола, тяглося по стінах догори, чіплялося за них краями, водночас синє, як ніч, жовте, як ранкова зоря, пурпурове, як сонце, мінливе, прозоре, блискуче й легке. То було богинине покривало, священний заїмф, що його ніхто не смів бачити.

Вони обидва зблідли.

— Бери його! — промовив нарешті Мато.

Спендій не вагався; впершись ногою в ідола, він смикнув покривало, і воно спустилося додолу. Мато торкнувся до нього рукою, тоді, просунувши голову крізь отвір, оповився ним і розставив руки, щоб краще його роздивитись.

— Ходім! — сказав Спендій.

Мато, втупивши очі в підлогу, стояв і важко дихав. Раптом вигукнув:

— А що, якби я пішов до неї? Не страшна мені тепер її краса. Що вона може мені зробити? Адже я тепер більший, ніж людина! Я пройду крізь вогонь, по морю йтиму! Мене пориває могутня сила! Саламбо! Саламбо! Я твій володар!

Голос його гримів. Спендієві здавалося, що Мато став вищий і ніби якийсь інший.

Враз почувлися кроки — хтось наближався. Відчинилися двері, і з'явився чоловік. То був жрець у високому ковпаку, з витріщеними очима. Він не встиг і пальцем поворохнути, як Спендій накинувся на нього, обхопив його обіруч і вгородив у живіт обидва кинджали. Голова гупнула на кам'яні плити.

Нерухомі, як і той труп, вони якусь хвилю стояли, прислухаючись. Тільки шум вітру долинав крізь прочинені двері.

Ті двері вели до вузького проходу. Спендій рушив туди, Мато пішов слідом за ним, і незабаром вони опинилися в третій загорожі між боковими портиками, де були житла жерців.

Поза келіями мав би знайтись коротший шлях. Вони квапились.

Спендій сів навпочіпки біля фонтана й помив закритавлені руки. Жінки спали. Вилискував смарагдовий виноград. Вони подалися далі.

Хтось попід деревами біг за ними, і Мато, що ніс покривало, відчув, як за нього кілька разів тихенько смикнули. То був великий павіан — один із тих, що жили на волі за мурами храму. Він, ніби збагнувши цю крадіжку, чіплявся за покривало. Проте вони не зважувались ударити його, боячись іще гучнішого реву. Павіан швидко принишк і, звисивши довгі руки, похитуючись усім тулубом, поплентався поруч із ними. Згодом, біля огорожі, він одним стрибком шаснув на пальму.

Вибравшись за останню огорожу, вони попростували до Гамількарового палацу: Спендій розумів, що втримувати Мато — марні зусилля.

Вони пішли Кожум'яцькою вулицею, проминули Мутумбальський майдан, Овочевий ринок і Сінасіньське перехрестя. На розі одної вулиці від них відсахнувся якийсь чоловік, злякавшись блиску, що розсіював темряву.

— Сховай заїмф! — мовив Спендій.

По дорозі траплялися ще люди, але не звертали на них уваги.

Нарешті вони впізнали мегарські будівлі.

Маяк, поставлений далі за Мегарою на вершині прибережної скелі, освітлював небо великою червоною загравою, і тінь від палацу з нагромадженими терасами падала на сади, ніби страхітлива піраміда. Вони пролізли крізь ююбовий живопліт, обгинаючи кинджалами гілки.

Всюди збереглися сліди найманського бенкету. Паркани були поламані, вода в канавах повисихала, двері в ергастулі стояли відчинені навстіж. Нікого не видно було ні коло кухонь, ні коло льохів. Вони дивувалися з тієї тиші, яка тільки вряди-годи порушувалася хрипким зітханням слонів, що топтали в путах, і тріскотінням вогню на маяку, де палало гілля алое.

Мато знову й знову казав:

— Де вона? Я хочу її побачити. Веди мене!

— Це безглуздя, — відповідав Спендій. — Вона зчинить крик, позбігаються раби, і ти загинеш, — не врятує тебе твоя сила!

Так дійшли до сходів із галерами. Мато глянув догори, і йому здалося, що аж ген там, на самому верху, мерехтить вогник, променистий і лагідний. Спендій хотів був його втримати, але Мато метнувся на сходи.

Коли він знову опинився у тих місцях, де побачив її вперше, дні, що минули відтоді, одразу зблідли, розтанули. Здавалося, вона щойно співала, проходячи поміж столами. Тоді раптом зникла, і з того часу він усе підіймається по цих сходах. Небо в нього над головою було в огні. Море заповнювало обрій. З кожним кроком безмежний простір довкола нього ширшав, а він усе йшов нагору з тією дивовижною легкістю, яку, буває, відчуваєш уві сні.

Шелестіння покривала, що черкалося об кам'яні плити, нагадувало йому про нову його могутність; від надміру

сподівань він сам не знав, що робити; така непевність бентежила його.

Час від часу він припадав лицем до квадратних вікон у зачинених покоях і йому здавалося, ніби в деяких бачить послулих людей.

Останній найменший поверх зводився над терасами, мов наперсток. Мато повільно обійшов його.

Молочне світло пробивалося крізь талькові пластинки, що затуляли невеличкі отвори в стінах; симетрично розташовані, вони скидалися в темряві на разки коштовних перлів. Мато впізнав червоні двері з чорним хрестом. Серце в нього закалатало дужче. Хотілося втекти. Він штовхнув двері, вони відчинилися.

Засвічена лампа, що формою нагадувала галеру, висіла в глибині кімнати, і три жмутки проміння, падаючи із срібного кіля, тремтіли на високих панелях, укритих червоним малюванням по чорних смугах. Стеля складалася з позолочених балок, оздоблених аметистами й топазами, вправленими в просвердлені сучки. Від однієї до другої поздовжньої стіни простягалася низеньке ліжко з білих пасів. А коло нього з подібних до скожок дугастих ніш, видовбаних у стінах, звисала додолу якась жіноча одежа.

Овальний басейн був обведений оніксовою приступкою. Біля басейну, обіч алебастрового дзбана, стояли гарненькі пантофельки із зміїної шкіри. Звідси йшли сліди вогких ніг. Чути було вишукані пахощі.

Мато стояв на плитах, інкрустованих золотом, перламутром та склом; хоч яка гладенька була відполірована підлога, йому здавалося, що його ноги вгрузають у неї, ніби він ступає по піску.

За срібною лампою він помітив великого блакитного чотирикутника, який висів на чотирьох шнурках, що спускалися зі стелі, і підступив туди, низько нахилившись і розкривши рота.

Віяла з фламінгових крил, настромлених на гілки чорних коралів, валялися поміж пурпуровими подушками, черепажовими гребінцями, кедровими скриньками, лопаточками зі слонової кісті. На антилоп'ячих рогах начеплені були персні та браслети; в отворах стіни на очеретяній решітці охолоджувався на вітрі глиняний посуд. Мато спотикався, бо підлога була нерівна, так ніби тут одне за одним ішло кілька приміщень. В глибині кімнати лежав оточений срібною балюстрадаю квітчастий килим.

Нарешті Мато дійшов до всячого ліжка, біля якого стояв дзиглик із чорного дерева, на якого стають, лягаючи в постіль.

Світло сягало тільки краєчка ліжка, і тінь, як велика заслона, ховала все, залишаючи освітленим лише ріжок червоного матраца та ще кінчик маленької голої ноги. Мато нишком підніс лампу.

Саламбо спала, одну руку підклавши під щоку, а другу простягнувши. Кучеряве волосся так пишно розсипалося довкола неї, що здавалося, ніби вона лежить серед чорного пір'я, а широка біла туніка, м'яко облягаючи все тіло, окреслювала гнучкий її стан. З-під заплющених повік ледь-ледь видніли очі. Крізь прямовисну запону падало на неї синювате світло; дихання, здіймаючи груди, віддавалося на шнури, і вся вона ніби гойдалася в повітрі. Десь дзижчав великий комар.

Мато, застигнувши, тримав у руці срібну галеру-лампу; аж раптом серпанкова запона, що захищала від москітів, спалахнула і зникла. Саламбо прокинулася.

Вогонь сам по собі погас. Вона мовчала.

Від лампи на стіні коливалися великі світляні хвилі.

— Що це? — мовила вона.

Мато відповів:

— Це богинине покривало!

— Богинине покривало? — скрикнула Саламбо. І, зіпершись на лікті, вся тремтячи, трохи підвелася на ліжку.

Він провадив далі:

— Я здобув його для тебе з глибини святилища! Поглянь.

Заїмф сяяв увесь золотим промінням.

— Пам'ятаєш? — казав Мато. — Ночами ти приходила в мої сни, та я не міг збагнути німого наказу твоїх очей.

Вона спустила ноги на дзиглик із чорного дерева.

— Якби був зрозумів, то прибіг би; покинув би військо і не виходив би з Карфагена. Аби догодити тобі, я зійшов би Гадруметовою печерою в царство тіней... Прости мені! Зі мною таке було, ніби гори лежали на моїх днях, та щось мене тягло. Я шукав способу добратися до тебе. Коли б не воля богів, ніколи я на таке не зважився б. Ходім! Ти повинна піти за мною!.. А не хочеш, то я зостануся тут. Мені однаково. Нехай душа моя потоне в твоєму диханні. Хай уста мої знемагають, цілуючи твої руки!

— Дай мені глянути! — сказала вона. — Ближче! Ближче!

Ранішня зоря вставала, барвою вина розливаючись по талькових пластинках у стінах. Саламбо, мліючи, схилилася на подушки.

— Я люблю тебе! — крикнув Мато.

Вона пролебеділа:

— Дай мені покривало!

І вони наблизились одне до одного.

Вона, в білій ситарі, що волочилася доли, ступала йому назустріч, не зводячи очей із покривала. Мато дивився на неї, засліплений ясною вродою її обличчя, і, простягаючи заїмф, намагався вхопити її в обійми. Вона розставила руки. Тоді раптом спинилась, і вони обое стояли, дивлячись одне на одного широко розплющеними очима.

Жах пойняв її, хоч вона й не розуміла, чого він хоче. Її тонкі брови піднялись, уста розтулилися; вона вся тремтіла. Нарешті вдарила в одну із мідних чаш, що висіли по кутках червоної постелі, і крикнула:

— Рятуйте! Рятуйте! Відсахнись, святокрадче! Огидний! Проклятий! Сюди, Таанах, Крум, Ева! Міціпса! Шаул!

В стіні, з-поміж глиняного посуду, вигулькнуло перелякане обличчя Спендія; він гукнув:

— Тікай! Сюди біжать!

Галас і тупотіння ближчали, задвигтіли східці, і до кімнати хвилею ринула юрба — жінки, слуги, раби з киями, дрючками, ножами, кинджалами. Вони ніби скам'яніли з обурення, побачивши тут чоловіка. Служниці заголосили, наче на похороні, чорні євнухи зблідли.

Мато стояв за балюстрадою. Оповитий заїмфом, він скидався на зоряного бога, що височів у небесній блакиті Раби підступали, щоб кинутись на нього. Саламбо зупинила їх.

— Не торкайтесь до нього! На ньому богинине покривало!

Вона відійшла була в куток, але тепер, ступивши крок до Мато, простягнула голу руку і крикнула:

— Хай прокляття впаде на тебе, що пограбував Таниту! Гнів, кара, загибель, горе! Щоб тебе пошматував Гурзіл, бог війни! Щоб тебе задушив Матісман, бог мерців! Щоб тебе спопелив той, інший, чие ім'я не годиться називати!

Мато зойкнув, ніби проткнутий мечем. А вона знай гукала:

— Геть! Геть!

Юрба слуг розступилась, і Мато, понуривши голову, повільно пройшов поміж ними. Коло дверей він зупинився, бо покривало зачепилось торочками за золоту зірку, якими були оздоблені плити підлоги. Він рвучко шарпнув плечем покривало і зійшов східцями донизу.

Спендій, стрибаючи з тераси на терасу, перескакуючи загорожі й рови, вибрався з садів. Він прибіг до підніжжя маяка. В цьому місці ніхто не охороняв мурів, — така неприступна була скеля. Ступивши на край урвища, він ліг на спину, спустив ноги і ковзнув униз; тоді доплив до мису Мерців, накинув доброго круга понад солоною лагуною і ввечері вернувся в табір до варварів.

Зійшло сонце; ніби той зацькований лев, що йде все далі й далі, спускався вулицями Мато, поглядаючи довкола грізним оком.

До нього долинув невиразний гомін. Зчинився він у палаці, тоді розлігся вдалині, з боку Акрополя. Пішла поголоска, нібито в Молоховому храмі пограбовано державні скарби; інші говорили, що вбито жерця; дехто був певен, що до міста вдерлися варвари.

Мато, не знаючи, як вибратись за мури, побіг навпростець. Його помітили; зчинився крик. Всі догадалися, що сталось; спершу юрба жажнулась, а далі її охопила шалена лють.

Юрмища люду ринули з маппальських вулиць, з акропольського узвишся, від катакомб, з берегів озера. Патриції виходили з палаців, купці — з крамниць; жінки кидали дітей; усі хапали мечі, сокири, кий. Та стояло їм на перешкоді те, що втримувало й Саламбо. Як відібрати покривало? Таж тільки глянути на нього — і то гріх! Воно було часткою божества, і самий дотик до нього приносив смерть.

В храмових перистиллях жерці у відчаї ламали руки. Легіонери верхи ганяли навмання. Люди вилазили на будинки, виходили на тераси, п'ялися на плечі колосам, на корабельні щогли. А Мато тим часом усе йшов, і з кожним його кроком у юрмі накопичувався гнів, та водночас наростав і страх. Де він проходив, всюди порожніли вулиці, людський потік розбризувався по обидва боки аж на верх мурів. Довкола він тільки й бачив витріщені очі, що, здавалося, ладні були поглинути його,

вишкірені зуби, простягнені кулаки, а прокльони Саламбо множилися в устах юрби.

Враз просвистіла довга стріла, за нею — друга, загупотіло каміння, та все те, погано націлене (люди боялися черкнути заїмф), пролітало над його головою. Той заїмф став йому ніби щитом, він затулявся ним з усіх боків, і натовп не міг нічого вдіяти. Він ішов дедалі швидше, простуючи безлюдними вулицями. Та вони були перегороджені мотуззям, захаращені возами, заставлені пастками, і через те він мусив раз по раз вертатися назад. Нарешті добрався до Хамонового майдану, де було замордовано балеарців; Мато спинився, зблід, немовби побачив смерть. Аж тепер йому край! Юрба плескала в долоні.

Він добіг до великої замкненої брами. Вона була дуже висока, з дубової серцевини, в залізних цвяхах, окута бронзою. Мато кинувся на браму; з великої радості люди затупотіли ногами, дивлячись на його безсилу лють. Тоді він скинув сандалю, поплював і став гатити по непорушних дошках. Все місто заревло. Вже й про заїмф забули, пориваючись роздерти жертву. Мато поглянув на юрбу великими затьмареними очима. В скроні йому бухкала кров, аж голова паморочилась; млявість охопила все тіло, як буває в п'яної людини. Нараз він помітив довгого ланцюга, що ним піднімали засуви. Одним стрибком дістав його, вперся ногами, напружив руки, і нарешті велика двійчата брама відчинилась.

Вийшовши за ворота, Мато зняв із себе покривало і підняв його якомога вище над головою. Тканина, розвіваючись на морському вітрі, виблискувала проти сонця, яскріла барвами, ряхтіла коштовним камінням, сяяла постатями богів. Так несучи те покривало, Мато перетнув усю рівнину, дійшов до вояцьких наметів, а люд дивився з мурів, як відходить від Карфагена щастя.

VI

ГАННОН

— Я повинен був її викрасти! — сказав він того вечора Спендієві. — Треба було захопити її і силоміць забрати з дому! Ніхто б не насмілювався стати проти мене!

Спендій не слухав тієї мови. Він спочивав, простягшись горілиць, біля дзбана, повного медової сити; час від часу припадав до нього і жадібно пив.

Мато правив своєї:

— Що його робити? Як знову пробратися до Карфагена?

— Не знаю, — відказав Спендій.

Така байдужість дратувала Мато; він вигукнув:

— Все це з твоєї вини! Сам потягнув мене туди, а тоді покинув, боягуз підлий! І то б я мав тебе слухатись? Начальникувати думаєш наді мною? Звідник, раб і син раба! — Він скреготав зубами і замірявся на Спендія своїм великим кулачиськом.

Грек не відповідав. Глиняний світильник підсліпувато блимав на жердині намету, де між порозвішуваної зброї сяяло покривало.

Раптом Мато взувся в котурни, застібнув куртку з мідними бляшками й надів шолом.

— Ти куди? — запитав Спендій.

— Вертаюсь у Карфаген. Відчепись від мене! Я приведу її сюди! Хай вони тільки торкнуться до мене — почавлю, як гадюк! І їй не минути смерті, Спендію!

Він кілька разів повторив:

— Авжеж! Уб'ю її! От побачиш, уб'ю!

Але Спендій, до чогось прислухавшись, ухопив раптом покривало, шпурнув його в куток і зверху прикидав шкурами. Почувся гомін, блиснули смолоскипи, і до шатра ввійшов Нар-Гавас у супроводі чоловік двадцяти вояків.

Були на них білі вовняні плащі, довгі кинджали, шкіряне намисто, дерев'яні сережки в вухах і взуття з гієнської шкіри; ставши при вході, вони поспиралися на списи, як, буває, пастухи, відпочиваючи, спираються на свої герлиги. Зі всіх Нар-Гавас був найвродливіший. Ремінці, оздоблені перлами, охоплювали його тонкі руки; золотий обруч, на якому трималося довкола голови широке вбрання, був прикрашений страусовим пір'ям, що звисало йому на плече; безперестану усміхаючись, він блискав зубами; його очі проймали, ніби гострі стріли; у всьому естві відчувалася якась насторожена розв'язність.

Він заявив, що хоче приєднатися до найманців, бо Республіка давно вже зазіхає на його володіння. Отож, мовляв, йому вигідно пристати до варварів, та й він може їм допомогти.

— Я дам вам слонів — їх повно в моїх лісах, — вина, олії, ячменю, фініків, смоли та сірки для облог, двадцять тисяч піхотинців і десять тисяч коней. До тебе, Мато,

вдаюся я тому, що, заволодівши заїмфом, ти став перший у війську.

А потім докинув іще:

— До того ж ми з тобою давні приятелі.

Мато тим часом поглядав на Спендія, що сидів на овечих шкурах і кивав головою на знак згоди. Нар-Гавас вів далі. Він присягався богами, проклинаючи Карфаген, в люті поламав дротика. Тоді й супутники його, шаленіючи, зчинили галас, і Мато, запалений тим гнівом, крикнув, що згоден на спілку.

Потім привели білого бика й чорну вівцю — символи дня й ночі. Зарізали їх над ямою. Коли натекло туди крові, вони повмочали в неї руки. Тоді Нар-Гавас і Мато приклали руку один одному до грудей. Такі самі знаки відбили вони й на полотні своїх наметів. Потім усю ніч бенкетували, а рештки м'яса, обидві шкури, кістки, роги та ратиці спалили.

Коли Мато вернувся з богининим покривалом, вояцтво зустріло його бурхливими вигуками; навіть і ті, хто був не ханаанської віри, в якомусь незбагненному збудженні відчули, що до них з'явився дух-заступник. Ніхто й гадки не мав одібрати від нього покривало; варварам здавалося, що досить було тільки самої таємничості, з якою він здобув отой заїмф, щоб визнати за ним право на його посідання. Так гадали вояки африканської раси. Інші, хто недавно запалився гнівом проти Карфагена, не знали, на що зважитись. Мали б кораблі — зараз би від'їхали.

Спендій, Нар-Гавас і Мато розіслали гінців до всіх племен, підлеглих Карфагенові.

Республіка визискувала той люд, стягувала надмірні податки; за невчасну сплату чи нарікання чекали на них кайдани, сокира й хрест. Вони мусили вирощувати те, чого потребувала Республіка, постачати все, чого вона вимагала; ніхто не мав права тримати зброю; а повставало якесь село, всіх мешканців продавали в рабство; управителя цінували як давильний прес, — що більше вичавить, то кращий. Далі за країнами, безпосередньо підлеглими Карфагенові, йшли союзні землі, що платили йому невелику данину. А за тими землями блукали кочовики, яких можна було нацьковувати на союзників. Завдяки такій системі врожаї завжди були багаті, вигулювались табуни розкішних коней, буяли пишні плантації. Катон Старший, знавець хліборобства, заснованого на

рабській праці, дев'яносто два роки пізніше дивувався з усього того і, спонуканий задрісною жадою, закликав Рим знищити Карфаген.

За останні війни податки ті подвоїлись, і мало не всі міста Лівії перекинулись до Регула. Як кару з них заправили тисячу талантів, двадцять тисяч биків, триста мішків золотого піску та величезну кількість збіжжя, а ватажків племен або розп'яли на хрестах, або кинули на з'їжу левам.

Найдужче ненавидів Республіку Туніс. Стародавніший за метрополію, він не міг простити Карфагенові його величі. Стоячи проти його мурів, Туніс причаївся в болоті над водою і позирав на нього хижо, по-гадючому. Ні заслання, ні торттури, ані пошесті не ослабили його. Він став на бік Архагата, Агафоклового сина. Саме в Тунісі поїдачі нечисті дістали собі зброю.

Ще не встигли вирушити в дорогу посланці варварів, а вже провінції охопила радість. Не чекаючи дальших подій, подушили в лазнях управителів та урядовців, що їх настановила Республіка, подіставали заховану в печерах стару зброю; рала перековували на мечі; діти на порогах гострили списи, а жіноцтво віддавало намиста, персні, сережки — все, що могло допомогти знищити Карфаген. Кожному хотілося докинути й свою частку. По селах зносили в'язками списи, вивершуючи з них цілі стіжки, ніби з кукурудзяних снопів. Приводили худобу, здавали гроші. Мато, з намови Спендія, негайно виплатив решту належної найманцям платні і за те проголошений був головним начальником, шалішимом варварів.

Саме тоді на допомогу найманцям до війська юрбами ринув люд. Спершу з'явилися люди з тамтешніх племен, а за ними — раби, що працювали по селах. Згодом захопили каравани негрів і озброїли їх; а купці, що простували на Карфаген, сподіваючись певнішого зиску, пристали й собі до варварів. Невпинно прибували численні загони. З акропольського узвиштя видно було, як зростає військо.

На покрівлі акведука вартували легіонери. Там, на певній відстані один від одного, стояли мідні казани, де кипів асфальт. Внизу, на рівнині, вирували великі збурені товпища. Вони трималися невпевнено, охоплені тією тривогою, яка завжди поймає варварів перед фортечними мурами.

Утіка та Гіппо-Заріт не приєдналися до їхньої спілки. Фінікійські колонії, такі самі як і Карфаген, вони мали самоврядування і в усіх угодах з Республікою домагалися пунктів, що гарантували б їм незалежність. Проте, поважаючи свою дужчу сестру, що заступалася за них, вони не вірили, щоб ота навала варварів перемогла Республіку. Тим-то й воліли триматися нейтралітету і жити в мирі та спокої.

Проте з огляду на їхнє географічне положення варвари прагнули прибрати ці колонії до своїх рук. Річ-бо в тім, що Утіка лежала в глибині затоки і з неї зручно було подавати Карфагенові допомогу. А коли б і впала Утіка, то Гіппо-Заріт, що лежав за шість годин плавби далі затокою, міг би її замінити; дістаючи постійну підтримку, Карфаген був би нездоланий.

Спендієві хотілося почати облогу Карфагена негайно. Нар-Гавас опирався; треба було спершу вдарити по кордонах. Так думали ветерани, а також сам Мато, і ухвалили, що Спендій піде на Утіку, а Мато — на Гіппо-Заріт; третя частина війська, опираючись на Туніс, мала захопити Карфагенську рівнину. За те брався Автаріт. Щодо Нар-Гаваса, то він повинен був повернутися в своє царство, привести звідти слонів і зі своєю кіннотою захопити шляхи.

Дізнавшись про цю постанову, жінки зчинили страшний галас; вони заздалегідь гострили зуби на коштовності карфагенянок. Та й лівійці обурювались: мовляв, їх закликали іти на Карфаген, а тепер женуть назад. Вирушили майже самі найманці. Загін Мато складався з його земляків, із іберійців, лузітанців, вояків, що прибули зі сходу та островів; а всі, хто говорив грецькою мовою, потяглися за Спендієм, шануючи його розум.

Карфагенці дивувалися, побачивши, що військом раптом заворушилось; воно простяглося шляхом на Утіку, попід Аріанською горою, з боку моря. Частина його залишилась перед Тунісом, решта зникла з очей, потім — знову з'явилася по той бік затоки, на узліссі, та й поринула в хащах.

Було тих найманців, певне, десь близько вісімдесяти тисяч. З усього видно, двоє тірських міст не зможуть перед ними встояти і найманці знову повернуть на Карфаген. Чимала частина війська вже відрізала його від підлеглих володінь; найманці захопили перешийок, і місто невдовзі загине з голоду. Місто неспроможне було

існувати без провінцій, бо громадяни його не платили податків, як у Римі. Карфагенів бракувало генія політичного. Безугавна жадоба зиску стояла на заваді тій розважливості, яку породжує високе честолюбство. Ніби та галера, що стоїть на якорі серед лівійських пісків, Карфаген тримався тільки людською працею. Народи, як морські хвилі, бурхали довкола нього, і найменша буря хитала цю грізну споруду.

Державну скарбницю спустошила війна з римлянами, та ще багато було втрачено добра, поки торгувалися з варварами. Проте потрібні були вояки, а жодна країна не довіряла Республіці. Птолемей недавно відмовився дати їй дві тисячі талантів. А тут іще викрадення покривала приголомшило карфагенців. Спендій усе те добре зважив.

Та цей народ, відчуваючи до себе загальну ненависть, покладав надії на свої гроші та на своїх богів. Самий державний лад живив любов до вітчизни.

Влада належала всім, і жоден окремих громадянин не мав такої сили, щоб її захопити. Приватні борги вважали за борги громадські; тільки вихідцям із ханаанського племені належала торговельна монополія. Збільшуючи лихварством зиск від піратських грабунків, виснажуючи землю, рабів та бідноту, можна було нажити багатство. Тільки воно відкривало шлях до урядових посад. І хай владу та гроші тримали в своїх руках ті самі родини, проте з такою олігархією мирилися, бо кожен сподівався й собі дотягтися до неї.

Торговельні товариства, де вироблялись закони, обирали фінансових інспекторів, що, відслуживши певний термін, складали Велику раду старійшин, до якої входило сто членів; рада, своєю чергою, підлягала Великим зборам, що об'єднували всіх багатіїв. Що ж до двох суфетів — пережитків колишньої царської влади, які тепер важили менше за консулів, то їх обирали одночасно з двох різних родин і тут же намагалися посіяти між ними ворожнечу, щоб вони послаблювали один одного. Суфети не мали права вирішувати військові питання, а коли вони зазнавали поразки, Велика рада розпинала їх на хресті.

Отже, сила Карфагена йшла від сиситів, тобто від великого двору в центрі Малки, того місця, де, за переказами, причалив перший човен фінікійських моряків; море з того часу далеко відступило. У дворі стояла стародав-

ньої архітектури будівля з пальмових колод; на кожному її розі зводилися кам'яні колони; тут була низка невеликих кімнат, відокремлених одна від одної, щоб у них могли збиратися різні громади. Цілий день товпилися там багатії, обмірковуючи свої та державні справи, починаючи з добування перцю й кінчаючи знищенням Риму. Тричі на місяць вони наказували виносити свої ложа на горішню терасу, що йшла над високими мурами двору; і тоді знизу видно було, як вони бенкетують на свіжому повітрі, поскидавши котурни та плащі, як їхні пальці, оздоблені діамантовими перснями, шматують м'ясиво, а великі сережки звисають над дзбанами; дебели й опасисті, напівголі, вдоволені, всі вони сміялися та їли під блакитним небом, схожі на великих акул, що виграють у морі.

Але тепер вони не могли приховати свого занепокоєння,— воно проступало на їхніх блідих обличчях; юрба, що чекала під брамами, супроводила їх до палаців, намагаючись вивідати новини. Ніби в чуму, всі будинки були позамикані; вулиці то наповнювалися людом, то раптом порожніли; городяни виходили на Акрополь, бігали до гавані. Щоночі збиралася Велика рада обмірковувати становище. Нарешті було скликано всіх карфагенців на Хамонів майдан і там ухвалено звернутися до Ганнона, переможця в Гекатомпільській битві.

Це був чоловік побожний, лукавий, немилосердний до африканців — справжній карфагенець. Маєтки його були такі самі, як і маєтки родини Барка. В Республіці не було досвідченішого державного мужа.

Він наказав озброїти всіх придатних до війська громадян, поставив на вежах катапульти, зажадав величезних запасів зброї, звелів навіть збудувати чотирнадцять галер, хоч у тому й не було потреби, вимагав, щоб усе ретельно записувалось. Він раз у раз наказував нести його то до арсеналу, то на маяк, то в храмові скарбниці; часто можна було бачити, як його великі ноші похитуються на східцях Акрополя. У своєму палаці, ночами не мігши заснути, він готувався до боїв і, ревучи страшним голосом, віддавав військові накази.

З надмірного страху всі стали хоробрі. Багатії вже з третіми півнями шикувалися вздовж Маппал і, попідтикувавши свій одяг, робили вправи списами. Та не було кому навчати їх, і часто доходило до суперечок. Задихавшись, вони сідали на могили відпочити, а тоді знову

бралися до вправ. Дехто навіть дотримувався певної дієти. Одні гадали, ніби потрібно багато їсти, щоб набратися сили, і тому об'їдалися; інші, занадто гладкі, морили себе постом, щоб скинути вагу.

Утіка не раз уже волала до Карфагена про допомогу. Але Ганнон не хотів виступати, поки бойовим машинам бракувало хоч би одного гвинтика. Ще три місяці витратив він на спорядження ста тридцяти слонів, що були в стайнях фортечних murів. Ці слони перемогли Регулове військо; народ їх дуже любив, тож не можна було абияк поставитись до цих давніх друзів. Тому Ганнон і звелів заново перекувати бронзові щити, якими затуляли їхні груди, позолотити ікла, зробити більші башти й пошити з найкращого пурпуру попони, облямувавши їх пишними торочками. Нарешті, тому що погоничів їхніх звали індійцями (бо найперші з них були, певно, з Індії), Ганнон звелів повдягати їх усіх на індійський лад, тобто в білі тюрбани та короткі вісонові штани з поперечними зборками, які скидались на дві черепашкові стулки, прив'язані до стегон.

Автарітове військо й досі стояло під Тунісом. Воно ховалося за стіною, зведеною із озерного мулу й захищеною зверху колючим хмизом. Негри понастромлювали всюди на високих тичках всіляких страхіть — людські маски, обліплені пір'ям, шакалячі й гадючі голови, які пороззявлюваними пащами мали лякати ворога; гадаючи, ніби вони стали тепер непереможні, варвари танцювали, боролися, жонглювали, певні, що Карфаген незабаром загине. Був би хтось інший на Ганноновому місці, він легко розчавив би цю юрбу, обтяжену жінками та чередами худоби. Крім того, варвари не вміли робити ніяких маневрів, і безпорадний Автаріт нічого від них не вимагав.

Вони розступалися, коли він проходив, позираючи на нього великими синіми очима. Зійшовши на берег озера, Автаріт, скидав куртку з тюленьчої шкіри, розпускав стьожку, якою був підв'язаний його довгий рудий чуб, і мочив його в воді. Він каювся, що не втік із Еріксового храму до римлян разом зі своїми двома тисячами галлів.

Бувало, опівдні сонячне проміння раптом згасало. Тоді затока й морський обшир здавалися непорушними, ніби розтоплене олово. Хмара темного пилу здіймалась догори, вируючи прямовисним вихором; нагиналися додолу пальми, небо зникало, і чути було, як відскакує дрібнень-

ка рiнь, падаючи на спину худобi. В такi хвилини галл, припавши устами до отвору в наметi, хрипiв з утоми та гнiтючої туги. I марились йому осiннi пасовиська, iхнi ранiшнi пахощi, лапаний снiг, ревиння зубрiв, що заблу-дилися в туманi; примруживши очi, вiн, здавалося, бачив, як навпроти блимали вогники в довгих, критих соломою халупах, що губилися в драговинi, мiж дрiмучих лiсiв.

Iншi також тужили за рiдною землею, хоч вона була й не така далека. Полоненi карфагенцi бачили по той бiк затоки, на схилах Бiрси, намети в своїх дворах. Та пильна сторожа невидступно походжала довкола бранцiв. Вони були прикутi до одного ланцюга, кожен мав на собi залiзного нашийника. Юрби безнастанно сходилися подивитися на полонених. Жiнки показували дiтям iхню пошматовану пишну одержу, що лахмiттям висiла на схудлих тiлах.

Щоразу, глянувши на Гiскона, Автарiт пригадував кривду, якої був зазнав вiд нього, i запалювався великою люттю. Вiн ладен був його вбити, якби не присяга, що дав Нар-Гавасовi. Тодi вiн iшов до свого намету i пив настiй з ячменю та тмину, доки, очманiлий вiд питва, не втрачав тямi; оговтавшись аж опiвднi, вiн страждав вiд нестерпної спраги.

Мато тим часом облягав Гiппо-Зарiт, який захищало озеро, сполучене з морем. Мiсто оточувала потрiйна стiна, а по узвишсях, що стримiли над ним, тягнувся мур iз фортечними вежами. Нiколи ще Мато не командував вiйськом у таких справах. А тут iще думка про Саламбо не давала йому спокою; вiн марив, як би то натiшитися її пишною вродою, в тому нiби мала бути радiсть помсти, що сповнила б його невимовними гордощами. Потреба бачити її знову була гостра, шалена, невидступна. Вiн навiть хотiв був пiти до Карфагена за парламентаря, сподiваючись якось дiстатися до неї.

Не раз велiв вiн сурмити до бою i, нi на кого не чекаючи, перший кидався на мол, що його намагалися збудувати на морi. Розкидав руками камiння, метався, трошив, слiпо орудуючи мечем. Безладною чередою за ним валили варвари; з хряском ламалися драбини, i людський мурашник сипався в воду, що червоними хвилями билася в мури. Кiнець кiнцем, гуркiт стихав, i вояки вiдходили, щоб згодом почати новий наступ.

Мато сiдав перед наметом, витирав забризкане кров'ю лице i, повернувшись до Карфагена, вдивлявся в обрiй.

Перед ним серед маслин, пальм, платанів і мирт розкинулись два великі ставки, сполучені з озером, обриси якого зникали вдалині. За горою височіли інші гори, а посеред широкого озера здіймався, ніби піраміда, чорний острів. Ліворуч, у кінці затоки, піщані намети скидалися на великі застигли білуваті хвилі, а море, рівне, як підлога з ляпіс-лазуру, непомітно здіймалося до небокраю. Зелені лани подекуди переходили в жовті смуги; плоди ріжкових дерев виблискували, немов корали; виноградні лози звисали із сикоморового верховіття; чути було дзюрчання струмка, стрибали чубаті жайворонки, і прощальне сонячне проміння золотило панцири черепахам, що повилазили з очеретів подихати свіжим повітрям.

Мато важко зітхав. Лігши долілиць, він впинався нігтями в землю й плакав; почував себе нещасним, покинутим невдахою; ніколи він не здобуде її, ба навіть не зможе взяти міста.

Вночі, самотній, він розглядав у своєму наметі покривало. Що йому з цієї святині? До голови варвара закрадалися сумніви. А то раптом йому починало здаватися, що богинине одіння чимось пов'язане з Саламбо, ніби в ньому, ніжніше за подих, тріпоче крихітна часточка її душі, і він гладив заїмф, вдихав його пахощі, тулив до лиця, цілував, ридаючи. Тоді напинав його на плечі, уявляючи, ніби це сама вона отут, біля нього.

Бувало, несподівано він зникав; переступав вояків, що спали під зоряним небом, закутавшись у плащі, сідав на коня і за дві години був уже під Утікою в Спендієвому наметі.

Спершу він говорив про облогу, та мчав сюди, щоб спочити душею, погомонівши про Саламбо. Спендій починав його умовляти:

— Скинь із душі своєї оте ганебне страждання. Колись ти корився наказам інших, тепер ти сам стоїш на чолі цілого війська, і якщо ми й не подолаємо Карфагена, то провінції нам таки віддадуть, і ми будемо царями.

Але ж чому володіння заїмфом не принесло їм і досі перемоги? Спендій уважав, що треба чекати.

Мато гадав уже, ніби покривало може явити свою силу тільки людям ханаанського племені, і з лукавством спражнього варвара міркував собі: «Виходить, покривало нічого мені не допоможе; але ж і карфагенці втратили його, то вже й вони не матимуть від нього підмоги».

Тоді йому запала в голову інша думка: він боявся, що, поклоняючись лівійському богові Аптукнусу, він зневажає Молоха; тому несміливо запитав у Спендія, котрому з них треба принести людську жертву.

— Принеси обом! — усміхаючись, відповів Спендій.

Мато, не розуміючи такої байдужості, подумав, що грек має якогось духа-заступника, та не хоче про нього говорити.

Сила всіляких культів, так само і народів, змішувалася в варварському війську, і вояки шанували водночас зі своїми й чужих богів, боячись їхньої кари. Багато хто до своєї релігії додав чужі обряди. Навіть не поклоняючись зорям, приносили жертву тим світилам, котрі могли накликати погибель або визволити з біди; невідомий амулет, випадково знайдений під небезпечну хвилину, ставав божеством; бувало, обожнювали звичайне собі ім'я і повторювали його, навіть не задумуючись над тим, що воно означає. Проте, пограбувавши безліч храмів, перебачивши немало народів і кривавих боїв, багато хто втрачав будь-яку віру, крім віри в долю та в неминучу смерть, і вони засипали щовечора безтурботно, як дикі звірі. Спендій ладен був наплювати на статую Юпітера Олімпійського, однак боявся голосно говорити в темряві і щоранку взував спершу тільки праву ногу.

Спендій будував біля Утіки довгу чотирикутну терасу. Та що вище вона зводилась, то вищав і фортечний вал навколо міста; що руйнували одні, те відразу ж споруджували другі. Спендій беріг своїх вояків, обмірковував плани наступу, пригадував військові хитрощі, про які чував колись, мандруючи по світу.

Невідомо було, чому не вертався Нар-Гавас. Це непокоїло варварів.

Ганнон підготувався нарешті до військових дій. Якось темної ночі, коли не світив місяць, він переправив полками через Карфагенську затоку своїх слонів та вояків. Тоді, щоб не зіткнутися з Автарітом, вони обійшли гору Теплих Вод і посувалися так повільно, що замість несподівано заскочити варварів уранці, — як на те й сподівався суфет, — дісталися туди аж на третій день, коли сонце вже підбилося височенько.

Перед Утікою, зі східного боку, лежала рівнина, що тяглася до великої Карфагенської лагуни; за нею під прямим кутом пролягала між двома горбами долина, що

раптом уривалась. Варвари стали табором далі, ліворуч, заступивши дорогу до порту; вони спали по своїх наметах (саме того дня і варвари, й оборонці міста, занадто стомлені, щоб воювати, спочивали), як несподівано із-за горбів показалося карфагенське військо.

По флангах ішла озброєна пращами обозна обслуга. Першу лаву становила гвардія легіону в золотих лускуватих панцерах, на важких конях без грив, без шерсті, без вух, із срібним рогом посеред лоба, щоб вони скидалися на носорогів. Між ескадронами юнаки в невеличких шоломах розмахували ясеновими дротиками, тримаючи по одному в кожній руці; позаду сунула важка піхота, озброєна довгими списами. Всі оті крамарі поначіплювали на себе якомога більше зброї: дехто мав аж два мечі, списа, булаву і сокиру; інші, ніби ті дикобрази, були најжачені стрілами, і руки їхні розчепірювались над панцерами з рогових чи залізних пластинок. В кінці показалося високе громаддя бойових машин: каробалісти, онагри, катапульти і скорпіони похитувалися на колісницях, що їх тягли запряжені мули та четверики волів; і що ширше розгорталася армія, то квапливіше бігали туди й сюди захекані начальники, віддаючи накази, шикуючи лави, підтримуючи між ними належну відстань. Старійшини, призначені на командирів, виступали в пурпурових шоломах з пишними торочками, що плутались у ременях котурнів. Їхні нарум'янені лиця вилискували під величезними шоломами із зображеннями богів; щити були по краях оздоблені слоновою кістю, вкритою коштовним камінням, і здавалося, ніби то пливуть по мідних стінах сонця.

Карфагенці ступали так важко, що варвари, глузуючи з них, пропонували їм сісти відпочити. Вони кричали, що швидко повипускають кишки з їхніх товстих черев, зітнуть позолоту зі шкури і понапувають залізом.

На тичці, встромленій перед Спендієвим наметом, змаяв шматок зеленої тканини; то був сигнал. Карфагенське військо відповіло на нього гримотінням сурем, кімвалів, флейт із ослячих кісток і тимпанів. Варвари перемертнули вже через огорожі. Вороги зійшлися віч-на віч, так що можна було списом докинути.

Тоді один із балеарських пращників вийшов на крок уперед, заклав у ремінь глиняне ядро і крутнув рукою, — хряснув розтروщений щит із слонової кісті, і війська зітнулися.

Вістрями списів греки кололи ніздрі коням, і вони падали, придавлюючи вершників; раби, поставлені метати каміння, хапали занадто велике, і воно падало тут же, біля них. Карфагенські піхотинці, розмахуючи довгими мечами, відкривали свій правий бік. Варвари вганялися в їхні лави, рубали їх навідріг мечами, чавили недобитих, топтали по трупах, засліплені кров'ю, що бризкала їм в обличчя. І все місиво зі списів, шоломів, панцерів, мечів та сплетених тіл вирувало, то пружно розбухаючи, то осідаючи знову. Карфагенські когорти дедалі рідшали, машини грузли в піску; нарешті суфетові ноші (оті самі великі ноші з кришталевими підвісками), що були на видноті, коли починався бій, і колихалися серед вояків, ніби на хвилях човен, раптом зникли. Чи не вбито його?

На полі бою zostалися самі варвари. Довкола спадала курява, і вони почали співати, аж зненацька перед ними на білому слоні з'явився сам Ганнон. Він був із непокритою головою; негр, що сидів позад нього, тримав над ним вісонову парасольку. Намисто із синіх бляшок гоїдалося на його чорній квітчастій туніці, діамантові браслети вгрузали в пухкі руки. Розкривши рота, він вимахував величезним списом, розширеним на кінці, наче лотос, і блискучим, як дзеркало.

Раптом застугоніла земля, і варвари побачили, як на них єдиною лавою ринули всі карфагенські слони. Ікла в них були позолочені, вуха пофарбовані в синій колір і вкриті бронзою; на пурпурових попонах хиталися шкіряні башти, де сиділо по три стрільці, кожен з нап'ятим великим луком.

Вояки ледве встигли вхопити свою зброю і абияк стати до лав; вони леденіли з жаху, не знали, що робити.

А з висоти башт уже сипалися на них дротики, звичайні й вогненні стріли, лився розплавлений свинець. Дехто, пнучись на башту, чіплявся за торочки на попонах; їм відрубували кинджалами руки, і вони падали горілиць, наштрикуючись на підставлені мечі. В такому бою списам бракувало міцності, вони ламалися; слони проходили крізь фланги, як дикі кабани крізь густу траву; перебігаючи з краю в край увесь табір, вони виривали хоботами стовпи і валили намети. Варвари кидалися врозтіч; вони ховалися поміж горбами над тією долиною, якою йшли карфагенці.

Ганнон-переможець підійшов до утікської брами. Він наказав сурмити в сурми. На вежі між бійницями з'явилося троє суддів міста.

Однак мешканці Утіки не хотіли приймати в себе таких сильно озброєних гостей. Ганнон розгнівався. Нарешті вони погодились упустити його з невеликою охороною.

Виявилось, що вулиці надто вузькі для слонів. Довелося залишити їх за мурами.

Тільки-но суфет вступив до міста, його прийшли привітати утікські правителі. Ганнон звелів нести його до лазні і покликав своїх кухарів.

Через три години він ще сидів у ванні з цинамоновою олією і, купаючись, їв на простеленій перед ним воловій шкурі язика фламінго з маком у меду. Біля нього нерухомо стояв його особистий лікар у довгій жовтій одежі; він час від часу велів підігріти купіль, а два хлопчики, нагнувшись над східцями басейну, розтирали суфетові ноги. Пильнуючи власного здоров'я, суфет не забував і державних справ; він диктував листа до Великої ради і водночас міркував, якими б найлютішими тортурами скарати полонених варварів.

— Стривай! — крикнув він рабові, що стоячи писав на долоні. — Хай їх приведуть сюди! Я хочу їх бачити.

З глибини кімнати, де в клубах білястої пари червоними плямами блимали смолоскипи, виштовхнули трьох варварів: самніта, спартанця та каппадокійця.

— Пиши далі! — мовив Ганнон. — «Радійте, світочі Ваалові! Ваш суфет винищив ненажерливих псів. Хай буде благословенна Республіка! Славте богів!»

Тут він помітив полонених і зареготав:

— А-а! Герої Сікки! Тепер ви не кричите так голосно, як там! Це я! Чи впізнаєте? А де ж ваші мечі? Які ж бо ви страшні!

І він удав, що з ляку хоче сховатись.

— Ви вимагали коней, жінок, землі і, звісна річ, високих посад — на суддів важили та на жерців? Чому б пак ні? Гаразд, наділю вас землею, не повилазите з неї. І поженять вас — із шибеницями щонайновішими. А прагнете платні? Заллють її свинцем розтопленим у ваші пельки! І посадами наділю вас високими, — полинете під самі хмари, ближче до орлів!

Три варвари, патлаті й обірвані, дивилися на Ганнона, не розуміючи, що він каже. Поранених у ноги, їх половили арканами; важкі ланцюги звисали з їхніх рук і волочилися по підлозі.

Ганнон шаленів від їхньої байдужості.

— Навколішки! Навколішки! Шакали мерзенні! Погань! Нікчеми! Лайно! Мовчать собі, як позаціплювало їм! Годі! Цить! Поздирати з них шкури! Ні! Постривайте!

Він сопів, як гіпопотам, люто поводячи очима. Запашна олія лилася через край, витиснена його масивним тілом, і, приставши до болячок, якими взялася його шкіра, надавала їй при світлі смолоскипів рожевого кольору.

Він диктував далі:

— «Чотири дні страждали ми від палючого сонця. Переходячи Макар, утратили мулів. Хоч варвари й зайняли вигідні позиції, та безмірна хоробрість...» Ох, Демонаде, як я страждаю! Хай розжарять каміння, щоб стало червоне!

Чути було, як стукотять у печі лопатки. У широких курильницях заklubочився дим, і голі масажисти, від поту мокрі, як губка, заходилися втирати в Ганнонове тіло мазь із пшениці, сірки, червоного вина, сучого молока, мірри, гальбану та ладану. Його палила нестерпуча спрага; та чоловік у жовтій одежі не зважав на те, він простяг йому золоту чашу, де парував зміїний вивар.

— Пий! — мовив він. — Хай сила змії, дочок сонця, перейде до мозку твоїх кісток! Будь мужній, о відсвіте богів! Знаєш-бо, Ешмунів жрець пильно стежить за лихими світилами навколо сузір'я Пса, що наслали на тебе недугу. Вони бліднуть, як болячки на твоєму тілі, — це знак, що ти не вмреш.

— Авжеж! Авжеж! — вигукнув суфет. — Я житиму!

З його посинілих губів ішов дух, важчий за трупний сморід. Здавалось, дві жарини горять на місці безбрових очей, а поморщена шкіра брижами звисала з чола; відстовбурчені вуха понапухали; глибокі борозни, що півколами спадали від ніздрів, надавали йому чудного й страшного вигляду хижого звіра. Його хрипкий голос скидався на виття. Він озвався:

— Певно, ти маєш рацію, Демонаде. Справді, багато виразок позатягувалось. Я почуваю себе гаразд. Ти тільки глянь, як я їм.

І вже не так із великої охоти, як бажаючи запевнити і лікаря, і самого себе, ніби йому покращало, суфет захо-

дився вмінати начинку з сиру та майорану, очищену від кісток рибу, гарбуз, устриці, яйця, хрін, трюфелі та печеню з дрібних птахів. Позираючи на бранців, він тішився думками, як буде їх катувати. Раптом він згадав про Сікку, і вся його лють за колишні образи вилилась у лайці на цих трьох варварів:

— Ах ви зрадники! Нікчеми! Падлюки прокляті! І ви насмілились образити мене, мене, суфета! Торочили про свої заслуги, про ціну їхньої крові! Еге ж! Ваша кров! Ваша кров!

А тоді додав, ніби сам до себе:

— Усім смерть! Ані одного не буде продано! А то б відвести їх до Карфагена! Хай би побачили... та, певно, не знайдеться на всіх ланцюгів?.. Пиши: «Пришліть мені»... Скільки ж їх? Хай запитують Мутумбала! От так! Ані найменшого жалю! І хай мені принесуть у кошиках усі їхні відтяті руки!

Раптом якийсь дивний крик, хрипкий та пронизливий, долинув у кімнату, покриваючи Ганнонів голос і дзенькіт посуду, розставленого перед ним. Крик дедалі дужчав, і зненацька розітнулося люте ревіння слонів, так ніби знову розпочався бій. В місті зчинився страшенний переполох.

Карфагенцям і на думку не спадало гнатися за варварами. Вони розташувалися під міськими мурами зі своїм добром, зі слугами — з усіма вигодами вельмож — і веселилися собі в пишних, оздоблених перлами, наметах, тоді як на місці найманського табору залишились самі тільки руїни. Спендій незабаром оговтався. Він послав Заркаса до Мато, обійшов ліси, зібрав своїх вояків (втрати були не такі вже й великі), — і люті з того, що зазнали поразки, навіть не бившись, вони знову стали до лав; аж тут хтось із варварів наткнувся на бочку з дьогтем, яку, звісна річ, покинули карфагенці. Тоді Спендій наказав позганяти з околиць ферм свиней, вишмарував їх тим дьогтем, запалив і пустив на Утіку.

Слони, налякані полум'ям, кинулись втікати. Вони побігли нагору, та в них почали метати дротики, і вони помчали назад просто на карфагенців, — шматували їх іклами, топтали ногами. За слонами з пагорбів посунули варвари; пунійський табір, не маючи будь-яких укріплень, у першій же атаці був знищений, а карфагенці — притиснуті до міських мурів, бо городяни не захотіли впустити їх до міста, боячись найманців.

Світало. Із заходу наступали піхотинці Мато. Водночас з'явилась і кіннота. То був Нар-Гавас із своїми нумідійцями. Перестрибуючи рівчаки та кущі, вони гналися за втікачами, як хорти за зайцями. Саме ця переміна воєнної фортуни урвала мову суфетові. Він загукав, щоб йому допомогли вилізти з ванни. А троє бранців і досі стояли перед ним. Негр, який у бою тримав над Ганноном парасольку, нахилився до його вуха.

— Ну й що? — повільно мовив суфет і швидко докінчив: — Убий їх!

Ефіоп вихопив довгого кинджала, і всі три голови попадали додолу. Одна з них, підстрибнувши, плюснула в басейн і якийсь час плавала там з роззявленим ротом і осклянілими очима. Ранішнє світло пробивалося крізь вікна; з трьох трупів, що лежали долі, фонтанами дзюркотіла кров, і червона калюжа розпливалась по мозаїчній підлозі, припорошеній голубим піском. Суфет умочив руку в ту теплу рідину і потер нею коліна, — це вважалося цілющим.

Настав вечір, і Ганнон разом із своїм почтом вислизнув із міста. Він подався в гори, навздогін за своїм військом, але знайшов самі тільки недобитки.

За чотири дні по тому він був у Горзі над ущелиною, коли внизу з'явилися Спендієві загони. Двадцять непохитних списів, ударивши в лоб колони, легко зупинили б військо; проте ошелешені карфагенці тільки дивилися, як ішли варвари. Ганнон упізнав у ар'єргарді нумідійського царя; Нар-Гавас уклонився, вітаючи його, і подав знак, якого той не зрозумів.

Повернулися в Карфаген, зазнавши немало всякого страху. Ішли тільки вночі, вдень ховалися по маслинових гаях. На кожному переході кілька чоловік умирало. Не раз, бувало, чекали смерті. Нарешті добилися до Гермейського мису, куди прийшли по них кораблі.

Ганнон був такий стомлений, у такому розпачі, — надто побивався він за втраченими слонами, — що, прагнучи всьому покласти край, просив у Демонада отрути. Зрештою, він уже загодя відчував себе розіп'ятим на хресті.

Карфаген не мав сили обурюватися проти нього. Втрачено було чотириста тисяч дев'яцот сімдесят два сикли срібла, п'ятнадцять тисяч шістьсот двадцять три шекелі золота, загинуло вісімнадцять слонів, чотирнадцять членів Великої ради, триста багатих громадян, вісім тисяч простого люду, пропало стільки хліба, що вистачило б

на три місяці, велика сила військових припасів та всі бойові машини. Не було сумніву, що Нар-Гавас зрадив. Варвари знову облягли Карфаген і Гіппо-Заріт. Автарітова армія розтягнулася тепер від Туніса до Радеса. З акропольського узвишся видно було, як, охопивши села, підіймається до неба довга димова заслона, — то горіли палаци багатіїв.

Був один-єдиний чоловік, який міг би врятувати Республіку. Каялись тепер, що були до нього невдячні, партія миру, і та ухвалила принести богам жертви, благючи їх, щоб повернувся Гамількар.

Неначе в чаду ходила Саламбо, побачивши заїмф. Вночі марилося їй, ніби чує богинину ходу, і вона прокидалася з жаху, голосно волаючи. Щодня веліла відносити до храмів їжу. Таанах геть стомилася, виконуючи її накази, а Шагабарім і не відходив від неї.

VII

ГАМІЛЬКАР БАРКА

Оповісник місячних фаз, що ночами стежив за світлом на даху Ешмунового храму і сповіщав сурмою про всі його зміни, якось уранці помітив щось подібне до птаха, який довгими крильми черкав на сході морську поверхню.

То був корабель на три ряди весел; ніс його був оздоблений вирізьбленим конем. Вставало сонце. Оповісник місячних фаз заслонив долонею очі, а тоді вхопив обіруч сурму, і гучні бронзові переливи полинули над Карфагеном.

З усіх будинків повиходили люди; говорили всяку всячину, не вірячи одне одному, сперечалися; мол був укритий народом. Нарешті пізнали Гамількарову трирему.

Горда та сувора, з прямою реєю, з напруженим вітрилом, підпливала вона, розтинаючи піну; велетенські весла одностайно вдаряли по воді; час від часу киль її, подібний до лемеша, з'являвся над водою, і тоді здавалося, ніби під тараном, у кінці носа, схопившись на диби, мчить по морському обширу кінь з головою із слонової кісті.

Трирема обходила високий мис, і вітрило впало, бо там не було вітру; тоді народ помітив, що біля керманича стоїть чоловік із непокритою головою; то був він, суфет Гамількар! На боках у нього виблискували залізні лати;

накинутий на плечі червоний плащ не прикривав рук; дві довгі перлини звисали з вух, а чорна борода торкалася грудей.

Тим часом галера, гойдаючись поміж скель, плила вздовж молу, а юрба й собі сунула по кам'яних плитах, вигукуючи:

— Вітаємо тебе! Будь благословенний! Око Хамонове! Порятуй нас! У всьому винні багатії! Це вони хочуть твоєї смерті! Будь обачний, Барко!

Він нічого не відповідав на те, ніби зовсім оглух від гуркоту морських хвиль і лютих боїв. А коли трирема підпливла до східців, що спускалися з Акрополя, Гамількар підвів голову і, схрестивши руки, глянув на Ешмунів храм. Погляд його сягнув вище, аж до широкого чистого неба; суворим голосом він віддав матросам наказ; трирема підскочила, черкнувши ідола, поставленого край молу спиняти бурі, і ввійшла до торгового порту, де плавало повно покидьків, уламків дерева та лущпайок з фруктів; вона пробивалася поміж поприв'язуваних до паль кораблів із крокодилячими пашами на носах. Сюди посунули юрби людей; дехто навіть кинувся плавма. Ось уже трирема підійшла до цвяхованої брами. Брамуну підняли, і трирема зникла під низьким склепінням.

Військовий порт був зовсім відокремлений від міста; коли прибували посли, їм доводилося йти поміж двома мурами проходом, що завертав ліворуч і кінчався перед Хамоновим храмом. Цей великий басейн, круглий мов чаша, був облямований набережними, де споруджено стоянки для кораблів. Перед кожною височили по дві колони, що тримали на собі капітелі з Аммоновими рогами вгорі; ці колони становили суцільний портик довкола басейну. Посередині, на острові, стояв будинок морського суфета.

Вода була така прозора, що на дні видно було білі камінці. Вуличний шум сюди не долинав. Гамількар, пропливаючи, впізнав триреми, які водив колись у походи.

Тепер їх залишалося десятків, може, зо два; вони стояли на суходолі, які нахилившись, які рівно, з дуже високими кормами, вигнутими носами, вкриті позолотою і містичними символами; химери їхні втратили крила, боги-патеки — свої руки, бики — срібні роги; і всі ті кораблі, з пооблуплюваною фарбою, нерухомі, трухляві, але позначені історичними перемогами, ще дихали

колишніми подорожами і, як порубані, скалічені воїни, що зустрілися знов зі своїм начальником, ніби промовляли до нього: «Глянь, це ми! Це ми! І тебе, тебе також пережено!»

Ніхто, крім морського суфета, не мав права заходити до адміральського будинку. Доки не було певних доказів його смерті, вважали, що він живий. Старійшини таким чином мали інколи на одного правителя менше; тож і щодо Гамількара вони не ухилялися від цього звичаю.

Суфет увійшов до порожніх покоїв. На кожному кроці він бачив зброю, меблі, все речі знайомі, але дивні тепер, навіть під сходами зберігся в кадильніці попіл від пахощів, що їх запалювали при відплитті, щоб власкавити Мелькарта. Не так сподівався він вернутись! Все, що він зробив, усе, що бачив, постало в його пам'яті: штурми, пожежі, легіони, бурі, Дрепан, Сіракузи, Лілібей, гора Етна, плоскогір'я Ерікс, п'ять літ боїв — все аж до того нещасливого дня, коли карфагенці, склавши зброю, втратили Сіцілію. Потім спали йому на думку лимонні гаї, пастухи з отарами кіз на сивих горах, і серце його забилось дужче на саму згадку про той, другий Карфаген, який він мріяв там заснувати. Всі його задуми, всі спогади роїлися у нього в голові, ще запамороченій хитанням корабля. Пойнятий тривогою, він враз знесилився і відчув потребу наблизитись до богів.

Він піднявся на найвищий поверх свого дому. Потім, витягнувши із золотої мушлі, що висіла на руці, лопаточку з натиканими в неї гвіздками, відчинив двері до невеличкої овальної кімнати.

Тонкі чорні диски, вмуровані в стіну, прозорі, неначе скляні, м'яко освітлювали кімнату. Поміж рядами цих однакових дисків були пороблені заглибини, подібні до ніш у могильних склепах, куди ставлять урни. В кожній заглибині лежав темний кулястий камінь, на вигляд дуже важкий. Тільки люди великого розуму поклонялися цим абадирам, що впали з місяця. Своїм падінням вони знаменували світила, небо, вогонь; своїм кольором — темну ніч, а щільністю — внутрішній зв'язок між земними речами. Задушливе повітря сповнювало цю містичну оселю. Морський пісок, видно, занесений сюди вітрами крізь щілини дверей, ледь побілів оті круглі камені по нішах. Гамількар перелічив їх, торкаючи кінцем пальця, а тоді, закривши лице шафрановим покривалом,

упав на коліна і простерся долі з простягненими вперед руками.

Денне світло било в чорні пластинки. Стовбури дерев, пагорби, вихори, невизначні обриси тварин вимальовувались крізь їхню прозору товщу, і в кімнату проходило світло грізне і водночас лагідне, певне, таке, як по той бік сонця, в похмурих просторах майбутнього творіння. Гамількар намагався вигнати зі своєї пам'яті всі форми, всі символи, імена всіх богів, щоб певніше збагнути незмінну суть, захovanу під видимими явищами. Щось ніби від життя планет проникло в його істоту, і в ньому зростала дедалі глибша й мудріша зневага до смерті, до будь-яких присудів мінливої долі. Сповнений ясної мужності, неприступний жалошам і страхові, підвівся він і, почувавши, як тут йому забиває дух, зійшов на високу вежу, що височіла над Карфагеном.

Даленіючи нерівними смугами вулиць, місто спускалося вниз зі своїми круглими банями храмів, золотими покрівлями, будинками, пальмовими галями, з порозкиданими де-не-де великими скляними кулями, що сяяли вогненним блиском. Фортечні вали становили ніби велетенську оправу навколо цього рогу достатків, що розсипав свої скарби перед Гамількаром. Він бачив ген унизу гавані, майдани, двори, плетиво вулиць, людей — здаля таких маленьких, що вони ледве виділи на вуличних плитах. О, якби Ганнон не спізнився був того ранку біля Егатських островів! Гамількар уп'явся очима в далекий обрій і простяг тремтячі руки в напрямі Риму.

Юрба затопила східці Акрополя. На Хамоновому майдані товпився люд, що хотів побачити суфета; малопомалу тераси вкрилися народом; дехто, пізнавши Гамількара, вітав його; він сховався, щоб посилити нетерплячку юрби.

В нижній залі Гамількар застав найвизначніших своїх прибічників: Істатена, Субельдія, Гіктамона, Суба та інших. Вони розповіли йому про все, що сталося відтоді, як уклали мир: про скнарість старійшин, як найманці покинули місто, а потім вернулися, чого вони домагалися, як було взято в полон Гіскона, про викрадення заїмфа, про те, як допомагали Утіці, а потім відступили від неї; та ніхто не наслідювався сказати йому про події, що стосувалися його самого. Нарешті всі порозходились, щоб вночі знову зійтися на зібранні старійшин у Молоховому храмі.

Тільки-но вони вийшли, під дверима почувся гомін. Хтось намагався ввійти, хоча слуги його не впускали. Гамір тривав, і Гамількар звелів впустити невідомого.

З'явилася стара негритянка, зігнута, зморщена, з тремтливими руками й недоумкуватим лицем, аж по самі п'яти закутана широким синім покривалом. Вона підступила до суфета, і вони якийсь час придивлялися одне до одного; аж раптом Гамількар стрепенувся; він махнув рукою, і всі раби повиходили. Тоді, подавши знак негритянці, щоб вона ступала тихенько, суфет узяв стару за руку і повів до відлюдної кімнати.

Негритянка, впавши на землю, почала цілувати йому ноги; він нетерпеливо підвів її.

— Де ти залишив його, Іддібале?

— Там, пане.— І, скинувши з себе покривало, стара обтерла рукавом обличчя: чорний колір шкіри, тремтіння, зігнутий стан — усе зникло. Перед Гамількаром стояв міцний стариган з обвітреним лицем, що його, видно, шмагали піски та морські бурі. Жмут білого волосся стирчав на його маківці, як пташиний чуб; насмішкуватим поглядом він показував на кинуту долі одяжу.

— Добре ти зробив, Іддібале! Добре! — мовив Гамількар і, пронизуючи старого гострим поглядом, запитав: — А ніхто не здогадується?..

Старий поклявся кабірами, що таємницю збережено якнайпильніше. Вони жодного разу не відходили від своєї хижки, що була за яких три дні ходьби від Гадрумета, на березі, де серед піщаних дюн, порослих пальмами, водяться хіба що самі черепахи.

— За твоїм велінням, пане мій, я навчав його орудувати списом та правити кіньми.

— Він дужий, правда?

— Авжеж, пане, ще й хоробрий. Не боїться ні гадюк, ні грому, ані привидів. Босий, як той пастух, ганяє понад самісінькими проваллями.

— Говори, говори далі!

— Він ставить пастки на диких звірів. Якось, уже з місяць тому, він упіймав, — чи повіриш ти, — орла; потяг його за собою, і пташина кров та кров дитяча падала великими краплями, неначе зірвані троянди. Розлючений птах, відбиваючись, обіймав його крильми, а малий притискав хижака до грудей, душив ще сильніше, і, поки конав птах, щораз гучнішав його сміх, дзвінкий та переможний, як брязкіт мечів.

Гамількар опустил голову, засліплений цим віщуванням величі.

— Та от знедавна взяв його неспокій. Він дивиться на далекі вітрила, що майорять на морі; він нудить світом, не хоче їсти, розпитує про богів і поривається до Карфагена.

— Ні, ні! Ще не пора! — вигукнув суфет.

Старий раб, певно, знав, якої небезпеки боїться Гамількар, і повів далі:

— Як же його втримати? Доводиться втішати обіцянками. От і сьогодні прийшов я до Карфагена тільки для того, щоб купити йому кинджал із срібним руків'ям, оздобленим перлами.

Потім старий розповів, як він, побачивши суфета на терасі, видав себе перед сторожею за одну із служниць Саламбо, щоб якось пробратися до нього.

Гамількар довго мовчав, поринувши у свої думки; нарешті сказав:

— Завтра, коли заходитиме сонце, прийди в Мегару і за майстернями, де роблять пурпур, тричі крикни пошакалячому. А не побачиш мене там, приходь першого дня щомісяця до Карфагена. Не забудь же нічого. Люби його. Можеш тепер говорити йому про Гамількара.

Невільник знову закутався покривалом, і вони разом вийшли з дому та з гавані.

Гамількар простував пішки сам-один, без почту, бо наради старійшин, де мали обмірковувати якісь надзвичайні справи, відбувалися таємно і збиралися на них завжди, криючись від людей.

Спершу він пішов попід східним муром Акрополя, потім перетнув Овочевий ринок, проминув галереї Кінісдо, квартал, де жили торговці пахощами. Погасали останні вогні, гамір на широких вулицях завмер, тільки в темряві сновигали якісь довгі тіні; до них прилучалися інші, вони тяглися слідом за суфетом, як і він, простуючи до Маппал.

Молохів храм збудований був під крутою горою у похмурій місцині. Знизу тільки й видно було, що високі мури, схожі на стіни якоїсь страхітливої гробниці. Ніч стояла темна, і сива мла нависала над морем; воно билося в прямовисні берегові скелі з хрипінням і стогоном. Тіні мало-помалу зникали, неначе проходили крізь мури.

Прибулі пройшли браму й опинилися на великому чотирикутному подвір'ї, оточеному аркадами. Посередині

височіла восьмикутна будівля. Вгорі стриміли бані, тулячись довкола третього поверху, що тримав на собі щось на зразок ротонди; над нею конусом підносився дах із увігнутими краями та кулею на шпилі.

Горіли вогні в філігранних циліндрах, понастромлюваних на держална, що їх тримали служники. Полум'я світильників коливалося під поривами вітру і кидало багряні відблиски на золоті гребінці, якими було пришпилене на потилиці волосся, заплетене в косу. Служники метушилися, кличучи один одного зустрічати старійшин.

На кам'яних плитах то тут то там лежали, неначе сфінкси, велетенські леви, живі символи всежерущого сонця. Досі вони дрімали з напівзаплющеними очима. Але, розбуджені метушнею та гомоном, повільно зводились на лапи і підходили до старійшин, пізнаючи їх по одежі, терлися об їхні стегна, вигинали спини й голосно позіхали; у світлі смолоскипів видно було пару від їхнього дихання.

Почалася ще більша метушня, двері позачинялися, всі жерці повтікали, старійшини зникли за широкою колонадою, якою був обведений храм. Колони поставлені були концентричними колами і мали означати періоди Сатурна: в першому колі був рік, в другому — місяці, в третьому — дні; останнє коло сягало храмових мурів.

Там старійшини залишали свої патериці з нарвалового рогу, бо нерушимий закон карав смертю кожного, хто насмілювався б прийти на раду з будь-якою зброєю. У багатьох одежа була подерта знизу, в місці, позначеному пурпуровою нашивкою, щоб показати, що, оплакуючи смерть когось із своїх рідних, вони не шкодували одягу, та водночас жалобна нашивка не давала одежі дертися далі. Дехто ховав свою бороду в торбину з фіолетової шкіри, прив'язавши її двома шнурками до вух. Усі віталися між собою, обіймаючись і тиснучи один одного до грудей. Гамількара обступили, вітали його. Здавалося, ніби брати зустріли після розлуки брата.

Це були люди здебільшого присадкуваті, з горбатими носами, як у ассирійських колосів. У декого, одначе, ширші вилиці, вищий зріст і вужча стопа ноги виказували африканську кров їхніх предків кочовиків. У тих, хто цілими днями сидів у своїй конторі, були бліді обличчя; на інших позначилося суворе життя в пустелі; дивовижні оздоби блищали у них на всіх пальцях рук, засмаглих під

сонцем незнаних країв. Мореплавця знати було по хитливій ході, а від сільських жителів ішов дух винодавильень, сіна й мулячого поту. Ці колишні пірати чужими руками тепер обробляли поля, ці зажерливі купці, збивши великі гроші, споряджали кораблі, ці землевласники держали рабів, навчених різних ремесел. Всі вони добре знали релігійні обряди, розумілися на військовій стратегії, були хитрі, немилосердні й багаті. Обличчя їхні були стомлені довгочасними турботами. Вогнисті очі дивилися недовірливо, а звичка до подорожей та до постійної брехні, до торгівлі та владування надавала їм підступного й хижого вигляду, повного прихованої жорстокості й шаленої жадоби. А тут ще близькість божества навівала на них похмурість.

Спершу вони пройшли яйцеподібну залу із склепистою стелею. Семеро дверей, відповідно до сімох планет, вирізнялися на стіні кольоровими чотирикутниками. Перейшовши довгу кімнату, вони опинилися в другій такій самій залі.

В глибині зали горів канделябр, весь укритий різьбленими квітами, і на кожній із його восьми золотих гілок палав у діамантовій чашечці вісоновий гніт. Канделябр стояв на останньому з довгих східців, що вели до великого жертovníка з бронзовими рогами по кутках. Обабіч ішли східці на плескату вершину жертovníка; каміння там не видно було; все те виглядало, ніби гора нагромадженого попелу, а під нею щось помалу курилося. Далі, над канделябром, ще вище за жертovníк, зводився Молох, увесь із заліза, з людськими, геть подірваними грудьми. Його розгорнені крила слалися по стіні, опущені руки сягали підлоги; за очі йому правили три чорні камені на чолі, обведені жовтими колами, і, ніби готуючись заревти, він із страшною натугою витягав свою бичачу голову.

Довкола розставлені були ослінчики з чорного дерева. Позад кожного з них горів світильник на бронзовому ставнику, що трьома пазурями спирався на землю. Сяйво від усіх цих світильників відбивалося в перламутрових ромбах, якими викладено підлогу. Зала була така висока, що вгорі, під склепінням, червоні стіни здавалися чорними, а троє очей ідола блищали з висоти, неначе три зірки, напівзагублені в нічній темряві.

Старійшини посідали на ослінчики з чорного дерева, піднявши собі на голови поли своєї одежі. Вони сиділи

нерухомо, схрестивши руки в широких рукавах, і перламутрова підлога здавалася блискучою рікою, що, струмуючи від жертovníка до дверей, текла під їхніми босими ногами.

Посередині на чотирьох поставлених хрестом кріслах із слонової кості сиділи чотири верховні жерці: Ешмунів жрець був у фіолетових шатах, Танітин — у полотняних білих, Хамонів — у рудих шерстяних, а Молохів — у пурпурових.

Гамількар наблизився до канделябра. Він обійшов його кругом, оглянув запалені в світильниках гноти і посипав на них запашного порошку; на кінцях гілок спалахнуло фіолетове полум'я.

Тоді розітнувся пронизливий голос, на нього відповів інший, і сто старійшин, чотири жерці та Гамількар заспівали гімн; повторюючи ті самі склади, дедалі посилюючи звук, вони брали вище й вище, і спів їхній ставав усе жахливіший, аж раптом вибухнув і завмер.

Хвилину чекали. Нарешті Гамількар витяг сховану в себе на грудях маленьку статуетку з трьома головами, синю, неначе з сапфіру, і поставив її перед собою. Було то зображення істини, символ духу, що мав пильнувати правдивого слова. Потім він знову поклав її собі на груди, і всі, ніби поійняті раптовим гнівом, закричали:

— То ж твої любі друзі, оті варвари! Зраднику! Негіднику! Ти вернувся, аби тільки побачити нашу загибель! Чи не так?

— Дайте йому говорити!

— Ні! Ні!

Вони мстилися, винагороджуючи себе за ту стриманість, до якої змушував їх суворий церемоніал; і хоч вони бажали повернення Гамількара, проте обурювалися тепер на саму тільки думку, що він врятував їх від поразки чи, краще сказати, не зазнав її разом з ними.

Коли галас притих, підвівся Молохів жрець.

— Ми питаємо тебе, чому ти не повертався до Карфагена?

— А вам що до того? — згорда відповів суфет.

Зчинився ще більший крик.

— В чому ви мене обвинувачуєте? Може, я погано командував військами? Ви бачили, як я веду бої, ви, що дали варварам...

— Годі! Досить!

Він знову заговорив тихо, щоб уважніше слухали:

— О так, ваша правда. Я помилявся, світочі Ваалові! Поміж нами є люди великої хоробрості та військової відваги. Встань, Гісконе! — Пробігаючи примруженими очима по східцях до жертovníка, немовби когось відшукуючи, він повторив: — Устань, Гісконе! Ти можеш скласти вину на мене, вони заступляться за тебе! Та де ж він? — Потім, ніби отямившись: — А! Та він же, певна річ, удома, серед своїх синів! Погукує на власних рабів і, щасливий та гордий, рахує розвішані на стінах разки почесного намиста, що заслужив у вітчизни.

Всі стурбовано заворушилися, посмикуючи плечима, неначе їх хльоскали нагаєм.

— Ви навіть не знаєте, живий він чи мертвий!

І, не зважаючи на їхній лемент, він сказав, що, кинувши на поталу суфета, вони кинули на загибель і саму Республіку та що мир із римлянами хоч би який, здавалося, вигідний, проте згубніший за двадцять битв. Дехто на ці слова почав плескати в долоні; були то бідніші з членів ради, яких завжди підозрювали в прихильності до народу чи до тиранії. Супротивники їхні, начальники сиситів та адміністратори, переважали їх кількістю; найвизначніші згуртувалися коло Ганнона, що сидів у другому кінці зали перед високими дверима, запнутими фіолетовою заслоною.

Він позамазував рум'янами виразки в себе на обличчі. Золота пудра обсипалася з його волосся на плечі, осівши там двома блискучими плямами, і стало помітно, що волосся те насправді білясте, миршаве та зваляне, як вовна. Руки були позамотувані пов'язками, змоченими в масних пахощах, що капали на підлогу. Недуга його, видно, роз'ятрювалася, бо вже навіть очей не видно було з-під набряклих повік. Щоб бачити, він мусив закидати голову. Прибічники підбивали його на відповідь Гамількарові, і нарешті він заговорив хрипким, відразливим голосом:

— Не дуже дмися, Барко! Ми всі подолані! Нікого не минуло лихо! Тож покорися й ти!

— Скажи нам краще, — промовив Гамількар усміхаючись, — як ти спровадив свої галери до римського флоту?

— Мене гнало туди вітром, — відповів Ганнон.

— Ти, як той носоріг, що топчеться в своєму гною, виставляєш напоказ дурний свій розум. Замовчи!

І вони взялися звинувачувати один одного в поразці біля Егатських островів.

Ганнон докоряв Гамількарові, що той не вийшов йому назустріч.

— Так це ж означало б віддати супротивникові Ерікс. Ти мусив вийти у відкрите море. Хто тобі не давав того зробити? Ах! Я забув,— слони бояться моря!

Гамількаровим однокумцям цей жарт здався таким дотепним, що вони зареготали, і склепіння загуло, неначе вдарили в кімвали.

Ганнон обурився на таку образу,— він захворів, застудившись під час облоги Гекатомпіля,— сльози текли в нього по обличчю, як холодний дощ по зруйнованих мурах.

Гамількар мовив далі:

— Коли б ви любили мене, як його,— велика радість панувала б тепер у Карфагені! Скільки разів благав я у вас допомоги, а ви щоразу відмовлялися дати мені грошей.

— Нам самим потрібні були гроші,— відповіли сиситські начальники.

— А коли становище моє було розпачливе, ми пили мулячу сечу і їли ремені наших сандалів, коли я хотів, щоб кожна билинка обернулася на вояка, і мені залишалося поповнювати свої загопи хіба що гнилими трупами полеглих,— ви відкликали решту моїх кораблів.

— Ми не могли ризикувати всім нашим добром,— відказав на те Баат-Баал, власник золотих копалень у Гетулії Дарітійській.

— А що ж робили ви тут, у Карфагені, в своїх домівках, за високими мурами? Треба було відігнати галлів до Елідана, хананеяни могли б прийти до Кірен, і тим часом як римляни заслали послів до Птолемея...

— Він іще вихвалитиме перед нами римлян! — гукнув хтось.

— Скільки вони заплатили тобі, щоб ти їх захищав?

— Спитайте про це в бруттіумських рівнин, у руїн Ло ра, Метапонта і Гераклеї! Я спалив там усе до пня, я спустошив усі їхні храми, й аж до смерті онуків їхніх онуків...

— Ет! Ти пишномовний, як той ритор! — гукнув Капурас, знаменитий купець.— Краще скажи, чого ти хочеш?

— Я кажу, що треба бути мудрішими або грізнішими. Коли вся Африка скидає з себе ваше ярмо, то це тому, що ви, недотепні володарі, не вмієте вести її в ярмі.

Агафокл, Регул, Цепіон — всі ці хоробрі мужі, тільки зійшовши на берег, захоплять Африку! Коли лівійці зі сходу змовляться з нумідійцями заходу, коли кочовики посунуть з півдня, а римляни з півночі...

Раптом усі загаласувала з жаху.

— О, ви ще будете бити себе в груди, валятися в поросі та рвати на собі одержу! Але ніщо не врятує вас! Доведеться крутити жорна в Субуррі та збирати виноград по горбах Лаціуму.

Вони почали ляскати себе по правому стегні на знак обурення, і рукави їхні тріпотіли, неначе великі крила наполоханих птахів. Гамількар у шаленому пориві промовляв далі, стоячи на найвищому східці вівтаря, тремтячий і страшний. Він підіймав руки, і проміння канделябра, що палав позад нього, проходило між його пальців, мов золоті списи.

— Ви втратите свої кораблі, свої лани, і колісниці, і висячі ложа, своїх рабів, що розтирають вам ноги! Шакалам за лігва будуть палаци ваші, і плуг розоре ваші гробниці. Не стане й сліду вашого, лише над купами руїн кричатимуть орли! Загинеш, Карфагене!

Чотири верховні жерці простягли руки, захищаючись від прокльонів. Всі повставали. Але морський суфет, священний урядовець, був під заступництвом самого Сонця, і особа його була недоторканна, аж поки зібрання багатих не засудить його. Жертовник навівав жах. Всі сахнулись назад.

Гамількар замовк. З непорушним поглядом, з обличчям блідим, як перли на його тіарі, він задихався, майже зляканий власними словами, в полоні зловісних видив. З підвищення, на якому він стояв, світильники на бронзових ставниках здавалися йому широким вогненним вінком, покладеним долі; чорний дим від них здіймався під темне склепіння, і кілька хвилин тривала така глибока тиша, що чути було далекий шум моря.

Тоді старійшини почали радитися між собою. Варвари загрожували їхнім інтересам, їхньому життю. А перемогти варварів не можна було без суфетової допомоги, і це міркування, незважаючи на їхню гордість, змушувало забути все інше. Вони залучили до своєї розмови й Гамількарових друзів. Почалися користолюбні замирення, натяки та обіцянки. Гамількар не хотів більше втручатися в будь-які урядові справи. Усі почали його вмовляти. Та що раз у раз повторювалось при цьому слово «зрада»,

то він вибухнув гнівом. Єдиний зрадник — це Велика рада, бо повинність вояків триває, поки йде війна, а тільки-но війна скінчилась — і вони вільні. Він навіть похвалив їхню хоробрість та говорив про користь, яку могла б мати Республіка, повернувши їх до себе дарунками і привілеями.

Тоді Магдасан, колишній правитель провінцій, сказав, поводячи своїми жовтими очима:

— Далебі, Барко, ти, мандруючи світами, обернувся на грека, чи римлянина, чи вже й сам не знаю, на кого! Якої ти нагороди домагаєшся цим людям? Хай краще згинє десять тисяч варварів, аніж один із нас!

Старійшини схвально закивали головами, бурмочучи:

— Авжеж, чого з ними панькатись? Того добра можна знайти завжди!

— І легко його позбутись, чи не так? Покинути напризволяще, як ви це зробили в Сардинії. Або ж дати знати ворогові, яким шляхом ітимуть найманці, як то зробили ви з галлами в Сіцилії, чи, зрештою, висадити посеред моря. Повертаючись, я бачив скелю, геть усю білу від їхніх кісток!

— Ото лихо! — безсоромно вигукнув Капурас.

— А то ніби вони не перекидалися сто разів до ворога! — загаласували інші.

Гамількар закричав:

— Навіщо ж ви, всупереч своїм законам, покликали їх до Карфагена? А коли вони, незчисленні та вбогі, опинилися в вашому місті, серед усіх ваших багатств, ви й гадки не мали послабити їхню силу, поділивши на малі загони! Тоді ви випустили їх з жінками та дітьми, не залишивши жодного заручника. Чи, може, ви сподівалися, що вони переб'ють один одного, щоб звільнити вас від прикrostі виконувати свої обіцянки? Ви їх ненавидите, бо вони дужі. Ще більше ненавидите ви мене, їхнього начальника. О! Я це відчув сьогодні, коли ви, цілуючи мені руки, ледве втримувались, щоб не покусати їх!

Якби леви, що дримали в дворі, з ревом забігли до зали, й тоді не зчинилося б більшого гвалту й метушні. Та ось підвівся Ешмунів жрець; стуливши коліна і притиснувши до боків лікті, стоячи прямо з напіврозтуленими долонями, він промовив:

— Барко, Карфагенові треба, щоб ти став на чолі всіх пунійських військ проти найманців.

— Я відмовляюсь! — відповів Гамількар.

— Ми дамо тобі найвищу владу! — гукнули сиситські начальники.

— Ні!

— Владу необмежену й неподільну, дамо грошей, скільки захочеш сам, усіх бранців і всю здобич, по п'ятдесят зеретів землі за кожен ворожий труп.

— Ні! Ні! З вами не можна перемогти!

— Він їх боїться!

— Бо ви безчесні, скупі, невдячні, слабодухі й безумні!

— Він їх жаліє!

— Хоче їм за проводиря стати! — кинув хтось.

— І рушити з ними на нас! — підхопив другий.

А Ганнон із глибини зали прохрипів:

— Він у царі пнеться!

Далі всі посхоплювалися з місць, перекидаючи крісла й світильники; вони кинулись юрмищем до жертovníка, розмахуючи кинджалами. Але Гамількар витяг із рукавів два великі ножі; лівою ногою ступивши вперед, він пригнувся під золотим канделябром і стояв нерухомо та погрозово із заціпленими зубами та вогненним поглядом.

Отже, будши завбачливі, вони поприносили сюди зброю; це був злочин; вони перелякано дивились один на одного. А що винні були всі, то скоро й заспокоїлись, і мало-помалу, повідвертавшись від суфета, принижені та люті, зійшли зі східців. Це вже вдруге зазнали вони від нього поразки. Якийсь час усі стояли. Дехто, поранивши собі пальці, тепер підносив їх до рота чи повільно замотував полою плаща; і вже коли мали виходити, раптом Гамількар почув такі слова:

— А! Це він відмагався, аби тільки не прогнівити своєї дочки.

Другий, гучніший голос підхопив:

— Звісно! Вона ж бере собі полюбовників із найманців!

Спершу Гамількар захитався, потім швидким поглядом став шукати Шагабаріма. Лише один Танітин жрець зостався на місці, і здала Гамількар тільки й помітив, що його високого ковпака. Всі реготали просто йому в вічі. Що сумніший ставав суфет, то більше втішалася юрба, і серед того шуму й гамору чути було, як задні кричали:

— Та люди бачили, як він виходив із її спальні!

— Вранці, в місяці таммузі!

— Той, що вкрав заїмф!

— Вродливий чоловік, хоч куди!

— Вищий за тебе!

Гамількар зірвав із себе тіару, знак високого сану, тіару на вісім містичних кіл зі смарагдовою мушлею посередині, і, піднявши її обіруч, зі всієї сили кинув додолу; розбившись, підскочили золоті обручі, і покотилися по плитах перли. Тоді всі помітили на його білому чолі довгий шрам, що гадюкою звивався між бровами; він увесь тремтів. Пішов догори бічними східцями, що вели до жертovníка, і ступив на нього. Це означало, що він себе присвячує богові і віддається йому в жертву. Розвіваючись, плащ його коливав полум'я канделябра, що стояв нижче його сандаль, і легкий пил від ходи хмаринкою здіймався йому аж до пояса. Він зупинився біля ніг мідного колоса. Тоді взяв дві жмені того пороху, що на нього без жаху не міг би глянути жоден карфагенець, і сказав:

— Присягаюся сотнею світильників душ ваших! Вісьмома вогнями кабів! Зорями, метеорами й вулканами! Присягаюся всім тим, що горить! Спрагою пустелі й океановою сіллю! Гадруметовою печерою і царством душ! Присягаюся вбивством! Присягаюся прахом синів ваших і прахом братів ваших предків, з якими тепер змішую свій попіл! Ви, сто мужів карфагенської ради, збрехали, звинувативши мою дочку! І я, Гамількар Барка, морський суфет, проводир багатих і повелитель народу, перед бикоголовим Молохом присягаюся...

Всі чекали чогось страшного, але він докінчив гучнішим і спокійнішим голосом:

— ...що про це навіть не говоритиму з нею!

Увійшли священнослужителі храму із золотими гребінцями в волоссі, хто несучи пурпурові губки, а хто — пальмове віття. Вони підняли фіолетову заслону, що затуляла двері, і крізь отвір у глибині інших зал відкрилося широке рожеве небо, яке ніби розширяло склепіння храму, а на обрії зливалось із синім-синім морем. Виринаючи з хвиль, уставало сонце. Раптом воно вдарило промінням у груди мідного колоса, поділеного на сім загратованих частин. Його паща з червоними зубами була роззявлена страхітливим позіханням, величезні ніздрі роздimalись, денне світло оживляло його, надаючи жахливого нетерплячого вигляду, мовби він поривався вистрибнути і злитись із світилом, з богом і разом кружляти в безмежних просторах.

Долі то там, то там ще блимали перекинуті світильники, неначе криваві плями на перламутрових плитах. Старійшини, знемігшись, хиталися; на повні груди вдихали вони свіже повітря; по їхніх розчервонілих лицях котився піт; вони так накричалися, що вже не чули один одного. Та їхній гнів на суфета не вщух; на прощання вони кидали йому погрози, а Гамількар відповідав їм тим самим.

— До наступної ночі, Барко, в Ешмуновому храмі!

— Я прийду!

— Ми доможемося, що тебе засудять багаті!

— А я доб'юсь, що вас засудить народ!

— Гляди, щоб не скінчив життя на хресті!

— Глядіть, щоб вас не розшматували на вулиці!

Та тільки вийшли надвір, як одразу ж прибрали спокійного вигляду.

Під брамою на них чекали їхні скороходи і візники. Більшість поїхали на білих мулах. Суфет скочив у свою колісницю і взяв віжки; баско вигинаючи шиї, в такт вистукуючи по камінцях, що зривалися за копитами, пара коней в шаленому гоні так швидко мчала колісницю на Маппали, аж здавалося, ніби срібний шуліка на кінці дишля летів у повітрі.

Дорога перетинала поле, вкрите довгастими гостроверхніми плитами, що скидалися на піраміди; на кожній була викарбувана посередині рука з розкритою долонею, так ніби мрець з-під тієї плити простягав до неба руку, чогось благаючи. Далі по полю розсипалися конусовидні халупки, виліплені з глини, гілля та очерету. Низенькі огорожі з дрібного каменю, багністі рівчаки, плетені з дроку мотузки, живоплоти з кактусів абияк відгороджували одне від одного ті житла; наближаючись до суфетового саду, вони скупчувалися все густіше й густіше. Гамількар перевів погляд на велику вежу, що мала три поверхи — три величезні циліндри, поставлені один на один: перший був змурований з каменю, другий — з цегли, а третій — рублений з кедрини. Над тим усім висоčila мідна баня, оперта на двадцять чотири ялівцеві колони; поміж ними гірляндами звисали переплетені бронзові ланцюги. Ця висока споруда здійсчалася над будівлями, що йшли праворуч, — коморами й торговим домом; палац для жіноцтва стояв у глибині між кипарисів, вишикуваних рівно, як дві бронзові стіни.

Колісниця з гуркотом проїхала крізь вузьку браму й зупинилася під просторим піддашшям; тут прив'язали коней, і вони взялися смикати з купи свіжонакошену траву.

Назустріч повибігали всі слуги. Їх було дуже багато; рабів, що звичайно працювали на полях, тепер, боячись варварів, позганяли до Карфагена. Хлібороби, одягнені в шакури, волочили за собою ланцюги, які висіли на кісточках; у рабів, що виробляли пурпур, руки були червоні, як у катів; моряки вирізнялися своїми зеленими шапками; рибалки носили коралове намисто, у мисливців висіли на плечах тенета; мегарці були в білих або чорних туніках, у шкіряних штанях і — залежно від їхнього фаху — в солом'яних, полотняних або повстяних шапочках.

Позаду юрмилися люди в лахмітті; жили вони без якоїсь певної роботи, далеко від палацу, спали по садах, живилися покидьками з кухні; то була людська пліснява, що животіла в тіні палацу. Гамількар терпів тих бідолах не так з милосердя, як із завбачливості. Всі вони на знак радості позатикали собі за вуха квіти; багато з-поміж них ніколи ще не бачили його.

Аж раптом на юрбу кинулись люди із зачісками, як у сфінксів, озброєні великими киями; б'ючи ними на всі боки, вони розганяли рабів, цікавих поглянути на господаря, щоб ті не підступали до нього і не дратували його своїм духом.

Всі впали ницьма на кам'яні плити, вигукуючи:

— Хай квітне твоя господа, око Ваалове!

Пробираючись серед цього люду, простягнутого доли в кипарисовій алеї, до Гамількара підходив з кадильницею в руках і білою митрою на голові головний управитель палацу Абдалонім.

Саламбо якраз спускалася тоді сходами галер. Всі її служниці йшли слідом, переступаючи одночасно з нею зі східця на східець. Голови негритянок вирізнялися чорними плямами з-поміж оздоблених золотом пов'язок над чолом римлянок. Дехто з них мав у волоссі срібні стріли, смарагдові метелики або довгі шпильки, укладені віялом на взірць променястого сонця. Серед цієї суміші білої, жовтої й синьої одяжі блискотіли персні, пряжки, намиста, торочки та браслети. Тихо шелестіли легкі тканини; було чути, як стукали сандалі, приглушено тупотіли по дереву босі носи; подекуди, піднявши голову, усміхалися євнухи, такі високі, що жінки були їм тільки по плечі.

Коли чоловічий гомін стих, жінота, позатулявши руками обличчя, зайшлася виском, подібним до виття вовчиць, таким диким та пронизливим, що, здавалося, сходи з чорного дерева, на яких вони збилися, згори до самого низу загули, неначе ліра.

Вітер маяв їхніми покривалами, і стиха похитувалися стебла папірусу. Був місяць шебаз, саме зимова пора. На тлі блакитного неба вимальовувалися вкриті цвітом гранати, крізь їхнє гілля видніло море, і, гублячись у туманній далині, маячів острів.

Побачивши Саламбо, Гамількар спинився. Вона народилася в нього, коли вже кілька синів повмирало. Та й народження дочки вважалося в сонцепоклонників за велике горе. Згодом боги послали йому сина, одначе в його серці залишався якийсь болючий слід зраженої надії, відгомін прокляття, яким зустрів він її появу на світ. Тим часом Саламбо підходила ближче.

Різнобарвні перли звисали довгими гронами з її вух, сягаючи пліч і навіть ліктів. Розпушене волосся скидалося на хмаринку. На шиї висіли маленькі золоті квадратики, на кожному з яких була зображена жінка між двома здібленими левами; її убрання — то були справжні шати богині. Фіолетова сукня з широкими рукавами, щільно охоплюючи стан, розширювалась донизу. Яскраво нафарбовані губи підкреслювали білість зубів, а підмальовані очі здавалися ще довгастішими. Взута вона була в сандалі з пташиного пір'я на дуже високих підборах. Вона була страшенно бліда — видно, через холод.

Нарешті підійшла до Гамількара і, не дивлячись на нього й не підводячи голови, промовила:

— Вітаю тебе, око Ваалове! Вічна слава тобі! Перемога! Дозвілля! Щастя! Багатство! Давно вже тужило серце моє і господа сумувала. Та господар, що повертається, — як Таммуз воскреслий; і під поглядом твоїм, батьку мій, радість розквітне і нове життя забує!

Взявши з рук Таанак невеличку довгасту чашу, де парувало питво з борошна, масла, вина й кардамону, вона сказала:

— Випий на здоров'я цього питва, що на честь твого повернення приготувала тобі твоя служниця.

Гамількар відповів: «Будь благословенна!» — і рука його сама потяглась по золоту чашу.

Тим часом він так пильно глянув на дочку, що вона прошепотіла:

— Тобі сказали, пане мій?..

— Так, я знаю! — стиха відповів Гамількар.

Що це було? Вона призналась? Чи, може, говорила про варварів? Він кинув кілька невиразних слів про скрутне державне становище, що сподівається його самотин виправити.

— О батьку, — вигукнула Саламбо, — ти ж не можеш виправити непоправне!

Він відступив від неї, і Саламбо здивувалася, чого він так сторопів; вона не думала про Карфаген, а лише про блюзнірство, до якого й сама була причетна. Цей чоловік, перед яким тремтіли легіони і якого вона ледве знала, був їй страшний, як бог; він про все догадався, він усе знав, і зараз мало статися щось жахливе. Вона крикнула:

— Помилуй!

Гамількар повільно опустив голову.

Вона хотіла признати свою провину, та не наважувалася розтулити вуста, хоч і прагнула палко співчуття й розради. Гамількар боровся з бажанням зламати свою присягу. Він не зробив того з гордощів чи, може, боявся покласти край своїм сумнівам; дивився їй в обличчя, напружуючи всі сили, щоб відгадати, що ховає вона в глибині свого серця.

Важко дихаючи, Саламбо втягнула голову межі плечі, розчавлена тим важким поглядом. Тепер він був певен, що вона зганьбила себе в обіймах варвара; він увесь затремтів, підняв кулаки. Вона крикнула і впала на руки служниць, що стояли довкола неї.

Гамількар круто повернувся. Управителі пішли за ним.

Йому відчинили двері в комору, і він увійшов до великого круглого приміщення, де сходились, як спиці в маточині, довгі коридори, що вели до інших приміщень. Посередині стояв камінний круг з поруччям довкола, де на килимі лежали подушки.

Суфет спершу походжав туди й сюди, ступаючи широко і швидко; він тяжко дихав, гучно тупав підборами, проводив долонею по чолю, як людина, що відганяє мух. Та врешті підвів голову й, озираючи гори свого добра, поволі заспокоївся. Він дивився в глибину коридорів і подумки обходив інші кімнати, напхом напхані великими скарбами. Бронзові пластинки, злитки срібла й залізні бруси лежали впереміш із олов'яними кружалами, приве-

зеними з Кассітерід через Туманне море; лантухи з пальної кори були повні щерть смоли, що добувається в країнах чорношкірих; золотий пісок, понасипуваний у міхи, потроху витікав на старих рубцях, що вже розлазились. Тонкі волокна морських рослин звисали поміж в'язками льону, привезеного з Єгипту, Греції, Тапробани та Іудеї; цілими кущами стовбурчилися корали, накидані попід стіною; повітря було насичене якимось невиразним духом — пахло парфумами, прянощами, тхнуло шкурами, страусовим пір'ям, що великими жмутами звисало зі стелі. Перед кожним коридором слонові ікла, поставлені сторчма і з'єднані вістрями вгорі, становили арку над дверима.

Нарешті Гамількар ступив на камінний круг. Всі управителі стояли, схрестивши руки й опустивши голови; тільки Абдалонім гордо підіймав свою гостроверху митру.

Гамількар почав розпитувати начальника кораблів. Це був старий моряк з вивернутими від вітру повіками; білі пасма волосся звисали йому до пояса, наче піна колишніх бур осіла в нього на бороді та так і залишилась.

Він доповідав, що через Гадес і Тіміамату вирядив флот, який, обминувши Південний Ріг та мис Ароматів, має дістатися до Еціонгабара.

Інші кораблі пішли на захід і впродовж чотирьох місяців не зустрічали берегів; носи їхні застрягали в водоростях, на обрії чути було безугавний шум водоспадів, криваві тумани заступали сонце, насичений пахощами вітер наганяв на матросів сон, і так їм затуманилось у голові, що й досі вони не можуть нічого розказати. Та все-таки їхні кораблі спромоглися піднятися скіфськими ріками догори, пробитися в Колхиду, до угрійців, до естів, вони викрали на Архіпелазі п'ятнадцять сотень дівчат і, замітаючи за собою сліди, потопили чужі кораблі по той бік Естрімонського мису. Цар Птолемей не доставив шезбарського ладану; Сіракузи, Елатія, Корсіка та острови нічого не дали; і старий моряк притишив голос, доповідаючи, що одну трирему захопили в Рузікаді нумідійці, «бо вони, пане мій, на їхньому боці».

Гамількар нахмурих брови; згодом він дав знак доповідати начальникові мандрівок, одягнутому в брунатне вбрання без пояса, з довгим білим шарфом на голові, кінець якого, прикриваючи йому рота, спадав ззаду на плече.

Каравани вирушили, як і годилось, у пору зимового рівнодення, та з п'ятнадцяти сотень чоловік, що вирушили у глиб Ефіопії з добрими верблюдами, новими міхами та великими запасами фарбованої тканини, тільки один вернувся до Карфагена, решта загинули від виснаження чи збожеволіли від жахів пустелі. Той один, котрий повернувся, розповідав, нібито бачив аж там, за Чорним Гарушем, за племенами атарантів та Країною великих мавп, безмірно великі царства, де навіть хатні речі зроблені з золота, де тече ріка молочного кольору, широка, як море, де є ліси з блакитними деревами, запахущі горби і почвари з людськими головами, що водяться на скелях, — коли вони мають на когось глянути, зіниці їхні розпускаються, мов квіти; а далі, за озерами, де повно драконів, кришталеві гори тримають на собі сонце. Інші каравани привезли з Індії павичів, перець та нові тканини. А щодо тих, котрі подалися купувати халцедон по шляху до Сірт та Аммонового храму, то вони, видно, загинули в пісках. Каравани, що вирушили в Гетулію й Фаццану, привезли свою звичайну здобич; але тепер він, начальник мандрівок, не наслідуюється вирядити в дорогу ні одного каравану.

Гамількар зрозумів його: найманці опанували країну. Важко стогнучи, він сперся на лікоть; управитель маєтків так боявся починати звіт, що аж трусився, хоч які мав кремезні плечиська і налиті кров'ю очі. Над його кирпатим обличчям, що скидалося на морду бульдога, нависала сітка з волокон деревної кори. Він був підперезаний поясом із леопардового хутра, за яким блищали два великі ножі.

Як тільки Гамількар повернувся до нього, цей здоровань почав лементуючи свідчитися всіма богами. Він не винен! Він не міг нічого вдіяти! Зважаючи на погоду, грунт, на зорі, він сіяв у пору зимового сонцестояння, обрізував дерева на ущербі місяця, наглядав за рабами, пильнував їхньої одежі.

Гамількара дратувала його балакучість. Він нетерпляче клацнув язиком, і чоловік із ножами залопотів швидше:

— О пане мій, вони все розграбували, все понищили! Три тисячі дерев зрубано в Масшалі, а в Убаді розбито комори, засипано водозбори! В Тедесі забрали тисячу п'ятсот гоморів борошна, у Мараццані повбивали пастухів, поїли отари, спалили твій дім, твій чудовий

кедровий дім, куди ти приїздив улітку. Невільники з Тубурбо, що жали ячмінь, повтікали в гори; а з ослів, онагрів, мулів, тавромінських биків та орінгзьких коней жодного не залишилося! Всіх позабирали! Це якесь прокляття! Я того не переживу!

Він казав далі, плачучи:

— Коли б ти знав, які повні були льохи, як сяяли плуги! О, які чудові барани! Які чудові бики!..

Гнів душив Гамількара. Він вибухнув:

— Цить! Що я — старець? Без крутіїства! Кажі правду! Я хочу знати всі свої втрати до останнього сикла, до останнього каба! Абдалоніме, принеси мені рахунки кораблів і караванів, а також рахунки маєтків та все, що стосується дому. І якщо сумління ваше не чисте — горе вам! Ідіть!

Управителі, звисивши руки, задкуючи, вийшли.

Абдалонім витяг із скриньки, вмурованої в стіну, шнурки з вузликками, полотняні й папірусні стрічки, дрібненько списані баранячі лопатки. Все це поклав до ніг Гамількарові, тоді подав йому дерев'яну рамку з трьома натягненими всередині нитками, на які нанизані були золоті, срібні та рогові кульки, і почав:

— Сто дев'яносто два будинки в Маппалах здано новим карфагенським громадянам по одному беку на місяць.

— Ні! Це задорого! Май жаль до бідного люду! І позарисуй імена тих, що здадуться тобі найвідважнішими, та ще постарайся вивідати, чи віддані вони Республіці. Що там іще?

Абдалонім вагався, здивований з такої великодушності.

Гамількар вирвав у нього з рук полотняні стрічки.

— Що це таке? Три палаци навколо Хамона по дванадцять кезит на місяць! Постав двадцять! Не хочу, щоб багатіі мене грабували.

Головний управитель, низько вклонившись, провадив далі:

— Позичено Тігілласові до нового врожаю: два кікари з трьох динарів — звичайний морський відсоток; Бар-Мелькартові — тисячу п'ятсот сиклів, під заставу взято тридцять рабів. Але дванадцять із них померло, працюючи на солоних мочарах.

— Видно, були кволі, — сміючись сказав суфет. — Ну, та дарма! Якщо він потребує грошей, позичай! Треба

завжди позичати, і на різні відсотки, — як до статків людини.

Тоді слуга став запобігливо вичитувати ті зиски, що їх дають залізні копальні в Аннабі, коралові промисли, виробництво пурпуру, орендна плата греків, що поселилися в Карфагені, вивіз срібла до Аравії, де воно цінувалося вдсятеро проти золота, захоплені кораблі, вираховуючи з тієї суми десяту частину на богинин храм.

— Щоразу я, пане мій, показував ваші прибутки, на чверть зменшуючи їх.

Гамількар лічив на кульках; вони дзвеніли в нього під пальцями.

— Досить! Що ти виплачував?

— Стратоніклові корінфському і трьом александрійським купцям за цими листами (їх повернено) — десять тисяч афінських драхм і дванадцять талантів сірійського золота. Утримання команд становить двадцять мін щомісяця на трирему...

— Знаю! Що втрачено?

— Ось рахунок, на цих олов'яних пластинках, — сказав управитель. — Щодо кораблів, винайманих спільно, то, оскільки не раз доводилося викидати вантажі в море, нерівні витрати розкладено було між спільниками. За позичені в арсеналі снасті, яких не можна було повернути, сисити перед походом на Утіку заправили по вісімсот кезит.

— Знову вони! — сказав Гамількар, опустивши голову; кілька хвилин він сидів, ніби розчавлений усією вагою зненависті, що її відчував на собі. Але я не бачу мегарських видатків.

Абдалонім, бліднучи, витяг з іншої скриньки сикоморові дощечки, нанизані на ремінці.

Цікавий до дрібниць домашнього господарства, Гамількар слухав його і поволі заспокоювався від монотонного голосу, що називав цифру за цифрою; Абдалонім говорив дедалі повільніше. Раптом він упустив додолу дощечки і сам кинувся ницьма з простягненими руками, як засуджений до страти. Гамількар спокійно підняв дощечки; губи його розтулилися, а очі розширилися, коли він побачив на одній з них, як багато за один тільки день витрачено м'яса, риби, птиці, вина та пахощів, скільки перебито ваз, скільки замордовано рабів, скільки зіпсовано килимів.

Абдалонім, все ще лежачи долі, розповів йому про бенкет варварів. Він не міг опиратися наказам старійшин, — зрештою, й Саламбо хотіла, щоб не шкодували грошей і добре почастували вояків.

Почувши ім'я дочки, Гамількар схопився на ноги. Потім із затисненими устами сів на подушки й почав обривати на них торочки, важко дихаючи та дивлячись перед себе застиглими очима.

— Встань! — сказав він і зійшов із кам'яного круга.

Абдалонім пішов за ним. Коліна в нього тремтіли. Та, вхопивши залізного лома, він, як шалений, заходився підважувати підлогу. Нарешті піднялась кругла дерев'яна мостина, і під нею вповодж коридора показалося кілька широких ляд, що закривали ями, де було заховане збіжжя.

— Бачиш, око Ваалове, — тремтячи, сказав управитель, — вони ще не все забрали! А ці ями глибокі, кожна по п'ятдесят ліктів, і всі повні вщерть. Поки ти мандрував, я наказав поробити такі сховища і в зброярні, в садах, повсюди! Господа твоя повна зерна, як серце твоє — мудрості.

Усмішка пробігла Гамількаровим обличчям.

— Це добре, Абдалоніме!

Тоді, нахилившись йому до вуха, він додав:

— Привези хліба ще й з Етрурії, з Бруттіуму, звідки хочеш і за будь-яку ціну. Заготуй і збережи. Я хочу, щоб увесь карфагенський хліб був у моїх, тільки в моїх руках!

Коли вони дійшли до кінця коридора, Абдалонім одним із ключів, що висіли в нього при поясі, відімкнув велике чотирикутне приміщення, розділене посередині кедровими колонами. Золоті, срібні та мідні монети, понасипувані на столах і складені в нішах, здіймалися купами попід чотирма стінами до самих своліків. У величезних кошах із гіпопотамових шкур лежали по кутках ряди невеличких мішків; купи великих мідяків громадилися на підлозі. Подекуди занадто високі стоси, повалившись, скидалися на зруйновані колони. Великі карфагенські монети, на яких була зображена Таніта з конем під пальмою, лежали всуміш із монетами колоній, на яких був викарбуваний бик, зоря, куля чи півмісяць. А далі йшли порозкладувані нерівними стовпчиками монети різної вартості, різної величини, різних епох, від давніх ассирійських, тонких, як ніготь, до давніх латинських,

грубших за долоню, від егінських, схожих на гудзики, до бактріанських плиток і коротких брусків давнього Лакедемону; багато з них узялися іржею, вкрилися брудом, позеленіли від води, почорніли від огню, — їх повиловлювали сітями чи знайшли між руїнами після облоги міста.

Суфет нашвидку прикинув, чи відповідають наявні суми тим рахункам витрат і прибутків, що йому подано. Уже виходячи, він раптом помітив три мідні дзбани, геть зовсім порожні. Абдалонім, жажнувшись, відвернув голову, але Гамількар, примирившись з втратами, нічого не сказав.

Вони пройшли ще кілька коридорів та зал і нарешті досягли дверей, що їх охороняв чоловік, прив'язаний поперек тулуба вмурованим у стіну ланцюгом, — це був римський звичай, недавно заведений у Карфагені. Борода й нігті у нього вирости надмірно довгі, і він хитався з боку в бік, немов той звір у клітці. Тільки-но невірник упізнав Гамількара, він кинувся до нього, волаючи:

— Змилуйся, око Ваалове! Змилуйся! Вбий мене! Ось уже десять літ, як я не бачив сонця! Ім'ям отця твого благаю, зглянься на мене!

Гамількар, не відповідаючи йому, плеснув у долоні; прибігло три чоловіки і, взявшись разом із управителем, відсунули важкий засув на дверях. Гамількар узяв смолоскип і щез у темряві.

Вважали, ніби там — родинні гробниці, а насправді то був колодязь. Викопано його, щоб збивати з пантелику злодіїв, і він був порожній. Гамількар пройшов далі. Потім, нагнувшись, повернув важкий камінь, поставлений на валах, і крізь отвір зайшов у конусоподібне приміщення.

Стіни його вкриті були мідною лускою; посередині, на гранітному п'єдесталі, стояла статуя кабіра, прозваного Алетом; він був засновником кельтіберійських рудень. Біля підніжжя лежали навхрест великі золоті щити, стояли велетенські срібні вази, відлиті без отворів, химерної форми і зовсім не придатні до вжитку; часто в такий спосіб відливали з різних металів посуд, щоб його не можна було ані викрасти, ані навіть переносити.

Своїм смолоскипом Гамількар засвітив гірничу лампу, прикріплену до ідолової шапки; зелене, жовте, синє, фіолетове, винного і кривавого кольору проміння враз

освітило залу. Вона була повна коштовних самоцвітів, насипаних у золоті, стовбоваті, як тиква, посудини, що висіли на міцних прутах, подібні до ламп; інші купами лежали попід стінами. Там були калаїси, добуті в горах, карбункули, що утворилися з рисячої сечі, глосопетри, які попадали з місяця, тіани, діаманти, сандастри, берили, рубіни трьох видів, чотири відміни сапфірів та дванадцять різновидів смарагда. Самоцвіти блискотіли й мінилися, як бризки молока, як сині крижинки, ряхтіли срібним пилом, розсипалися вогненними смугами, промінням, зірками. Громова каміння, народжене бурями, сяяло поряд із халцедонами, що помагають проти отруєння. Були там і топази з гори Забарки, засіб проти переляку, бактріанські опали, що запобігають викидням, Аммонові роги, які кладуть під ліжку, щоб навівати сни.

Сяйво коштовного каміння та світло смолоскипів відбивалося у великих золотих щитах. Гамількар стояв, усміхаючись, схрестивши руки; його тішило не так те видовище, як свідомість власного багатства. Скарби його були неприступні, невичерпні, безмежні. Предки, що спали під його ногами, вдихали йому в серце частку свого безсмертя. Він почув близькість до підземних духів. Радів, так ніби був одним із кабірів. Ясне проміння, що било йому в лице, здавалося краєм незримої сіті, яка, простягаючись над безоднями, єднала його з центром світу.

Від несподіваної думки він здригнувся і поза ідолом пройшов до стіни. Потім став роздивлятися на своїй татуйованій руці горизонтальну й дві перпендикулярні до неї лінії, що за ханаанським численням означало число тринадцять. Далі відрахував до тринадцятої мідні пластинки і ще раз відгорнув широкий рукав; простягнувши праву руку, він прочитав на іншому її місці ще якісь, складніші, лінії, ніжно торкаючись до них пальцями, ніби до струн ліри. Нарешті вдарив сім разів великим пальцем, і частина стіни раптом повернулася. За нею відкрився ніби склеп, де було заховано багато таємничих речей, що й назви не мали, та коштували незбагненно дорого. Гамількар зійшов трьома східцями донизу, взяв із срібного чана лам'ячу шкіру, що плавала в темній рідині, й вернувся назад.

Абдалонім знову пішов попереду нього. Він стукав по плитах підлоги своєю довгою палицею із дзвониками на головці і перед кожним приміщенням вигукував Гамількарове ім'я, славлячи та благословляючи його.

У круглій галереї, де сходилися всі коридори, лежали накидані бруски сандалу, мішки лавзонії, плескати кружала лемноської глини, повні перлів черепащачі панцири. Суфет, проходячи, торкався їх своїм одягом, навіть не дивлячись на великі грудки амбри, речовини майже божественної, створеної сонячними променями.

З одного приміщення тягнуло запахущими випарами.
— Відчини двері!

Вони ввійшли. Голі люди місили тісто, чавили трави, розворушували жар, розливали по глеках олію, відкривали і закривали маленькі довгасті комірочки, повидовбувані в стінах, — їх було так багато, що кімната скидалася на бджолиний стільник. Комірочки були вщерть наповнені мироболаном, бделієм, шафраном та фіалками. Повсюди лежали камедь, порошки, коріння, пляшечки, гілочки таволги, трояндіві пелюстки; важко дихалося серед цих пахощів, незважаючи на клуби ладану, що димів посеред кімнати на мідних триногах.

Головний майстер пахощів, блідий та довгий, як воско-ва свічка, підійшов до Гамількара, щоб розім'яти на його долоні маківку метопіону, а два інші тим часом розтирали йому п'яти комарниковим листям. Гамількар відштовхнув їх; то були кіренейці, люди гидких звичаїв, проте шановані за знання таємниць.

Щоб догодити суфетові, головний майстер подав йому в бурштиновій ложці покуштувати маловатру; потім він проткнув шилом три індійські посудини. Гамількар, добре знаючи всі хитрощі фальшування, взяв повний ріг бальзаму і, піднісши його до жару, нахилив до своєї одержі: на ній з'явилась бура пляма — ознака підробки. Тоді він пильно подивився на майстра й, нічого не кажучи, кинув ріг йому в обличчя.

Проте, розгніваний фальшуванням, що було на шкоду йому, він, глянувши на скриньки з нардом, наготовані до вивозу в заморські краї, звелів додати туди сурми, щоб збільшити вагу.

Потім він спитав, де три пакунки псагасу, призначені для його власного вжитку.

Головний майстер відмагався, що нічого не знає, прийшли, мовляв, вояки з ножами, зчинили страшенний гвалт, і він повідкривав їм усі скриньки.

— То ти боїшся їх більше, ніж мене! — крикнув суфет, і крізь дим очі його блиснули, як смолоскипи,

пронизуючи високого блідого чоловіка, що починав розуміти, чим усе має скінчитись.

— Абдалоніме! До заходу сонця прогнати його крізь ряди! Розірвати його!

Ця втрата, менша за інші, розлютила його страшенно, бо хоч і докладав він усіх зусиль, щоб не думати про варварів, однак тільки й чув про них на кожному кроці. Їхні бешкети в'язалися в його думках із безчестям дочки, і він злостився на всіх у господі за те, що вони знали про її ганьбу й нічого йому не казали. Та якась незбагненна сила штовхала його ще глибше кряти собі серце. Охоплений нестримним бажанням дізнатися про все, він обійшов повітки, задвір'я торгового дому, оглянув запаси дьогтю, дерева, якорів та корабельного спорядження, меду, воску, тканин, харчів, майстерню, де тесали мрамур, комори з сільфієм.

Він пішов у другий кінець саду, щоб перевірити роботу ремісників, що по своїх халупах виготовляли речі на продаж. Кравці гаптували плащі, інші плели сіті, дехто розмальовував подушки, шив сандалі; єгипетські майстри полірували скойками папірус; стукотіли човники ткацьких верстатів, дзвеніли ковадла зброярів.

Гамількар казав їм:

— Куйте мечі! Куйте невпинно! Вони будуть мені потрібні.

Він витяг сховану на грудях антилоп'ячу шкуру, дублену отрутами, й наказав зробити з неї панцера, міцнішого за мідний, такого, щоб його ніщо не брало — ані залізо, ані вогонь.

Тільки-но підійшов він до робітників, як Абдалонім, аби скерувати суфетову люту в інший бік, заходився ганити їхню працю, бурмочучи:

— Ну й робота! Та це ж ганьба! Справді, ти надто добрий до них, володарю.

Гамількар, не слухаючи його, пішов далі.

Він сповільнив крок, бо дороги були завалені великими деревами, обгорілими від коріння до верхівки, як то буває в лісі, де ночували пастухи; огорожі були поламані, вода в ровах висохла; в брудних калюжах валялося побите скло та мавпячі кістки. Подекуди на кущах звисали клапті якоїсь тканини; попід лимонними деревами купами гною жовтіли позривані квіти. Слуги справді кинули все напризволяще, гадаючи, що господар ніколи вже не вернеться.

На кожному кроці відкривалась йому нова шкода, нові й нові сліди тих, про кого хотів би й не згадувати. Та ось і зараз він мусить бруднити своє пурпурове взуття, ступаючи по цих нечистотах. І ті люди далеко, він не може поставити проти них катапульти, щоб розметати їх на шмаття! Сором палив його на саму тільки думку, що він захищав їх; його ошукали, зрадили. А що він не мав змоги помститися ні на вояках, ні на старійшинах, ні на Саламбо, ні на кому іншому, то наказав одним заходом загнати на роботи в руднях усіх рабів, які працювали в садах.

Абдалонім тремтів щоразу, коли бачив, як Гамількар наближається до звіринця. Але тепер він простував до млина, звідки линули одноманітні тужливі звуки. Там крутилися серед пилу важкі жорна; це були покладені один на одного два порфірові конуси; верхній, з ковшем, обертався на спідньому за допомогою грубих дишлів; налягаючи на них грудьми, одні раби штовхали їх руками, а інші, запряжені в шлейку, тягли щодуху. Від того мотуззя їхнє тіло попід пахвами взялося гнійними болячками, як на карку в ослів, а чорне рам'я, ледве прикриваючи стегна, звисало донизу й метялося поміж колінами, неначе довгий хвіст. Очі в них були червоні, на ногах брязкотіли залізні пута, і з їхніх грудей виривалося разом важке хекання. На ротах їхніх були поприв'язувані двома бронзовими ланцюжками намордники, щоб вони, бува, не їли борошна, а на руки понатягувано тверді безпалі рукавиці, щоб не могли його брати.

Коли ввійшов Гамількар, дерев'яні дишлі заскрипіли ще гучніше. Розмелюючись, хрускало під жорнами зерно. Кілька рабів попадали на коліна; інші, все ще крутячи жорна, переступали через них.

Гамількар покликав Гідденема, начальника над рабами; той з'явився, хизуючись пишним одягом: туніка його з прорізами по боках була з тонкого пурпуру, важкі сережки обтяжували йому вуха, а золотий шнур, підв'язуючи обмотки, вився по ногах від кісточок до стегон, як змія навколо дерева. Він тримав у руках, пишно оздоблених перснями, намисто з агатових зернин, по якому пізнавали хворих на чорну неміч.

Гамількар подав йому знак скинути намордники. Тоді раби з гарчанням, як голодні звірі, кинулись на борошно і стали запихатися ним, позанурювавши в нього обличчя.

— Ти їх геть виснажуєш! — сказав суфет.

Гідденем відповів, що це єдиний спосіб приборкати їх.

— Не варто було посилати тебе в Сіракузи до школи рабів. Поклич інших.

Кухарі, комірники, конюхи, скороходи, носії, лазники, жінота з дітьми — всі вишикувались у саду в одну шеренгу від торгового дому аж до загорож для диких звірів. Вони затамували дух. В глибокій тиші потонула Мегара. Сонце сідало над лагуною, схиляючись до катакомб. Кричали павичі.

Гамількар ступав повільно.

— Яка мені користь від оцих старих? — мовив він. — Продай їх! Галлів занадто багато; це брехуни. Купи мені каппадокійців, азіатів і негрів.

Він здивувався, що так мало дітей.

— Треба, щоб діти родилися в домі щороку, Гідденеме! Залишай на ніч двері відчинені, щоб усі могли вільно сходитись.

Потім він звелів показати злодіїв, ледарів, непокірних. Призначив кожному кару, докоряючи водночас Гідденемові, а той, наче бик, опустив свого низького лоба з широкими зрослими бровами.

— Глянь, око Ваалове, — сказав він, показуючи на дебелого лівійця, — це його впіймали з посторонком на шиї.

— О! То ти хочеш померти? — зневажливо запитав суфет.

І раб, не вагаючись, відповів:

— Так!

Тоді, не зважаючи ні на поганий приклад для інших, ні на грошові втрати, Гамількар наказав слугам:

— Відведіть його!

Може, у нього майнула думка про жертву. Він сам завдав собі шкоди, щоб уникнути ще більшого лиха!

Гідденем заховав калік позаду інших. Гамількар помітив їх.

— Хто тобі відрубав руку?

— Вояки, око Ваалове.

Потім він спитав самніта, що хитався на одній нозі, як підбитий журавель:

— А тобі хто зробив ото таке?

Йому сам управитель перебив ломом ногу.

Така безглузда жорстокість обурила суфета; він виврав із Гідденемових рук агатове намисто.

— Прокляття псові, що загрисає отару! Калічити рабів! Таніто милосердна! Ти грабуєш свого хазяїна! Втопити його в нечистотах! А решта? Де вони? Ти вигубив їх, злигавшись із найманцями?

Вигляд Гамількара був такий страшний, що жінки порозбігалися. Раби, відсахнувшись назад, великим колом оточили суфета й управителя. Гідденем, як несамовитий, цілував йому сандалі. Гамількар стояв, піднявши над ним руки.

Та, не втрачаючи ясної розважливості, як було і в найлютіших боях, він пригадував безліч гідких речей і ганьбу, про яку не хотів би й згадувати; і в світлі гніву, як при спалахові блискавиці, він раптом побачив разом усі свої лиха. Управителі маєтків повтікали зі страху перед вояками, а може, й змовились із ними, всі дурили його; він довго стримував свій гнів.

— Привести їх сюди! — крикнув він. — Затаврувати їм лоби розпеченим залізом, як страхополохам!

Зараз же принесли й порозкладали в саду кайдани, залізні нашійники, ножі, ланцюги для засуджених до праці в руднях, колодки стискати ноги, лещата зціплювати плечі, скорпіони — потрійні канчуки з мідними гаками на кожному кінці.

Всіх поставили обличчям до сонця, в бік Молоха-пожирача, тоді почали класти їх на землю, кого горілиць, кого ницьма; тих, кого мали карати канчуками, привели під дерева, де стояли два чоловіки — один, щоб рахувати удари, другий — бити.

Шмагав він обома руками; канчуки, свистячи, зривали з платанів кору. Кров бризкала дощем на листя, і червона маса, виючи, корчилася під стовбурами дерев. Ті, котрих таврували залізом, роздирали собі нігтями обличчя. Чути було, як тріщали дерев'яні гвинти, не втихало приглушене гупання, іноді в повітрі розлягалось пронизливе верещання. Біля кухонь, серед пошматованого одягу та вирваного волосся люди роздмухували віялами жар, і звідти тягнуло духом смаленого тіла. Катовані знемагали, але, попідв'язувані за руки, не падали, а тільки, заплющивши очі, крутили головами. Інші, котрі стояли та дивилися на те, почали з жаху кричати, і леви, певно, пригадавши бенкет, полягали, позіхаючи, в ровах біля самого краю.

На терасі раптом показалася Саламбо. Вона нестямно металася з кінця в кінець. Гамількар помітив її. Йому здавалося, ніби вона простягає до нього руки, благаючи

помилування. Охоплений жахом, він сховався в оборі для слонів.

Ці тварини були гордістю знатних карфагенців. Вони носили на собі їхніх предків, здобували перемогу в війнах, і їх шанували, як улюбленців Сонця.

Мегарські слони були найдужчі в Карфагені. Гамількар, вирушаючи в дорогу, змусив Абдалоніма заприсягтися, що він буде їх пильно берегти, але вони загинули, покалічені; зосталося тільки три, і вони лежали посеред обори в пилюці, перед уламками своїх ясел.

Вони пізнали господаря й підійшли до нього.

В одного були страшно порубані вуха, в другого — велика рана на коліні, в третього — відтятий хобот.

Вони сумно дивилися на Гамількара розумними очима; а слон з відтятим хоботом, опустивши величезну голову і зігнувши коліна, намагався ласкаво погладити господаря своїм потворним обрубком.

Від такої ласки тварини з очей Гамількарових потекли сльози. Він кинувся на Абдалоніма:

— Негідник! На хрест його! На хрест!

Абдалонім, знепритомнівши, впав навznak на землю.

Із-за пурпурень, звідки поволі здіймався до неба синій дим, раптом долинуло шакаляче виття. Гамількар зупинився.

Думка про сина, як божий дотик, одразу його заспокоїла. В ньому була запорака дальшої його могутності, нескінченне продовження його єства. Раби не розуміли, чому він раптом затих.

Простуючи до пурпурень, він проминув ергастул — довгу будівлю з чорного каменю, споруджену в чотирикутному рові, з маленькою доріжкою навколо і східцями по чотирьох кутках.

Іддібал, видно, чекав ночі, щоб подати умовлений знак. «Виходить, ще не пізно», — подумав Гамількар і зійшов до тюрми. Кілька чоловік гукнули до нього: «Вернись!» Найвідважніші пішли за ним.

Вітер грюкав відчиненими дверима. Вечірні сутінки падали крізь вузькі бійниці, і всередині видно було по стінах розбиті ланцюги.

Ото і все, що зосталося від бранців!

Гамількар геть сполотнів, і ті, що зовні посхилялися над ровом, бачили, як він зіперся на стіну, щоб не впасти.

Та шакал прокричав тричі. Гамількар підвів голову; він не промовив жодного слова, не ворухнувся. Згодом,

коли зайшло сонце, він зник за кактусовим живоплотом, а ввечері на зборах багатіїв у Ешмуновому храмі сказав:
— Світочі Ваалові, я беруся вести карфагенське військо проти варварів!

VIII

МАКАРСЬКА БИТВА

Другого дня Гамількар зібрав із сиситів двісті двадцять три тисячі кікарів золота і наклав податок по чотирнадцять шекелів на кожного багатія. Військові податки стягували навіть із жінок, виплачували за дітей, і — вже геть зовсім нечувана річ у Карфагені — він змусив платити податки жрецькі колегії.

Він наказав поздавати всіх коней, мулів, усю зброю. Дехто пробував приховати свої скарби, — їхнє майно продали, а щоб інших не милувати за скупість, він сам здав військового спорядження на шістдесят вояків і півтори тисячі гоморів борошна — стільки, як усе товариство продавців слонової кості. Він послав у Лігурію найняти до війська три тисячі горян, призвичаєних ходити на ведмедів, і наперед виплатив їм за шість місяців по чотири міни денно.

Та потрібна була армія. Одначе він не брав до війська, як то робив Ганнон, усіх громадян. Найперше відкидав він звиклих до сидячої праці, потім — усіх надто череватих або полохливих на вигляд; зате брав знеславлених, малкійських заводіяк, синів варварів, відпущених на волю рабів. У нагороду він пообіцав новим карфагенцям усі громадянські права.

Насамперед він узявся перебудовувати легіон. Адже ж ці вродливі молодики, що вважали себе військовою славою Республіки, нікого над собою не визнавали. Він замінив їхніх начальників; поводився з ними суворо, примушував бігати, стрибати, одним духом вибігати на узвіз Бірси, метати списи, боротися, ночувати на майданах. Родини приходили подивитися, як вони живуть, і жаліли їх.

Він замовив для них коротші мечі, міцніше взуття. Визначив, скільки кожному з них дозволено мати при собі слуг, обмежив вагу особистих речей і, незважаючи на протести верховного жерця, забрав триста римських списів, що зберігалися в Молоховому храмі.

З сімдесяти двох уцілілих слонів, що повернулися з Утіки чи були приватною власністю, він сформував бойову фалангу, обернувши їх на грізну військову силу. Кожного погонича озброєно довбешкою та долотом, щоб пробити слоніві череп, якщо котрий сказиться в бою.

Він заборонив Великій раді призначати йому до війська начальників. Старійшини пробували перечити, посилаючись на закон, та він стояв на своєму; ніхто вже не насмілювався ремствувати, всі схилилися перед силою його непохитної волі.

Він узяв на себе самого керівництво воєнними діями, управління Республікою, відання державною скарбницею, а щоб запобігти наклепам, зажадав, щоб суфета Ганнона призначили перевіряти його рахунки.

Він наказав працювати на фортечних валах, а щоб мати досить каміння, звелів руйнувати старі внутрішні мури, вже непридатні. Та майнова нерівність, що замінила родову ієрархію, і далі розмежовувала синів переможців і синів переможених. Тож коли патриції дивилися на нищення тих руїн з обуренням, то чернь, сама не знаючи чого, раділа.

З ранку до вечора маршували вулицями озброєні заго-ни. Раз у раз гриміли сурми. Проїздили вози, навантажені щитами, наметами, списками; на подвір'ях жінки дерли полотно. Завзяття передавалось від одного до другого. Гамількарів запал поймав Республіку.

Він розподілив вояків попарно так, щоб у рядах чергувалися дужі з кволими, щоб слабші чи боязкіші йшли в гурті, підштовхувані з двох боків. Але зі своїх трьох тисяч лігурів і найпевніших карфагенців він спромігся сформувати лиш одну просту фалангу на чотири тисячі дев'яносто шість гоплітів, захищених мідними шоломами та озброєних ясеновими списками чотирнадцять ліктів завдовжки.

Дві тисячі молодиків, повзуваних у сандалі, мали пращі й кинджали. Він приєднав до них ще вісімсот вояків з круглими щитами і римськими мечами.

Важка кіннота складалася з тисячі дев'ятисот колишніх легіонерів у панцерах з позолоченої бронзи, як ассірійські клінабарці. Крім того, було ще понад чотириста кінних лучників, яких звали тарентинцями, озброєних двосічними сокирами, у шапках із ласячого хутра та в шкіряних туніках. Нарешті, тисяча двісті негрів, набра-

них із кварталу караванів, мушили разом з клінабарцями бігти побіч жеребців, тримаючись рукою за гриву. Все було готове, та Гамількар не вирушав.

Часто вночі він виходив сам-один із Карфагена, ішов за лагуну, аж до Макарьського гирла. Чи не мав він на думці приєднатися до варварів? Лігури, ставши табором на Маппалах, оточували його дім.

Такі побоювання заможних громадян здалися слухними, коли триста варварів підійшли якось до міських мурів. Суфет відчинив їм браму; то були перекинчики; вони втекли до свого колишнього начальника, гнані чи страхом, чи почуттям вірності.

Повернення Гамількара анітрохи не дивувало найманців; ця людина, на їхню думку, не могла померти. Він повернувся, щоб виконати свої обіцянки; сподівання ці були зрозумілі, — адже поміж батьківщиною та військом лежала така глибока прірва; зрештою, вони й не визнавали за собою будь-якої вини; про бенкет давно забули.

Перехоплені шпигуни розвіяли їхні марення. Найзапекліші з найманців тріумфували, ба навіть помірковані збурились. Та ще оті дві облоги нагнали на них страшенну нудьгу; хай уже бій, аніж отак сидьма сидіти! Через те багато вояків розбрелось і тинялося собі по околицях. Коли прийшла звістка, що карфагенці почали озброюватися, вони повернулися в табір. Мато з радощів аж підскакував.

— Нарешті! Нарешті! — вигукував він.

Ту злість, що він затаїв на Саламбо, Мато переніс тепер на Гамількара. Ненависть його вже мала певну жертву; а що він тепер виразніше уявляв собі свою помсту, то йому здавалося, ніби він майже здійснив її, і з того втішався. Водночас його охопило почуття якоїсь чистої ніжності і палило ще гостріше бажання. Він то бачив себе серед вояків, як вимахує списом з настроменою на нього суфетовою головою, то знов увижалося йому, як у покої з пурпуровим ложем стискає в обіймах дівчину, вкриває поцілунками її лице, гладить руками її пишне чорне волосся. І ці мрії, — він сам добре знав, що вони ніколи не справдяться, — завдавали йому великих мук. Товариші проголосили його шалішимом, і тому він дав собі обітницю вести непримиренну війну; а будши певен, що йому не вийти з неї живому, постановив собі битися немилосердно.

Він прийшов до Спендія і сказав йому:

Підіймай своїх людей! Я приведу своїх! Сповісти Автаріта! Якщо Гамількар нападе на нас, нам кінець! Чуєш? Уставай!

Його владний тон ошелешив Спендія. Мато звичайно сам корився іншим, а коли і впадав у гнів, то швидко відходив. Але тепер він видавався водночас і спокійнішим, і грізнішим. Горда воля виблискувала в його очах, неначе вогонь жертовника.

Та грек не зважав на його застереження. Він жив в одному з оторочених перлами карфагенських наметів, любісінько попивав із срібних келихів прохолодні напої, грав у коттабу, запустив собі чуприну та ладен був і далі тримати оту забарну облогу. Зрештою, він підтримував таємні зносини з містом і, певний, що воно незабаром відчинить йому свої брами, не вельми прагнув звідтіля вирушати.

Нар-Гавас, що весь час тинявся поміж трьох армій, також був тут. Він притакував Спендієві й навіть докоряв лівійцеві, що той через свою надмірну сміливість хоче припинити облогу.

— Іди геть, коли боїшся! — крикнув Мато. — Ти наобіцяв нам і смоли, і сірки, і слонів, і піхотинців, і коней! А де вони?

Нар-Гавас нагадав йому, що він винищив рештки Ганнонових когорт; що ж до слонів, то їх саме тепер ловлять по лісах; піхоту ж він озброює, а коней сюди вже ведуть. І нумідієць, глядячи страусове перо, що спадало йому на плече, і по-жіночому поводячи очима, почав якось ущипливо посміхатись. Спантичаний Мато стояв проти нього, не знаючи, що на те сказати.

Аж тут увійшов якийсь невідомий чоловік, очманілий, весь мокрий від поту, із закривавленими ногами і розпущеним поясом; важке хекання мало не розривало його худих грудей. Забубонівши якоюсь незрозумілою мовою, він вирячив очі, ніби розповідав про якусь битву. Нумідійський цар вибіг надвір і скликав своїх вершників.

Вони вишикувались на рівнині, обступивши його колом. Нар-Гавас сидів на коні, опустивши голову й покусуючи губи. Нарешті він поділив свій загін на дві групи і звелів одній чекати на нього; тоді, владним жестом наказавши другій супроводити його, зник разом із нею вдалині, де видніли гори.

— Владарю, — бурмотів Спендій, — не подобається мені цей дивний збіг: суфет вернувся, Нар-Гавас кудись майнув...

— То й що? — зневажливо кинув Мато.

Це була ще одна підстава випередити Гамількара і з'єднатися з Автарітом. Тільки ж городяни, коли зняти облогу, повиходять із міст та вдарять їм у спину, тим часом як спереду стоятимуть карфагенці. З того приводу довго міркували й нарешті обрали заходи, яких зараз же було вжито.

Спендій з п'ятнадцятьма тисячами вояків рушив до моста, спорудженого на Макарі за три милі від Утіки; на чотирьох його кутах звели по величезній вежі і поставили там катапульти. Стовбурами дерев, уламками скель, терновими плотами та кам'яними мурами перегородили всі стежки, всі ущелини в горах; на їхніх вершинах порозкладали купи трави, щоб, підпаливши її, можна було сповістити про наближення ворога; подекуди розставили гострозорих пастухів.

Звісно, Гамількар не піде, як Ганнон, горою Теплих Вод. Він гадатиме, що Автаріт, тримаючи в своїх руках цю позицію, заступить йому дорогу. До того ж, зазнавши поразки на початку кампанії, він би погубив себе, а вигравши бій, пішов би далі вперед, бо найманців тут не було. Міг би він іще висадитися на Виноградному мисі і звідти рушити на одне з міст. Але тоді він опинився б поміж двох армій, а на таку необачність із своїм невеликим військом він напевно не зважиться. Виходить, йому залишається посуватися низом уздовж Аріани, тоді повернути ліворуч, щоб обминати Макарське гирло і вийти якраз до мосту. Саме там чекав на нього Мато.

Вночі, при світлі смолоскипів, він наглядав за копачами, мчав у Гіппо-Заріт, пильнував робіт у горах, знову повертався назад, забуваючи про відпочинок. Спендій заздирив його силі. Та коли йшлося про засилання шпигунів, чи треба було добирати вартових, або орудувати бойовими машинами та іншими засобами оборони, Мато покірно слухав свого товариша. Тепер вони не заводили вже мови про Саламбо; один про неї більше не думав, а другого стримувала скромність.

Мато часто йшов у бік Карфагена, сподіваючись побачити Гамількарові загони. Він утуплювався поглядом в обрій, лягав на живіт, і бухання крові у скронях здавалося йому тупотінням ворожого війська.

Мато сказав Спендієві, що коли Гамількар протягом трьох днів не вирушить на них, він зі своїм військом вийде проти нього, щоб почати битву. Минуло два дні. Спендій стримував його; вранці третього дня він таки вирушив.

Карфагенцям не терпілося воювати не менше, ніж варварам; в наметах і в будинках людей хвилювали ті самі бажання: всі питали себе, чому так зволікає Гамількар.

Вряди-годи він виходив на баню Ешмунового храму і, ставши поруч із оповісником місячних фаз, стежив за вітром.

Якось — це було третього дня місяця тіббі — городяни помітили, як Гамількар квапливо зійшов з Акрополя. Раптом у Маппалах зчинився страшний галас. Незабаром вулиці наповнилися людом; вояки почали озброюватись; їх обступали жінки, плачучи, кидалися їм на груди; потім вояки хутко побігли на Хамонів майдан шикуватися в лави. Не дозволялося ні проводити їх, ні розмовляти з ними, ані підходити до укріплень. Кілька хвилин у місті було тихо, як у величезній могилі. Вояки стояли замислені, поспиравшись на свої списи, а по будинках зітхали їхні родичі.

Коли сідало сонце, військо вийшло з міста західною брамою; та замість іти туніським шляхом чи податися горами на Утіку, загони простували морським берегом. Невдовзі вони дісталися до лагуни, де білі від солі кружала озер виблискували, немов забуті на березі велетенські срібні тарелі.

Озерець дедалі більшало. Грунт щораз м'якшав, грузли ноги. Гамількар не озирався. Він увесь час їхав на чолі війська, і його кінь, неначе дракон, укритий жовтими плямами, важко брьохкав намулом, розкидаючи довкола піну. Настала безмісячна ніч. Кілька вояків закричали, що всі тут загинуть. Гамількар одібрав у них зброю і передав слугам. Тим часом драгва щораз глибшала. Доводилося сідати верхи на в'ючаків. Інші чіплялися коням за хвости; дужі тягнули за собою кволих, загін лігурів підштовхував вістрями списів піхоту. Запав непроглядний морок. Військо збилося з дороги. Всі зупинились.

Суфетові раби пішли вперед шукати тичок, що їх де-не-де повстромлювано з Гамількарового наказу. Раби гукали з темряви, і військо здалеку посувалося за ними.

Нарешті відчули під ногами твердий ґрунт. Потім не виразно замаячила крива біляста лінія, і військо опинилося на макарському березі. Хоч було холодно, вогнищ не розкладали.

Опівночі здійнявся навальний вітер. Гамількар наказав збудити вояків, але не граючи в сурми; начальники легенько торкали за плечі поснулих. Якийсь високий вояк поліз у воду. Вона не сягала йому й пояса; виходить, можна було йти вбрід.

Суфет наказав розставити впоперек річки тридцять два слони, за сто кроків один від одного, а решту — далі за течією, щоб вони втримували шеренги вояків, котрих понесла б вода; тоді все військо, тримаючи зброю над головами, переправилось через Макар, неначе між двома мурами. Гамількар помітив, що західний вітер, женучи сюди піски, засипав річку, утворивши на всю її широчінь природну загату.

Тепер він був на лівому березі, перед Утікою, на широкій рівнині, зручній для слонів, що становили головну силу його війська.

Переправилися так спритно, що вояки були в захваті. До них знову повернулися віра і впевненість. Їх поривало тут же кинутись на варварів, але суфет звелів дві години перепочивати. Тільки-но зійшло сонце, військо, вишикувавшись у три лави, рушило рівниною: попереду слони, за ними легка піхота з кіннотою, а далі йшла фаланга.

Варвари, що стояли табором під Утікою, та п'ятнадцятитисячний загін біля моста здивувалися, побачивши, як удалині колишеться земля. Шалений вітер гнав піщані вихри; вони здіймалися, неначе відірвані від землі, злітали вгору великим білястим шматтям, розривалися й знову гронадились, ховаючи від найманців пунійську армію. Помітивши роги, що стриміли на шоломах, дехто з варварів подумав, що то череда; інші дивилися, як маяли плащі, і вважали, ніби то чийсь крила; бувалі ж найманці тільки знизували плечима, пояснюючи все міражем. А тим часом насувалося щось велике, незбагненне. Легенька пара, ледве помітна, ніби то дихали люди, линула над пустельним обширом. Сонце звелось вище і тепер блищало ясніше. Гостре, якесь неначе тремтливе сяйво віддаляло глибину неба і, проходячи крізь предмети, безмірно збільшувало відстань. На всі боки, скільки сягало око, слалася безмежна рівнина, і

майже непомітне колихання землі ширилось до самого обрію, охопленого широкою синьою смугою, — всі знали, що там море. Вояки обох загонів, повиходивши з наметів, пильно дивилися в далечінь, а котрі були під Утікою, щоб краще бачити, повилазили на фортечні вали.

Нарешті вони розгледіли кілька поперечних смуг, всіяних чорними цятками. Смуги дедалі густішали, ставали більші; похитувалися якісь темні горбки, тоді раптом показалося щось ніби чотирикутні кущі, — то були слони й списи. Вихопився одностайний крик: «Карфагенці!» — і без жодного сигналу, без наказу вояки, що облягали Утіку, і ті, що пильнували моста, ринули вперед, щоб разом кинутись на Гамількара.

Почувши це ім'я, Спендій увесь затремтів. Йому забивало дух, і він тільки повторював: «Гамількар! Гамількар!» А тут ще й Мато не було. Що діяти? Тепер не втекти! Несподіваність нападу, страх перед суфетом, а надто потреба одразу на щось зважитись остаточно приголомшили його. Він уже бачив себе пронизаного тисячею мечів, ось йому вже стято голову, він мертвий. А тим часом його кличуть; тридцять тисяч вояків чекають, щоб він вів їх у бій. Він запалився люттю проти самого себе; тоді пройнявся жагою сподіваної перемоги, — в ній-бо повнота щастя, — і уявив себе хоробрішим за самого Епамінонда. Щоб приховати свою блідість, він натер собі рум'янами щоки, потім одягнув панцера, кнеміди, випив келих міцного вина і метнувся слідом за своїм військом, що поспішало назустріч утікському загонові.

Вони з'єдналися так швидко, що суфет не встиг вишикувати до бою військо. Він поволі стишив ходу. Слони спинилися; вони похитували важкими головами, оздобленими страусовим пір'ям, і раз у раз вдаряли хоботами себе по спині.

Позаду, в проміжках між слонами, помітні були когорти велітів, а за ними видніли великі шоломи клінабарців, їхні списи й панцери, що виблискували проти сонця; маяли пера й знамена. Одначе карфагенське військо, в якому було одинадцять тисяч триста дев'яносто шість вояків, здавалося меншим, бо утворювало довгий ущільнений чотирикутник.

Отож утрічі численніші варвари, побачивши, як мало карфагенців, безтямно зраділи; Гамількара не видно було. Чи не залишився він десь позаду? Та що їм до того! Зневага, з якою вони ставилися до цих крамарчуків, дода-

вала їм хоробрості. Перше ніж Спендій подав команду, всі збагнули маневр і одразу почали його виконувати.

Загони варварів розімкнулися в довгу пряму лаву, що виступала за фланги пунійського війська, щоб оточити його з усіх боків. Та коли вони наблизились до карфагенців на триста кроків, слони, що мали б ринути вперед, відступили назад; клінабарці повернулися і пішли слідом за слонами; але найбільше здивувалися найманці, побачивши, що стрільці й собі кинулися за ними. Виходить, карфагенці злякалися, вони втікають! Юрби варварів вибухнули диким ревом. І з висоти свого дромадера Спендій гукав:

— Я так і знав! Вперед! Вперед!

Тоді полетіли воднораз і дротики, й короткі списи, і каміння з пращ. Слони, поранені стрілами в крупі, помчали ще швидше, густа курява вкрила їх, і вони зникли в ній, як тіні в хмарах.

Та раптом долинуло здалеку гучне тупотіння ніг, приглушене пронизливими звуками сурем. Простір, що слався перед варварами, сповнений вихрив і шуму, тягнув до себе, як безодня. Дехто кинувся туди. Показались когорти піхотинців, що почали змикатися; варвари побачили, як бігли стрільці, гнала вчвал кіннота.

Гамількар наказав фаланзі розімкнутися, даючи прохід слонам, легкій піхоті та вершникам, які швидко вийшли на фланги; він так влучно визначив відстань до варварів, що коли вони зійшлися з ним, усе карфагенське військо встигло вишикуватися в одну довгу лінію.

Всередині їжачилась фаланга, що складалася із синтагм, або квадратів по шістнадцять чоловік з кожного боку. Начальники кожної шеренги видніли поміж довгих гострих списів, що стриміли на різній висоті, бо перші шість рядів схрестили списи, тримаючи їх за середину, а десять задніх рядів спирали їх на плечі своїм товаришам, які йшли попереду. Обличчя наполовину ховали забрала шоломів; праві ноги прикривали бронзові кнеміди; широкі циліндричні щити сягали колін. Ця жахлива чотирикутна громада насувалася, як одна людина, скидалася на якусь живу почвару й діяла, як механізм. Дві когорти слонів щільно облягали цю могутню машину; вони сіпалися, стріпуючи зі своєї чорної шкіри уламки стріл. Індійці, повилазивши їм на карк, між пучки білого пір'я, стримували їх гаками, тим часом як вояки, заховані до пліч у баштах, стріляли з великих туго напружених

луків залізними стрілами, обмотаними запаленим ключчям. Праворуч і ліворуч слонів мчали пращники з одною пращею біля стегна, другою — на голові, а третьою — в правій руці. Клінабарці, кожен у супроводі негра, тримали витягнуті вперед списи, попримощувавши їх між вухами своїх коней, укритих золотом, як і самі вершники. За ними валили легко озброєні вояки із щитами з рисячих шкур; вони в лівій руці тримали дротики, що вістрями стирчали з-за щитів. Нарешті, тарентинці, кожен із парою коней, прикривали з обох кінців цей живий мур.

Військо варварів, навпаки, не могло до ладу вишикувати свої лави. Надмірно довга лінія була покривлена, подекуди порвана; вояки довго бігли, їм забивало дух.

Виставивши списи, на варварів важко насувалась фаланга. Під її натиском занадто тонка лінія найманців посередині прогнулась.

Тоді карфагенські фланги розгорнулися, щоб охопити варварів. Слідом рушили слони. З витягненими навскіс списками фаланга ринула вперед і перетяла навпіл найманське військо. Два величезні відтинки захитались; фланги, стріляючи з пращ та луків, тиснули їх до важкої піхоти. Щоб зарадити собі, найманцям бракувало кінноти. В бою було тільки двісті нумідійських вершників, та й ті помчали проти правого загону клінабарців. Решта була оточена й не могла пробитися крізь ворожі лави. Небезпека ставала дедалі загрозливіша, треба було негайно зважитись на якісь рішучі заходи.

Тоді Спендій наказав ударити на фалангу одночасно з обох боків і пронизати її наскрізь. Та найвужчі ряди, прослизнувши під найдовшими, вернулися назад, і фаланга знов обернулася проти варварів, така сама страшна з боків, як щойно була з фронту.

Варвари хапалися за ратища списів, та кіннота, що була ззаду, заважала їм нападати. Спираючись на слонів, фаланга то ущільнювалась, то розтягалася, набираючи форми чотирикутника, конуса, ромба, трапеції, піраміди. Подвійний внутрішній рух її відбувався від голови до останніх рядів, бо задні бігли вперед і заступали знеможених чи поранених, що йшли на їхнє місце. Варвари юрмищем налягали на фалангу. Вона ніяк не могла просунутись уперед. Поле бою скидалося на збурений океан, на поверхні якого колихалися червоні султани впереміш із мідною лускою і, неначе срібна піна, котили-

ся ясні щити. Вряди-годи по ньому із краю в край то здіймалися, то знову спадали широкі хвилі, а всередині нерухомо стояла важка громада. По черзі хилилися й здіймалися списи. Подекуди так шалено орудували мечами, що тільки видно було, як виблискують оголені вістря. Кінні загони ледве встигали розметати довкола себе людське місиво, як воно зразу ж вихором змикалося, щільно облягаючи їх знову.

Заглушуючи голоси начальників, звуки сурем та бренькіт лір, зі свистом літали в повітрі олов'яні кулі й глиняні ядра, вибиваючи з рук мечі і з черепів мозок. Поранені захищали себе, підіймаючи одною рукою щита й наставляючи проти ворога меча, опертого держакom у землю; інші, вже конаючи в кривавих калюжах, оберталися, щоб уп'ястися зубами в супротивника. Юрмище так тісно сплелосся, курява стояла така густа, гамір такий оглушливий, що годі було щось розрізнити; слабодухих, які хотіли здатися, ніхто не чув. Зоставшись без зброї, вояки кидалися один на одного голіруч; під панцерами тріщали груди, в скорчених руках висіли трупи з відкинутими назад головами. Непохитний загін із шістдесяти умбрійців, міцно стоячи на ногах, тримаючи перед очима списи й скрегочучи зубами, гнав поперед себе разом дві синтагми. Епірські пастухи, уп'явшись коням у гриви і вимахуючи киями, кинулися на лівий загін клінабарців; коні поскидали вершників і помчали рівниною. Пунійські пращники, подекуди відкинуті, стояли приголомшені. Фаланга почала хитатись, розгублено метушилися начальники, старші ззаду підштовхували вояків; тим часом варвари вишикувалися знову; вони повернулися: перемога схилялася на їхній бік.

Та зненацька розітнувся жахливий крик, зойк болю та гніву: то двома лавами накинупалися на варварів сімдесят два слони. Гамількар чекав, доки найманці скупчаться в одному місці, й тепер пустив на них усіх слонів. Індійці так глибоко позаганяли їм у шиї свої гаки, що кров текла по їхніх широких вухах. Підняті хоботи, пофарбовані суриком, звивалися, немов червоні змії; груди їхні були захищені рогатинами, спини прикриті панцерами, ікла подовжені залізними лезами, схожими на вигнуті шаблі; щоб вони були лютіші, їх напоїли сумішшю перцю, чистого вина й ладану. Вони трясли на собі намиста з брязкальцями й ревли; погоничі їхні пригинали голови під потоком вогненних стріл, що сипалися над ними з башт.

Щоб легше опиратись їм, варвари швидко збилися в щільний натовп; слони люто вгородилися всередину. Їхні нагрудні рогатини, як носи кораблів, розтинали когорти, що подалися назад. Слони душили людей хоботами або, відірвавши від землі, собі через голову передавали їх воякам, що були в баштах, іклами розпорювали їм животи, шпурляли в повітря, і нутрощі довгими стрічками висіли на їхніх іклах, неначе жмути мотуззя на щоглах. Варвари намагалися повиколювати їм очі, перетяти на ногах сухожилля; дехто, підлізши під слонів, встромляв їм у черево меча аж по саме руків'я і гинув, розчавлений; найвідчайдушніші хапалися за паси; під градом каміння, під стрілами вони, не спиняючись, перерізували ремінні попруги, й очеретяні башти, неначе кам'яні, важко падали.

Аж тут несподівано чотирнадцять слонів з правого флангу, розлучені ранами, повернулися на другу шеренгу; тоді індійці, захопивши кожен своє долото і приклавши його слонові до голови, щосили вдарили по ньому довбешкою.

Велетенські тварини впали на коліна й повалились одна на одну. Вони височіли, наче гора; і на тій купі трупів та зброї велетенський слон із пробитим стрілою оком, на прізвисько Гнів Ваалів, заплутавшись ногою в ланцюги, ревів до самого вечора.

Тим часом решта слонів, ніби переможці, сп'янілі від хижого розбою, збивали з ніг, чавили, топтали варварів, накидалися на трупи, на всілякі уламки. Щоб розметати жменьку вояків, що насідала, оточивши їх, вони дибали на задніх ногах, повертаючись на всі боки і водночас невпинно посуваючись вперед. У карфагенців піднявся дух; знову почався бій.

Варвари підупали на силі. Грецькі гопліти покидали зброю; інших поймав страх. Спендій, зігнувшись на своєму дромадері, підганяв його, штрикаючи йому в спину двома дротиками. Тоді всі розбіглися по флангах і кинулися тікати на Утіку.

Клінабарці, в яких уже поморилися коні, й не бралися їх наздоганяти. Лігури, знемагаючи від спраги, гукали, щоб загони завернули до річки. Та карфагенці, що, будучи в середині синтагм, зазнали менших втрат, аж тіпалися, бачачи, як вислизає жадана помста. Вони вже кинулися здоганяти найманців, але з'явився Гамількар.

Він стримував срібними поводками свого геть спітнілого коня в яблуках. Стрічки, прив'язані до рогів шолома, маяли за ним на вітрі. Під лівим стегном він тримав овальний щит. Тільки махнувши своїм тризубим списом, він спинив військо.

Тарентинці, хутко пересівши на запасних коней, помчали ліворуч у напрямі річки й міста.

Фаланга легко винищила недобитки найманського війська. Коли заносили над варварами мечі, декотрі заплющували очі й самохіть підставляли шию; інші несамовито боронилися; їх здалеку вбивали камінням, неначе скажених собак. Гамількар велів брати варварів у полон. Та карфагенці, яким так любо було вганяти мечі в тіла варварів, корилися йому неохоче. А що їм стало душно, то вони, як ті косарі, взялися до праці з позакочуваними рукавами. Коли ж порозгиналися, щоб перевести дух, то помітили в полі вершника, що гнався за втікачем. Нарешті догнавши, він ухопив його за чуприну, якусь мить потримав, а потім зарубав сокирою.

Запала ніч. Карфагенці й варвари зникли. Слони, що повтікали з поля бою, тинялися тепер далеко на обрії з баштами, в яких світили вогники. То тут, то там блимали вони в темряві, як маяки, ледве помітні в тумані; на рівнині не було ніякого руху; тільки річка, аж піднявшись від трупів, несла їх у море.

Години через дві з'явився Мато. При світлі зір він побачив на землі довгі нерівні купи. То лежали рядами варвари. Він нахилився: всі були мертві. Він гукнув у далечінь — ніхто не озвався.

Вранці він покинув із своїм вояцтвом Гіппо-Заріт, щоб рушити на Карфаген. В Утіці, тільки-но з неї вийшло Спендієве військо, городяни заходилися палити бойові машини. Всі билися завзято. Але, почувши якийсь незбагнений шум, що линув від моста і дедалі гучнішав, Мато подався туди навпростець через гори, а що варвари втікали рівниною, він так нікого й не зустрів.

Перед ним височіли в темряві якісь невеличкі пірамідальні бурти, а по цей бік річки, ближче, миготіли при самій землі нерухомі вогні. Насправді карфагенці посунулись за міст, але суфет, щоб збити з пантелику варварів, розставив тут, на протилежному березі, численні чати.

Мато простував усе далі, аж раптом йому здалося, ніби перед ним замаячили пунійські знамена, бо в повітрі показалися нерухомі обриси конячих голів, прилаштованих на верхів'я ратищ, що ледь видніли, складені в піраміди; до нього долинав гомін, співи та дзвін келихів.

Тоді, не знаючи, де він опинився і як йому відшукати Спендія, розгубившись у темряві, охоплений тривогою і страхом, він метнувся тим самим шляхом назад. Уже йшлося до ранку, коли з вершини гори він побачив місто і рештки почорнілих від полум'я бойових машин, що, ніби кістяки велетнів, поспиралися на мури.

Усе спочивало в безгомінні, під тягарем незмірної знемоги. Попід наметами майже голі вояки спали горілиць або впавши чолом на руки, що під них попідкладали панцери. Дехто віддирав від ніг закривавлені пов'язки. Вмирущі насилу повертали з боку на бік голову; інші шкандибали по воду для них. Вартові ходили вздовж вузьких доріжок, щоб зігрітися, або, повернувшись до обр'ю, непорушно стояли з суворим виглядом, тримаючи на плечі списа.

Мато відшукав Спендія, що прихистився під якоюсь шматиную, напнутою на двох дротиках, увіткнутих у землю; він сидів, обхопивши руками коліна, похнюпивши голову.

Вони довго мовчали.

Нарешті Мато буркнув:

— Ми переможені!

— Авжеж, переможені, — похмуро відповів Спендій.

І далі на всі запитання відповідав він тільки розпачливими жестами.

До них долинув стогін, чиєсь хрипіння. Мато відхилив шматину. Побачивши вояків, він згадав іншу поразку, якої зазнали вони колись на цьому самому місці, і заскреготав зубами.

— Негіднику ти вже один раз...

Та Спендій перепинив його:

— Тебе й тоді не було.

— То якесь прокляття! — вигукнув Мато. — Та доберись же я до нього! Подолаю таки! Вб'ю його! О, коли б я тут був!

Думка про те, що він прогавив битву, доводила його до ще більшого відчаю, ніж сама поразка. Вихопивши меча, він шпурнув його додолу.

— Як же ті карфагенці побили вас?

Колишній раб узявся розповідати йому, як почалася битва. Мато ніби на власні очі все бачив і обурювався. Утікський загін замість того, щоб бігти до мосту, мав би вдарити на Гамількара ззаду.

— А, я це знаю! — сказав Спендій.

— Треба було подвоїти глибину твого війська, не кидати велітів на поталу фаланзі, дати прохід слонам. Навіть в останню мить можна було всьому зарадити й домогтися перемоги. Не було рації втікати.

Спендій відповів:

— Я бачив, як він проїхав у червоному плащі, здійсмаючись із піднятими руками над хмарою куряви, немов орел, що лине разом із когортами; і на кожен знак його голови вони згуртовувалися і ринули вперед. Товпища понесли нас назустріч одне одному; він глянув на мене — я відчув, ніби в серце мені встромили холодне лезо.

— Може, він навмисне вибрав саме цей день? — тихо мовив сам до себе Мато.

Вони розпитували один одного, намагалися з'ясувати, що змусило суфета напасти за таких несприятливих умов. А тоді почали обмірковувати своє становище. Чи то прагнучи зменшити свою провину, чи бажаючи додати собі відваги, Спендій сказав, що втрачено ще не всі надії.

— А хоч би й усі — мені однаково, — відповів Мато. — Я воюватиму сам-один.

— І я також! — вигукнув грек, схоплюючись на ноги; він походжав, широко ступаючи, очі його блищали, якась дивна усмішка майнула по його шакалячому обличчю. — Ми почнемо все знову, ти вже не покидай мене. Битися за сонця не до снаги мені, — блиск мечів очі сліпить; ця недуга в мене від довгого життя в ергастулі. А дай мені видряпатись на мури вночі, я і в фортецю прослизну; ще й півні не співатимуть, як захоляють ворожі трупи. Ти тільки кивни мені на когось або на щось — хай то буде ворог, скарб чи жінка... — він повторив: — Еге — жінка, хоч би сама царівна, — і я тут же покладу те добро тобі до ніг. Ти докоряєш мені, що я схибив у бою проти Ганнона, але ж я таки переміг. Признайся — мій табун свиней більше прислужився нам, аніж спартанська фаланга.

І, піддаючись потребі надати собі більшої ваги та втішити себе, він почав перераховувати все, що зробив на користь найманцям.

— Це я намовив галла у суфетовому саду. А згодом, у Сіциї, знову ж таки підбурих усіх, страхаючи лукавством Республіки. Гіскон ладен був розраховатися, та я не хотів, щоб товмачі й писнули. Ого, як їм язик свербів! Пам'ятаєш? А хто, як не я, повів тебе в Карфаген! Я й заїмф викрав. Я завів тебе до неї. Я ще й не те зроблю, — от побачиш!

Він зареготав, як навіжений.

Мато дивився на нього, витріщивши очі. Він відчував щось ніби огиду в присутності цієї боязкої і воднораз такої страшної людини.

А грек, впадаючи в веселий тон, теревенив далі:

— Євое! По дощі — сонце! Я працював на каменоломнях, і я ж попивав вино на власному кораблі, сидячи під золотим наметом, ніби сам Птолемей. Нещастя мусять навчити нас розуму, спритності. Наполегливістю можна й долю власкавити. Вона любить спритних. Вона поступиться!

Він знову підійшов до Мато і взяв його за руку.

— Пане, тепер карфагенці певні свої перемоги. В тебе ціла армія, що не була в цьому бою, твої вояки слухняно йдуть за тобою. Веди їх уперед. Мої, щоб помститися, також підуть. У мене залишилося три тисячі карійців, дванадцять сотень пращників та ще ціла когорта лучників. Можна набрати повну фалангу. Вертаймося!

Мато, пригнічений поразкою, ще не знав, на що йому зважитись. Він слухав, розтуливши рота, і бронзовий панцер, що охоплював його боки, здіймався під шалений стукіт серця. Він підняв меча й гукнув:

— За мною! Рушаймо!

Але повернулися вивідувачі й доповіли, що трупи карфагенців забрано, міст зруйновано, а Гамількар зник.

ІХ

В ПОХОДІ

Гамількар гадав, що найманці чекатимуть на нього в Утіці або ж нападуть самі. Вважаючи свої сили за недостатні, щоб виступити знову проти найманців чи навіть відбити їхній напад, він рушив правим берегом річки на південь, де сподівався уникнути будь-якої несподіванки.

Він хотів, не зважаючи поки що на бунти тубільців, порізнити їх з варварами, а вже коли найманці не

матимуть підмоги від провінції, напасти на них і знищити.

За два тижні він утихомирив місцевість між Тукабером і Утікою з містами Тінькаба, Тессура, Вакка та ще кількома на заході. Зунгар, збудований в горах, Ассурас, знаменитий своїм храмом, Джераадо, що славився ялівцем, Тапітіс і Гагур вирядили до нього посланців. Сільська людність несла йому силу всіляких припасів, благала його захисту, цілувала йому та воякам ноги, скаржилась на варварів. Дехто приносив у мішках голови варварів, запевняючи, що самі їх убили, хоч насправді відрубували їх у мертвих: втікаючи, чимало варварів гинуло, і їхні трупи знаходили то тут то там під маслиновими деревами та по виноградниках.

Щоб вразити народ своїми успіхами, Гамількар другого дня після перемоги відіслав до Карфагена дві тисячі бранців, захоплених у тому бою. Вони ввійшли до міста довгими колонами, по сто чоловік кожна; руки їхні поприв'язували на спинах до бронзових штаб, що впиралися їм у потилицю. У хвості, сходячи кров'ю, шкандибали поранені; верхівці, що їхали позаду, підганяли їх бичами.

Карфагенців поїняла шалена радість. Із уст в уста передавали, нібито вбито шість тисяч варварів, що решта довго не втримається, що війні край; обіймалися на вулицях, натирали олією та цинамоном обличчя богам-патекам, засвідчуючи їм свою вдячність. Витрішкуваті й череваті, з піднятими до плечей руками, вони здавалися живими під свіжим пофарбуванням і неначе брали участь у народній радості. Багатії повідчиняли свої двері; по місту гримотіли тамбурини; всю ніч аж до ранку світилося в храмах; а богинині служниці, зійшовши в Малку, спорудили на перехрестях сикоморові помости і віддавалися першому-ліпшому. Ухвалено наділити переможців землею, принести жертви Мелькартові, суфетові дати триста золотих вінців, а прибічники його пропонували вшанувати ще й новими привілеями та почестями.

Гамількар просив, щоб старійшини запропонували Автарітові обміняти старого Гіскона та інших полонених карфагенців хоч би й на всіх захоплених варварів. Та лівійці й кочовики, що становили Автарітове військо, ледве знали цих найманців, італійців або греків з походження. Якщо ж Республіка, міркували вони, пропонує їм таку силу найманців за кількох карфагенців, то вихо-

дить, що перші не варті нічого, а другі коштують таки чимало. Вони боялися пастки. Автаріт відмовив.

Тоді старійшини ухвалили стратити полонених, хоч суфет і написав їм, щоб вони не карали їх смертю. Він мав намір вибрати з-поміж них найкращих до свого війська і тим самим привабити перекинчиків. Та ненависть узяла верх над розважливістю.

Дві тисячі варварів було прив'язано до стовпів на мапальських горбах; крамарі, кухонна челядь, вишивальники й навіть жінки, вдови вояків, із своїми дітьми, — усі, кому тільки хотілося, приходили вбивати їх стрілами. Цілились поволі, щоб продовжити їхні муки: то підіймали, то знову опускали лук, а довкола тиснулася, ревучи, юрба. Немічних приносили на ношах; дехто завбачливо брав із собою харчі й залишався до вечора; інші проводили тут цілу ніч. Напинали намети й пили в них. Знайшлося чимало й таких, що збили неабиякий гріш, позичаючи луки.

А потім так і покинули висіти всі оті розіп'яті трупи, і здавалося, що то над могилами стоять червоні статуї. Збудження поійняло навіть жителів Малки, вихідців з тубільних родин, що завжди були байдужі до справ батьківщини. Тепер, удачні за втішне видовище, вони стали цікавитись долею Республіки і відчули себе пунійцями. Старійшини вважали, що вчинили дуже мудро, об'єднавши весь народ в єдиному почутті помсти.

Та й боги послали на те своє благословення: з усіх боків зліталось вороння. Воно кружляло в повітрі, пронизливо й хрипко крячучи, збиваючись у величезну хмару, що повільно рухалась у безугавній коловерті. Ту хмару видно було з Кліпеї, з Радеса та з Гермейського мису. Бувало, вона раптом розривалась, далеко розгортаючи свої чорні спіралі, — то орел шугав у середину зграї, а тоді знову відлітав геть. На терасах, на банях, по шпильях обелісків та фронтонах храмів купчилися розжирлі птахи, тримаючи в закривавлених дзьобах шматки людського м'яса.

Коли від трупів пішов важкий дух, карфагенці змушені були познімати їх. Чимало спалили, решту кинули в море, і хвилі, гнані північним вітром, повиносили їх на берег, у глибину затоки, перед Автарітовим табором.

Ця кара, видно, нагнала жаху на варварів, бо з висоти Ешмунового храму бачили, як вони поздіймали свої

намети, зігнали худобу, нав'ючили на ослів свої пожитки і того самого вечора цілим військом подались геть.

Проходячи між горою Теплих Вод та Гіппо-Зарітом, воно повинне було заступити суфетові дорогу до тирських міст і разом з тим залишити собі можливість повернути на Карфаген.

Тим часом два інші загони мали спробувати заскочити Гамількара на півдні, — Спендій — зі сходу, Мато — із заходу, щоб з'єднатися всім трьом, а тоді напасти на нього і затягнути зашморг. Невдовзі нагодилася їм підмога, якої вони не сподівалися: вернувся Нар-Гавас, привівши з собою триста верблюдів, нав'ючених смолою, двадцять п'ять слонів та шість тисяч кінноти.

Щоб ослабити найманців, суфет вважав за доцільніше затримати Нар-Гаваса подалі, аж у його володіннях. Ще будучи в Карфагені, він змовився з гетульським розбійником Масгабою, що шукав, де б собі заснувати власне царство. За допомогою пунійських грошей той пройди-світ підняв нумідійців, пообіцявши їм волю. Але Нар-Гавас, попереджений про те сином своєї годівниці, кинувся в Цірту і винищив повсталих, затруївши водозбори, стяв кілька голів, відновив лад і після того запалився до суфета ще більшою ненавистю, ніж варвари.

Ватажки чотирьох загонів обмірковували свої військові плани. Гадали, що війна буде тривала; треба було все передбачити.

Найперш ухвалили вдатися по допомогу до римлян, і ту місію поклали на Спендія; та що він був перекинчик, йому бракувало на те сміливості. Дванадцять чоловік із грецьких колоній вирядилися з Аннаби нумідійським човном. Потім ватажки зажадали від усіх варварів, щоб вони склали присягу на цілковитий послух. Щодня начальники оглядали одяг та взуття; вартовим навіть забороняли брати з собою щити, бо вони часто спиралися ними на списи і так навстоячки засипали; хто ж возив із собою якусь поклажу, того примусили позбутися її, тримаючись римського звичаю: вояк повинен був усе носити на спині. Щоб убезпечити військо проти слонів, Мато збив загін вершників-катафрактів; в цьому загоні вояк і кінь ховалися під панцером із бегемотячої шкіри, густо втиканої цвяхами, а щоб захистити коням копита, посплітали на них міцні постолі.

Заборонено було грабувати міста мордувати людинність не пунійського племені. А що в країні вже вичерпува-

лись запаси харчів, Мато наказав розподіляти їх між вояками, не дбаючи про жінок. Спочатку вояки паювали свою їжу з жінками. Та, недоїдаючи, багато з них геть зовсім підупали на силі. Від того поставав нелад, сварки. Декотрі обіцянками поділитися своєю пайкою переманювали до себе чужих подруг. Тоді Мато наказав безжально повиганяти всю жіноту. Вигнані подалися до Автарітового табору, але галльське та лівійське жіноцтво тяжкими образами змусило їх піти геть.

Згодом вони поприходили під карфагенські мури благи заступництва в Церери та Прозерпіни, бо в Бірсі був храм цих богинь, щоб покутувати страхіття, вчинені колись під час облоги Сіракуз. Сисити, заявивши свої права на військову здобич, відібрали на продаж наймолодших; нові карфагенці побрали за дружин білявих лакедемонянок.

Декотрі жінки невідступно йшли за військом. Вони бігли обіч синтагм, поруч із ватажками. Кликали своїх чоловіків, тягли їх за плащі, проклинали їх, били себе в груди, простягали до них своїх голих немовлят, що заходилися плачем. Це видовище розжалоблювало варварів; жінки були тягарем, становили небезпеку. Нарешті Мато наказав Нар-Гавасовій кінноті розігнати їх списами; коли ж балеарці закричали до нього, що хочуть мати при собі жінок, він кинув:

— У мене їх нема!

Тепер над Мато витав Молохів дух. Незважаючи на докори сумління, він чинив жакливі речі, гадаючи, ніби слухається голосу божого. Бувало, не спромігшися спустошити якесь поле, він велів розкидати по ньому каміння, щоб воно перестало родити.

Він раз у раз посилав гінців до Автаріта й Спендія, закликаючи їх швидше виступати. Тільки ж ніхто не міг збагнути суфетових дій. Він по черзі ставав табором під Ейдусом, Моншаром, Тагентом. Вивідувачі казали, що бачили його в околицях Ішіїла, біля Нар-Гавасових володінь, а незабаром дізналися, що він уже перебрався через річку вище Тебурби, нібито мавши намір вернутися до Карфагена. Сьогодні він був тут, а завтра там. Годі було дізнатися, якими він ішов шляхами. Не стаючи до бою, він завжди посідав вигідне становище. Варвари гналися за ним, а здавалося, що він веде їх за собою.

Переходи туди й назад ще більше виснажували карфагенців, і, не поновлюючись, Гамількарові сили щодень

підупадали. Селяни не так уже й квапились приносити йому харчі. Повсюди натикався Гамількар на якусь нерішучість, мовчазну ненависть; і хоч як він благав Велику раду, із Карфагена не було ніякої допомоги.

Казали — і, може, справді вірили тому, — що він не потребує допомоги; мовляв, отак собі хитрує, скаржить-ся, аби скаржитись; а прибічники Ганнона, щоб пошкодити Гамількарові, перебільшували вагу його перемоги. Велика рада ладна була скоріше пожертвувати тим військом, на чолі якого він стояв, ніж і далі вдовольняти його вимоги. Війна й так була надто важка й коштувала Карфагенові надто дорого! А патриції, що стояли за Гамількара, з гордоштів досить мляво підтримували його.

Зневірившись у Республіці, Гамількар силоміць стягнув із племен усе, потрібне йому для війни: збіжжя, олію, ліс, худобу та людей. Населення стало завчасно втікати, — селища, якими проходили карфагенці, спорожніли, вояки нищпорили по хижках, та нічого там не знаходили. Незабаром почуття страшної самотності охопило карфагенське військо.

Розлютившись, карфагенці почали спустошувати провінції: засипали водозбори, палили будівлі. Іскри, гнані вітром, летіли далеко, і на горах займалися гаї, вогненними вінками охоплюючи долини; щоб вибратися з них, доводилось вичікувати. А там знову під палючим сонцем рuşшали далі ще теплими згарищами.

Інколи по узбочинах шляху щось блимало в кущах, ніби тигрячі зіниці. То, присівши навпочіпки і навмисне загорошившись, щоб його не було видно, зачаювався в заростях варвар. Бувало, йдучи вздовж байраку, флангові чули, як котиться каміння, а звівши очі, бачили чоловіка, що босоніж видряпувався по схилу.

На ту пору найманці зняли вже облогу, і Утіка та Гіппо-Заріт були вільні. Гамількар наказав їм вийти йому на допомогу. Та мешканці цих міст боялися відкрито його підтримувати і відповідали якимось невиразно, відбуваючись самими вітаннями й перепрошеннями.

Гамількар несподівано знову повернув на північ, вирішивши вступити, хоч би й вдаючись до облоги, в якесь із тірських міст, — йому потрібно було закріпитися десь на березі, щоб було куди підвозити з островів чи з Кірени харчі та наwerbованих вояків; надто приваблювала його Утіка, що лежала найближче до Карфагена.

Отож, вийшовши із Зуїтіна, суфет нишком обійшов Гіппо-Зарітське озеро. Невдовзі йому довелося вишикувати в колону своє військо, щоб вибратись на гору, яка ділила надвое луг. На заході сонця, спускаючись у лійкувату западину її верховини, вояки помітили, як попереду, припадаючи до землі, у траві шаснуло щось неначе бронзові вовчиці.

Зненацька вигулькнули оздоблені пір'ям шоломи, і під гучні звуки флейт гримнув грізний спів. Це було Спендієве військо; кампанійці та греки з ненависті до Карфагена позаводили в себе римські звичаї. Водночас ліворуч виткнулися довгі списи, показалися щити з леопардової шкіри, брезентові панцери, оголені плечі. Це були іберійці Мато, лузітанці, балеарці, гетули. Почулось іржання Нар-Гавасових коней, що розсипалися довкола горба. Потім безладною юрбою повалила Автарітова ватага — галли, лівійці, кочовики; а між ними по риб'ячих кістках, натиканих у чуприну, можна було впізнати поїдачів нечисті.

Отже, загони варварів, посуваючись в належному напрямі, таки з'єдналися в єдине військо. Самі з того дивуючись, вони спинилися всього на кілька хвилин та порадились між собою.

Суфет збив свої когорти в щільне коло, щоб чинити однаковий опір на всі боки. Високі шпичасті щити, поставлені густо один біля одного в траву, оточували піхоту. Клінабарці розташувалися перед цим колом, а ще далі були розставлені де-не-де слони. Найманців змагала тяжка втома, і вирішено було почекати до ранку; певні своєї перемоги, варвари цілу ніч поралися з їжею.

Вони порозкладали великі, яскраві багаття, що, засліплюючи їм очі, ховали в темряві скупчене нижче карфагенське військо. З Гамількарового наказу карфагенці тим часом навколо свого табору викопали за римським звичаєм рів п'ятнадцять кроків завширшки, а завглибшки десять ліктів; всередині насипали вал і зверху поставили гострий частокіл, заплівши його хмизом. Коли зійшло сонце, найманці, на превеликий свій подив, побачили, що все карфагенське військо залягло, неначе в фортеці.

Поміж наметів вони помітили Гамількара, що, походяючи, давав якісь накази. Стан його облягав темний лускуватий панцер, за ним ішов кінь; час від часу він зупинявся і показував на щось простягнутою рукою.

Тоді не один із них пригадав такі самі ранки, як, бувало, повільно проходив він під грім сурем, як самий тільки погляд його зміцнював їм дух, ніби келих вина. І їх поймало якесь розчулення. Котрі ж не знали Гамількара, навпаки, шаленіли з радощів, що ось незабаром схоплять його.

Гадали, що не слід нападати водночас усім військом, бо тільки заважали б одне одному на такому малому просторі. Нумідійці могли б кинутись навперейми, але захищені панцерами клінабарці розчавили б їх. А як його перелізти через загорожу? Та й слонів ще як слід не навчено.

— Всі ви боягузи! — вигукнув Мато.

І з найвідчайдушнішими кинувся на укріплення. Їх відігнав град каміння: суфет захопив на мосту катапульти, що вони позалишали.

Ця невдача зламала хисткий дух варварів. Розвіялась надмірна відвага. Вони хотіли перемогти, якомога менше ризикуючи. На думку Спендія, потрібно було міцно триматися цієї вигідної позиції і виморити пунійське військо спрагою та голодом. Але карфагенці заходилися копати криниці і в гірській западині натрапили на джерело.

Із-за частоколу вони метали стріли, шпурляли груддя глини, гній, викопане з землі каміння, а водночас уздовж насипу било шість катапульт.

Та джерела оборони могли вичерпатись; рано чи пізно вийдуть харчі, попсуються катапульти; і найманці, яких було вдсятеро більше, кінець кінцем таки домоглись би перемоги. Щоб виграти час, суфет удав, ніби хоче почати переговори; отож якось уранці варвари знайшли в своєму таборі всіяну письмом баранячу шкуру. Гамількар виправдував свій напад, — це, мовля, старійшини примусили його воювати, а щоб довести, що він тримається свого слова, запропонував їм пограбувати або Утіку, або Гіппо-Заріт. На закінчення він заявив, що не боїться їх, бо поміж ними є зрадники, що тримають за нього руку, а завдяки їм він легко перетягне на свій бік і решту.

Варвари завагалися; ця пропозиція вабила їх, і вони вже мріяли про негайну здобич. Аж ніяк не підозрюючи за облудними Гамількаровими словами пастки, вони повірили, що між ними є зрадники, побоювались їх і стали з підозрою ставитись один до одного, стежили за чужими

словами та вчинками; вночі прокидалися від страху. Де-котрі поривали із своїми друзями; переходили із загону в загін, куди кому заманеться; галли з Автарітом приєдналися до цізальпінського вояцтва, мову якого вони розуміли.

Чотири ватажки щовечора сходились у наметі Мато і, поприсідавши навпочіпки навколо щита, уважно пересували на ньому туди й сюди дерев'яні фігурки, що їх вигадав Пірр, щоб тим відтворювати маневрування війська. Спендій пояснював, які невеликі в Гамількара сили, і, присягаючись всіма богами, благав не прогавити такої доброї нагоди. Роздратований Мато метався, вимахуючи руками. Війна проти Карфагена була його особистою справою. Він обурювався, що в неї втручаються інші і не хочуть йому коритися. Автаріт притакував йому, вгадуючи з його обличчя, що він каже. Нар-Гавас на знак погорди знай відводив голову; кожен запропонований спосіб він уважав за згубний; тепер він уже більше не посміхався. Тяжко зітхаючи, він ніби хотів приглушити болісну тугу за якоюсь нездійсненою мрією, розпач перед змарнованими зусиллями.

Тим часом, коли варвари міркували та радились, не знаючи, до чого вдатися, суфет зміцнював свою оборону: за його наказом навколо споруджених укріплень викопано ще один рів, зведено другу стіну, на кожному розі поставлено по дерев'яній вежі; його раби доходили аж до середини аванпостів, ставлячи в землю пастки. Але слони, що їх тримали тепер надголодь, билися на припонах. Щоб заощадити сіна, Гамількар наказав клінабарцям понищити найслабкіших коней. Дехто відмовився. Він звелів стягти їм голови. Їли конину. А потім кілька днів сумували, згадуючи те свіже м'ясо.

Із дня тієї западини, в якій затисли їх, вгорі довкола себе карфагенці бачили чотири табори варварів, де вирувало життя. Ходили туди-сюди жінки з бурдюками на головах; мекали кози, тиняючись поміж пірамідами списів; змінюлася варта; посідавши біля триніг, щось собі їли вояки. Для них племена не скупилися на харчі, і варвари й гадки не мали, як лякає пунійців їхня бездіяльність.

Ще другого дня карфагенці помітили неподалік табору кочовиків якийсь гурт чоловік на триста. То були багатії, що їх з початку війни тримали в полоні. Лівійці вишикували їх понад самим ровом і, сховавшись за їхніми

спинами, як за фортечною стіною, метали в ворога дротики. На їхніх лицях було стільки бруду та болячок, що карфагенці ледве пізнавали тих бідолах. На голові, де в них жмутками було повискубуване волосся, гноїлося струп'я, і всі вони були такі худючі та гидкі, що скидалися на мумії в подертих саванах. Декотрі, тремтячи, плакали з якимось придуркуватим виглядом; інші кричали до своїх друзів, щоб вони стріляли у варварів. Був між ними один, що, понуривши голову, стояв мовчки і непорушно. Його довга біла борода спадала на руки, закуті в ланцюги; і карфагенці, ніби в глибині сердець відчуваючи близьку загибель Республіки, пізнали в ньому Гіскона. Байдужі до небезпеки, вони тиснулися вперед, щоб подивитися на нього. На голову йому наділи блазенську корону з бегемотячої шкіри, оздоблену камінцями. То була Автарітова витівка; Мато не схвалював її.

Гамількар, не тямлячись із розпачу, наказав розібрати частокіл, наважившись будь-що-будь вирватися із оточення. Шаленим гоном карфагенці вихопились кроків триста на середину схилу. Та назустріч їм ринув такий потік варварів, що в одну мить відкинув їх назад до власних укріплень. Один легіонер, спіткнувшись об камінь, зостався за частоколом. До нього підбіг Зарксас і, поваливши на землю, встромив йому в горло кинджал; тоді витягнув його, кинувся на вбитого, припав губами до рани і, ревучи з радості та здригаючись усім тілом, став пожадливо смоктати кров. Потім спокійно сів на труп, відхиливши назад голову, щоб краще вдихати повітря, — як то, буває, робить сарна, коли нап'ється зі струмка, — і пронизливим голосом заспівав балеарської пісні. Невиразна мелодія з протяглими мінливими тонами котилася, мов луна, що перегукується в горах. Він кликав своїх полеглих братів, запрошуючи їх на бенкет. Потім руки його безсило впали між колін, він поволі опустив голову й заплакав. Це жахливе видовище приголомшило варварів, надто греків.

Відтоді карфагенці вже й не пробували вийти з облоги; проте вони й гадки не мали здаватися, знаючи напевне, що їх замордують.

Тим часом, хоч до яких суворих заходів удавався Гамількар, харчові припаси швидко танули. На кожного вояка лишалося вже не більш, як десять хомерів жита, три гіни пшона та двадцять бетців сушні. Ані м'яса, ані

олії, ані солонини, і коням — жодного зерна ячменю. Згинаючи схудлі шиї, вони шукали затоптаних у пилюці билинок. Інколи вартові, стоячи на валу, помічали при місячному світлі собаку, що, прибігши від варварів, шастав попід частоколами по купах нечистот. Його вбивали каменем і, спустившись по ременях від щитів за огорожу, мовчки з'їдали. А бувало, зчинялося страшне гавкання, і вартовий уже не вертався. В четвертій дилохії дванадцятій синтагми три фалангіти, посварившись за пацюка, зарізали один одного ножами.

Усі тужили за своїми родинами й господами: бідняки — за своїми халупами, що скидалися на вулики, із скойками біля порога та розвішеною на тичках сіттю; патриції — за своїми просторими залами, повитими блакитною сутінню, де в млосні години надвечір'я вони прислухалися до невиразного вуличного шуму, що зливався з шелестінням листя в їхніх садах; а щоб глибше поринути в ті спомини і зазнати від того більших розкошів, вони примружували повіки; сильний біль від ран повертав їх до дійсності. Щохвилини виникали якісь сутички, несподівано били на сполох: падали вежі, поїдачі нечисті видиралися на частоколи, їм відрубували сокирами руки; прибігали інші; залізний дощ падав на намети. Щоб якось захистити себе від металевих пристроїв, сплели очеретяну галерею. Карфагенці засіли там і більше не показувалися.

Сонце, що обходило навколо горба, ковзнувши першими променями по дну западини, зникало, надовго залишаючи карфагенців у сутіні. Спереду й позад них зводилися сірі схили, вкриті камінням, де-не-де поцяткованим лишаями; а над головою слалось незмінно чисте, гладеньке небо, холодніше за металеву баню. Гамількар був такий обурений проти Республіки, що його поривало перейти до варварів і повести їх на Карфаген. Незабаром там уже почали ремствувати носії, торговці харчами, раби, проте ні громадяни, ані Велика рада — ніхто не посилав їм навіть надії. Становище було нестерпне, а надто гнітила думка, що воно дедалі гіршатиме.

Дізнавшись про поразку, Карфаген запалав гнівом і ненавистю; певне, суфета не кляли б так, якби він дав себе розбити спочатку.

Та вже на вербування нових найманців не було ні часу, ні грошей. А набравши до війська громадян, чим їх споря-

дити? Адже Гамількар забрав геть усю зброю! Та й хто їх поведе? Найкращі начальники були там, при ньому! А тут ще посланці від Гамількара галасували на вулицях. Велика рада занепокоїлась і вжила заходів, щоб вони більше не з'являлися.

Але ця осторога була марна, бо самі городяни звинувачували Барку в надмірній лагідності. Мовляв, треба було, перемігши варварів, вирубати їх до ноги. Навіщо він спустошив провінції? Адже й так довелося принести великі жертви! Патриції жалкували за своїми чотирнадцятьма шекелями, сисити — за своїми двомастами двадцятьма трьома кікарами золота. Ті, хто нічого не дав, нарікали так само, як і інші. Чернь заздрила новим карфагенцям, яким обіцяно всі права громадянства; навіть лігурів, що так відважно билися на боці Республіки, залічували до варварів і проклинали разом з ними. Все їхнє плем'я вважали злочинцями та змовниками. Крамарі на порогах своїх крамниць, чорнороби, які проходили з олов'яними лінійками в руках, продавці розсолу, що мили свої кошики, лазники в лазнях, продавці гарячих напоїв — кожен брався судити про військові дії. На землі креслили пальцями плани боїв, і кожне, хай там яке нікчемне, а й собі бралось виправляти Гамількарові помилки.

Жерці казали, що це кара за його віддавню безбожність. Він-бо не приніс аніяких жертв, не послав вояцтво на очисний обряд, авгурів і тих узяти з собою відмовився. Знову загомоніли про викрадення заїмфа, і карфагенців ще дужче розпалював стримуваний досі гнів та ненависть за ошукані надії. Тепер уже згадували поразки в Сіцилії, весь тягар його гордошів, який так довго терпіли! Жрецькі колегії не могли пробачити йому, що він забрав їхні скарби, і домагалися від Великої ради обітниць розп'ясти його, якщо він колись вернеться.

А тут іще великого лиха завдавала така незвична цього року спека, що настала в місяці елулі. З берегів озера здіймався нестерпний сморід. Він сповнював повітря, мішаючись із кадінням, що клубочилось на перехрестях вулиць. Без увагу лунали гімни. На східцях храмів товпилися юрмища люду; всі мури були вкриті чорними заслонами; на чолах богів-патеків палали свічки, і кров верблюдів, зарізаних для жертви, текла по сходах червоними водоспадами. Лиховісне шаленство пойняло Карфаген.

З глибини найтісніших завулків, з найубогіших халупин виходили якісь бліді постаті, люди із зміїними профілями, і скреготали зубами. Пронизливий жіночий лемент лунав у будинках і виривався крізь ґрати надвір, аж озиралися люди, що розмовляли на майдані. Часом ходили чутки, ніби наближаються варвари: то їх бачили за горою Теплих Вод, то вони вже отаборилися в Тунісі. Голосів дедалі більшало, вони дужчали, зливалися в єдиний зойк. Потім усе вмовкало; хто видряпувався на дах і вдивлявся вдалину, прикривши очі долонею; хто, простягшись долілиць під валом, пильно прислухався. Страх поволі проходив, і закипала лють. Та, певні власної безпорадності, всі невдовзі знову впадали в розпач.

Ще гнітючіший він був вечорами, коли всі виходили на тераси і, вклонившись дев'ять разів, гучно славили Сонце; а воно повільно опускалося за лагуною і раптом зникало в горах, по той бік, де були варвари.

Надходило тричі священне свято, коли, знаменуючи воскресіння року, з височини вогнища злітав у небо орел, посланець людей до свого найвищого бога Ваала, що ніби єднав їх із силою Сонця. Одначе тепер, запалений ненавистю, народ відступився від Таніти і легковажно перекинувся до Молоха-нищителя. Зоставшись без покривала, Раббетна ніби втратила частину своєї могутності. Вона відібрала в своїх вод цілющу силу, покинула Карфаген, вона зрадливо втекла, вона ворог. Дехто, щоб образити її, кидав у неї каміння. Та навіть зневажаючи її, багато карфагенців побивалося за нею; її ще любили, та й чи не ревніше, ніж перше.

Виходить, до лихоліття цього спричинилася втрата заїмфа. Не обійшлося тут без вини Саламбо. Отож загальний гнів падав також на неї: її треба покарати. Між людьми стала поширюватись невиразна думка, що слід би було принести якусь жертву. Щоб уласкавити Ваалів, потрібно не вагаючись віддати їм щось безмірно коштовне — прекрасну, молоду, непорочну істоту якогось стародавнього роду, що походить від богів, зорю людства. Якісь нікому не відомі люди стали щодня вдиратися до Мегарських садів, — Гамількарові раби, тремтячи за власне життя, не зважувалися чинити їм опору. Та вони не йшли далі східців із галерами; стоячи внизу, все чигали на Саламбо і годинами лаяли її, звівши очі на верхню терасу, мов ті собаки, що брешуть на місяць.

Галас тих людей не лякав Гамількарової дочки.

Її непокоїли вищі турботи; занедужала велика змія, чорний пітон; ту змію в Карфагені вважали за фетиш, разом і всенародний, і особистий. Вважалося, що вона — виплід земного намулу, бо виповзає з лона землі і не потребує ніг, щоб по ній пересуватись. Плазування її скидається на струмування рік, холод її тіла нагадує первісний морок, чіпкий і плодючий, а кільця, в які вона звивається, кусаючи себе за хвіст, — планетну орбіту, Ешмунів розум.

Пітон Саламбо вже кілька разів не схотів їсти чотирьох живих горобців, якими його частували, коли виповнювався місяць і коли з'являвся молодиком. Його чудова шкіра, поцяткована, як нічний небозвід, золотом по чорному тлі, тепер пожовкла, прив'яла, поморщилась і була надто широка проти тіла. Довкола голови вона взялася пухнастою цвіллю, а в куточках повік з'явилися маленькі, здавалося, рухомі червоні іскорки. Вряди-годи Саламбо підходила до його кошика, сплетеного із срібних дротин; вона відслоняла пурпурову заслону, розгрібала лотосове листя, пташиний пух; скрутившись, пітон так і лежав непорушно, схожий на зів'ялу ліану. Саламбо, вп'явши погляд у змію, довго дивилася на неї, аж кінець кінцем починала відчувати щось ніби скручене спіраллю в серці, немов там була якась друга змія, що підступала до горла й душила її.

Побачивши заїмф, Саламбо тепер вдавалася в розпач, але водночас вона відчувала якусь неусвідомлену втіху, якись приховані гордощі. В осяйних зортках заїмфа крилося щось незбагненне; то було марево, що оповиває богів, таємниці життя всесвіту, і Саламбо, сама себе жахаючи, шкодувала, що не торкнулась до нього.

Вона мало не завжди сиділа тепер у глибині свого покою; обхопивши руками ліве коліно, розтуливши уста, понурювала голову й зосереджено дивилася в землю. З жахом пригадувала батькове лице, і їй хотілося податись у Фінікійські гори, на прощу до Афакського храму, куди, обернувшись зорею, спустилася Таніта. Рої найхимерніших образів, увижаючи її, і вабили й лякали, а самотність обступала її день у день ширшим колом. Вона не знала навіть, що сталося з Гамількаром.

Тоді, вкрай знеможена отими думками, вона підводилась і, волочачи маленькі сандалі, що за кожним кроком ляскали їй по п'ятах, починала тинятися по великій мовчазній кімнаті. То тут то там хисткими плямами мінились на стелі аметисти й топази, і Саламбо, не спиняючись, ледь-ледь обертала до них голову, щоб тримати їх на оці. Часом вона пила просто з шийки підвішених амфор, або відсвіжувала собі груди під широкими віялами, або ж бавилась, запалюючи цинамон у порожнистих перлинах. Коли заходило сонце, Таанах витягала з отворів у стінах чорні ромбічні повстини; і тоді в кімнату залітали голуби, намащені мускусом, так само як і Танітині; їхні рожеві лапки сковзалися по скляних плитах між ячними зернами, що їх Саламбо розсипала повними жменями, як сіяч на полі. Несподівано вона заходилась плачем; простягшись на широкому ложі, сплетеному з волового реміння, лежала непорушно з розплющеними очима, бліда, як мрець, безтямна й холодна, і все шепотіла те саме слово. Проте вона чула, як десь у пальмових заростях кричать мавпи, як безугавно рипить велике колесо, що крізь усі поверхи жене в порфірові водозбори струмінь чистої води.

Бувало, кілька днів поспіль вона відмовлялася їсти. Уві сні ввижались їй тьмяні зорі, що пропливали в неї під ногами; вона кликала Шагабаріма, та, коли він приходив, не мала чого йому сказати.

Вона жити не могла без Шагабаріма, сама тільки його присутність розважала їй серце. А єство її бунтувало проти цієї влади над нею; вона водночас і жахалась жреця, і заздрила йому, і ненавиділа, і якоюсь незвичною любов'ю любила з вдячності за ту незрозумілу солодку млість, якої зазнавала, коли він бував із нею.

Втаємничений у те, хто з богів насилає недуги, жрець відразу побачив, що це їй так поробила Раббетна. Щоб вилікувати Саламбо, він звелів скроплювати її покої настоем із вербени й рути; щоранку вона їла мандрагори; на ніч їй клали під голову подушку із пахучим зіллям, що його приносили жерці, а сам він додавав до нього баарас — вогнистого кольору корінчик, що проганяє мару на північ. Нарешті, повернувшись до Полярної зорі, жрець тричі шепотів таємниче ім'я Таніти; однак Саламбо страждала й далі, і він непокоївся щораз більше.

В усьому Карфагені не було такої вченої людини, як Шагабарім. Замолоду він учився в школі могбедів у Бор-

зіппі під Вавилоном; потім відвідав Самофракію, Пес-сінунт, Ефес, Фессалію, Іудею, загублені серед пісків храми набатейців і пройшов пішки вздовж нільських берегів від водоспадів аж до моря. Запнувши покривалом лице і трясучи смолоскипами, він кидав чорного півня в огонь, де перед грудьми сфінкса, отця жаху, курився пахучий сандарак. Він сходив у Прозерпініні печери; він бачив, як обертаються п'ятсот колон Лемноського лабіринту, як сяє тарентський світоч, що має на своєму ставнику стільки лампад, скільки днів у році; інколи ночами він приймав греків, розпитував їх. Будова світу цікавила його не менше, ніж природа богів. За допомогою приладів, розташованих в Александрійському портику, він спостерігав рівнодення й супроводив до Кірен Евергетових бематистів, що, йдучи по землі, своїми ступнями вимірюють небо. З того всього й склалася в голові його якась своя особлива релігія, позбавлена певних догматів, і саме тому запаморочлива та палка. Він уже не уявляв собі, що земля своєю формою подібна до соснової шишки, на його думку вона була кругла й вічно падала у безконечність так незбагненно швидко, що годі те й помітити.

Якщо сонце, міркував він, стоїть над місяцем, то, виходить, більшу владу має Ваал, який дає сонцеві лише свій відбиток, свою подобу. Крім того, спостереження над усім земним життям спонукали його до визнання зверхності згубного чоловічого начала. Потім він тайкома винуватив Раббетну в своїй лихій долі. Чи то ж не задля неї колись верховний жрець, наблизившись під грім кімвалів до чаші з окропом, позбавив його майбутньої мужності? І сумним поглядом проводжав він чоловіків, що ховалися з жрицями в глибині фісташкових гаїв.

Цілими днями оглядав він кадильниці, золоті чаші, щипці, лопатки для вівтарного попелу, всі шати статуї і навіть бронзову голку, якою завивали волосся на старій статуї Таніті, що стояла в третій каплиці біля виноградника із смарагдовим листям. Завжди в ту саму пору, при тих самих дверях підіймав він великі килими, а тоді опускав їх знову. В тій самій поставі зводив він руки; потім падав на ті самі плити й молився; а довкола нього по коридорах, затоплених у вічні сутінки, босоніж походжала юрба жерців.

В його безплідному житті Саламбо була неначе квітка в розколіні могильної плити. Проте він був до неї суво-

рий, без найменшого жалю призначав їй покуту і говорив гріккі слова. А що був він жерцем, то між ними склалося щось ніби однаковість статі, і не так йому завдавала туги власна неспроможність володіти Саламбо, як її врода, а надто чистота. Інколи помічав він, що вона мліє, слухаючи його. Тоді він ішов від неї тяжко засмучений, ще болючіше усвідомлюючи свою самоту, відчуженість і порожнечу в своїй душі.

Бувало, вихоплювались у нього дивні слова, і вони спалахували перед Саламбо, неначе яскраві блискавиці, що осявають безодні. Сталося таке якось уночі, на терасі, коли вони, залишившись на самоті, роздивлялися на зорі, внизу, під ними, простягався Карфаген, а затока і відкрите море непомітно зникали в темряві.

Він ознайомлював її з наукою про душі, які спускаються на землю, простуючи тим самим шляхом, що й сонце серед зодіакових знаків. Простягнувши руку, він показував у сузір'ї Овна ворота людського народження, а в сузір'ї Козерога — ворота, крізь які повертаються до богів; і Саламбо намагалася побачити їх, бо ті уявлення його вважала за дійсність; вона сприймала як істину всі його символи і навіть дивні вислови, що їх відрізнити від живої дійсності не завжди до снаги було й самому жерцеві.

— Душі мертвих, — казав він, — розчиняються в місяці, як трупи в землі. Їхні сльози — місяцева волога, а оселя їхня — темрява, повна бруду, руйновища та бурі.

Вона спитала, що станеться там із нею.

— Спочатку ти знемагатимеш, легка, як туман, що гойдається на хвилях, а тоді, після довгих випробувань і страждань, підеш до сонячного вогнища, до самого джерела Пізнання.

Проте він нічого не сказав їй про Раббетну. Саламбо вважала, що він мовчить із сорому за переможену богиню, і, називаючи її загальним ім'ям місяця, взялася прославляти це лагідне світило, що дарує плодючість землі. Нарешті він вигукнув:

— Ні! Ні! Землю запліднює інше світило! Хіба ти не бачиш, як вона блукає круг нього, мов та закохана жінка, що ходить по полю слідом за своїм коханим?

І він, не вгаваючи, почав звеличувати добродійність сонячного світла.

Замість пригасити її містичну жагу, він, навпаки, роздмухував її і навіть, здавалося, зазнавав утіхи, завдаючи їй мук відкриттям свого безжального вчення. І хоч

який біль терпіла Саламбо від своєї любові, вона жадібно слухала його мову.

Та що більше зневірявся Шагабарім у Таніті, то дужче прагнув вірити в неї. Десь у глибині душі відчував він докори сумління. Йому потрібні були якісь докази, знак від богів, і, сподіваючись дістати їх, він знайшов на те спосіб, який міг би врятувати разом і вітчизну, і його віру.

З того часу він став при Саламбо бідкатися, що вчинено блюзнірство, через яке, мовляв, постало стільки горя не лише на землі, а й на небі. А тоді раптом повідомив і про небезпеку, в якій опинився суфет, обложений в урвищі трьома арміями, що ними командує Мато: викравши покривало, він став для карфагенців начебто царем над варварами. І тепер, сказав Шагабарім, порятунок Республіки та її батька залежить від неї самої.

— Від мене? — вихопилось у неї. — Як же я можу?..

Та жрець лиш посміхнувся зневажливо.

— Ти ніколи на те не зважишся!

Вона стала благати його. Тоді Шагабарім сказав:

— Треба, щоб ти пішла до варварів і відібрала у них заїмф.

Вона враз принишкла і сіла на дзиглик з чорного дерева; спустивши між колін руки, тремтіла вся, наче жертва, яка чекає перед жертovníком смертельного удару. В скронях їй бухала кров, перед очима танцювали вогняні кола, і, приголомшена, вона тільки й усвідомлювала, що незабаром піде на згубу.

«Та коли тільки Раббетна переможе, коли буде повернено заїмф і врятовано Карфаген, — що тоді важитиме життя однієї жінки! — міркував Шагабарім. — Та й те сказати, може вона, здобувши покривало, і не загинути».

Три дні він не приходив до неї; на четвертий день увечері вона послала по нього.

Щоб Саламбо набралася більшої рішучості, він переказував їй усі ті образливі слова, якими лаяли Гамількара на зборах Великої ради; говорив, що вона стала причиною лихого вчинку і мусить спокутувати свою провину, цієї жертви, мовляв, вимагає Раббетна.

Гучний галас, що здіймався над Маппалами, часто долітав аж до Мегари. Шагабарім і Саламбо хутко вибігали з покоїв і вдивлялися туди з висоти оздоблених галерами східців.

То юрби на Хамоновому майдані криком кричали, вимагаючи зброї. Але старійшини не хотіли роздавати її, вважаючи всяку боротьбу за марну. Загони, що їх уже виряджали без начальників, були вирубані впень. Кінець кінцем юрбам наказали розійтись; тоді, чи то віддаючи шану Молохові, чи то з якоїсь незбагненої потреби все руйнувати, вони повивалювали в храмовому гаю високі кипариси, підпалили їх смолоскипами кабів і, співаючи, носили вулицями. Ці страшні вогні повільно хиталися й, посуваючись уперед, освітлювали скляні кулі храмових дахів, оздоби колосів, корабельні водорізи, ковзали по терасах і, неначе сонця, котилися містом. Вони спустилися з Акрополя. Малкійська брама відчинилася.

— Ти готова? — гукнув Шагабарім. — Чи, може, доручиш їм переказати батькові, що ти його покинула?

Вона сховала обличчя під запиналом; величезні смолоскипи миготіли все далі й далі, поволі спускаючись до моря.

Її стримував якийсь незбагнений жах. Вона боялась Молоха, боялась і Мато. Цей чоловік, велетенський на зріст, заволодівши заїмфом, панував тепер над Раббетною, як Ваал, і поставав перед Саламбо в такому ж сяйві блискавиць. Адже душі богів оселялися інколи в людському тілі! Хіба Шагабарім, говорячи про нього, не казав їй, що вона мусить перемогти Молоха? І вони злилися один з одним, вона уявляла їх в одній подобі; обидва її переслідували.

Вона захотіла дізнатися, що на неї чекає, і пішла до змії, бо в її поведінці люди бачать всілякі віщування. Та кошик був порожній; Саламбо занепокоїлась.

Вона знайшла пітона біля підвісного ліжка. Він обвився хвостом круг бильця срібної балюстради, терся об нього, щоб скинути стару пожовклу шкіру, і його блискуче та ясне тіло виповзало, як меч, уже наполовину видобутий із піхов.

З кожним днем, що охочіше Саламбо приставала на жерцеву раду, що рішучіше зважувалась допомогти Таніті, то швидше одужував пітон, набирав тіла, помітно оживав.

Це навіяло їй глибоку певність, що Шагабарім висловлює волю богів. Якось уранці прокинулась вона, готова на все, і спитала, що треба зробити, щоб Мато віддав покривало.

— Зажадати його, — сказав Шагабарім.

— А коли він відмовить?

Жрець пильно подивився на неї з якоюсь дивною усмішкою, якої вона ще ніколи не бачила в нього на устах.

— Що ж тоді? — допитувалась вона.

Опустивши очі, жрець стояв нерухомо і перебирав пальцями кінці стьожок, що спадали з його тіари на плечі. Нарешті, побачивши, що вона не розуміє, сказав:

— Ти залишишся наодинці з ним.

— А далі?

— Наодинці в його наметі.

— А що тоді?

Шагабарім прикусив губу. Він, загнаний на слизьке, думав, як би все те їй пояснити.

— Коли судилося тобі померти, це станеться згодом, — сказав він, — опісля! Не бійся нічого! І хай би що він робив, не кричи, не лякайся! Мусиш бути слухняна, чуєш, мусиш коритися його бажанню, в ньому воля неба!

— А покривало?

— Про те подбають боги, — відповів Шагабарім.

Вона додала:

— Отче, якби ти пішов зі мною!

— Ні!

Він звелів їй стати навколішки і, піднявши ліву руку й простягнувши праву, проказав за Саламбо обітницю принести назад у Карфаген Танітине покривало. Страшними клятвами вона прирікала себе богам і, знемагаючи, повторювала за Шагабарімом кожне його слово.

Він сказав, як покутами й постами треба їй очистити душу та як дістатися до Мато. Зрештою, додав він, з нею піде людина, що знає туди дорогу.

Їй здавалося, ніби з неї спали кайдани. Тільки й марила вона про щастя знову побачити заїмф і благословляла тепер Шагабаріма, що схилив її до того.

Була саме та пора, коли карфагенські голуби відлітають у Сіцилію на гору Ерікс, до Венериного храму. Спершу вони, кілька днів літаючи й кличучи одне одного, збивалися в зграю; аж якось надвечір знялися й полинули; вітер підганяв їх, і, злетівши високо над морем, вони пропливали по небу, як величезна біла хмара.

Обрій був залитий кривавою барвою. Здавалося, ніби голуби мало-помалу спускаються на море; потім вони зникли, неначе кинувшись у пашу сонця, що зараз же їх

поглинуло. Саламбо стежила за ними, а потім понурила голову, і Таанах, певна, що збагнула її смуток, стиха промовила:

- Вони ж повернуться, господине.
- Та вже ж! Я знаю.
- І ти побачиш їх знову.
- Може!

Нікому не звіряла вона своїх намірів; щоб здійснити їх тайкома, вона нічого не взяла в управителів, а послала Таанах у передмістя Кініздо купити все потрібне; кіновар, пахощі, лляний пояс і нове вбрання. Стара невільниця дивувалася з тих готувань, одначе розпитувати не наважувалась. Нарешті настав призначений Шагабарімом день, коли Саламбо мала виряджатись у дорогу.

Десь близько дванадцятої години вона помітила між сикоморових дерев якогось сліпого діда, що однією рукою спирався на плече малому поводитареві, який ішов перед ним, а другою підтримував при боці щось на взірець цитри з чорного дерева. Євнухів, рабів і жінок повідпроваджувано геть із палацу; ніхто не повинен був знати про ці таємні готування.

Таанах засвітила в кутках покою чотири триніжки із стробусом та кардамоном; потім розгорнула великі вавилонські килими й порозвішувала їх на мотузці по всіх стінах, — Саламбо не хотіла, щоб її бачили навіть стіни. За дверима сидів навпочіпки музикант з цитрою, а поруч нього, приклавши до уст очеретяну сопілку, стояв малий хлопець. Десь далеко стихав вуличний гамір, довшали тіні від храмових перистилів, а на тім боці затоки вже зливалися в блакитному мареві і підніжжя гір, і оливкові гаї, і жовті занедбані поля, що котили в далечінь свої безконечні хвилі; довкола — ні звуку; невимовний смуток важко завис у повітрі.

Саламбо сіла на оніксовому східці край басейну, підняла широкі рукави, зав'язала їх за плечима і почала обмиватися повільно, пильнуючи священного ритуалу.

Таанах принесла їй в алебастровому фіалі якусь загуслу рідину; то була кров чорного пса, що його зимової ночі зарізали неплідні жінки на руїнах надгробка. Саламбо натерла нею вуха, п'яти і великий палець правої руки; на нігті так і залишився червоний слід, наче вона роздавила якусь ягоду.

Зійшов місяць, і заграли сопілка й цитра.

Саламбо познімала сережки, намисто, браслети й довгу білу симару; тоді розв'язала пов'язку і, розпустивши по плечах волосся, якусь хвилину легенько стріпувала ним, щоб освіжитися. За дверима не вгавала музика; лунали раз у раз одні й ті самі три ноти, хапливі й несамовиті; бренькали струни, захлиналася сопілка; Таанах влад плескала в долоні; Саламбо, похитуючись усім тілом, монотонно проказувала молитви, і круг неї одна по одній спадали її шати.

Раптом здригнувся важкий килим, і над мотузкою, на якій він висів, з'явилась голова пітона. Він повільно, немовби крапля води, спустився по стіні додолу, проповз між розстеленими тканинами, а тоді, спершись хвостом на підлогу, став стійма; його очі, блискучіші за гранати, вп'ялися в Саламбо.

Зі страху перед холодом його тіла, чи, може, соромлячись, вона спершу завагалась. Але згадала Шагабарімів наказ і ступила вперед. Пітон, опустивши голову, вип'явся дугою, потім серединою тулуба накинувся їй на ший і повиснув так, головою й хвостом донизу, ніби розірваний разок намиста. Саламбо оповила змією собі стегна, попід пахвами і між колін; тоді вхопила її за щелепи, наблизила маленьку трикутну пащу до самих зубів і, примруживши очі, відкинулась назад під сяйвом місячного проміння. Бліде сяйво неначе оповивало її сріблястим туманом, на підлозі блищали сліди її мокрих ніг, в глибині басейну тремтіли зорі; а пітон стискав її своїми чорними, поцяткованими золотом кільцями. Саламбо задихалась під цим важким тягарем; мліли крижі, підмлювались ноги, здавалося, вже надходить смерть. А пітон кінцем хвоста легенько вдаряв її по стегнах; потім стихла музика, і він упав додолу.

Таанах знов підійшла до Саламбо; вона поставила два світильники, що їхне полум'я горіло в наповнених водою скляних кулях, і пофарбувала лавзонією долоні Саламбо, підрум'янила кіновар'ю щоки, підвела сурмою виї та подовжила брови сумішшю камеді, мускусу, ебенової смоли і порошку з мушиних лапок.

Саламбо сиділа на кріслі з бильцями із слонової кістки, здавшись на піклування рабині. Але тяжкий піст дався їй взнаки, і тому вона геть знесилилась від дотиків старої та духу пахощів. Вона так зблідла, що Таанах опустила руки.

— Чого спинилась? Одягай далі, — сказала Саламбо і, подолавши свою млявість, одразу пожвавішала; а потім

її взяла нетерплячка; вона стала підганяти Таанак, і стара невільниця пробуркотіла:

— Гаразд! Гаразд, господине!.. Адже на тебе ніхто не чекає...

— Ні,— мовила Саламбо,— хтось чекає.

Таанак відсахнулась із подиву, а тоді, щоб більше відати, сказала:

— Що ж ти звелиш мені, господине? Бо коли ти маєш кудись іти...

Та Саламбо заридала.

— Ти страждаєш! — заволила рабиня. — Що з тобою? Не йди нікуди! Або візьми й мене! Коли ти, маленька ще, заплачеш, бувало, я пригортала тебе до серця, забавляла своїми грудьми, аж поки ти не засмієшся. Це ти зсушила їх, господине!

Вона стала бити себе по висохлих грудях.

— Тепер я стара! Нічим не можу тебе зарадити. Ти вже не любиш мене! Ти ховаєш від мене своє горе, ти гордуєш своєю годівницею! — І сльози любові й образи котилися їй по щоках, між шрамів від татування.

— Ні,— сказала Саламбо,— ні, я люблю тебе, втішся!

Таанак з усмішкою, що скидалася на гримасу старої мавпи, знов узялася до роботи. За Шагабарімовою порадою, Саламбо звеліла одягти себе якнайпишніше; і Таанак вбирала її на варварський смак, вишукано й разом строкато.

Поверх першої тонкої туніки, що барвою була схожа на вино, вона одягла на Саламбо другу, оздоблену пташиним пір'ям. Золотий лускуватий пояс облягав її стегна, а з-під нього спадали хвилі блакитних шароварів, поцяткованих срібними зірочками. Потім Таанак одягла на неї широку одіж з білого серійського полотна в зелену смужку. У плечі пришила пурпурового чотирикутника, обтяженого низу сандастровими кульками, а поверх усього накинула чорного плаща, такого довгого, що аж волочився по землі. Тоді оглянула дівчину і, горда за свою роботу, зауважила, не втерпівши:

— Ти не будеш прекрасніша і в день свого весілля!

— Мого весілля! — повторила Саламбо, замріяно зіпершись на бильце крісла з слонової кості.

Таанак поставила перед нею мідне дзеркало, таке велике, що Саламбо побачила себе в ньому на весь зріст. Тоді вона підвелась і легким рухом пальця поправила кучерик, що надто низько спадав на чоло.

Її волосся, припорошене золотою пудрою, пишно кучерявилось над чолом, а ззаду, обтяжене перлами, спадало на спину довгими локонами. В сьйві світильників оживали рум'яна на її щоках, золото вбрання, білина тіла; круг стану, на руках нижче ліктя, на пальцях рук і ніг стільки було тих самоцвітів, що дзеркало відбивало на неї яскраве проміння, неначе там палало саме сонце; і Саламбо всміхалася, стоячи в цьому сліпучому сьйві, а поруч, схиливши до неї голову, Таанах захоплено милувалася своєю господинею.

Потім Саламбо почала ходити по кімнаті, аби згаяти час. Аж раптом заспівав півень. Вона мерщій пришпилила поверх волосся довге жовте запинало, обмотала шаллю шию, взулася в черевички з блакитної шкіри і сказала служниці:

— Вийди-но подивись, чи нема там під миртами чоловіка з парою коней.

Не встигла Таанах вернутися до покоїв, а Саламбо вже спускалася сходами між носів галер.

— Господине! — гукнула годівниця.

Саламбо обернулася й приклала до уст пальця, подаючи знак мовчати й не рухатись.

Таанах повільно зсунулася вздовж галер аж до низу тераси; при місячному світлі здалеку розгледіла вона в кипарисовій алеї велетенську тінь, що посувалася навскісно, ліворуч Саламбо; це віщувало смерть.

Таанах вернулася в покої. Вона кинулась на підлогу, нігтями роздирала собі обличчя, рвала волосся й пронизливо голосила.

Та раптом їй спало на думку, що можуть почути її лемент; вона принишкла і плакала вже тихенько, припавши лицем до плит і обхопивши руками голову.

XI

В НАМЕТІ

Провідник поїхав із Саламбо вгору, за маяк, аж до катакомб, а тоді вони спустилися довгим передмістям Молуя з цілою плетеницею крутих завулків. Починало світати. Вряди-годи вони пригиналися, проїжджаючи під пальмовими брусами, що випиналися з мурів. Коні, йдучи ступою, тихо посувалися вперед; так добралися вони до Тевестської брами.

Обидві її важкі ворітниці були відхилені; верхівці проїхали, і брама зачинилась.

Якийсь час вони прямували попід фортечними валами, а піднявшись до водозборів, подалися Тенією, вузькою смугою жовтого піску, що тягнеться аж до Радеса, відокремлюючи затоку від озера.

З боку Карфагена — ні на морі, ні на полях — не видно було й душі живої. Сіре, як грифельна плита, море стиха плюскалось, і легкий вітерець, подекуди згромаджуючи піну, цяткував його білими шматинами. Саламбо, хоч була вкютана з голови до ніг у плащ, тремтіла від ранкової прохолоди; оте похитування на сидлі та ще свіже повітря дурманили їй голову. Згодом зійшло сонце; його проміння пригрівало їй потилицю, і вона мимохить задрімала. Коні бік у бік трюхикали собі рясно, грузнучи копитами в піску.

Проминувши гору Теплих Вод, поїхали швидше, бо там ґрунт був уже твердіший.

Стояла пора сівби та інших польових робіт, одначе довкола, скільки оком сягнути, було порожньо, як у пустелі. Де-не-де лежали купки розсипаного збіжжя, подекуди сипався з колосу вже поруділий ячмінь. На ясному обрії чорніли безладно переплетені смуги селищ.

Час від часу при шляху бовваніли рештки обгорілої стіни. Покрівлі халуп позавалювались, і всередині видно було череп'я глиняного посуду, пошматовану одягу, всіляке хатнє начиння та якісь інші на дрізки потрошені речі, яких уже й не впізнати. Бувало, з тих руїн витикалася часом людина в лахмітті, з землистим обличчям і палючим поглядом. Та вона мерщій кидалася втікати або враз ховалася в якусь дірку. Саламбо та її провідник не зупинялися.

Одна по одній пропливали перед очима занедбані, спустошені рівнини. На світлій землі слалися нерівні смуги вугільного пилу, що здіймався слідом за двома вершниками. Часом траплялась на їхньому шляху затишна місцина, де поміж буйної зелені дзюрчав струмок; перебираючись на другий берег, Саламбо зривала вологе листя, щоб відсвіжити собі руки. Якось, коли вони їхали олеандровим гаєм, кінь її рвучко сахнувся вбік перед трупом, що витягся впоперек шляху.

Раб ту ж мить поправив їй подушки. Це був храмовий служник, людина, на яку Шагабарім покладав усякі небезпечні справи.

Задля більшої обережності тепер він біг поруч неї між кіньми, хльоскав їх ремінним путом, кінець був намотаний на руку, а то витягав із почепленої на грудях торбини кульки, спечені з пшеничного борошна, фініки, ячні жовтки, загорнені в лотосове листя, і мовчки пропонував їх Саламбо.

Десь опівдні перейшли їм дорогу трое варварів у звірячих шкурах. А далі мало-помалу стали траплятися й інші, що вешталась купками по десять, по дванадцять, а то й по двадцять п'ять чоловік; дехто гнав кіз чи якусь криву корівчину. Вони тримали в руках кий з мідними вістрями; на геть закаляній одежі виблискували кинджали. Позирали вони з виглядом погрозовим і здивованим. Минаючи їздців, хто з них, заведеним звичаєм, посилав благословення, а хто кидав услід сороміцькі дотепи; Шагабарімів слуга відповідав кожному його ж таки рідною говіркою. Він казав їм, що з ним оце хворе хлоп'я, а їде воно до далекого храму, сподіваючись на зцілення.

Тим часом вечоріло. Почулося гавкання; вони попрямували в той бік. Незабаром вони помітили у вечірній млі кам'яну загорожу; за нею маячила будівля. По муру біг собака; раб шпурнув у нього каменем; вони ввійшли в високу кімнату із склепистою стелею.

Посередині, гріючись біля вогнища з хмизу, від якого дим виходив отворами в стелі, сиділа навпочіпки якась жінка. Вона була наполовину закрита сивим волоссям, що спадало їй аж до колін. Не бажаючи їм відповідати, вона з дурнуватим виглядом теревенила про якусь помсту і над варварами, і над карфагенцями.

Провідник почав нишпорити по всіх усюдах. Потім знову підійшов до жінки і зажадав чогось поїсти. Але стара втупила очі в жар і знай хитала собі головою та варнякала:

— Я була рукою. Десять пальців відтято. Рот уже не їсть.

Раб показав їй жменю золотих монет. Вона сіпнулася до них і відразу знову прибрала байдужого вигляду.

Нарешті він приклав їй до горла кинджал, що був у нього за поясом. Вона, тремтячи, встала, відсунула велику каменюку й дістала йому амфору вина та гіппозарітської вареної в меду риби.

Саламбо відвернулася від тієї гидкої їжі й лягла спати на простелених в кутку пополах.

Ще вдосвіта її збудив провідник.

Завив собака. Раб тихенько підкрався до нього і, лиш раз махнувши кинджалом, відтяв йому голову. Тоді кров'ю понатирав коням морди, щоб відживити їх. Стара кинула навздогін йому прокляття. Саламбо почула те і стисла амулет, що носила на грудях.

Вони знову рушили в путь.

Інколи вона запитувала, чи скоро вони вже приїдуть. Дорога, як по хвилях, то здіймалась, то спускалась пагорками. Тільки й чути було, що сюрчання цикад. Сонце в'ялило пожовклу траву; земля була вся порепана, і здавалося, ніби її вкрито величезними плитами. Іноді проповзала змія, пролітали орли. Раб усе біг та біг; а Саламбо мріяла, вгорнувшись у покривала, і хоч яка стояла спекота, вона не розкутувалася, боячись забруднити своє пишне вбрання.

На однаковій відстані одна від одної височіли вежі, що їх позводили карфагенці, щоб стежити за ворожими племенами. Саламбо з провідником заходили туди перепочити в затінку, а потім їхали далі.

Напередодні, задля обережності, вони накинули великого круга. Але тепер не зустрічали нікого. Землі тут були неродючі, і варвари сюди не заходили.

Знову стали помітні сліди спустошення. Місцями серед поля видніла просто неба мозаїчна підлога — єдині рештки зруйнованого палацу; безлисті оливкові дерева скидалися здаля на великі тернові кущі. Вони переїхали місто, де було спалено до тла всі будинки. Попід мурами лежали людські кістяки; траплялися також кістки дромадерів і мулів. Недогризки падала захарашували вулиці.

Спускалася ніч. Низьке небо геть усе було захмарене.

Беручись під гору, години зо дві їхали вони просто на схід і враз побачили перед себе багато вогників.

Вони горіли в глибині амфітеатру. Подекуди, рухаючись виблискували золоті бляхи. То в пунійському таборі яскріли панцери клінабарців. Потім вони побачили довкола того табору інші вогні; було їх іще більше, бо найманське військо, вже об'єднане, розташувалося на великому просторі.

Саламбо повернула була туди, але Шагабарімів слуга повів її далі понад укріпленням, що охоплювало табір варварів. Незабаром вони під'їхали до пролomu, і раб зник.

По гребеню фортечного валу з луком у руці, поклавши на плече спис, походжав вартовий.

Саламбо під'їжджала все ближче; варвар став на коліно, і стріла прошила її плащ. Коли ж вона, спинившись, почала до нього гукати, вартовий спитав, чого їй треба.

— Говорити з Мато, — відповіла вона. — Я перекинчик із Карфагена.

Вартовий свиснув, і той свист передали далі й далі.

Саламбо ждала. Її наполоханий кінь тупцював і форкав.

Коли надійшов Мато, позад неї вже сходив місяць. Та лице її закривала жовта вуаль із чорними квітами, і стільки на ній було всякого вбрання, що годі було її розгледіти. З високого насипу Мато придивлявся до цієї невиразної постаті, що в вечірній імлі скидалася на привид.

Нарешті вона промовила:

— Проведи мене до свого намету! Я так хочу!

Якийсь далекий невловимий спомин сягнув йому в голову. В нього закалатало серце. Його бентежив її владний тон.

— Іди за мною! — сказав він.

Перекладину спустили, і вона опинилася в таборі варварів.

Там було повно гомону і велике стовписько люду. Під почепленими на триногах казанами палали яскраві вогні; їхні багряні відблиски подекуди осявали місцину, обгорнену непроглядною темрявою. Лунав галас, поклики; довгі рівні ряди поприв'язуваних до конов'язі коней тяглися поміж круглих або чотирикутних, де шкіряних, де полотняних наметів; були тут і очеретяні курені, а то й звичайнісінькі ями в піску, як ото інколи виривають собаки. Хто з вояків тягав фашины, хто лежав долі, зіпершись на лікті, або, загорнувшись у мати, мостився до сну; коневі Саламбо часом доводилось перестрибувати через них.

Вона пригадала, що вже бачила цих людей; тільки тепер бороди в них повиростали довші, обличчя потемнішали і голоси похрипли ще більше. Мато, йдучи поперед неї, відхилив їх рукою, і тоді його червоний плащ злегенька підіймався. Дехто з вояків цілував йому руку, інші, низько зігнувшись, підходили, чи не дасть він якого наказу, — адже він був тепер справжній, єдиний вождь над усіма варварами; Спендій, Автаріт і Нар-Гавас занепали духом, і тільки він один виявив таку відвагу й заповзятливість, що всі йому підкорилися.

Саламбо, простуючи за ним, перетнула весь табір. Його намет стояв скраю, за триста кроків від Гамількарових укріплень.

Праворуч вона помітила широкий рів, де понад самий край врівень із землею вистромлялися якісь обличчя, і їй здалося, ніби то низка відтятих голів. Та вони водили очима, а з напіврозтулених уст крізь стогін вихоплювались пунійські слова.

При вході стояли два негри із смолоскипами в руках. Мато шарпнув заслону. Саламбо пішла за ним.

Намет був просторий, із стояком посередині. Освітлював його великий, подібний до лотоса, світильник, повний ущертъ жовтої олії, де плавало клоччя; в сутіні поблискувало військово спорядження; коло щита стояв зіпертий на ослін голий меч; батоги з бегемотячої шкіри, кімвали, брязкальця, намиста — все те безладно копичилося в солом'яних кошелях; на повстаній ковдрі були розсипані крихти чорного хліба; в кутку на круглому камені лежали купки недбало понасипуваних мідяків. Крізь подертий намет несло пилюку і тхнуло слонами; чути було, як вони, брязкаючи ланцюгами, щось жують.

— Хто ти? — спитав Мато.

Не відповідаючи, вона повільно роздивлялася довкола; тоді погляд її спинився в глибині намету, де над ложем із пальмового гілля звисало щось блакитне, блискуче.

Вона кинулась туди. З уст її вихопився крик. Позад неї Мато тупнув ногою.

— Хто тебе привів? Чого тобі треба?

— Забрати його! — однією рукою показуючи на заїмф, а другою зриваючи з голови запинало, відповіла вона.

Він відступив, відвівши назад лікті й розтуливши рота, приголомшений жахом.

Вона відчувала, ніби самі боги підтримували її своєю силою; дивлячись в очі Мато, вона наполегливо, гордо зажадала, щоб він повернув їй заїмф.

Мато не чув; він пильно дивився на неї; навіть убрання її бентежило його так само, як її тіло. В мінливому мерехтінні її шат, як і в полиску її шкіри, було щось своєрідне, тільки їй самій притаманне. Її очі променіли, наче її діаманти; блиск її нігтів доповнював тонку гру самоцвітів, що обтяжували їй пальці; дві застібки на туніці, трохи здіймаючи груди, зближували їх, і думки його тяглися туди, до проміжку між ними, де звисав ланцюжок

із смарагдовою оздобою, що світилася нижче, під фіолетовим серпанком. До вух у неї були почеплені сапфірові підвіски з порожнистими перлинами, повними запашної рідини. Час від часу крізь маленькі дірочки спадала росинка і зволожувала їй голе плече. Мато стежив за їхнім падінням.

Його поривала нестримна цікавість, і, неначе дитина, що простягає руку до невідомого плоду, він, увесь тремтячи, легенько доторкнувся пальцем до опуклості її грудей; холоднувате тіло пружно подалося.

Цей дотик, хоч і був ледь чутний, та геть збурило його душу. Він прагнув її всім диким шалом свого ества. Йому хотілося обхопити її, ввібрати в себе, випити. Він тяжко дишав, цокотів зубами.

Взявши за руки, він легенько притягнув її до себе й сів на панцер коло ліжка з пальмових гілок, застеленого лев'ячою шкурою. Вона стояла. Мато тримав її між колін, дивився на неї знизу і раз по раз промовляв:

— Яка ж ти прекрасна! Яка ж ти прекрасна!

Його погляд, уп'ятий в груди Саламбо, невимовно гнітив її; і цей сором, це болісне почуття огиди вже ставало таке нестерпуче, аж вона ледве стримувалась, щоб не закричати. Та їй на думку зринав Шагабарім, і вона корилася.

Мато й далі тримав її за маленькі руки, і, незважаючи на Шагабарімов наказ, вона раз у раз відвертала обличчя й силкувалась відсторонити його тремтячими руками. Ніздрі його широко роздimalися, і він жадібно вдихав пахощі її тіла. Це був якийсь несказаний аромат, такий свіжий і водночас п'яний, як дим кадильниць. Від неї пахло медом, перцем, ладаном, трояндами і ще чимось ніжним.

Але яким чудом опинилась вона біля нього, в його наметі, під його владою? Видно, її хтось підбив на те. А може, вона й справді прийшла, щоб забрати заїмф? Руки його впали, і в тяжкій задумі він раптом понурило голову.

Тоді Саламбо, щоб його розчулити, мовила жалісливим голосом:

— Що я тобі зробила, що ти хочеш моєї смерті?

— Твоєї смерті?

Вона говорила далі:

— Я побачила тебе одного вечора при світлі моїх підпалених садів, серед димливих келихів і моїх заріза-

них рабів; ти палав таким лютим гнівом і так поривався до мене, що я мусила від тебе втікати! Жах поймав тоді увесь Карфаген. Повсюди тільки й говорили про зруйновані міста, про спалені села, про вигублених людей. Це ти їх повбивав, ти їх вимордував. Я ненавиджу тебе! Саме твоє ім'я точить мене, як докір сумління. Ти осоружніший за чуму, за війну з римлянами. Це через твою скажену лють тремтять усі провінції, поля вкрилися трупами! Я йшла слідами пожеж, що ти лишив за собою, неначе ступала за Молохом!

Мато схопився на ноги. Невимовна гордість спалахнула в його серці. Він почував себе звеличеним, ніби став рівня богів.

У Саламбо роздimalися ніздрі, зціпивши зуби, вона вела далі:

— Наче мало було тобі того блюзнірства, ти ще прийшов до мене, коли я спала, весь оповитий заїмфом! Я не втятила твоєї мови, та гаразд розуміла, що ти хочеш затягти мене в щось страшне, на дно безодні.

Мато, заламуючи руки, вигукнув:

— Ні! Ні! Я приходив, щоб віддати його тобі, повернути тобі! Мені здавалося, що богиня подарувала своє одіння для тебе, що воно належить тобі. У її храмі чи в твоїй оселі — чи не однаково? Хіба ж сама ти — не всемогутня, не чиста, не промениста, не прекрасна, як і Таніта!

І, втупивши в неї погляд, повний безмірного обожнення, він додав:

— Якщо ти й справді не сама Таніта.

«Я — Таніта!» — промовила сама до себе Саламбо.

Вони замовкли. Далеко гуркотів грім. Лякаючись грози, мекали вівці.

— О підійди! — знову озвався він. — Підійди, не бійся нічого! Колись я був звичайнісінький собі вояк, нічим не примітний серед найманської ватаги, такий уже плохенький, що тягав на своїм хребті дрова за інших. Що мені до того Карфагена! Товпища його нікчемного люду геть зовсім непомітні в поросі з-під твоїх сандалів, і всі його скарби, землі, кораблі й острови не так ваблять мене, як свіжість твоїх уст і округлість твоїх пліч. Та я хотів розбити його мури, щоб дістатися до тебе, щоб тебе здобути! Ждучи тієї години, я мстився! Тепер я чавлю людей, як скойки, кидаюся на фаланги, голими руками відбиваю списи, вхопившись за їхні ніздрі, спиняю огирів,

мене й катапульта не візьме! О, знала б ти, як у розпалі бою облягають мене думи про тебе! Іноді несподівано зрине в пам'яті якийсь твій порух, якась згортка твоєї одежі, і спомини оплутують мене, мов сіті. Тоді ввижаються мені твої очі в полум'ї вогненних стріл, у позолоті щитів. Мені вчувається твій голос у гримотінні кімвалів! Обертаюсь — тебе нема! І знову кидаюсь у пекельну січу!

Він здійняв руки, оплетені жилами, як віття плющем. Піт котився в нього по грудях між могутніх м'язів; він так важко дихав, аж здіймалися боки, оперезані бронзовим поясом, оздобленим довгими ремінними китицями, що спадали до колін, міцніших за мармур. Саламбо, звикши до євнухів, була заворожена силою цієї людини. То карала її богиня або впливав Молох, що кружляв довкола неї поміж п'ятьох армій. Її знемагала втома; в якомусь остовпінні прислухалася вона до перегукування сторожі.

Пориви теплого вітру коливали полум'я світильника. Часом широко спалахували блискавиці, і потім морок здавався ще густіший, — їй видно було тільки зіниці Мато, що блищали, наче дві жарини, в нічній темряві. Тоді, відчувши себе в лабетах сліпої долі, вона збагнула, що ось настала та, безповоротна хвилина; силуючи себе, вона підійшла до заїмфа і простягла до нього руки.

— Що ти робиш?

Вона спокійно відповіла:

— Я вертаюся до Карфагена.

Він, схрестивши руки, ступив до неї, такий страшний на виду, що вона раптом стала на місці, неначе вкопана.

— Ти повертаєшся до Карфагена! — прохрипів він і, заскреготівши зубами, сказав удруге: — Ти повертаєшся до Карфагена! Он як! Ти прийшла забрати заїмф, щоб мене подолати, а тоді втекти. Ні, ні! Ти належиш мені! І ніхто тебе звідсіль не вирве! О, я не забуду зухвалого погляду твоїх великих спокійних очей, не забуду, як ти пригнічувала мене своєю гордою вродою! Тепер черга моя! Ти моя полонянка, моя невільниця, моя служниця! Волай до свого батька, якщо тобі завгодно, клич його військо, старійшин, багатіїв і весь свій осоружний народ! Я проводир над трьомастами тисячами вояків! Я наберу їх ще в Лузітанії, в Галлії, в глибині пустелі і зруйную твоє місто, пушу з димом усі його храми; триреми плаватимуть по хвилях крові! Я не залишу ні одного будинку, ні одного каменя, ні одної пальми! А забракне мені

людей, приведу з гір ведмедів, левів прижену. І не здумай тікати, я тебе вб'ю!

Сполотнілий, із заціпленими кулаками, він увесь тремтів, ніби натягнена на арфі струна, що ось-ось лусне. Раптом сльози сперли йому дух, ноги підломилися.

— О прости мене! Я негідник, паскудніший за скорпіона, за твань і пил. Коли ти щойно говорила, подих твій овівав моє обличчя, і я такої від того зазнавав насолоди, як умирущий, що п'є воду, ницьма припавши до джерела. Топчи мене, — тільки б чути мені ноги твої! Клени мене, — тільки б чути мені голос твій! Не йди звідціль! Пожалій! Я люблю тебе! Я тебе кохаю!

Він упав навколішки перед нею, обіруч обхопив її стан і, закинувши голову, безтямно гладив її тіло; золоті кружала, звисаючи з вух, блищали на його бронзовій шії. На очах, неначе срібні кульки, виступали великі сльози; він ніжно зітхав і невиразно шепотів якісь слова, тихіші за легіт і солодші за цілунок.

По всьому її тілу пішла млість, і Саламбо стала западати в непритомність. Щось, неначе разом у ній самій постаючи і богами призначене, спонукало її віддатися цій солодкій знеможі; вона ніби здіймалася на якихось хмарах, а потім, знесилившись, упала на ложе, заслане лев'ячою шкурою. Мато схопив її ноги; золотий ланцюжок урвався, і кінці його цвяхнули по тканині, неначе то звивалися дві гадюки. Заїмф упав і накрив його; раптом Саламбо побачила обличчя Мато, що схилилося до її грудей.

— Молоху, ти палиш мене!

І цілунки вояка, палючіші за вогонь, вкривали усе її тіло; неначе ураган підхопив її, заполонила сонячна міць.

Він цілував їй пальці, долоні, руки до самих пліч, ноги, кожен закруток і кожне пасмо її довгих кіс.

— Візьми його! — казав Мато. — Навіщо він мені? Разом із ним забери й мене! Я покину військо, я всього зречусь! По той бік Гадеса, за двадцять днів морського шляху, є острів, весь укритий золотим піском і зеленню; там живе безліч птахів. По горах там ростуть квіти, що хитаються, немов ті вічні кадильниці, повні димучих пахощів. З лимонних дерев, ще вищих за кедри, молочного кольору змії своїми діамантовими пашами скидають на траву плоди; а повітря таке ніжне, що смерть невідна там. О, я відшукаю цей острів, от побачиш. Ми будемо

жити в кришталевих гротах, вирубаних у підніжжі пагорків. Там ще ніхто не живе; я царюватиму в тім краю.

Він стирав пил із її котурнів, просив узяти в рот шматочок граната, підкладав їй під голову якусь одежину, щоб намостити подушку. Йому хотілося якось їй прислужити, виявити свою покору, і навіть заїмфом, наче то був звичайний килим, він накрив їй ноги.

— А є ще в тебе, — спитав він, — оті газелині ріжечки, на які ти чіпляла свої намиста? Дай їх мені. Вони мені подобаються.

Він так говорив і раз у раз заходився таким радісним сміхом, ніби війна давно вже скінчилася, а найманці, Гамількар і всі перепони раптом розвіялись. Поміж двох хмар плив місяць. Його видно було крізь отвір у наметі.

— О, скільки ночей споглядав я його! Ця срібна зоря здавалась мені запиналом, що ховає твоє обличчя. Ти дивилась на мене крізь нього. Спомин про тебе так мішався з її промінням, що я вже не міг вас розрізнити!

І, припавши головою до її грудей, він ревно заплакав.

«Ось він, — думала вона, — той страшний чоловік, що нагонить страх на весь Карфаген!»

Він заснув. Тоді, нишком звільнившись із його обіймів, вона спустила долі ногу й помітила, що ланцюжок на ній розірваний.

У знатних родин дівчат при звичаєно шанувати ті пута, як щось трохи не священне, і Саламбо вся спаленіла, обмотуючи ноги тим порваним золотим ланцюжком.

Карфаген, Мегара, її дім, її покій, поля, якими вона проїздила — все вихрилося в її думках, набувши хай і безладних, але чітких образів. Одначе безодня, що розступилась перед нею, відсунула все те в безмежну далечінь.

Гроза перейшла; коли-не-коли ще падали поодинокі краплини, і під ними бриніло мокре полотнище намету.

Мато, наче п'яний, спав, простягшись на боці, звисивши з ліжка руку; перлова пов'язка трохи збилася, оголивши чоло. Усмішка відкривала йому зуби. Вони аж вилискували над чорною бородою, а крізь нещільно склеплені повіки з очей сяяла радість, мовчазна, майже образлива.

Саламбо непорушно дивилась на нього, схиливши голову і схрестивши руки.

В узголів'ї на кипарисовому столі лежав кинджал; дивлячись на його блискуче лезо, вона запалилася жадою крові. Здалеку, з п'ятьми, линули жалібні голоси і,

наче хор духів, волали до неї. Вона підійшла до столу і схопила кинджал. Діткнутий її вбранням, Мато, сонно мружачи очі, потягся вустами до її рук, і кинджал упав.

Раптом зчинився галас. Позад намету сяйнув страшний вогонь. Мато шарпнув полотнину; перед ними, охопивши лівійський табір, гуготіло буйне полум'я.

Палали очеретяні курені, звиваючись, тріскотіли в клубах диму й розліталися, як стріли, трубчасті стебла; на тлі багряного обрію безладно метушилися чорні тіні. Чулися зойки тих, що не встигли вискочити з куренів; слони, бики й коні металися серед юрби, чавили людей, топтали вихоплені з вогню речі, харчові припаси. Гвалтовно сурмили сурми. Хтось гукав: «Мато! Мато!» До намету поривалися вояки:

— Виходь! Гамількар підпалив Автарітів табір!

Мато вибіг. Саламбо зосталася сама.

Тоді вона стала роздивлятись на заїмф. Пильно оглянувши, чудувалася, що, дивлячись на нього, вже не відчуває того щастя, про яке марила колись. От і здійснилась її мрія, а вона стоїть сумна.

Аж раптом при землі піднялось полотнище, і до намету просунулось щось химерне. Спершу Саламбо помітила двоє очей та довгу білу бороду, що спадала аж на землю; тіло, заплутуючись у якомусь рудому дранті, повзло по землі; за кожним рухом уперед руки впиналися в бороду і знов падали. Так повзучи, та людина наблизилась до її ніг, і тоді Саламбо пізнала старого Гіскона.

Щоб полонені карфагенці не змогли повтікати, варвари мідними киями поперебивали їм ноги, і вони, збившись купою в рові, конали там серед нечистот. Найживучіші з них, зачувши брязкіт казанків, стогнучи, п'ялися на край рову. Так Гіскон побачив Саламбо. Помітивши сандастрові кульки, що торохтіли при її котурнах, він упізнав карфагенянку; передчуваючи якусь важливу таємницю, Гіскон за допомогою своїх товаришів вибрався з рову; а тоді, то пальцями дряпаючись, то спинаючись на лікті, підповз кроків за двадцять до намету, де мешкав Мато. Звідти лунали два голяси. Він став прислухатися і все почув.

— Це ти! — мало не з жахом нарешті мовила Саламбо. Ледь зводячись на кулаках, Гіскон відповів:

— Так, це я! А там, певно, мене вже й поховали? Вона схилила голову. Він провадив далі:

— О, чому ж Ваали не пошлють мені цієї милості! — І, підтягшись так близько, аж торкався до неї, сказав: — Вони б визволили мене від клопоту клясти тебе.

Саламбо аж поточилась назад, так жажнула її ця загіджена істота, бридка, як той хробак, і страшна, мовби почвара.

— Мені незабаром скінчиться сто років, — казав він. — Я бачив Агафокла, Регула, бачив, як римські орли толочили пашню на пунійських нивах! Я бачив увесь жах битв і море, по якому плавали уламки наших кораблів. Варвари, що я їх водив у бої, тепер закували мені руки й ноги в ланцюги, як тому рабу-душогубові. Круг мене один по одному помирають мої товариші; по ночах я прокидаюся, задихаючись від смороду їхніх трупів, а вдень відганяю від них птахів, що злітаються клювати їм очі. Та й на мить не втрачав я віри в Карфаген! Хай навіть облягли б його війська всього світу, хай полум'я від його пожеж здійнялось би над хмари, — я й тоді вірив би в його довічність! А тепер — усьому вже край, все пішло на пропад! Боги взяли ненависть на Карфаген, відступилися від нього! Прокляття на тебе, що своєю ганьбою наблизила годину його загибелі!

Вона розтулила уста.

— Я ж був тут! — кричав він. — Я чув, як ти захлиналася в знеможі, віддаючись любов'ю, немов та блудниця; як він потім говорив тобі про свою жагу, і ти дозволяла йому цілувати твої руки! Та коли вже так палив тебе той ганебний шал, то бодай би віддавалась йому, як ота дика звірина, що парується потай, а не виставляла ганьби своєї перед очі батькові!

— Батькові? — перепитала вона.

— То ти не знала, що фортечні вали — за яких шістдесят ліктів один від одного і що твій Мато, повен надмірного зухвальства, розіп'яв свій намет навпроти самого Гамількара? Он він, твій батько, позаду тебе; коли б то мені сила видряпатись на ту стежку до насипу, я гукнув би йому: «Піди-но глянь на свою дочку в обіймах варвара! Щоб дужче прилюбитись йому, вона й покривало богинине нап'яла; віддаючи своє тіло, вона разом із славним іменем твоїм зраджує і велич богів, і помсту за вітчизну, ба навіть порятунок Карфагена!»

За кожним рухом його беззубого рота вся довга борода тряслася. Він трохи не їв очима Саламбо і, задихаючись від порошу, гукав:

— О богозневажнице! Прокляття на тебе, прокляття, прокляття!

Саламбо відслонила полотнище і, тримаючи його в руці, мовчки дивилася в той бік, де був Гамількар.

— Ото — ген там, правда?

— А тобі що до того? Не дивись туди! Відвернися! Зараз же — лице додолу! Те місце священне, твій вид осквернив би його. Забирайся!

Вона оповила круг себе заїмф, ухопила свої покривала, шаль і плаща.

— Я біжу туди! — гукнула і зараз же, вислизнувши з намету, зникла.

Спершу вона йшла в темряві, нікого не зустрічаючи, бо всі подалися на пожежу. Гамір дужчав, від великого полум'я позаду неї стояла заграва. Зупинив її довгий земляний вал.

Вона оглянулась на обидва боки, шукаючи якоїсь драбини, мотузки чи каменя, будь-чого, аби видертись на вал. Вона так боялася Гіскона, що їй здавалось, ніби він, галасуючи, женеться за нею.

Світало. Вона наглянула стежку, що вела наверх. Узявши в зуби поділ убрання, що плутався між ногами, трьома скоками махнула на самий верх валу.

Внизу пролунав із темряви той самий голос, який вона вже чула під сходами з носами галер; вона пригнулась і помітила Шагабарімового слугу з парою коней.

Цілісіньку ніч тинявся він отут, між двома валами; занепокоений пожежею, вернувся назад, силкуючись розгледіти, що ж діється в таборі Мато; знав, що звідси найближче до його намету, тому й принишк тут, пам'ятаючи накази жерця.

Провідник став на коня. Саламбо спустилася по насипу аж до нього; і вони помчали довкола пунійського табору, шукаючи, як би туди пробратися.

Мато вернувся до свого намету. Світильник, увесь повитий димом, тільки-тільки блимав, і йому видалося, що Саламбо спить. Він легенько обмацав лев'ячу шкіру на пальмовому ліжку. Потім покликав. Вона не озивалась. Тоді він, щоб упустити світла, шарпнувши, розпахав полотнище намету. Заїмфа і слід запав.

А тим часом земля стугоніла від тупоту ніг. Галас, іржання коней, брязкіт зброї розлягалися в повітрі, на

сполох гриміли сурми. Здавалося, вихор шаленів довкола Мато. Охоплений лютим гнівом, метнувся він по зброю і вискочив із намету.

З гори бігли довгі ряди варварів, а на них, важко й рівно похитуючись, насувалася пунійська фаланга. Туман, пошматований сонячним промінням, розпадався на окремі хмаринки, що, хвилюючись і поволі здіймаючись, дедалі більше відкривали знамена, шоломи і вістря списів. Все рухалося так швидко, аж здавалося, ніби то латки землі, ще повитої туманом, пересуваються з місця на місце; і ще можна було подумати, неначе то ринули перехресні потоки, а поміж них непорушно стояла якась найжачена маса. Мато уже розпізнавав начальників, просте вояцтво, покликачів, навіть слуг, що ззаду їхали верхи на ослах. Аж несподівано замість того, щоб триматися своєї позиції та заслоняти піхоту, Нар-Гавас узяв круто праворуч, наче хотів кинути свій загін під ноги Гамількаровій фаланзі.

Його кіннота випередила слонів, що вже ступали повільніше; і коні з попущеним повіддям, витягши голови, мчали таким шаленим летом, що, здавалося, черевом черкали землю. Раптом Нар-Гавас рішуче попрямував до вартового. Він кинув додолу меча, списа й дротики і зник поміж карфагенців.

Нумідійський цар увійшов до Гамількарового намету і показав на своїх вояків, що стояли здаля.

— Барко! Я привів їх до тебе. Вони твої.

Тоді на знак рабської покори упав перед ним долілиць і, щоб довести свою вірність, нагадав, як він тримався у цій війні від самого її початку.

Найперше, він перешкодив найманцям обложити Карфаген і повбивати полонених; далі, він доклав зусиль, щоб найманці не скористалися з перемоги над Ганноном після поразки під Утікою. Що ж до тірських міст, то вони, мовляв, лежать на кордоні його володінь. Нарешті, він не брав участі в битві над Макаром і навіть навмисне не з'являвся там, щоб тільки ухилитися від обов'язку битися проти суфета.

Справді ж Нар-Гавас прагнув поширити свої володіння, захопивши деякі пунійські провінції, а тому, приглядаючись, чия бере, то раптом з'являвся з підмогою до найманців, то зненацька кидав їх. А тепер, бачачи, що кінець кінцем перемогти має таки Гамількар, він і перекинувся до нього. Може, до цієї зради спричинилася ще

й злість на Мато чи за те, що він командував військом, чи то за його давню любов до Саламбо.

Суфет слухав його, не перебиваючи. Не слід нехтувати допомогою людини, що приходить до війська, перед яким завинила і де повсякчас боятиметься кари. Гамількар умить збагнув, яка корисна може бути для його широких задумів спілка з Нар-Гавасом. За допомогою нумідійців він зможе приборкати лівійців, а тоді, нацькувавши Захід на Іберію, завоювати і її. Тим-то, не питаючи Нар-Гаваса, чому той не перейшов на його бік раніше, і нічого з його брехні не викриваючи, поцілував нумідійця, тричі притискаючись грудьми до грудей.

Аби всьому покласти край, тільки з розпачу підпалив він лівійський табір. Нар-Гавасове військо прийшло до нього як порятунок, посланий богами; і, приховуючи свою радість, він сказав:

— Хай Ваали будуть ласкаві до тебе! Не знаю, чим віддячить тобі Республіка, але Гамількар не буває невдячний.

Гамір дужчав. Входили воєначальники. Гамількар чіпав на себе зброю, не уриваючи мови.

— А тепер вертайся до свого війська! Кіннотою відкинем їхню піхоту між твоїми й моїми слонами! Сміло! Знищ їх!

Нар-Гавас уже кинувся бігти, аж тут з'явилася Саламбо.

Вона хутко зіскочила з коня. Тоді розкрила поли свого широкого плаща і, розставивши руки, розгорнула заїмф.

Із шкіряного намету, підіткнутого по кутках, видно було довкола схил западини, геть увесь усипаний вояками; а що намет стояв посередині, то Саламбо бачили звідусіль. Зчинився нескінченний гомін, покляки завзяття й надії. Вояцтво, що йшло в бій, зупинилось, вмирущі, спинаючись на лікті, поверталися благословити її. Тепер навіть усі варвари дізнались, що вона відібрала заїмф. Вони здалека бачили її, чи, може, вона тільки ввижалася їм. І водночас із привітальними вигуками карфагенців залунав інший крик, лютий і мстивий. П'ять армій, одна над одною розташовані по схилу глибокої улоговини, тупотіли й ревли довкола Саламбо.

Гамількарові несила було говорити, і він лиш, хитаючи головою, дякував їй. Поглядаючи то на заїмф, то на дочку, він раптом помітив, що ланцюжок на її ногах розірваний. Він здригнувся, пройнятий страшною підозрою.

Та зараз же, прибравши спокійного вигляду, не обертаючи голови, скоса глянув на Нар-Гаваса.

Нумідійський цар скромно стояв собі збоку; на лобі в нього й досі були сліди пилу, що налип там, коли він упав ниць перед Гамількаром. Нарешті суфет підійшов до нього і поважно мовив:

— Щоб віддячити за послуги, які ти мені зробив, я тобі, Нар-Гавасе, даю дочку мою.

І далі додав:

— Будь мені за сина і захисти батька!

Нар-Гавас аж стрепенувся з подиву і, кинувшись до нього, почав цілувати йому руки.

Саламбо, спокійна, як статуя, ніби нічого не розуміла. Вона трошки зашарілась і опустила повіки; її довгі вигнуті вії кидали на щоки тінь.

Гамількар побажав негайно справити нерозривні заручини. Саламбо подали списа, і вона піднесла його Нар-Гавасові; тоді ременем із волової шкіри зв'язали їм великі пальці на руках; потім посипали голови зерном, що, падаючи довкола них, підскакувало і, наче град, стукотіло по землі.

XII

АКВЕДУК

За дванадцять годин по тому від найманців лишилася всього купа поранених, убитих і вмирущих.

Гамількар, несподівано вибравшись із глибокої западини, знову спустився з гори західним схилом, поверненням до Гіппо-Заріта, а що там було більше простору, то він постарався затягти туди найманців. Нар-Гавас оточив їх кіннотою, а тим часом суфет чавив їх, тиснучи назад. Втрата заїмфа прирекла варварів на поразку. Навіть і ті, хто раніше байдуже ставився до покривала, тепер почувалися якось непевно, ніби їм підрізано крила. Гамількар, не прагнучи задля пихи будь-що лишатися на полі бою, вибрався трохи ліворуч на висоти, звідки панував над всією місцевістю.

Внизу по похилених частоколах знати було обриси кожного табору. Де перше стояли лівійці, тепер довгою смугою куріло чорне згарище. Покопирсана земля, вкрита хвилястими пагорками, скидалася на море, а намети з пошматованими полотнищами маячили, як ті кораблі,

напівзатоплені поміж підводного каміння. Панцери, рогатини, сурми, уламки дерева, шматки заліза, міді, зерно, солома, одяг — усе було порозкидане між трупів; де-не-де серед усякого мотлоху догорала вогняна стріла; місцями з-під щитів не видно було й землі; конячі туші тяглися одна за одною, як пасмо горбків. Видніли ноги, сандалі, руки, кільчасті панцери; а голови з шоломами, що їх притримували підборідники, котилися, мов кулі; на тернових кущах висіли пелехи волосся; слони з розпореними черевами харчали, лежачи в калюжах крові разом із прив'язаними до спини баштами; ноги ковзалися в чомусь липучому, всюди блищали калюжі, хоча дощу й не було.

Трупи встилали всю гору з вершини до підніжжя.

Ті, що zostались живі, не ворушилися, як і мертві. Позбивавшись де в більші, де в менші купки, вони сиділи мовчки і злякано дивилися один на одного.

В кінці довгої луки блищало під вечірнім сонцем Гіппо-Зарітське озеро. Праворуч, оперезані муром, спиналися щільно поставлені один при одному білі будинки; а далі стелилося безкрає море. Зіпершись підборіддям на руку, варвари зітхали, мріючи про свою батьківщину. Хмара сірого пилу осідала на землю.

Потягнув вечірній вітерець. Всі легко зітхнули. Коли западала прохолода і трупи стали дубіти, хробачня все більше кидала їх, переповзаючи на теплий пісок. Зверху на прискалках нерухомо сиділи круки і дивилися на вмирущих.

З настанням ночі до варварів тихцем наблизились руді собаки, оті бридкі тварини, що завжди тягнуться за військом. Спершу вони лизали закипілу кров на ще теплих порубаних тілах, а далі кинулись жерти трупи, найперше шматуючи їм животи.

Неначе тині, один по одному з'являлися втікачі. Де-котрі із жінок і собі наважилися вернутись, бо їх ще трохи залишилося, надто серед лівійців, дарма що нумідійці вчинили їм страшну різанину.

Хто, замість смолоскипа, брав мотузку і запалював її кінець, хто, за браком нош, зв'язував нахрест списи; тоді клали на них трупи і відносили десь убік. Де горілиць, з відкритими ротами, простягалися вони довгими рядами при своїх списах, де лежали один на одному безладними купами; часто, щоб найти чийогось трупа, розкидали цілу копицю мертвяків, а тоді над лицями

повільно водили смолоскипами. Страшна зброя геть спотворила їхні обличчя; зеленаві клапті шкіри звисали на чоло; були й пошматовані, з потрощеними до мозку кістками, посинілі від задушення або розпороті іклами слонів. І хоча всі вони загинули майже одночасно, та розкладалися неоднаково. Прибульці з півночі здулися, набрякли, збіліли, тоді як жилавіші африканці, неначе продимлені, уже починали всихати. Найманці були примітні татуйованими руками; у старих Антіохових вояків зображено шуліку; у тих, котрі служили в Єгипті, — мавпячу голову, в азіатських вождів — сокиру, гранатовий плід, молоток; у вояків із грецьких республік — силует фортеці або ім'я якогось архонта; у деяких геть усі руки були змальовані тими символічними знаками впереміш із давніми рубцями і ще свіжими ранами.

Для мертвих вояків латинської раси — самнітів, етрусків, а також кампанійців і брутійців — розпалили четверо великих вогнищ.

Греки вістрями мечів повикопували рови. Спартанці, поскидавши з себе червоні плащі, загорнули в них мертвих; афіняни клали їх головами на схід; кантабри ховали під купою каміння; назамони згинали вдвоє, стягуючи пасами з волової шкіри; гараманти хоронили на березі, щоб їх невпинно обмивали хвилі. Латиняни побивалися, що не мають змоги зібрати в урни попіл своїх земляків; жалкували й кочовики за своїми гарячими пісками, де людські тіла обертаються на мумії; а кельти хотіли б поховати своїх одноплеменців десь у глибині затоки, на якомусь із численних її острівців, і поставити на могилі три дикі камені.

Часом здійсвалось тужливе голосіння, а потім надовго западала тиша. То благали, щоб назад вернулися душі. Потім знову лунав зойк, раз у раз чергуючись із тривалим безгомінням.

Живі просили прощення у мертвих, що не змогли заведеним звичаєм віддати їм останньої шани і тим змушували їх довічно блукати, зазнаючи всіляких випадковостей та перевтілень; кликали їх, запитували, чого вони бажають; а кого й кляли всіляко, що дали себе ото так подолати.

При сьйві багать іще блідішими здавалися безкровні лиця поранених, що простягалися навзгак на уламках зброї; побачивши сльози сусіда, вони заливалися й собі слізьми, а пізнавши когось мертвого, ще ревніше плакали

і, прощаючись, несамовито обіймали. Жінки тулилися до трупів, припадаючи устами до уст, чолом до чола, доводилось бити їх, щоб відійшли та дали засипати мертвого землею. Вони чорнили собі щоки, обтирали волосся, пускали собі кров і скроплювали нею рови; вони копирсали ножем собі тіло на взіреть тих ран, що були на знівеченому трупі. Їхній зойк проривався крізь гучний бренькіт кімвалів. Дехто зривав із себе амулети і плював на них. Вмирущі качались у кривавому болоті, від нестерпного болю кусали собі посічені кулаки; сорок три самніти — цілий священний загін юнаків — почали битися між собою, немов гладіатори.

Незабаром догоріли останні поліна, і багаття погасли; тоді вояки й жінки, стомлені голосінням, охляли, хитаючись на ногах, попримощувались долі й поснули обіч мертвих братів: хто ще хапався за життя — сповнений тривоги, а хто — бажаючи вже не прокидатися.

Ледве на світ зазоріло, поблизу варварів замаячили якісь вояки, що простували собі, попідіймавши на списах шоломи. Вітаючись із найманцями, вони питали їх, чи не мають вони переказати чогось на батьківщину.

А там надійшли й інші, і варвари пізнали декого із своїх недавніх товаришів.

Суфет запропонував усім бранцям служити в його війську. Дехто відважно відмовився; тоді, щоб дарма не годувати їх, проте й Великій раді не віддавати, він відпустив їх, взявши з них слово, що вони не воюватимуть більше проти Карфагена. А тим, хто, боячись катувань, скорився, роздано було ворожу зброю; і тепер вони прийшли до переможених, не так щоб їх знайти, як із пихи та цікавості.

Вони відразу почали розповідати, як прихильно ставиться до них суфет; варвари слухали, заздрячи їм, хоч і зневажали їх. Та від перших же докірливих слів боягузи спалахнули гнівом; вони здала показували найманцям їхні ж таки мечі й панцери та, лаючись, кликали прийти по свою зброю. Варвари почали хапати каміння; перекінчики накивали п'ятами, і на вершині гори тільки майнули із-за частоколу вістря їхніх списів.

Болісний тягар пригнітив тоді варварів, важчий від тієї ганебної поразки. Вони замислились над марністю своєї відваги. Сиділи з потупленими додолу очима й скреготіли зубами.

Раптом усім сяйнула одна думка. Вони юрбою кинулись до полонених карфагенців. Сталося якось так, що суфетовим воякам не пощастило їх знайти, а сам Гамількар уже покинув поле бою, отож бранці сиділи й досі в глибокому рові.

Їх поклали долі на рівному місці. Довкола вишикувалась сторожа, і тоді почали пускати всередину жінок — по тридцять, по сорок одразу. Щоб більше встигнути за той час, що їм давали, жінки підтюпцем перебігали від одного до другого, розгублено металися й, охоплені жадобою помсти, тряслися від нервового збудження; нагиналися над тілами цих нещасних і, вимахуючи руками, товкли їх з усієї сили, як ті пралі, що вибивають праниками полотна; оскаженіло вигукуючи імена своїх чоловіків, вони дряпали їх нігтями, виколювали очі шпильками, висмикнутими в себе з волосся. Слідом за ними приходили чоловіки й мордували полонених; починали з ніг, відтинаючи їх по щиколотки, і доходили до самого лоба, здираючи з нього вінками шкіру, щоб покласти собі на голову.

Страшні своєю вигадливістю були поїдачі нечисті. Вони роз'ятрювали рани, обливаючи їх оцтом, присипаючи пилом і потовченим череп'ям. За ними надходили й інші вояки; лилася людська кров, а варвари веселилися, як ті виноградарі навколо димучих кадубів.

Тим часом Мато, спершись ліктями на коліна й обхопивши руками голову, так і сидів просто неба на тому самому місці, де він був, як скінчилась битва; він нічого не бачив, нічого не чув, ні про що не думав.

Нарешті те буйне ревище таки досягло до його слуху, і він підвів голову.

Перед ним, звисаючи з жердини, метялося по землі якесь пошарпане шмаття, що ледве вкривало кошики, килими, лев'ячу шкуру; він упізнав свій намет і так утупився в землю, ніби, запавшись у неї, саме туди зникла Гамількарова дочка.

Пошматоване полотнище маяло на вітрі. Довгі клапти часом розвівалися перед самим його лицем, і він помітив на них якусь червону пляму, подібну до відбитка чиеїсь руки. Це була Нар-Гавасова рука, знак їхньої спілки. Мато підвівся. Взявши димучу головешку, він зневажливо кинув її на рештки свого намету. Тоді носком котурна штовхнув у вогонь усе, що валялось довкола, щоб не зоставалося нічого.

Враз, не знати звідки, з'явився Спендій.

Колишній раб прив'язав собі до стегна два уламки списа і шкутильгав, болісно скрививши лице та жалісливо стогнучи.

— Відв'яжи ті патики, — сказав Мато, — я знаю, що ти хоробрий вояк!

Його так пригнітила несправедливість богів, що йому вже бракувало сили обурюватися проти людей.

Спендій подав знак іти за ним і повів його до гроту серед скель, де заховалися Зарксас та Автаріт.

Вони, хоч який був жорстокий один і хоробрий другий, повтікали, як і Спендій. Та й хто ж міг сподіватися, казали вони, що зрадить Нар-Гавас, що згорить лівійський табір, що буде втрачено заїмф, що так несподівано нападе Гамількар і хитрим маневром знову зажене їх на саме дно міжгір'я, просто під удари карфагенців? Спендій, щоб приховати своє боягузтво, і далі казав, ніби ногу йому таки зламано.

Кінець кінцем три ватажки і шалішим почали міркувати, що їм робити далі.

Гамількар заступив їм шлях до Карфагена; вони опинилися між його військом та Нар-Гавасовими володіннями; тірські міста напевне приєднаються до переможців; отже, найманців буде притиснуто до моря і спільними силами знищено. До цього йшлося неухильно.

Отож неможливо було уникнути війни, і вони повинні воювати до останку. Тільки ж як переконати всіх отих занепалих духом людей, які не позагоювали ще своїх ран, що їм потрібні безконечні битви?

— Це я беру на себе! — мовив Спендій.

За дві години по тому, примчавши з боку Гіппо-Заріта, на гору бігцем видерся якийсь чоловік. Він розмахував табличками і так голосно гукав, що варвари враз оточили його.

Ті таблички прислали грецькі вояки із Сардинії. Вони радили своїм африканським товаришам пильнувати Гіскона і всіх інших бранців. Якийсь Гіппонакс, самоський купець, прибувши з Карфагена, сказав їм, ніби там змовляються влаштувати бранцям втечу. Тим-то вони й закликали варварів до завбачливості, бо Республіка, мовляв, ще могутня.

Спочатку Спендієві ніяк не щастило здійснити свої задуми, на які він покладав такі великі надії. Перед лицем нової небезпеки варвари, замість того щоб запали-

тися гнівом, проїнялися ще більшим страхом; вони пригадували недавні Гамількарові застереження і чекали чогось несподіваного й жахливого. Ніч минула в тяжкій тривозі; декотрі на той випадок, якби прийшов суфет, навіть поскидали зброю, щоб тим умилювати його.

Але назавтра, під час третьої денної варті, примчав другий гонець, ще дужче захекавшись і геть чорний від пилюки. Грек вирвав у нього з рук сувій папірусу, вкритий фінікійським письмом. У ньому найманців просили не занепадати духом, мовляв, до них уже йдуть із великою підмогою туніські сміливці.

Спершу Спендій прочитав тричі листа; а тоді, сівши на плечі двом каппадокійцям, що підтримували його, звелів носити себе з місця на місце по всьому табору і перечитував того листа. Сім годин без угаву задурював він голови своїми теревенями.

Він нагадав найманцям обіцянки Великої ради, африканцям — жорстокість управителів і всім варварам — несправедливість Карфагена. Суфетова лагідність, мовляв, — принада, щоб тільки захопити їх. Тих, що здадуться, продадуть у рабство, а переможених катуватимуть до смерті. Тікати нема куди. Жоден народ не захоче прихистити їх. А борючись далі, вони заразом визволяться, забагатіють і помстяться за кривду! Та вже й чекати на те недовго, бо туніський люд і вся Лівія спішать до них на підмогу.

І він розгортав папірус:

— Дивіться-но! Читайте! Ось їхні обіцянки! Не брешу ж я вам!

Біля табору блукали собаки з чорними від закипілої крові мордами. Пекуче сонце палило непокриті голови. Від абияк позакопуваних трупів віяло нудотним смородом. У деяких стирчали з землі животи. Спендій присягався мерцями, що всі слова його — чиста правда. А тоді погрожував Гамількарові, махаючи в його бік кулаками.

Мато стежив, як він, аби тільки приховати свій страх, удає із себе страшенно лютого і мало-помалу й справді запалюється гнівом. Віддаючи себе на ласку богів, він кидав прокльони на голови карфагенців. Мордування, якого завдано бранцям, — то, мовляв, дитяча забавка. Навіщо панькатись із ними та тягати за собою оте нікчемне стерво!

— Ні! — вигукував він. — Цьому треба покласти край! Ми добре знаємо, що вони мають на думці! Таж один із

них може погубити нас усіх! Ані найменшого жалю до них! Найкращого воїна видно буде по прудкості ніг та силі кулака!

І вони знову підступили до полонених. Багато з них іще харчали; їх добили, всуваючи їм у рот кінець меча або колючи дротиками.

Нарешті згадали й про Гіскона. Його ніде не було; варвари стурбувалися. Вони хотіли впевнитись у його смерті, власноручно вбити його. Три самнітські пастухи знайшли його кроків за п'ятнадцять від того місця, де недавно стояв намет Мато. Вони впізнали його по довгій бороді й покликали інших.

Він лежав горілиць, приклавши до стегон руки й ступивши коліна, і скидався на мерця, обрядженого на поховання. Тільки здіймалися й опадали його худі ребра, а на білому обличчі жеврів упертий, нестерпний погляд його широко розплющених очей.

Спочатку варвари дивилися на нього вельми зчудовано. Відколи він жив у рові, його майже не згадували. Збентежені давніми споминами, вони топтали віддалік, не насмілюючись підняти на нього руку.

Але задні бурчали й підштовхували один одного, поки крізь натовп не пропхався гарамант; він розмахнувся серпом, і всі збагнули, що він намислив; лиця їх запаліли і, поійняті соромом, вони загули:

— Так, так!

Чоловік із серпом підійшов до Гіскона. Він схопив його за голову й, притиснувши її собі до коліна, почав відтинати; вона впала; бризнули дві широкі цівки крові й вибили в поросі ямку. Підбіг Зарксас і, схопивши голову, легше від леопарда метнувся в напрямі карфагенського табору.

Вибігши на дві третини схилу, він витяг із-за пазухи Гісконову голову, схопив її за бороду, швидко розкрутив у повітрі і так метнув, що вона, окресливши довгу параболу, зникла аж за пунійським валом.

Невдовзі над частоколом підняли два складені навхрест списи — знак, що просять видачі вбитих.

Тоді чотири покликачі, обрані за свої широкі груди, вийшли з великими мідними трубами і проголосили, гукаючи в них, що відтепер поміж карфагенцями і варварами не може бути ні довір'я, ні жалю, ані страху божого, що вони наперед відмовляються від будь-яких переговорів і відпровадять їхніх посланців із відтятими руками.

Зараз же після того Спендіїв загін послали до Гіппо-Заріта по харчі; дістали їх від тірського міста того ж таки вечора. Вояки жадібно допалися до їжі. Підкріпившись, вони похапцем зібрали рештки свого майна та поламану зброю; жінки збилися посередині; і, не турбуючись пораненими, що плакали позад них, квапливою ходою подалися вздовж річки, як зацькована вовча зграя.

Вони йшли на Гіппо-Заріт, щоб захопити його, бо їм потрібне було місто.

Гамількар, бачивши здалеку, як від нього тікають варвари, відчував гордість, а проте і впадав у відчай. От якби була підмога, та напасти на них із свіжими силами! Ще б один такий день — і війні кінець! А зволікати — вони вернуться сильніші, бо до них приєднаються тірські міста; його милосердя до переможених нічого не дало. І він вирішив бути надалі безжалісним.

Того ж вечора відіслав він до Великої ради дромадера, нав'юченого браслетами, що познімав із убитих, і, страшно погрожуючи, наказав прислати йому нове військо.

В Карфагені вже давно вважали, що Гамількар загинув; тож звістка про його перемогу всіх приголомшила, майже налякала. Повернення заїмфа, що про нього повідомлялося якось невиразно, довершувало це чудо. Отже, боги і сила Карфагена, здавалося, належали тепер йому.

Ніхто з його ворогів не насмівувався вже ремствувати на нього або звинувачувати його. Завдяки палкій підтримці одних та боягузству інших військо з п'яти тисяч вояків було зібрано раніше призначеного терміну.

Воно хутко дісталось до Утіки, щоб підтримати суфета з тилу, тим часом як три тисячі добірних вояків вирушили кораблями, щоб, висівши в Гіппо-Заріті, відкинути назад варварів.

Командування взяв на себе Ганнон; одначе до війська, що йшло на Утіку, він приставив свого помічника Магдасана, а сам, не мавши сили труситися на ношах, став на чолі загону, що плив кораблями. Недуга, роз'ївши йому губи й ніздрі, перекинулась на щок і проточила там таку велику діру, що за десять кроків було видно горлянку; свідомий своєї бридоти, він, як жінка, накидав собі на голову запинало.

Гіппо-Заріт не зважав на його вимоги, як, зрештою, не зважав і на вимоги варварів; проте щоранку жителі його

спускали найманцям кошi з харчами та перепрошували їх, з високих веж гукали про вимоги Республіки, заклинали відійти від міста. Те саме передавали вони знаками і карфагенцям, що стояли на морі.

Ганнон, не зважаючи на штурм, задовольнявся облогою самого порту. Та все-таки він переконав гіппо-зарітських суддів упустити до міста три сотні його вояків. А тоді рушив до Виноградного мису і накинув великого круга, щоб оточити варварів, хоча це був захід марний, навіть небезпечний. Із заздрощів він не квапився допомогти суфетові; він затримував його вивідувачів, перешкоджав його планам і гальмував йому всю справу. Кінець кінцем Гамількар написав до Великої ради, щоб відкликали Ганнона, і той вернувся в Карфаген, розлючений підлістю старійшин і суфетовим безумством. Отже, карфагенці, мавши такі великі надії, опинилися ще в скрутнішому становищі; та вони вже намагалися й не говорити про те, і навіть не думати.

Мало було тих невдач, а тут іще довідалися, що сардинські найманці розіп'яли свого ватажка, захопили фортеці й повирізували людей ханаанського племені. А римляни, як на те, погрожували Республіці негайно рушити війною, якщо вона не сплатить тисячі двохсот талантів і не віддасть усієї Сардинії. Вони, уклавши спілку з варварами, надіслали їм плоскодонними суднами борошна та сушеного м'яса. Карфагенці погналися були за суднами і взяли в полон п'ятсот чоловік; а за три дні по тому кораблі, що йшли з Бізаґени, везучи Карфагенові харчові припаси, затонули під час бурі. Видно, самі боги стали проти Карфагена.

Під той-таки час гіппо-зарітські городяни, вдаючи тривогу, заманили на міські мури триста Ганнонових вояків, а тоді, зненацька нападши на них ззаду, схопили за ноги й поскидали додолу. Лише кілька зосталося живими, та й ті, втікаючи від погоні, потопилися десь у морі.

Страждала від вояцтва і Утіка, бо Магдасан чинив так само, як Ганнон, і за його наказом оточив місто, не зважаючи на Гамількарові прохання. Цих вояків напоїли вином із мандрагорою, а коли вони позасинали, всіх вирізали. На ту пору надійшли варвари; Магдасан утік; найманцям відчинили браму, і відтоді обидва тірські міста почали виявляти сталу прихильність до своїх нових друзів і запеклу ненависть до колишніх спільників.

Така непокора пунійській владі подала приклад іншим. Знов ожили надії на визволення. Племена, досі нерішучі, тепер уже не вагалися. Все заворушилося. Суфет довідався про це, та вже не сподівався ніякої допомоги. Насувалась неминуча згуба.

І він негайно відпустив Нар-Гаваса, що мусив охороняти кордони своїх володінь. А сам вирішив повернутися до Карфагена, щоб там набрати вояків і знову почати війну.

Варвари, що стояли в Гіппо-Заріті, побачили, як його військо спускалося з гори.

Куди ж би могли йти карфагенці? Жене їх, безперечно, голод; знавіснівши від страждань, вони, хоч які були виснажені, а йшли оце розпочати бій. Але чомусь повернули праворуч: вони втікали. Їх можна тепер наздогнати і геть усіх знищити. Варвари кинулись навздогін за ними.

Карфагенців спинила ріка. В цьому місці вона була широка, а західний вітер не дув. Хто пустився плавма, хто — переплив на щиті. А там рушили знову. Запала ніч. Вони зникли з очей.

Варвари не спинялися; вони пішли далі, шукаючи вужчого місця. Поприбігали тунісці; вони заманили сюди й утічан. Їх ставало чимраз більше й більше; і карфагенці, припадаючи вухом до землі, чули десь у темряві тупотіння. Час від часу, аби притримати їх, Барка велів сипати в той бік стрілами; багатьох було вбито. Коли розвиднілось, варвари вже були в Аріанських горах, на завороті дороги.

Мато, йдучи поперед війська, помітив на обрії якусь зелень; вона вкривала вершину пагорка. Далі місцина пішла спадисто, і раптом замаячили обеліски, бані, будинки. То був Карфаген! Мато зіперся на дерево, щоб не впасти, так шалено билося серце.

І тут у нього в голові промайнуло все, що сталося з ним відтоді, як він проходив через ці гори востаннє. То було щось неймовірно дивне, п'янке. Тоді на саму думку, що він побачить Саламбо, його охопила радість. Йому пригадалося й те, за що повинен був її ненавидіти, та він одразу прогнав усе те з голови. Тремтячи, він жадібно дивився туди, по той бік Ешмуна, де над пальмами височіла тераса палацу. Його усміхнене обличчя променіло невимовним захватом, немовби його осяяло яскраве світло. Він розкривав обійми, посилав рукою поцілунки й шепотів: «Прийди! Прийди!» Важке зітхання

вихопилось із його грудей, і дві сльози, як довгасті перлини, впали йому на бороду.

— Чого ти став? — гукнув Спендій. — Мерщій рушаймо! А то, дивись, суфет вислизне з рук! Але, бачу, в тебе тремтять коліна і ти чомусь утупився в мене, ніби п'яний!

Спендія аж тіпало з нетерплячки, він напосідав на Мато і мружив очі, немовби врешті побачив перед собою давно вимріяну мету.

— О, ми таки доп'ялись до них! Так, так! Вони у мене в руці!

Він мав такий упевнений і переможний вигляд, що навіть Мато, геть приголомшений, і собі запалився. Спендієві слова, почуті в хвилину найбільшого розпачу, обертали страждання його на жадоху помсти, показували ту жертву, яку належало кинути на поталу його люті. Він скочив на одного з обозних верблюдів, зірвав із нього вуздечку і довгим повіддям заходився шмагати відсталих вояків; ідучи позаду війська, він кидався то в один бік, то в другий, неначе той пес, що підганяє отару.

Коли залунав його громовий голос, шеренги ущільнились; навіть кульгаві, і ті пішли жвавіше. На середині перешийка відстань між ворожими військами значно зменшилась. Перші ряди варварів ішли в куряві, що її здіймали карфагенці. Одна армія наздоганяла другу. Ось-ось вони зіткнуться. Та брами Малкійська, Тагастська і велика Хамонська розчинилися навстіж. Чотирикутник карфагенської армії поділився; три колони пхалися в брами, вирувади в них під склепінням. Незабаром того місива набилося стільки, що й, зовсім захряснувши, воно вже не просувалося далі; вгорі чіплялися один за одного списи, а стріли варварів уже цокали об мури.

На порозі Хамонської брами з'явився Гамількар. Обернувшись до вояків, що тиснулися довкола, він крикнув, щоб вони розступилися; тоді зістрибнув із коня, штрикнув його в крижі мечем і погнав просто на варварів.

То був годований кульками з тіста орінгський жеребець, що ставав на коліна, коли на нього мав сідати господар. Чому ж він прогнав його? Може, то була добровільна жертва?

Великий кінь навскач летів серед списів, валив людей і, заплутуючись ногами серед їхніх тіл, падав, а тоді знову несамовитим стрибком схоплювався на ноги; і поки варвари розступалися, силкувалися схопити його чи, геть

ошелешені, просто дивилися на нього, — карфагенці вишикувались і ввійшли до міста. Величезна брама з гуркотом зачинилася за ними.

Надбігали варвари, навалювались на неї. Брама стояла непохитно; і військо, раз у раз налягаючи, ще кілька хвилин із краю в край гойдалося, ніби на ньому пробігали хвилі, що поволі стали втихомирюватись, аж поки й зовсім не вляглися.

Карфагенці розставили вояків на акведуку; вони взялися шпурляти на варварів каміння, кулі, колоди. Тоді Спендій переконав найманців, що така наполегливість марна. І вони стали табором край міста, рішуче заповзявшись облягти Карфаген.

Тим часом чутки про війну пішли вже й поза межі пунійських володінь. Від Геркулесових стовпів аж по той бік Кірени мріяли про неї пастухи, доглядаючи свою худобу; гомоніли про те ночами під зоряним небом і караванники. І знайшлися ж, мовляв, люди, що зважились напасти на цей могутній Карфаген, на цього владаря морів, ясного, мов сонце, і страшнішого, ніж сам бог! Говорили навіть, ніби він уже впав; і всі тому вірили, бо всі того бажали: і поневолені племена, і села, що з них стягувано данину, і союзні провінції, і ватаги незалежних кочовиків — усі, хто ненавидів Карфаген за його тиранію, або хто задрив його могутності, чи зазіхав на його незчисленні скарби. Найвідважніші поспішали приєднатися до варварів. Решта після Макарської поразки трималися осторонь. Але згодом, повіривши в перемогу, стали й вони мало-помалу підіймати голови і підступати ближче до найманців. Мешканці східних земель зачалися в кліпейських дюнах, по той бік затоки, і, тільки-но з'явилися варвари, вони рушили їм назустріч.

То не були лівійці з околиць Карфагена, що давно вже склали третє військо, а кочовики з Баркського плоскогір'я і розбійники з мисів Фіска та Дерне, з Фаццани та Мармаріки. Вони перейшли через пустелю, тамуючи спрагу солонуватою водою з криниць, викладених верблюдячими кістками; зуаеки, оздоблені страусовим пір'ям, приїхали квадригами; гараманти, позапинавши лиця чорними покривалами, їхали на крупах своїх розмальованих кобил; інші сиділи на ослах, на онаграх, на зебрах, на буйволах; а дехто тягнув за собою разом із родиною та божками навіть і дах своєї халупчини, формою схожий на

човен. Були там амонійці, у яких шкіра позморщувалась від води з гарячих джерел; були й атаранти, що проклинають сонце; троглодита, які сміючись ховають своїх небіжчиків під гіллям дерев; гидкі авзійці, поїдачі сарани; вошоїди-ахірмахіди і вимазані кіновар'ю гізанти, що поїдають мавп.

Усе те, вишикувавшись на морському узбережжі в довгий рівний ряд, понеслося вперед, неначе пісок, завихрений вітром. Але на середині перешийка товпище спинилось, бо найманці, що стояли перед ними біля мурів, не хотіли рушити з місця.

Незабаром із боку Аріани надійшли жителі західних земель — нумідійці: Нар-Гавас правив лише масілійцями, а крім того, звичай дозволяв їм зрікатися переможеного царя; отож вони й згуртувалися на березі Заїна, і тільки-но Гамількар почав відступати, як вони тут же перейшли річку. Перші прибігли мисливці з Малетут-Ваала і з Гарафоса; одягнені в лев'ячі шкіри, вони щосили підганяли ратищами сухоребрих, гривастих коненят; за ними поспішали гетули в панцерах із зміїної шкіри; потім — фарусійці в високих коронах з воску й камеді; а позаду — кони, макарці, тілабари, кожен із двома дротиками та щитом з бегемотячої шкіри. Всі вони спинилися поблизу катакомб, біля самісінької лагуни.

Коли ж лівійці подалися вперед, на їхнє місце, неначе хмара, що стелиться землею, посунули юрмища негрів. Вони прийшли з Гарушу Білого, з Гарушу Чорного, з Авгільської пустелі, навіть з великої Агазімбової країни, що за чотири місяці шляху на південь від гарамантів, а то ще й з дальших світів! І хоч які мали вони оздоби з червоного дерева, та на чорному тілі в них стільки було бруду, що вони скидалися на шовковичні ягоди, які довго валялися десь у пилюці. На них були ликові штани, туніка, сплетена з сухої трави, а на голові — морда дикого звіра; виючи, ніби вовки, вони трясли залізними прутами, на яких висіли кільця, і розмахували коров'ячими хвостами, поприв'язуваними до дрюччя, неначе прапори.

За нумідійцями, маврузійцями й гетулами товпилися жовті люди, що жили за Тагіром, розпорошені по кедрових лісах. За плечима в них метлялися сагайдаки з котячої шкіри, і вони вели на прив'язі величезних, завбільшки як осли, собак, що ніколи не гавкали.

Нарешті — неначебто Африку не досить іще вичерпано і, щоб більше накопичити гніву, треба було до самі-

сінького дна вишкребти всі племена, — позаду, благувати хихикаючи, маячили якісь звіроподібні людці; були то поточені гидкими хворобами бідолахи, потворні пігмеї, мулати невиразної статі, альбіноси, що кліпали проти сонця червоними очима; всі вони белькотіли щось незрозуміле і, встромивши в рот собі пальця, подавали знак, що хочуть їсти.

Мішанина зброї була не менша за оте розмаїття племен та одягу. Понаносили вони з собою всього, чим тільки можна було заподіяти смерть, від дерев'яних кинджалів, кам'яних сокир і тризубців із слонової кістки до довгих, позублених, як пила, шабель із мідним тонким і гнучким лезом. В руках у них були ножі на кілька лез, розгалужених, як антилоп'ячі роги, а то криві, серпасті, поприв'язувані до мотузок і залізні трикутники, киї, довгі шила. Бамботські ефіопи мали в чупринах маленькі отруєні стріли. Декотрі тягли з собою каміння в мішках, а ті, що прийшли голіруч, клацали зубами.

Увесь той набрід без упину вирував, хвилювався. Дромадери, немов кораблі, геть обшмаровані смолою, валили жінок, що носили при стегнах дітей. Із кошиків випадали харчі; люди підошвами розтоптували грудки солі, пакунки камеді, гнилі фініки, горіхи гуру; в декого на грудях, обсіпаних нужею, на шнурочку висів діамант, за яким ганялися сатрапи, один із тих майже казкових самоцвітів, що за нього можна купити ціле царство. Люди ці здебільшого й самі не знали, чого вони прагнуть. Сюди їх поривало якесь захоплення, цікавість. Кочовики, що зроду-віку не бачили міста, лякалися самої тіні від його мурів.

Стільки вже збилось там люду, що тепер за ним і самого перешийка не було видно; ця довга смужка землі, на якій намети скидалися на халупи серед повені, тяглась до перших рядів другого табору варварів, що сяяли залізною зброєю, симетрично вишикувавшись обабіч акведука.

Карфагенці ще не отямилась від страху перед тією навалою, коли раптом помітили, що просто на них сунуть чи то якісь потвори, чи то цілі будівлі зі своїми шпилями, кроквами, линвами, колінами, карнизами й щитами; то були облогові машини, що їх надіслали тірські міста: шістдесят каробаліст, вісімдесят онагрів, тридцять скорпіонів, п'ятдесят толенонів, дванадцять таранів і три величезні катапульти, що кидали каменюки вагою по

п'ятнадцять талантів. Юрми люду штовхали кожную машину, облїпивши її знизу; щокроку вони одностайно похитувались; машини наблизились до самих мурів.

Потрібно було ще кілька днів, щоб усе підготувати до облоги. Найманці, вже навчені своїми поразками, не зважувались на непевний бій. Обидва ворожі стани не квапились, добре усвідомлюючи, що це буде жахлива битва, яка призведе або до перемоги, або до цілковитого знищення.

Карфаген був спроможний довго чинити опір. Грубезні його мурви з цілою низкою кутів, що виступали то всередину, то назовні, були дуже зручні для відбивання нападу.

З боку ж катакомб мур подекуди завалився, і темними ночами крізь ті обвали було видно світло в малкійських хатинах. Де-не-де воно миготіло й понад фортечним валом. Там жили з новими своїми чоловіками жінки найманців, яких попроганяв Мато. Вони знову побачили варварів, і в них завмирили серця. Здалеку жінки махали їм покривалами, поночі приходили до мурів поговорити крізь щілини з вояками, а якось уранці Велика рада дізналася, що всі вони повтікали; хто вислизнув поміж камінням, а хто, відважніший бувши, спустився по мотузці.

Аж тепер Спендій вирішив здійснити свій задум. Досі, воюючи далеко від Карфагена, він не мав змоги того зробити; відколи ж вони повернулися туди, йому все здавалося, нібито городяни здогадуються, що він собі намислив. Та незабаром вони таки зняли частину сторожі з акведуків; бракувало людей захищати мурви.

Колишній раб кілька днів управлявся, стріляючи з лука у фламінго на озері. А тоді, якось увечері, коли світив місяць, попросив Мато розпалити опівночі велике багаття з соломи і звеліти своїм людям, щоб одночасно зчинили галас. Потім, узявши з собою Зарксаса, рушив понад затокою в напрямі Туніса.

Дійшовши до останніх арок, вони повернули просто на акведук; місцина там була відкрита, і вони до підніжжя стовпів добралися плазом.

Сторожа спокійно походжала по помосту.

Високо здійнялося полум'я; заграли сурми; вартові подумали, що це почався напад, і кинулися до Карфагена.

Залишився тільки один. Його постать чорніла на тлі неба. Позад нього світив місяць, і його велетенська тїнь,

падаючи далеко на рівнину, схожа була на якийсь рухомий обеліск.

Вони зачекали, поки вартовий порівнявся з ними. Тоді Заркас ухопив пращу. Чи з обережності, чи то вже таким кровожерним будши, Спендій спинив його:

— Ні, куля свистітиме. Я сам!

І він щосили натягнув тятину, оперши нижній кінець лука в великий палець лівої ноги; націлився — й стріла полетіла.

Вартовий не впав із помосту. Він зник.

— Якби він був поранений, ми почули б, — сказав Спендій; він почав хутко видиратися з яруса на ярус, так само як уперше, за допомогою мотузки й гака. Вибравшись на горішній поміст, де лежав труп, він спустив кінець мотузки додоу. Балеарець прив'язав до нього кайло й довбешку, а сам пішов геть.

Сурми втихли. Все довкола принишло. Спендій підважив одну плиту і, залізни в воду, знову опустив її.

Рахуючи кроки, він дійшов до того місця, де помітив був навскісну щілину; цілі три години, аж до самого ранку, він невпинно, завзято працював, важко вдихаючи повітря крізь щілини між горішніми плитами, весь охоплений жахом, гадаючи, що аж тут йому кінець. Нарешті почувся хряск; величезна каменяка скотилась нижніми склепіннями додоу — і враз водоспад, ціла ріка линула з неба на рівнину. Водогін, перетятий посередині, виливався. Це була смерть Карфагенові й перемога для варварів.

Посхоплювавшись, за одну мить карфагенці повибігали на мури, на покрівлі будинків і храмів. Варвари метушилися, галасували. Несамовито танцювали довкола величезного водоспаду і в шаленому захваті кидалися намочити в ньому голову.

Наверху акведука видніла людина в порваній брунатній туніці. Взявшись у боки, вона схилилась над самим краєм і дивилася вниз, немовби дивуючись із того, що сама ж таки й накоїла.

Тоді вона випросталась. Згорда обвела поглядом обрїй, ніби кажучи: «Віднині усе це належить мені!» Вибухнули схвальні вигуки варварів; карфагенці, зрозумівши нарешті свою загибель, заголосили з розпачу. А Спендій бігав з кінця в кінець по горішньому помосту і, як той візничий звитяжної колісниці на олімпійських іграх, не тямлячись із гордоців, підіймав руки.

ХІІІ МОЛОХ

Варвари не потребували фортечних валів з боку Африки — вона належала їм. Отже, щоб легше добратися до мурів, вони зруйнували укріплення, що тяглись понад ровом. А тоді, прагнучи міцно схопити в лещата Карфаген, Мато вишикував військо великими півколами. Спереду поставили гоплітів, за ними — пращників і кінноту; позаду розташували обоз — вантажі, вози, коней, а за тією навалою, кроків за триста від веж, їжачились бойові машини.

При всій розмаїтості своїх назв — а протягом сторіч міняли їх багато разів, — усі ці машини зводились, кінцець кінцем, до двох видів: одні стріляли, як пращі, другі — як луки.

Перші, катапульти, склалися з чотирикутної рами з двома сторчковими брусами і одної поперечини. Спереду грубий вал із линвою здержував великого дишля з кошом на кінці, куди клали ядра, а нижній кінець проходив крізь туго скручені мотузи; тільки-но линва відпускала дишля, один кінець його злітав догори і, вдаряючись у поперечину, спинявся, з великою силою шпурнувши ядро.

Другий вид машин являв собою складніший механізм: на невисокому стовпці прилаштована була поперечина, саме посередині, де під прямим кутом кінчався жолобок; по кінцях поперечини здіймалися два ковпачки, набиті кінським волосом; з них виступали дві рейки, на яких була тятива, одним кінцем напнута до низу жолобка на бронзову пластинку; за допомогою пружини пластинка відскакувала й, ковзаючи жолобком, виштовхувала стрілу.

Катапульти називалися також онаграми, як і дикі осли, що ногами шпурляють каміння, а балісти — скорпіонами, бо на пластинці в них був гак, що під ударом кулака падав і спускав пружину.

Спорудження цих машин потребувало складних розрахунків; на них треба було вибирати найтвердіше дерево, зубчасті колеса робили тільки з бронзи, натягували їх підоймами, блоками, корбами або валами, скеровували стрільбу у потрібному напрямі за допомогою міцних стрижнів, пересували на котках, а найгроміздкіші з них перевозили частинами і складали перед очима у ворога.

Спендій поставив три великі катапульти проти трьох головних рогів муру, перед кожною брамою — по тарану, навпроти кожної вежі — по балісті, а позад них іще рухались туди й назад металні машини, прилаштовані на колеса. Та треба було убезпечити їх проти вогню обложених карфагенців і, насамперед, засипати рів, що відмежовував їх від мурів.

Підтягли сплетені з жовтого очерету й дубових дуг довгі прикриття, подібні до велетенських щитів, які посувалися на трьох колесах; маленькі курені, вкриті свіжими шкурами й обкладені водоростями, захищали обслугу; балісти й катапульти позаслонювано мотузьяними запонами, що їх задля вогнетривкості намочили в оцті. Жіноцтво й дітвора ходили на берег збирати каміння, згрібали руками землю й приносили воякам.

Карфагенці готувались і собі.

Гамількар відразу заспокоїв городян, оголосивши, що води у водозборах є на сто двадцять три дні. Такі запевнення, сама його присутність, а надто повернення заїмфа відродило у карфагенцях надії. Їм відлягло від серця; хто й не був хананеянин родом, також перейнявся завзяттям інших.

Озброїли рабів, повипорожнювали зброярні; кожному громадянинові призначено певне місце й певні обов'язки. Всіх тисячу двісті перекинчиків, що zostалися живі, суфет настановив начальниками; теслярів, зброярів, ковалів, золотарів приставлено до бойових машин. Кілька машин, всупереч умовам миру з римлянами, карфагенці таки зберегли і тепер полагодили; вони гаразд на тому розумілись.

З двох боків — північного й східного, що їх захищало море й затока, — місто було неприступне. А на мури, обернені до варварів, понатягувано було стовбури дерев, млинові жорна, чани з сіркою, кадуби, повні олії, змуровано печі. На баштові дахи понавалювано каміння; будівлі, що стояли впритул до валів, позасипувано піском, щоб поширити і зміцнити укріплення.

Варвари лютували, дивлячись на ті готування. Їх परिवало зараз же кинутись у бій. Та вони так перевантажили свої катапульти, що поламалися дишлі, і напад було відкладено.

Нарешті на тридцятий день місяця шабара, коли саме сходило сонце, почувся грюкіт у Хамонську браму.

Сімдесят п'ять вояків, узявшись за лину, відтягували велетенську деревину, що горизонтально висіла на ланцюгах, почеплених до стовпів, і мала на кінці бронзову баранячу голову. Зовні її обгорнули воловими шкурами, подекуди обхопили залізними шинами; колода була втричі грубша за людський тулуб, а завдовжки — на сто двадцять ліктів; численні голі руки підтягували її до себе, а тоді штовхали вперед, одностійно похитуючись разом із колодою то туди, то сюди.

Решта таранів, установлених проти інших брам, також розпочали свою нищівну роботу. В порожнистих циліндрах мигтіли люди, що здіймалися з площадки на площадку. Зарипіли блоки й ковпаки, спустилися мотуззяні запони, посипалися разом і каміння, й стріли. Всі пращники кинулися вперед. Деякі наближались до укріплень, ховаючи під щитами горщики із смолою, а тоді щосили шпурляли їх на ворога. Град куль, стріл та вогню перелітав через перші ряди і, креслячи дугу, падав поза мурами. Та раптом на стінах з'явилися довгі щоглопідіймальні крани, і з них спустилися величезні кліщі, які мали на кінці дві захватні дуги, зубчасті зсередини. Вони вп'ялися в тарани. Варвари, й собі вхопившись за колоду, тягли її назад. Карфагенці силкувалися підняти її догори, і це змагання тривало до самого вечора.

Коли ж другого дня найманці знову взялися до штурму, всі мури зверху були вкриті паками бавовника, укривалами, подушками, бійниці позатикувані матами, а на валах поміж кранами стриміла ціла низка вил і сікачів, прилаштованих до київ. Одразу почалась люта оборона.

Стовбури дерев, прив'язані мотуззям, раз по раз падали й падали, б'ючи по таранах; гаки, що їх кидали металеві машини, зривали з куренів покрівлю; а з плоскодахих веж ринули цілі потоки каміння.

Нарешті тарани проламали Хамонську й Тагастську брами. Та карфагенці накидали зсередини стільки всякої всячини, що годі було їх відчинити. Так непорушно вони й стояли.

Тоді підсунули до мурів свердла, щоб, пробивши дірки довкола кам'яних брил, повивалювати їх. Тепер краще налагодили роботу машин; їхню обслугу поділили на невеличкі групи; з ранку до вечора невпинно працювали машини, ритмічно й точно, як ткацький верстат.

Спендій керував машинами, не знаючи втоми. Власними руками натягував він тятиву баліст. Щоб натягнути

обидві линви з рівною напругою, їх скручували і по черзі вдаряли то з правого, то з лівого боку, доки не забринять вони однаковим звуком. Вилазив Спендій і на рами машин; легенько стукав у них носком і прислухався, як музикант, що настроює ліру. А коли дишель катапульти злітав догори, коли пружина, звільнюючись, стрясала стовп і каміння вилітало, як пасмо променів, а дротики ринули цілим потоком, він тягся вперед усім тілом і простягав руки, ніби хотів полинати слідом за ними.

Вояки, захоплені спритністю Спендія, виконували всі його накази. Весело пораючись біля машин, вони давали їхнім частинам свої, жартівливі назви. Так, наприклад, кліщі для хапання таранів прозивали вовками, а очеретяні прикриття — виноградними альтанками; себе звали ягнятами, казали, що йдуть оце збирати виноград; закладаючи ядра, зверталися до онагрів: «Ану-бо, хвицни їх замашенько!» А до скорпіонів: «Вжаль їх у самісіньке серце!» І ці дотепи, завжди ті самі, підіймали їхній дух.

Одначе машини ніяк не могли зруйнувати укріплень. Це були подвійні мури, вщерть наповнені землею; ядра обвалювали самий лише гребінь стіни. Та обложені щоразу тут же його лагодили. Тоді Мато наказав спорудити дерев'яні вежі такі самі заввишки, як і вежі фортечних мурів. Щоб якнайшвидше засипати рів, накидали в нього дерну, колод, каміння, навіть закотили цілі вози; ще не всюди заповнили його, а незліченні юрби варварів уже ринули туди, де було завалено, і вдарили в мури, неначе розбурхане море.

Вони поприносили мотузяні й дерев'яні драбини та самбуки, що склалися з двох щогл, із яких по блоках спускалися бамбукові жердини з рухомим мостом унизу. Самбуки низкими рівних щогл спиралися на мур, і по них вервечкою тяглися найманці, тримаючи в руках зброю. На мурах не видно було жодного карфагенця; варвари вибрались уже на дві третини фортечного валу. Аж тут зненацька повідтулялися бійниці, як із драконових пащ, вивергаючи вогонь і дим. Розсипався пісок, проходив крізь щілини панцерів; нафта приставала до одяжі, розтоплене олово відскакувало від шоломів, пропалювало дірки в тілі; дощ іскор забризкував обличчя; спорожнілі очні западини, здавалося, плакали сльозами, великими, неначе мигдалини. В людей, геть жовтих від олії, спалахувало волосся. Вони кидалися бігти, полум'я перекидалося

на інших. Гасили на них вогонь, здаля кидаючи їм на обличчя змочені в крові плащі. Дехто, ще не поранений, стояв скам'янілий, роззявивши рота й розставивши руки.

Приступ починався знову й знову кілька днів поспіль — найманці сподівалися перемогти, покладаючись на свої сили й відвагу.

Бувало, котрийсь із них вилазив на плечі іншому й забивав між каменями кілка, а тоді, ставши на нього, як на щабель, забивав другого, третього, беручись муром усе вище й вище; захищені пругом бійниць, що виступали з мурів, вони видиралися догори, але щоразу, досягши певної висоти, зривалися й падали. Глибокий рів ущертъ був захарашений тілами; під ногами живих впереміш лежали поранені, вмирущі й мертві. Серед вивернених нутрощів, розбризканих мозків і кривавих калюж чорними плямами видніли обгорілі тулуби; а руки й ноги, до половини випинаючись із цих куп, стирчали, неначе тички на погорілому винограднику.

Самих драбин було замало, тому користалися й толенонами — пристроями, що склалися з довгої балки, яка була прикріплена навпоперек до другої і мала на кінці чотирикутний кіш на тридцять озброєних піхотинців.

Мато й собі поривався сісти до першого спорядженого коша. Спендій зупинив його.

Люди нагнулися над корбою; довжелезна балка стала здійматися, витяглася горизонтально, тоді звелася трохи не сторчма і, надто обтяжена на кінці, зігнулася, наче велетенська очеретина. Вояки, сховавшись у коші до підборіддя, поприсідали; видніло тільки пір'я шоломів. Нарешті, піднявши їх на п'ятдесят ліктів у повітря, балка хитнулася кілька разів праворуч, ліворуч і зігнулася ще більше; а тоді раптом, як велетенська рука, що затисла в жмені цілу когорту пігмеїв, спустилася й поставила на край муру кіш, повний людей. Вони кинулися в юрбу вогорів і вже не вернулися.

Негайно налагодили всі інші толенони. Та, щоб здобути місто, треба було мати їх у сто разів більше. Тож використовували їх у якомога дошкульніший спосіб: у кіш сідали ефіопські лучники, і тільки було закріплено линву, вони, повиснувши в повітрі, пускали отруєні стріли. П'ятдесят толенонів, здійнявшись отак над бійницями довкола Карфагена, насідали на нього, неначе якісь страшні шуліки; а негри з реготом дивилися, як у страшних корчах на валу конає сторожа.

Гамількар посилав туди гоплітів; він велів поїти їх щоранку соком трав, що помагали проти отруєння.

Якось темного вечора він посадив добірних своїх вояків на вантажні судна, а то й просто на дошки, і, звернувши з порту праворуч, зійшов на берег із ними у Тенії. Вони підійшли аж до перших рядів варварів, напали на них із флангу і вчинили страшну різанину.

Ночами із смолоскипами в руках карфагенці спустилися по мотузках із мурів, підпалювали бойові споруди найманців і вибиралися знову на фортечні вали.

Мато лютував. Від кожної перешкоди тільки закипав гнівом. Він пускався на щось химерне й страшне. Подумки кликав Саламбо на побачення й чекав на неї. Вона не приходила; він сприйняв те, як нову зраду, і зненавидів її. Побачивши її труп, він би, мабуть, кинув облогу. Він подвоїв передову варту, повстромлював попід мурами вила, повикопував у землі пастки і наказав лівійцям приволокти цілий ліс, щоб той Карфаген, як лисячу нору, спалити дотла.

Спендій уперто стояв за облогу. Він намагався змайструвати страшні, небачені досі машини.

Інші варвари, що отаборилися далі на перешийку, дивувалися з такої загайної облоги і почали ремствувати; їх пустили вперед.

Вони кинулись до брам і стали гатити в них ножами й дротиками. А що їхні не прикриті одежею тіла вражати було легше, то карфагенці повбивали їх велику силу; та найманці тільки раділи з того, зазіхаючи на більший пай здобичі. Це призводило до сварок, між ними починалися бійки. До того ж околиці були спустошені, і вояки кидалися один на одного, видираючи шматок хліба. Найманці почали занепадати духом. Цілими загонами розбігалися хто куди. Та тут була така тьма-тьменна люду, що того й не помічали.

Найкмітливіші вояки стали підкопуватись; та сипуча земля завалювалась. Тоді заходжувалися копати в інших місцях; і щоразу Гамількар, притуливши вухо до бронзового щита, викривав напрям підкопу. Він і собі заходився підкопуватись під шлях, де мали пройти дерев'яні вежі; коли їх хотіли пересунути, вони завалювалися в ями.

Кінець кінцем варвари впевнилися, що міста не здобути, доки не вивершать на висоту мурів довгого насипу,

який би дав змогу битися, стоячи на одному рівні з ворогом, а щоб можна було пересувати по ньому бойові машини, вирішили забрукувати його верх. Тоді Карфагенівцям певно не встояти.

Карфаген починав страждати від спраги. За той самий черпак води, що на початку облоги коштував дві кезити, вже правили срібного шекеля; вичерпувалися й запаси м'яса та збіжжя; люди жахалися голоду; дехто натякав уже й на зайвих їдців, від чого всім ставало моторошно.

Від Хамонового майдану аж до Мелькартового храму вулиці були захаращені трупами. А що діялось це наприкінці літа, то воякам дошкуляли великі чорні мухи. Старі переносили поранених, а побожні люди й далі справляли похоронні обряди комусь із рідні чи друзів, що десь на війні наклали головою. Воскові статуї, з волоссям на голові й одягнені, лежали впоперек дверей. Вони танули від тепла свічок, що горіли біля них. Фарба стікала їм на плечі, а по обличчях живих, що протяжно наспівували жалібних пісень, струмували сльози. В цей же час вулицями метушилися юрби; проходили військові загони; начальники вигукували накази, і чути було, як раз у раз бухають у мур тарани.

Стояла така задуха, що трупи геть роздувало, аж не можна було їх упхати в труну. Їх палили посеред подвір'їв. Але там було тісно, і полум'я перекидалось на стіни, раптом довгі язички полум'я шугали з будинків, неначе кров із артерій. Так над Карфагеном запанував Молох; він обхопив мури, котився вулицями, пожирав навіть трупи.

На перехрестях стояли люди, одягнені на знак розпачу в плащі з підібраного ганчір'я. Вони ганьбили і старійшин, і Гамількара, провіщали народові цілковиту загибель, закликали геть усе нищити, ні на що не зважаючи. Найнебезпечніші були ті, хто найвсв'ятіше блекоти, в нападі шаленства вони вважали себе за якихось хижих звірів, кидалися на перехожих, щоб їх роздерти. Довкола збивалися юрби; вони забували, що треба захищати Карфаген. Аби тільки знайти собі прибічників, суфет мусив уже вдаватися до підкупів.

Боячися, щоб із міста не вислизнув дух богів, їхні статуї обмотували ланцюгами. На патеків накидали чорні запинала, а вівтарі накривали волоссяницями. Намагаючись розбудити почуття гордошів і ревношів у Ваалів, на вухо їм нашіптували: «Невже даси перемогти себе?

Невже вони сильніші за тебе? Яви свою силу! Поможі нам! Хай інші народи не кажуть: «Куди ж це дивляться їхні боги?»

Постійна тривога гнітила жрецькі колегії. Надто боялися Раббетніні жерці, бо повернення заїмфа не зарядило лихові. Вони замкнулися за третьою огорожею, неприступною, як фортеця. Тільки один із них насмілювався виходити — верховний жрець Шагабарім.

Він приходив до Саламбо. Але сидів мовчки, вступивши в неї погляд, або ж говорив без угаву, докоряючи їй ще дошкульніше, ніж раніше.

Впадаючи в незрозумілу суперечливість, він тепер не міг простити молодій дівчині, що вона здалась на його намови. Шагабарім здогадувався про все, і настирлива думка про те, що сталося, роз'ятрювала його безсилі ревності. Він обвинувачував її в тому, що вона — причина цієї війни. Мато, гадав жрець, облягає Карфаген, щоб відібрати заїмф; він обсипав його прокльонами, глузував із цього варвара, який зазіхає на святиню. Одначе жрець мав на думці говорити з нею про інше.

Та Саламбо не відчувала вже ніякого страху перед ним. Тривога, що гнітила її колись, розвіялась. Тепер на душі був якийсь дивний спокій. Очі, сяючи ясним пломенем, уже не блукали, як перше.

Десь на цей час пітон заслабнув знову; а Саламбо, здавалося, навпаки — видужувала, і стара Таанах раділа з того, гадаючи, що це недуга її господині перекидається на змію.

Одного ранку Таанах знайшла пітона за ліжком із вовлих шкур; він лежав, скрутившись кільцем, холодніший за мармур, а голови й не видно було під хробачнею. На крик служниці ввійшла Саламбо. Вона почала перекидати змію носком сандалі, і рабиня геть сторопіла від такої нечутливості.

Та вже й постів не так запопадливо додержувала Гамількарова дочка. День у день сиділа вона на верхній терасі, зіпершись ліктями на поручень, і дивилася просто себе. Край міста нерівними зазубнями окреслювались на тлі неба гребені мурів, а зверху на всю їх довжину, утворюючи ніби облямівку з колосся, стриміли списи сторожі. Поміж вежами вона бачила, як удалині метушаться варвари; а в ті дні, коли припинявся бій, навіть могла розгледіти, що вони роблять. Вони лагодили зброю, змащували олією волосся або мили в морі закривавлені

руки; намети були затулені; в'ючаки підбирали корм; а там далі — коси колісниць, поставлених півколом, скидалися на срібну шаблю, покинуту під горою. На думку їй спали Шагабарімові слова. Вона чекала на свого нареченого — Нар-Гаваса. Кортіло їй побачити й Мато, хоч який він був їй осоружний. З-поміж усіх карфагенців, певно, тільки вона могла б говорити з ним без страху.

До неї в покій часто приходив батько. Важко дихаючи, сідав на подушки і пильно дивився на неї майже з ніжністю, немовби, тяжко стомлений, знаходив у тому відпочинок. Він кілька разів розпитував про подорож до найманського табору. Навіть питав, чи хтось її на це, бува, не намовив; і Саламбо заперечливо хитала головою — вона горда була, що врятувала заїмф.

Та суфет у розмовах раз у раз повертався до Мато, вдаючи, нібито потребує військових відомостей. Він не міг утямки собі взяти, що вона там робила, так довго будучи в його наметі. Саламбо нічого не сказала про Гіскона; навіть самі слова прокльону, вважала вона, мають лиху силу, і вона може обернутися проти того, кому їх переказати; нічого не сказала вона й про свій замір убити Мато, боячись докорів, що не здійснила його. Вона сказала, що шалішим здавався дуже розлютованим, страшенно кричав, а потім заснув. Більше Саламбо нічого не розповідала, може, соромлячись, а може, через надмірну невинність, не надаючи великої ваги поцілункам вояка. Зрештою, все те жило в її затуманеній голові, як спомин про якийсь гнітючий сон; вона й збагнути не могла, як саме, якими словами все те переказати.

Якось увечері, коли вони сиділи отак одне проти одного, вбігла заклопотана Таанах. Якийсь дід із дитиною стоїть там, у дворі, він хоче бачити суфета.

Гамількар зблід і жваво сказав:

— Хай прийде сюди!

Увійшов Іддібал, але не впав йому до ніг. Він тримав за руку якогось хлопчину, закутаного плащем із козячої вовни, й зразу ж підняв відлогу, що затуляла хлопцеве обличчя:

— Ось він, владарю мій! Візьми його!

Суфет і невільник відійшли в куток.

Хлопчина стояв посеред кімнати і скоріш уважно, аніж здивовано, оглядав стелю, меблі, перлові намиста, розкидані на пурпурових тканинах, і величну молоду жінку, що схилилась до нього.

Було йому років десять, і на зріст він був не вищий від римського меча. Його кучеряве волосся спадало на опуклий лоб. Очі, здавалося, прагнули простору. Ніздрі його тонкого носа широко роздimalися. Вся його постать випромінювала те незбагненне сяйво, яке позначає обранців, призначених долею на великі діла. Він скинув занадто важкого плаща й, лишившись у самій рясчій шкурі, що огортала його стегна, рішуче стояв на підлозі маленькими, білими від пороху ногами. Він, безперечно, здогадувався, що вирішується щось важливе, бо стояв нерухомо, тримаючи руку за спиною, схиливши голову й застромивши в рот палець.

Нарешті Гамількар знаком підізвав Саламбо і пошепки сказав їй:

— Ти залишиш його в себе, чуєш? Треба, щоб ніхто, навіть ніхто з домашніх, і не здогадувався про його існування!

Потім, уже за дверима, він спитав ще раз Іддібала, чи певен він, що їх ніхто не помітив.

— Ніхто, — відповів раб, — вулиці вже спорожніли.

Війна захопила геть усі провінції, і він потерпав за сина свого господаря. Тоді, не знаючи, де його заховати, подався човном уздовж берегів; три дні блукав Іддібал по затоці, приглядаючись до укріплень. Нарешті цього вечора, бачачи, що біля Хамона нібито порожньо, він хутенько переплив прохід і зійшов на берег поблизу зброярні. Вхід до порту був вільний.

Та незабаром варвари поставили навпроти порту величезний пліт, щоб карфагенці не могли звідти виходити. Вони зводили дерев'яні вежі, водночас вивершуючи вали.

Сполучення з зовнішнім світом було перервано, й почався нестерпний голод.

Перебили всіх собак, мулів, ослів, а потім — і тих п'ятнадцять слонів, що їх привів суфет. Леви в Молоховому храмі стали такі люті, що храмові служники боялися підходити до них. Спершу годували їх пораненими варварами, а потім почали кидати їм ще теплі трупи; вони не схотіли їх їсти і всі поздыхали. Присмерком уздовж старих огорож тинялися люди й вискубували поміж каміннями траву та квіти, а потім варили їх у вині, бо вино коштувало дешевше за воду. Деякі підповзали аж до ворожих аванпостів і, підлізши під намет, викрадали якусь поживу. Варвари, вражені з того, часто, не чіпаючи їх,

давали їм вернутися назад. Нарешті настав день, коли старійшини змовились тайкома порізати навіть Ешмунових коней. То були священні тварини, яким жерці вплітали в гриву золоті стрічки і які знаменували собою рух сонця, символ вогню в найвищому образі. Їхнє м'ясо, поділене на рівні частини, заховали за вівтар. А тоді щовечора, нібито помолитися, старійшини сходилися до храму та нишком ласували собі кониною, а вертаючись додому, під тунікою виносили шматок ще й своїм дітям. У відлюдних кварталах, що були далі від мурів, ті з городян, котрі не так тяжко бідували, позамикалися в своїх будинках, боячись нападу інших.

Каміння, накидане катапультами, та уламки будівель, що їх порозвалювали для кращої оборони, геть захаращували вулиці. Найспокійнішої пори несподівано пробігали галасуючи юрби народу; а з височини Акрополя полум'я пожеж скидалося на розкидане по терасах пурпурове лахміття, що його шарпав вітер.

По місту не вгваюючи гатили три великі катапульти. Вони спричинювали страшні спустошення; чийсь голову зашпурнуло аж на фронтон сиситського дому; на вулиці Кініздо мармуровою брилою розчавило якусь породіллю, а її дитину разом із ліжком відкинуло на Цінасіньське перехрестя, де було знайдено й ковдру.

Та найбільше давалися взнаки кулі пращників. Вони падали на дахи, в сади й подвір'я тоді, коли люди сиділи перед своєю нужденною їжею і важко зітхали. На цих страшних каменюках були повидряпувані написи, що відбивалися на тілі; на трупах можна було прочитати образливі написи: «свиня», «шакал», «гадина», а часом і жартівливі: «Лови!» або «Так мені й треба!»

Частину валу, що тягся від рогу порту до водозборів, було вже зруйновано. Таким чином, малкійська людність опинилася поміж старим муром Бірси ззаду і варварами спереду. Та карфагенці, мавши досить клопоту з мурами, які треба було поширити і підмурувати якомога вище, не дбали про малкійців; їх покинули напризволяще; всі вони загинули; дарма що їх ненавиділи, та тепер усі відчували страшений гнів проти Гамількара.

Другого дня він повідкопував заховане в ямах збіжжя; управителі роздали його народові; три дні всі їли досхочу.

Та від того палила ще нестерпніша спрага; і весь час бачили вони перед собою, як довгим струменем падала

з акведука прозора вода. Під сонячним промінням здіймалися знизу легенькі випари, на них стояла веселка, а маленький потічок, звиваючись по рівнині, впадав у затоку.

Гамількар не втрачав надії. Він покладався на якийсь щасливий випадок, на щось вирішальне, надзвичайне.

Його власні раби позривали з Мелькартового храму срібні листи; з порту було витягнуто коловоротами четверо довгих суден, їх підвели до Маппальського узбережжя, в мурі, що стояв од моря, проламали діру й вирядили судна до Галлії, щоб там за будь-яку ціну набрати найманців. Гамількар доходив до відчаю, не маючи змоги зав'язати зносини із нумідійським царем і знаючи, що він стоїть позад варварів, готовий на них ударити. Тільки ж Нар-Гавас із своїми мізерними силами не міг зважитись на те сам-один. І суфет наказав підвищити фортечний вал ще на двадцять п'ядей, зібрати до Акрополя весь матеріал із військових складів і ще раз полагодити бойові машини.

Мотуззя для накручування катапульт звичайно сплітали із жил бугаячої шиї або з оленячих жижок. Та в Карфагені не було вже ні оленів, ані бугаїв. Тим-то Гамількар попросив старійшин, щоб їхні жінки віддали свої коси. Всі на ту жертву погодились, але того волосся не вистачало. В будинках сиситів було тисяча двісті рабинь дозрілого віку, що їх, як наложниць, мали продавати до Греції та Італії; волосся в них, пружне від безнастанних намащувань, було чудове для військових машин. Але згодом дались би знаки відчутні збитки. Тому вирішили шукати найпишнішого волосся поміж плебейських жінок. Нітрохи не турбуючись про долю батьківщини, вони зчиняли розпачливий галас, тільки-но служники старійшин простягали до них руку з ножицями.

Варварів палила ще більша лють. Здалеку видно було, як вони здирали із мертвих жир, щоб мастити ним свої бойові машини; інші вшивали в мертв'яків нігті і зшивали їх, роблячи з того панцери. Вони додумалися заряджати катапульти горщиками, повними гадюк, що їх понавозили негри: череп'яний посуд розбивався на кам'яних плитах, гаддя розповзалось і аж кишіло в місті, неначе воно лізло й лізло з мурів. Згодом, невдоволені із своїх вигадок, варвари заходилися вдосконалювати їх. Вони стали кидати всяку нечисть, людські випорожнення, шматки пахла, трупів. Прокинулась чума. У карфагенців

випадали зуби, ясна робилися білі, як у верблюдів по надто довгій дорозі.

Машини розставили по насипу, хоча він і не скрізь сягав височини валу. Навпроти двадцяти трьох фортечних веж зводились двадцять три дерев'яні вежі. Знову підняли толенони, а між ними, трохи віддалік, з'явилася жахлива муроломна башта Деметрія Поліоркета, яку Спендій, кінець кінцем, таки спорудив. Пірамідальна, як Александрійський маяк, вона була сто тридцять ліктів заввишки, двадцять три завширшки, мала дев'ять поверхів, що звужувались до верхівки, вся захищена мідною лускою, з численними дверима, за якими було повно вояків; на горішній площадці зводилась катапульта з двома балістами, що стояли обабіч.

Тоді Гамількар наказав поставити хрести для тих, хто завів би мову про здачу; до війська взяли навіть жінок. Усі ночували на вулицях і тривожно на щось чекали.

Аж ось уранці, незадовго до схід сонця (сталось те на сьомий день місяця нізана), карфагенці почули страшений крик, що його здійняли воднораз усі варвари; загримили олов'яні сурми, заревли, мов бугаї, великі пафлагонійські роги. Всі схопилися й побігли до укріплень. Під ними наїжачився цілий ліс мечів та списів. Ліс той кинувся на мури; стали чіпляти на них драбини, і в отворах бійниць з'явилися голови варварів.

Стовбури дерев, що їх підтримували довгі ряди вояків, гатили в брами; де бракувало насипу, найманці, щоб зруйнувати мур, підходили щільно зімкнутими когортами; перший ряд присідав навпочіпки, другий — згинав коліна, решта рядів підводилась дедалі вище й вище аж до останнього, що стояв зовсім випроставшись; в інших місцях, щоб вибратись догори, найвищі йшли спереду, нижчі — ззаду, і всі лівою рукою спирали собі шити на шолом, так щільно стискаючи їх краями, що здавалось, ніби то збилась сила черепах. Кам'яні кулі ковзали по цій похилій площині.

Карфагенці кидали млинові жорна, колоди, кадуби, бочки, ліжка, все, що мало вагу й могло вбити. Дехто чатував у бійницях із рибальськими сітями — підходив варвар, заплутувався в вічках і бився, мов риба. Обложені, бувало, й самі руйнували на стінах зазубні; частини мурів завалювалися, здіймаючи страшенну куряву; катапульти стріляли одні в одних; каміння стикалося й розбивалось на тисячу скалок, що падали на бійців рясним дощем.

Незабаром дві юрби становили вже товстий ланцюг людських тіл; він западав у проміжки зруйнованого валу, трохи розтягуючись на кінцях, невпинно звивався, не посуваючись уперед. Вояки, простягшись на землі, неначе борці, давили один одного; жінки висувалися з бійниць, лементували. Їх стягували за покривала, білі боки їхні, раптом оголившись, світилися під руками негрів, що встромляли в них кинджали. Трупні, затиснуті в натовпі, не падали; підтримувані з усіх боків плечима, вони кілька хвилин стояли рівно, витріщивши нерухомі очі. Ті, в кого скроні були пробиті дротиками навиліт, хитали головами, як ведмеді. Роти, розкриті, щоб крикнути, так і лишалися роззявлені; відтяті руки відлітали геть. Там кипіла така страшна січа, про яку потім довго розповідали ті, що вийшли з неї живі.

А стріли тим часом так і сипали з дерев'яних і кам'яних веж. Толенони швидко рухали своїми довгими поперечинами, а що варвари зруйнували біля катакомб старе кладовище предків, то гатили тепер по карфагенцях могильними плитами. Бувало, від надмірного тягара перевантажених кошів обривалася линва, і ціла купа людей, піднявши догори руки, падала з висоти.

До полудня ветерани-гопліти силкувалися взяти приступом Тенію, щоб пробитися в порт і знищити кораблі. Гамількар наказав запалити на даху Хамонового храму зволожену соломку; дим сліпив їм очі, і вони, взявши праворуч, пристали до жахливої ватаги, яка сунула на Малку. Синтагми, що склалися з добірних дужих вояків, проламали три брами. Та високі перегорожі з дощок, утиканих цвяхами, зупинили їх; четверта брама піддалася легко; вони бігом кинулися в неї і скотилися в рів, де були сховані пастки. На південно-східному розі Автаріт із своїм загоном повалив мур, щілини якого були закладені цеглою. Місцевість за ним ішла догори; вони спирито видряпалися на пагорб. Проте вгорі наткнулися на другий мур, складений із каміння та горизонтально вмурованих колод, що чергувалися, неначе квадрати шахівниці. Був то галльський спосіб, і суфет перейняв його, коли виникла в тому потреба; галлам видалось, ніби вони опинилися перед якимось рідним містом. Вони йшли на приступ знехотя, і їх невдовзі було відкинуто.

Від Хамонової вулиці до Овочевого ринку весь шлях був тепер у руках варварів, і самніти списками добивали вмирущих; декотрі, впершись ногою в мур, дивилися

вниз, де під ними диміли руїни, або на бій, що починався віддалік.

Пращаники, порозставляючи ззаду, безперестану стріляли. Але від довгого вжитку пружини в акарнанійських пращах поламалися, і чимало вояків взялося шпурляти каміння руками, як пастухи; декотрі швиргали олов'яні кулі пужалном. Зарксас, із чорним волоссям, що спадало йому аж на плечі, кидався підтюпцем навсібіч, пориваючи за собою балеарців. З обох боків висіло в нього по торбині; до них він раз у раз встромляв ліву руку, а правиця його вертілася, мов колесо у возі.

Спочатку Мато не йшов сам у бій, щоб краще керувати водночас усіма варварами. Він з'являвся серед найманців, що стояли вздовж затоки, серед нумідійців біля лагуни, на березі озера поміж негрів; із глибини рівнини він гнав товпища вояків, що без кінця-краю надходили до фортечних валів. Мало-помалу він таки наблизився туди; від духу крові, від самого видовища різанини, оглушливого ревіння сурем кінець кінцем стрепенулося його серце. Він увійшов до свого намету і, скинувши панцер, схопив лев'ячу шкуру, зручнішу в бою. Морда хижака прикривала йому голову, облямовуючи лице іклами; передні лапи схрещувались на грудях, а задні спускалися пазурами нижче колін.

Він залишив на собі широкий пояс, за яким блищала двосічна сокира, і, вхопивши обіруч великого меча, що духу кинувся в пролом у мурі. Ніби той наймит, що підчухрує гілки на вербах і задля кращого заробітку силкується начухрати їх якомога більше, ішов він, косячи довкола карфагенців. Тих, що намагалися схопити його збоку, звалював, ударивши держаком; хто нападав спереду, того протикав наскрізь; а тих, що втікали від нього, він, наздогнавши, розсікав навпіл. Двоє людей разом скочили йому на спину, він одним стрибком опинився біля брами і розчавив їх. Його меч то злітав догори, то падав, аж раптом він розбився об ріг муру. Тоді він схопив свою важку сокиру і давай крушити карфагенців, як ту отару. Вони мало-помалу задкували від нього, аж поки він не опинився сам-один проти другої огорожі біля підніжжя Акрополя. Речі, що їх нашпурляли зверху, геть захарашували сходинки й височіли над муром. Стоячи серед руїн, Мато озирнувся, щоб гукнути своїх товаришів.

Він помітив, що пір'я їхніх шоломів геть розпорошене серед натовпу; воно починало опускатися — ось-ось його товариші загинуть; він кинувся до них; широке коло червоного пір'я зменшувалось, незабаром вони пробилися до Мато й оточили його. Але з бічних вулиць насувалася величезна юрба. Тоді вояки підхопили його з боків, підняли й віднесли ген аж по той бік муру, до високого насипу.

Мато вигукнув наказ; усі щити опустилися на шоломи; він скочив поверх них, щоб за щось учепитись і знову вдертися в Карфаген; махаючи своєю страшною сокирою, він бігав по щитах, схожих на морські хвилі, неначе морський бог, що стрясає над водами своїм тризубцем.

Саме в той час понад краєм муру походжав якийсь чоловік у білому вбранні, незворушний, байдужий до смерті, що лютувала навколо нього. Інколи він прикривав правою долонею очі і когось виглядав. Повз нього внизу пройшов Мато. І раптом очі його спалахнули, бліде лице перекривилося, і, здійнявши свої висхлі руки, він став услід йому вигукувати образливі слова.

Мато їх не чув, та серце йому пройняв такий жорсткий і лютий погляд, аж з грудей вихопилось гарчання. Він шпурнув у нього довгу сокиру. Вояки кинулись до Шагабаріма; Мато вже не бачив його і повалився, знесилений, навзناк.

Щораз ближче чулося якесь страшне рипіння, і в лад йому вихоплювались ритмічні приспиви хрипких голосів.

То сунула величезна муроломна вежа, обліплена з усіх боків юрмою вояків. Вони тягли її, обіруч вхопившись за линви і підпихаючи плечима, бо схил, що здіймався з рівнини до насипу, хоч який положистий, а все ж був малоприступний для такої страшенно важкої споруди. Машина мала вісім окутих залізом коліс і з самого ранку отак повільно посувалася вперед, неначе якась гора повзла на іншу гору. Потім з її низу висунувся велетенський таран; із трьох звернених до міста боків опустилися двері, і всередині показалися подібні до залізних колон вояки в панцерах. Видно було, як вони здійснюються нагору і спускаються вниз двома сходами крізь усі поверхи. Декотрі чекали, коли гаки дверей зачепляться за мур, щоб кинутись уперед; посередині верхньої площадки накручувалась тятива баліст і спускався великий дишель катапульти.

Під той час Гамількар стояв на даху Мелькартового храму. Він розсудив, що вежа має стати перед ним, навпроти найневразливішої частини мурів, де саме через те не було ніякого захисту. Давно вже його раби носили бурдюки на жолобчасту фортечну доріжку і там, поставивши з глини дві гатки, спорудили щось ніби невеличкий водозбір. Вода поволі просякала на насип, але, дивна річ, Гамількар, здавалося, зовсім не турбувався.

Та коли вежа була вже за яких тридцять кроків, він наказав покласти поміж будинками, від цистерн до валу, над вулицями дошки; вояки, ставши цепом, передавали з рук у руки шоломи й амфори, що їх на валу спорожнювали. Дивлячись, як марнують воду, карфагенці обурювались. Таран пробивав стіну. Раптом з-поміж розсунутих брил ринула вода. Височезне бронзове громаддя на дев'ять поверхів, тримаючи в собі понад три тисячі вояків, стало поволі хитатися, неначе корабель. То вода, просякнувши крізь насип, розмила шлях, і колеса загрузли; в першому поверсі з-за шкіряної заслони показалася голова Спендія; він щодуху трубив у ріг із слонової кості. Велетенська споруда, ніби спинаючись в корчах, проповзла ще кроків із десять; але ґрунт ставав дедалі драглистіший, колеса вгрузли по самі осі, і вежа, страшенно перехилившись набік, захрясла. Катапульта зсунулась на край площадки; потягнена донизу своїм важким дишлем, вона впала, трощачи під собою нижні поверхи. Вояки, що стояли у дверях, зривалися в провалля або хапалися за кінці довгих поперечин, та ще більше нахилили вежу, що, розпадаючись на уламки, тріщала всіма своїми суглобами.

Раптом варвари кинулись їх рятувати. Всі збилися до купи. Карфагенці спустилися з валу і, напавши на них ззаду, заходилися вільно крушити їх. Аж тут приспіли обладнані косами колісниці. Вони мчали, охоплюючи те стовпище; карфагенці знову вибралися на мури; запала ніч; мало-помалу варвари відійшли назад.

Тільки й видно було, як по всій рівнині, від блакитної затоки до білої лагуни, комашилося щось чорне; а ще далі озеро, куди стікала кров, слалося, наче якась велика пурпурова калюжа.

Насип тепер був такий завалений трупами, що можна було подумати, ніби його складено з людських тіл. Посередині бовваніла муроломна вежа, повна всілякої зброї; час від часу великі її уламки відпадали, неначе брили

піраміди, що розвалюється. На мурах помітні були широкі патьоки, що їх полишило розтоплене олово. То тут то там догорали повалені дерев'яні вежі; а будинки в темряві скидалися на східці зруйнованого амфітеатру. Здіймалася важкі клуби диму, несучи за собою іскри, що гасли в чорному небі.

Тим часом карфагенці, що конали від спраги, метнулися до водозборів. Виламали двері. На дні зосталася сама тільки багниста калюжа.

Що його робити? До того ж варварів — тьма-тьменна, і, перепочивши, вони знову підуть на приступ.

Скупчившись на рогах вулиць, люди цілу ніч радились. Ті казали, що треба вирядити геть жінок, хворих і старих; інші пропонували покинути місто й осісти десь подалі, в колонії. Та бракувало на те кораблів; вже й сонце зішло, а вони так і не дійшли якоїсь ради.

Того дня не билися, бо всіх знемагала втома. Поснули були схожі на трупи.

Отож карфагенці, обмірковуючи причини своїх поразок, раптом згадали, що вони не послали до Фінікії щорічних дарів Мелькартові Тірійському; їх тоді охопив безмірний жах. Боги, розгнівані на Республіку, мститимуться на них і далі.

Богів вважали за лихих володарів, яких можна власкавити молитвами або ж підкупити дарунками. А проти Молоха-пожирача всі вони були безсилі. Йому належало не тільки людське життя, а й тіло; тим-то задля порятунку свого карфагенці, уже заведеним звичаєм, віддавали у жертву йому якусь частину тіла, що мала вгамувати його гнів. Часто вовняним гнотом припікали дітям на лобі чи на потилиці шкіру; а що цей спосіб задовольняти Ваала давав чималий прибуток і жертвам, то вони й не проминали нагоди поради його як найпростіший і найлегший.

Та тепер ішлося вже про саму Республіку. А будь-яку вигоду доводилося купувати коштом певної втрати, в кожній угоді треба було виходити з потреб слабшого і вимог дужчого; не було такої надто тяжкої муки, якої не можна витерпіти задля бога, бо він кохався в найлютіших тортурах, і тепер була тільки його воля — помилувати їх чи кинути на згубу. Тож мали задовольнити його якнайщедріше. Бували випадки, коли саме так уникали божої кари. Та ще сподівалися, що жертвний вогонь

очистить Карфаген. І ті міркування задалегідь розпалювали жорстокість юрби. До того ж вибір мав упасти виключно на когось із вельможних родин.

Старійшини зійшлися на раду. Тяглась вона довго. Прийшов і Ганнон. Сидіти він уже не міг і лежав на носшах коло дверей, напівзаслонений торочками довгої завіси; а коли Молохів жрець запитав усіх, чи погоджуються вони віддати в жертву своїх дітей, у сутінку пролунав його голос, немовби то в глибині печери загарчав якийсь демон. Він, мовляв, шкодує, що, не маючи дітей, не може пожертвувати родинною кров'ю; а докінчивши, глянув на Гамількара, що сидів проти нього в другому кінці зали. Суфет так збентежився під тим поглядом, що опустил додолу очі. На знак згоди всі по черзі кивнули головами. За обрядом суфет повинен був на жерцєве запитання відповісти: «Хай буде так!» Тоді старійшини постановили принести жертву, вдаючись до звичайних у такі хвилини двозначних слів, бо є речі, що їх важче сказати, аніж зробити.

Ухвала старійшин відразу стала відома всьому Карфагенові. Зчинився лемент. Всюди чути було жіночі зойки. Чоловіки заспокоювали дружин або докоряли їм і лаяли.

Та через три години поширилася ще незвичайніша новина: суфет знайшов під прибережним урвищем джерела. Всі кинулись туди. В ямах, викопаних у піску, видніла вода; дехто, простягшись ницьма, пив її.

Гамількар і сам до ладу не знав, чи те сталося волею богів, чи він якось невиразно пригадав таємницю, що її звірив йому колись батько, але, покинувши раду старійшин, він спустився на берег і заходився з рабами своїми розкопувати пісок.

Він роздав одяг, взуття, вино. Він роздав усі рештки збіжжя, які в нього ще залишалися. Він навіть впустив юрбу до свого палацу і повідчиняв їй кухні, комори і всі кімнати, крім покою Саламбо. Він сповістив, що до них мають незабаром надійти шість тисяч галльських найманців і що македонський цар посилає військо.

Та вже другого дня джерела почали вичерпуватись, а на третій увечері й зовсім води не стало. Тоді знову повсюди загомоніли про ухвалу старійшин, і Молохові жерці взялися до свого діла.

Люди, одягнені в чорне, заходили в оселі. Чимало було таких батьків, що загодя йшли з дому ніби в якійсь справі чи, мовляв, купити ласощів; тим часом з'являлися

Молохові служителі й забирали дітей. Дехто, геть отупівши, й сам віддавав. Відводили їх до Танітиного храму, де жерці мали доглядати й годувати дитвору аж до врочисто-го дня.

Зненацька прийшли вони й до Гамількара, якого заста-ли в саду.

— Барко! Ми прийшли по щось, сам знаєш... по твого сина!

Вони додали, що минулого місяця люди бачили, як зоряної ночі хлопчика вів через Маппали якийсь дід.

Спочатку Гамількарові перехопило дух. Та, хутко збагнувши, що сперечатися було б марно, він покірливо вклонився й завів їх до торгового дому. Рабам, що підбігли, він кивнув стерегти виходи.

Сам не свій увійшов він до кімнати Саламбо. Одною рукою схопив Ганнібала, другою відірвав шнура від якоїсь одєжини, зв'язав йому ноги й руки, а кінцем заткнув рота і заховав малого під ложем із волових шкур, спустивши до землі широку заслону.

Він ходив туди-сюди по кімнаті, здіймав руки, крутився, кусав собі губи. Тоді, втупивши перед себе непорушні очі, став задихатися, ніби прийшов йому край.

Нарешті він ляснув тричі в долоні. Прибіг Гідденем.

— Слухай! — сказав йому суфет. — Вибери з-поміж рабів хлопчика, років восьми-дев'яти, з чорним волоссям і опуклим чолом! І — сюди його! Мерщій!

Невдовзі Гідденем вернувся, ведучи малого хлопчину.

Це було якесь бідолашне хлоп'я, худе й zarazом одутле; і шкіра на ньому, і смердюче рам'я, що звисало з його стегон, — здавалися однаково сірими. Воно втягувало в плечі голову й протирало оченята, обліплені мушвою.

Як же можна повірити, що то Ганнібал! Та вже не було часу шукати когось іншого. Гамількар дивився на Гідденама; йому хотілося задушити його.

— Іди геть! — крикнув він.

Начальник над рабами втік.

Отже, лихо, якого він так довго боявся, таки спіткало його; і він докладав незмірних зусиль, добираючи способу, як би йому запобігти.

Аж ось за дверима почувся Абдалонімів голос. Суфета вже кликали. Молоховим служникам уривався терпець.

Гамількар, немов до нього торкнулися розпеченим залізом, трохи не скрикнув. Він почав знову, як божевіль-

ний, метатися по кімнаті. Потім опустився біля поруччя і, спершись ліктями в коліна, стиснув кулаками чоло.

У порфіровому басейні залишалось трохи чистої води, щоб Саламбо мала де обмитися. Суфет, перемагаючи огиду і всю свою пиху, зіпхнув туди хлопчика й заходився, немов работорговець, мити його й терти щіткою та червоною глиною. Потім дістав із скринь, що стояли по-під стінами, дві пілки пурпурової тканини, одну приклав йому до грудей, другу до спини і зчепив їх через плечі двома діамантовими застібками. Він покропив йому голову пахощами, на шию повісив бурштинове намисто, взув у сандалі на підборах, оздоблених перлами, — у сандалі своєї дочки! Він аж тремтів з ганьби та гніву; Саламбо, що похапцем допомагала йому, була така сама бліда, як і він. А дитина всміхалася, засліплена блиском тих розкошів, і, коли Гамількар повів її, вона, вже зовсім оговтавшись, навіть почала підстрибувати та плескати в долоні.

Він міцно тримав хлопчину за руку, наче боявся його загубити; а малий, тільки пхикаючи від болю, дріботів поруч нього.

Біля ергастула, під пальмою, почувся голос, жалібний і благальний. Хтось волав:

— О господарю! Господарю!

Гамількар обернувся й побачив збоку якогось гидкого на вигляд чоловіка, одного з тих бідолах, що животіли в його домі.

— Чого тобі треба? — спитав суфет.

Раб, увесь тремтячи, пробелькотав:

— Я його батько!

Гамількар ішов далі, а той і собі за ним, згорблений, ноги в колінах зігнуті, голова витягнута вперед. Невимовна скорбота викривляла лице, дух йому забивало стримуване ридання; йому хотілося воднораз і розпитати Гамількара, й крикнути йому: «Змилося!»

Нарешті він таки насмілився легенько торкнутися до його ліктя пальцем.

— Невже ж ти його?..

Йому не стало духу докінчити, і Гамількар спинився, вражений цією мукою.

Йому б ніколи й на думку не спало — така безмежна безодня розділяла їх, — що між ними може бути щось спільне. Це видалось йому навіть якоюсь образою, ніби зазіханням на права, належні тільки йому самому. Він

відповів поглядом, холоднішим і важчим за катову сокиру; зомлілий раб повалився в порошок, йому до ніг. Гамількар переступив через нього.

Троє людей, одягнених у чорне, чекали на суфета в великій залі, стоячи біля кам'яного кружала. Він ту ж мить почав рвати на собі одіж і качатися по підлозі, пронизливо вигукуючи:

— О нещасний маленький Ганнібале! О сину мій! Моя розрадо! Моя надіє! Життя мое! Вбийте ж і мене заразом! Беріть мене! Горе! Горе!

Він роздирав нігтями собі лице, рвав на собі волосся й голосив, як тужільниця на похороні.

— Ведіть же його! Я надто страждаю! Ідіть! Вбийте й мене, як його!

Молохові служителі дивувалися, що в великого Гамількара таке вразливе серце. Вони були майже зворушені.

Почувся тупіт босих ніг і чиесь уривчасте хрипіння, немовби там, задихаючись, бігла якась дика звірина; і на порозі третьої галереї між одвірків із слонової кості показався блідий, страшний чоловік; простягаючи руки, він волав:

— Дитино моя!

Гамількар одним стрибком кинувся до раба і, затуливши йому долонями рота, закричав іще голосніше:

— Цей старий виховав його! Він називає його своєю дитиною! Він збожеволіє! Годі! Годі!

І, штовхаючи плечима трьох жерців з їхньою жертвою, він вивів їх, а тоді ногою щільно прибив за собою двері.

Кілька хвилин Гамількар прислухався, все ще потерпаючи, щоб вони, часом, не вернулись. Тоді майнула йому думка, а чи не здихатися цього раба задля більшої певності, що він не заговорить; та це повністю не усунуло б небезпеки, бо якби його смерть роздратувала богів, то могла б, чого доброго, обернутися проти його власного сина. Тоді, змінивши думку, він звелів, щоб Таанах занесла йому найкращих наїдків із його кухонь: четвертину козла, бобів та законсервованих гранатів. Раб, що давно вже й рiски в роті не мав, жадібно накинувся на їжу, сльози його падали в тарелі.

Гамількар вернувся нарешті до Саламбо, розв'язав на Ганнібалові шнурки. Хлопчик спересердя вкусив йому до крові руку. Він лагідно його відіпхнув.

Щоб утихомирити брата, Саламбо почала страхати його Ламією, кіренською людоджеркою.

— А де вона? — спитав він її.

Йому сказали, що зараз прийдуть розбійники і заберуть його в тюрму. Він відповів:

— Хай прийдуть, я їх повбиваю!

Гамількар відкрив йому страшну правду. Та він тільки розгнівався на нього, запевняючи, що, будши володарем Карфагена, батько міг би знищити весь народ.

Нарешті, стомившись від збудження й гніву, Ганнібал заснув неспокійним сном. Він говорив крізь сон, притулившись до пурпурової подушки. Голова його відкинулася трохи назад, а маленька рука, витягшись уперед, так і застигла, випростана у владному жесті.

Коли згустилася нічна темрява, Гамількар легенько взяв його і без світла спустився східцями галер. Проходячи повз комори, він захопив кошик винограду і глечик чистої води; хлопчина прокинувся перед статуєю Алета, в печері, де переховувалося коштовне каміння, і, на руках свого батька, він так само, як і той хлопець, став усміхатися, розглядаючи мерехтливе сяйво самоцвітів.

Гамількар був певен, що тепер ніхто не зможе відібрати в нього сина. Це неприступне місце сполучалося з берегом підземним ходом, про який знав тільки він сам; озираючись довкола, він з полегкістю зітхнув. Тоді посадив хлопчину на лаву коло золотих щитів.

На цей раз ніхто його не помітив. Тепер уже не було потреби стримуватись; і він дав волю своїм почуттям. Неначе та мати, що знайшла свого загубленого первістка, кинувся він до сина; пригортав його до грудей, заразом і сміявся, й плакав, називав його найпестливішими іменами, вкриваючи всього поцілунками; маленький Ганнібал, наляканий тими палкими пестощами, тепер зовсім принишк.

Гамількар вертався нечутною ходою, обмацуючи стіни; він добрався до великого покою, куди крізь отвори в бані пробивалося місячне сяйво. Посеред кімнати, простягшись на мармурових плитах, спав досита нагодований раб; Гамількар глянув на нього і відчув якийсь невиразний жаль до цього бідолахи. Кінцем котурна він підсунув йому під голову килим. Тоді, звівши очі, пильно подивився на Таніту, тоненький серп якої блищав у небі; він почував себе дужчим за Ваалів, і серце його сповнилося зневаги до них.

Уже готувалися приносити жертви.

У Молоховому храмі виламали частину стіни, щоб дістати мідного ідола, не торкнувшись до віттарного попелу. Згодом, тільки-но зійшло сонце, храмові служники потягли ідола на Хамонів майдан.

Ідол задкував на валах поковзом; плечі його підносились над мурами; ледь забачивши його здалеку, карфагенці щодуху кидалися врозтіч, бо Ваала можна споглядати безкарно тільки тоді, коли він гнівається.

По вулицях ширились пахощі. Повідчиняли разом усі храми; повиношувані з них шкіни клали на колісниці або ноші, що їх несли жерці. Великі китиці пір'я маяли на кожному розі шкіни, а з шпичастих дашків, що вивершувалися кришталевими, золотими, срібними чи мідними кулями, вихоплювалось проміння.

То були ханаанські Ваали, двійники Ваала верховного, що верталися до свого первопочатку, щоб схилитися перед його силою і прахом розвіятись перед його сяйвом.

У Мелькартовому шатрі, захищене тонкою пурпурою тканиною, тремтіло нафтове полум'я; в гіацинтовому шатрі Хамона зводився з-поміж коштовного каміння фалос із слонової кості; за блакитними, як ефір, Ешмуновими заслонами, скрутившись клубком, спав пітон; а боги-патеки на руках своїх жерців були подібні до сповитих великих дітей, що п'ятами торкалися землі.

За ними йшли всі нижчі різновиди божества: Ваал-Самен, бог небесних просторів; Ваал-Пеор, бог священних гір; Ваал-Зебуб, бог розпусти, і боги сусідніх країн та споріднених племен: Ярбал лівійський, Адрамелек халдейський, Кіюн сірійський; Дерсето, з лицем незайманої дівчини, плазував на плавцях, а Таммузів труп везли на марах, серед смолоскипів і жмутів волосся. Щоб підкрити Сонцю володарів небесного простору і не дати їм своїми впливами послаблювати його силу, жерці розмахували різнобарвними металевими зірками, понастромлюваними на довгі тички. Були там усі світила, від чорного Небо́, Меркурієвого духу, до бридкого Рагаба, який уособлював сузір'я Крокодила. Абадири — камені, що впали з місяця, — крутилися в пращах із срібних ниток; Церерині жерці несли в кошиках маленькі хліби — зображення жіночої статі; інші жерці йшли зі своїми фетишами, з амулетами; знову з'явилися забуті божки; взяті були навіть із кораблів їхні містичні знаки; здавалося, ніби Карфаген прагне всі свої думки зосередити тільки на смерті й руйнуванні.

Перед кожною скінією хтос один ніс на голові велику чашу, де курилися пахощі. Подекуди вився хмарками дим, і крізь його клуби видніли тканини, підвіски й гаптування священних балдахнів. Посувалися вони повільно, бо були занадто важкі. Часом осі колісниць чіплялися за щось на вулиці. І побожні люди, користаючись із нагоди, торкалися тоді до Ваалів своєю одежею, що її шанували потім, як святиню.

Мідний ідол усе посувався до Хамонового майдану. Багатії, несучи скіпетри із смарагдовими головками, вирушили з глибини Мегари; старійшини, з вінцями на головах, гуртувалися в Кініздо, а державні скарбники, управителі провінцій, купці, вояцтво, моряки, численна юрба похоронних служителів, усі з відзнаками своїх посад чи своїм ремісницьким знаряддям прямували до скіній, що спускалися з Акрополя, оточені жрецькими колегіями.

З пошани до Молоха вони поначіплювали на себе найпишніші оздоби. На чорному вбранні сяяли діаманти; та надто великі персні спадали тепер із схудлих пальців, — і не було нічого сумнішого за це мовчазне зборище людей, у яких сережки билися об бліді щоки, а золоті тіари стискали чоло, зморщене в страшному розпачі.

Нарешті Ваал прибув на середину майдану. Жерці його поставили гратчасту огорожу, щоб відсунути юрбу, і обступили ідола.

Хамонові жерці, в шатах із рудуватої шерсті, вишикувалися перед своїм храмом, під колонами портика; Ешмунові жерці, в лляних плащах, у намісті з кукуфячих голів і в гостроверхих тіарах, розташувалися на східцях Акрополя; Мелькартові жерці, у фіолетових туніках, поставали з західного боку; жерці абадирів, оповиті фрігійською тканиною, зайняли східний бік; а з південного боку, разом із геть потатуйованими чаклунами, що викликають померлих, з юродивими в полатаному дранті, розставили служителів патеків та іїдонів, які, встромивши в рот кістку мертвяка, провіщають майбутнє. Церерині жерці, в блакитному вбранні, поважно спинившись на вулиці Сатеб, стиха наспівували фесмофорій мегарською говіркою.

Час від часу надходили ряди зовсім голих людей, що розставленими руками тримали одне одного за плечі. З глибини грудей вихоплювалось у них якесь глухе, замогильне квиління; їхні втуплені в колоса очі блищали в

Куряві, а вони похитували тулубами рівномірно й одно-
стайно, неначе всіх разом хтось посмикував. Нарешті
вони впали в таке шаленство, що храмові служники, щоб
відновити лад, киями змушували їх лягти ницьма на зем-
лю, лицем до мідних ґрат.

Тоді з глибини майдану вийшов чоловік у білій одежі.
Він повільно пройшов крізь натовп — і всі пізнали Тані-
тиного священнослужителя, головного жерця Шагаба-
ріма. Зчинився гамір, бо цього дня у карфагенців над
усім брав перевагу первопочаток чоловічої статі, і про
богиню зовсім забули, аж ніхто й не помітив, що тут нема
її жерців. Та юрба сторопіла ще більше, коли побачила,
що він відчиняє одні з дверей у ґратах, призначені для
тих, що йдуть приносити жертви. Молохові жерці вба-
чали в тому образі їхньому богові; злісно замахавши
руками, вони намагалися відіпхнути його. Відгодовані
жертвним м'ясом, одягнені, як царі, в пурпур, із триряд-
ними вінцями на голові, вони зневажали цього блілого
євнуха, знесиленого умертвінням плоті, і гнівний регіт
тряс у них на грудях чорні довгі бороди, що розсипалися,
мов сонячне сяйво.

Шагабарім, не відповідаючи їм, ішов далі; повільно
ступаючи, він перейшов увесь обгороджений простір, на-
близився аж до ніг колоса і з розп'ятими руками торкнув-
ся до обох його боків, що було врочистим знаком богопо-
шани. Занадто довго мучила його Таніта; з відчаю чи,
може, не знаходячи собі бога, який цілком відповідав би
його уявленням, він вирішив, нарешті, поклонитися Мо-
лохові.

Юрба жажнулась його віровідступництва і, ремствую-
чи, загула. Усі відчули, як урвалась остання нитка, що
в'язала їхні душі з милосердним божеством.

Та через своє каліцтво Шагабарім не міг служити
Ваалові. Люди в червоних мантиях вивели його з огорожі;
опинившись за нею, він по черзі обійшов усі жрецькі ко-
легії; потім жрець, що відтепер zostався без бога, зник у
юрбі. Люди розступалися перед ним.

Тим часом між ногами колоса запалало вогнище із
алоє, кедрів і лаври. Полум'я охоплювало кінці довгих
ідолових крил. Масті, що ними понамащували його, наче
піт, стікали йому по мідному тілу. На круглій плиті,
на яку він опирався ногами, нерухомим колом стояли
огорнені чорними покривалами діти; і надміру довгі
Молохові руки спускалися своїми долонями аж до них,

ніби хотіли вхопити цей живий вінок і занести його в небо.

Багатії, жіноцтво, старійшини — вся ота юрба купчалась позаду жерців, на терасах будинків. Великі барвисті зорі вже не крутилися; скінії стояли на землі; смуги диму від кадилиць здіймалися прямовисно, подібні до височезних дерев, що п'ялися в небо синюватим гіллям.

Дехто зомлів; інші скам'яніли в екстазі. Невимовна тривога гнітила серця.

Один по одному стихали останні вигуки, — карфагенський люд задихався, поійнятий жадою страху.

Нарешті верховний Молохів жрець, просунувши ліву руку під покривало до дітей, повискубував у них над чолом по пасму волосся і кинув його в вогонь. Тоді люди в червоних мантиях заспівали священний гімн:

— Слава тобі, Сонце! Царю двох сфер, створителю, що сам себе народжуєш, Отче й Мати, Отче й Сину, Боже й Богине, Богине й Боже!..

І голоси їхні загубилися в громі музичних інструментів, що гримнули всі воднораз, щоб заглушити одчайдушне лементування жертв. Восьмиструнні шемініти, десятиструнні кінори, дванадцятиструнні небали бренькали, скрипіли, гриміли; величезні міхи з натиканими в них трубами хрипко вищали; під хапливий стукіт глухо торохтіли тамбурини, і серед дикого ревіння сурем тріскотіли, немов сарана крильми, сальсаліми.

Храмові служники довгими гаками повідчиняли сім комірок, розташованих одна над одною в Молоховому тулубі. У найвищу поклали борошна, в другу — двох голубів, у третю — мавпу, в четверту — барана, в п'яту — вівцю, а що для шостої бракувало бика, то вкинули туди видублену шкуру, взяту із вівтаря. Сьома залишалася порожньою.

Перш ніж подавати Молохові жертви, треба було випробувати, як орудують його руки. Тоненькі ланцюжки йшли від пальців до пліч і звисали ззаду; коли тягнули їх донизу, розтулені долоні підіймалися до рівня ліктів, а тоді, поволі зближуючись, притискалися до черева. Їх кілька разів підряд отак підняли легенько, то смикаючи, то попускаючи ланцюжки. Музика стихла. Гуготіло полум'я.

Молохові жерці походжали по великій плиті, приглядаючись до натовпу.

Потрібно було, щоб хтось приніс добровільну жертву і тим заохотив інших. Та ніхто досі не вихоплювався, і сім проходів від огорожі до колоса були порожні. Тоді, щоб якось розворушити народ, жерці, вихопивши із-за поясів шила, стали колоти собі обличчя. До загорожі впустили приречених, що лежали горілиць на землі. Потім кинули їм зв'язку страшного залізного приладдя, і кожен обрав собі катування. Вони втикали в груди швайки, розтинали собі щоки, одягали на голови тернові вінки. А далі вхопилися за руки і, оточивши дітей, розташувалися другим великим колом, яке то стягувалося, то знову поширювалось. Вони підступали аж до поруччя, а тоді кидалися назад і так, раз у раз метаючись, отим паморочливим рухом серед крові й галасу поривали за собою очманілу юрбу.

Потроху люди посувалися проходом до самого вогнища; кидали в полум'я перли, золоті вази, келихи, смолоскипи — всі свої скарби; по жертви були дедалі пишніші й щедріші. Аж раптом, хитаючись на ногах, якийсь блідий, аж гидкий із жаху, чоловік штовхнув наперед дитину; в руках колоса майнуло щось чорне й маленьке; воно зникло в темному отворі. Жерці схилилися понад край великої плити — і знову розітнувся спів, що прославляв радість смерті і воскресіння у вічності.

Діти здіймалися повільно, а що дим, валуючи, клубочився вгорі, то здалеку здавалося, ніби вони зникають у хмарі. Жодне з них і не ворухнулось; їм позв'язували руки й ноги, а через оті чорні покривала ні вони нічого не бачили, ні їх не можна було розпізнати.

Гамількар, як і Молохові жерці, у червоному плащі, стояв біля Ваала, проти великого пальця його правої ноги. Коли підвели чотирнадцяту дитину, всі помітили, як він подався назад із жаху. Та хутко набравши тієї самої постави, схрестив руки і потупився долі. По другий бік ідола стояв непорушно, як і він, верховний жрець. Опустивши голову, обтяжену ассирійською митрою, він приглядався до золотої пластинки, що висіла у нього на грудях, уся вкрита віщими камінцями, на яких веселкою грало полум'я. Він стояв блідий, сам не свій. Гамількар понурив голову; вони обидва були так близько від вогню, що подоли їхніх плащів, здіймаючись, мало не торкалися полум'я.

Мідні руки почали рухатись швидше. Вони вже не спіялися. Щоразу, коли на них клали дитину, Молохові

жерці простягали над нею руки, щоб перекласти на неї злочини народу, і голосно вигукували:

— Це не люди, це бики!

А юрба довкола і собі ревла.

— Бики! Бики!

Побожні люди кричали:

— Їж, володарю!

А Прозерпініні жерці, підкоряючись із страху вимогам Карфагена, бубоніли елевсінське заклинання:

— Подай дощу! Вроді!

Жертви, опинившись край отвору, миттю зникали, неначе краплина води на розпеченій плиті, і щоразу серед великого багряного полум'я вихоплювались клуби білого диму.

Але бог був ненаситний. Він жадав усе нових жертв. Щоб наситити його, на руки йому навалювали цілі копиці, а тоді стягували жертви грубим ланцюгом, щоб не розсипалися. Ревні служителі Ваала бралися були рахувати число жертв, щоб знати, чи відповідає воно числу днів у сонячному році; та їх навалювано такі купи, що в шаленому русі отих страхітливих рук їх несила було порахувати. Тривало те довго, безконечно, до самого вечора. Потім внутрішні стінки комірок жаріли вже тьмяніше. Тоді було помітно, як згорають тіла. Декому здавалося навіть, що він розпізнає волосся, якусь частину, а то й цілу дитячу постать.

Западав вечір, над Ваалом скупчилися хмари. Багаття, яке вже не палало, становило піраміду з жару, що здіймалася аж до колін Молохові. Увесь червоний, неначе закривавлений велетень, він, із закинутою назад головою, здавалося, хитався, обважнілий від сп'яніння.

Що квалівіше орудували жерці, то буйніше навісніла юрба; все менше ставало жертв; хто кричав, щоб їх помилувано, хто — домагався ще. Здавалося, що мури, обтяжені натовпом, валяться під рев, повний жаху та містичної сластоти. Потім проходами ще тиснулися побожні шанувальники ідола, тягнучи за собою дітей; діти чіплялися за їхню одягу, а ті били їх, силкуючись відірвати і передати червоним людям. Вкрай знеможені музиканти часом переставали грати, і тоді чути було, як голосять матері, як, стікаючи на жар, шкварчить сало. Понапивавшись блекоти, дехто рачкував навкруги колоса й ричав, неначе тигр; іїдони віщували; приречені співали своїми розсіченими губами; натовп уже поламав грати — всім

хотілося справляти жертву; батьки, у яких діти давно по-вмирали, кидали в огонь їхнє зображення, іграшки, їхні збережені останки. Дехто, мавши з собою ножа, кидався на інших; зчинялася різанина. Храмові служники позмітали на бронзові віялки попіл, що осів по краях плити, і розвіяли його в повітрі, щоб жертвна сила, розсіявшись над містом, сягнула зоряних просторів.

Це ревище і це яскраве світло привабляли варварів під самісінькі мури; видряпуючись, щоб краще бачити, на уламки муроломної вежі, вони дивилися, ціпеніючи з жаху.

XIV

МІЖГІР'Я СОКИРИ

Не встигли карфагенці й по домівках розійтися, як нахмарило; хто, піднявши голову, дивився на Молоха, відчув на чолі великі краплини: пустився дощ.

Він ішов цілу ніч, рясний і щедрий. Гуркотів грім; то був голос Молоха — він переміг Таніту, і, вже запліднена, вона розкривала з небесної височини своє широке лоно. Інколи видно було, як вона в ясному сяйві спочиває на подушках із хмар. А то раптом оповивав її морок, немовби, ще надто стомлена, вона хотіла заснути; карфагенці, віривши, що вода — виплід срібної планети, голосно стогнали, щоб полегшити їй пологи.

Дощ порошив по терасах, заливав їх, утворюючи в дворах цілі озера, водоспади по східцях, крутіжі на перехрестях вулиць. Вода ринула важкою, теплою й суцільною лавиною; з рогів усіх будівель струмували піняві потоки; здавалось, із стін звисали якись невиразні білясті заслони, і чорним полиском вихоплювались під блискавицями обмиті покрівлі храмів. Тисячею стежок збігали з Акрополя ручаї; валилися будинки; крокви, шматки тиньку, меблі — всяка всячина крутилася в потоках, що невтримно бурхотіли по плитах.

Люди виставляли амфори, дзбани, стелили мати; та в них гаснули смолоскипи, і вони стали вихоплювати з Ваалового багаття головешки; щоб погамувати спрагу, карфагенці закидали назад голови й роззявляли роти. Дехто припадав до брудної калюжі, по самі плечі занурював туди руки і так жадібно жлуктив воду, що починав блювати нею, наче буйвол. Мало-помалу свіжішало;

люди вдихали вологе повітря, оживали всім тілом і в розкоші цього сп'яніння незабаром перейнялися великими надіями. Всі злигодні хутко пішли в непам'ять. Знову оживала батьківщина.

Вони відчували щось ніби потребу вилити на інших надмір своєї люті, — не могли-бо обернути його проти самих себе. Така жертва не повинна була піти намарне; і хоча вони в ній не калялись, а проте переймалися тим несамовитим захватом, до якого призводить усяка причетність до непоправного злочину.

Буря застала варварів у недбало запнутих наметах; ще й другого дня, пойняті жахом, вони брѳохались у болоті, шукаючи своїх розгублених і попсованих обладунків, зброї.

Гамількар сам пішов до Ганнона і, пославшись на свої найвищі повноваження, доручив йому провід над військами. Старий суфет на якусь мить завагався між своєю ненавистю до нього та жадобою влади. Нарешті таки погодився.

Потім Гамількар спустив на воду галеру, поставивши на ній з обох кінців по катапульти. Він зупинився в затоці навпроти плота. Тоді посадив на кораблі, що мав під своєю рукою, найдужчих вояків. Видно, він утікав; він узяв на північ і зник у тумані.

Та через три дні (коли варвари бралися до нового приступу) безладною юрбою з лівійського берега прибігли люди. Барка прибув до них. Він повсюди став забирати харч, його війська захопили весь край.

Це так розлютило варварів, наче він їх зрадив. Ті, кому найбільше уїлась облога, надто галли, не вагаючись покинули мури, щоб спробувати перекинутися до Гамількара. Спендій хотів відбудувати муроломну машину; Мато подумки проклав шлях від свого намету до Мегари й заприсягся ним пройти; ніхто з їхнього війська не рушив із місця. Та Автарітів загін подався геть, покинувши західну частину валу. Необачність була така велика, що ніхто й не подумав поставити туди інших.

Нар-Гавас, криючись у горах, стежив за ними здалеку. Якось уночі він провів морським берегом усе своє військо на зовнішній бік лагуни і ввійшов до Карфагена.

Він з'явився туди як рятівник з шістьма тисячами вояків, що несли під плащами борошно, із сорока слонами, навантаженими фуражем і сушеним м'ясом. Люди збилися довкола слонів; стали давати їм назви. Карфагенців

не так тішила та підмога, як саме споглядання цих могутніх, присвячених Ваалові тварин; в цьому була запорака його ласки, свідчення того, що він нарешті прийшов їм на захист і втрутився в війну.

Нар-Гаваса привітали старійшини; потім він піднявся до палацу Саламбо.

Він не бачив її відтоді, як у Гамількаровому наметі, між п'ятох армій, відчув у своїй руці її маленьку, холодну й тендітну руку; після заручин вона поїхала в Карфаген. Любов, від якої досі відвертали його честолюбні поривання, повернулася до нього знову. Тепер він сподівався здійснити свої права, одружитися з нею, здобути її.

Саламбо не розуміла, як цей молодик міг колись стати її володарем! Хоч вона й молила щодня Таніту про смерть Мато, а проте страхалася лівійця дедалі менше. Вона невиразно відчувала, що в його ненависті до неї було щось майже священне, і воліла бачити в Нар-Гавасі хоч би відблиск тієї несамовитості, що й досі її засліплювала. Йй кортіло спізнати Нар-Гаваса краще, та його присутність гнітила її. Вона звеліла переказати, що не може його прийняти. До того ж і Гамількар заборонив своїм слугам пускати до неї нумідійського царя; відкладаючи винагороду до кінця війни, він сподівався тим самим втримати його вірність; і Нар-Гавас, побоюючись суфета, пішов геть.

Зате показав він свою пиху перед Радою ста. Скасувавши її розпорядження, зажадав привілеїв для своїх вояків і настановив їх на найважливіші пости; варвари аж очі повитріщали, вгледівши на вежах нумідійців.

Ще більше здивувалися карфагенці, коли прибули старю пунійською тримерою чотириста їхніх вояків, полонених ще за сіцилійської війни. Річ у тім, що Гамількар потай відіслав квіритам їхніх матросів із латинських кораблів, захоплених коли ще не відпали були тірські міста; і Рим, відповідаючи йому добром на добро, повернув оце карфагенських бранців. Рим знехтував також пропозиції сардінських найманців і навіть відмовився визнавати за своїх підданців утікських громадян.

Сіракузький правитель Гієрон і собі пішов за тим прикладом. Аби зберегти свої володіння, йому потрібно було тримати рівновагу між двома народами; тому він був зацікавлений у порятунку хананеян і оголосив себе їхнім другом, пославши їм тисячу двісті биків і п'ятдесят три тисячі небелів чистої пшениці.

Були й далекосяжніші причини, що змушували їх помагати Карфагенові: вони розуміли, що якби тільки перемогли найманці, то, від вояка до кухарчука, всі повстали б, і жодна держава, жоден дім не могли б проти них устояти.

Гамількар тим часом підкоряв собі східні землі. Він відкинув галлів, і тепер варвари самі опинилися ніби в облозі.

Тоді він узявся дошкуляти їм несподіваними сутичками. Він то наближався, то знову відходив далі і тим самим мало-помалу відтягнув їх від таборів. Спендій ув'язався за ним; Мато кінець кінцем і собі подався слідом.

Та він дійшов лише до Туніса і замкнувся за його мурами. Така обачність була дуже розважлива, бо незабаром з Хамонської брами вийшов Нар-Гавас із своїм вояцтвом та слонами; його кликав Гамількар. Проте решта варварів блукала по провінціях, ганяючись за суфетом.

У Кліпеї він прийняв до свого війська три тисячі галлів. Крім того, звелів привести з Кіренаїки коней, а з Бруттіуму підвезти зброї, і тоді знову розпочав війну.

Ніколи ще так не горів його бурхливий дух. П'ять місяців водив він за собою варварів. Він мав на прикметі одне місце і силкувався затягти туди вороже військо.

Варвари спершу намагалися оточити його невеличкими загонами; та він раз у раз вислизав. Тоді вони всі з'єдналися. Варвари мали близько сорока тисяч вояків, і вже кілька разів, на превелику їхню радість, карфагенці відходили перед ними.

Проте їм давалася ознаки Нар-Гавасова кіннота. Часто найпекучішої пори дня, коли вони, дримаючи під тягарем своєї зброї, тяглися долиною, на обрії здіймалася довга смуга куряви: то навскач мчала кіннота, і з хмари, в якій блищали вогнисті очі, градом сипалися стріли. Нумідійці, одягнені в білі плащі, несамовито кричали, здіймаючи руки і стискаючи коліньми своїх здіблених жеребців, а потім раптом повертали їх і зникали. На невеликій віддалі вони завжди мали на дромадерах запас дротиків і знову нападали, ще страшніші, виючи, як вовки, а тоді шуліками летіли геть. Ті з варварів, що були в крайніх рядах, падали один по одному, — і так воно йшло аж до вечора, коли військо намагалося ввійти в гори.

У горах було небезпечно для слонів, одначе Гамількар рушив саме туди. Він ішов довгим пасмом, що тягнеться від Гермейського мису до верхів'я Загуана. Це був, на думку варварів, спосіб приховати слабкість свого війська. Та повсякчасна непевність, в якій він тримав їх, гнітила найманців ще більше від усякої поразки. Одначе вони не втрачали відваги і йшли за ним далі.

Нарешті одного вечора між Срібною та Олов'яною горами, серед високих скель, перед входом до міжгір'я, вони наздогнали загін велітів; перед ними, напевне, була вся армія, бо чулося тупотіння і звуки сурем; карфагенці зараз же кинулись бігти крізь ущелину. Вона спускалася в долину сокирчастої форми і була оточена високими урвищами. Навздогін за велітами побігли туди й варвари; в глибині міжгір'я, поміж биків, що бігли вскач, безладним стовпищем утікала решта карфагенців. Помітили вдалині чоловіка в червоному плащі, — то був суфет; варвари загаласували, їх поривала ще більша несамовитість і втіха. Дехто, може, з лінощів, а може, з обачності, спинився перед входом до міжгір'я. Але з лісу вилетіла кіннота і списами та шаблями відігнала їх до решти війська; незабаром усі варвари опинилися на дні долини.

Все це величезне стовпище люду, якийсь час поколихавшись, притихло; вони не знаходили виходу.

Ті, що були ближче до входу, кинулись назад. Та вузької щілини, якою вони ввійшли, не стало. Задні, гукаючи, тиснули на передніх; вони вперлися в гору і здаля ляяли товаришів, що не могли потрапити на шлях.

Річ у тім, що карфагенці, які причаїлися вгорі за скелями, тільки-но варвари спустилися в міжгір'я, відразу взялися підважувати балками величезні брили й котили їх у прохід; а що схил був дуже крутий, то уламки скелі, пориваючи за собою й менше каміння, геть завалили вузьку щілину.

З другого кінця долини тягся довгий, подекуди перехрещений розколинами, прохід, ведучи до яру, що підіймався на плоскогір'я, де розташувалась пунійська армія. В цьому проході на прямовисну стіну задалегідь поспускали драбини, і веліти, захищені покрученими розколинами, встигли схопитися за щаблі й повилазити на гору перше, ніж їх наздогнали. Дехто зсунувся аж на дно яру; довелося витягати їх мотуззям, бо внизу був сипучий пісок і такий крутий схил, що й навкарачках не видряпатись. Мало не слідом за ними надбігли варвари. Та

зненацька, неначе з неба впавши, перед ними спустилися щільно припасовані до проходу високі, аж на сто ліктів, ґрати.

Отже, задум свій суфет здійснив успішно. Ніхто з найманців не знав гір, і ті, що йшли на чолі колони, повели за собою й інших. Звужене донизу, нависле бескеття легко завалилося; а тоді, коли всі варвари бігли далі, Гамількарове військо вдалині зчинило крик, вдаючи, ніби його спіткало якесь лихо. Суфет і справді міг утратити своїх велітів, з яких залишилася лише половина. Та він ладен був пожертвувати двадцяттеро більше, аби тільки досягти свого.

До самого ранку щільними колонами з кінця в кінець штовхалися рівниною найманці. Вони навмання обмацували скелі, шукаючи проходу.

Нарешті розвиднілось; вони побачили довкола себе високу, білу, стрімчасту стіну. І ніякого порятунку, ніякої надії! Обидва природні виходи були закриті ґратами й уламками скель.

Всі мовчки перезирнулися. Їм підламувалися ноги, по спині пройшов мороз, обважніли повіки.

Потім вони посхоплювались і кинулися до скель. Але найнижчі уламки, затиснуті вагою інших, стояли непорушно. Варвари силкувалися схопитись за них, щоб якось видряпатись нагору; величезні опуклі брили були неприступні. Бралися розбивати скелі обабіч проходу — поламалося знаряддя. Нарешті розклали багаття з наметового кілля — вогонь не міг спалити гори.

Тоді знову підступили до ґрат; у них були натикані довгі цвяхи, грубезні, мов тички, гострі, неначе дикобразові колючки, і густіші, ніж щетина на щітці. Та варварів палила така лють, що вони кинулись на ґрати. Переднім цвяхи вп'ялися аж до хребта, ті, що лізли за ними, метнулися через них; і всі повалилися, лишивши на тому страшному суччій шматки тіла й закривавлене волосся.

Помалу оговтавшись, вони оглянули свої харчові запаси. У найманців, що порозгублювали свою поклажу, їжі залишилось ледве на два дні; а в декого не було нічого-сінько, бо вони чекали на валку, що їй обіцяли надіслати їм південні села.

Проте по долині блукали бики, яких пустили туди карфагенці, щоб заманити варварів. Вони повбивали їх списками і з'їли, а коли шлунки були повні, думки їх прояснилися.

Другого дня вони вирізали всіх мулів, десь близько сорока, очистили від шерсті їхні шкури, зварили тельбухи, розтовкли кістки і вже не впадали в розпуку; туніські загони, напевно, вже повідомлені, ось-ось підійдуть на підмогу.

Та на п'ятий день увечері відчули ще більші муки голоду; вони стали гризти ремінці на мечач, вузькі губкові смужки, що облямовували зсередини шоломи.

Ці сорок тисяч чоловік збилися на схожій на іподром площині, оточеній з усіх боків урвистими скелями. Дехто залишався перед ґратами або коло підніжжя гори, решта розбрелися по долині. Дужчі трималися окремо, уникаючи зустрічі один з одним, слабодухі тяглися до хоробрих, що не могли, проте, їх порятувати.

Щоб запобігти пошесті, відразу поховали трупи веліт; від могилوک не лишилося й сліду.

Охлялі варвари попростягалися на землі. Подекуди між ними походжали ветерани; вони на всі заставки гучно кляли карфагенців, Гамількара і Мато, хоч він і не був винен, що з ними сталося таке лихо; та їм здавалося, що й страждання було б легше, якби його хтось поділив із ними. Згодом вони почали стогнати; дехто нишком плавав, як маленькі діти.

Вони ходили до начальників, благали полегшити їхні муки. Ті нічого не відповідали або з люті, вхопивши каменя, шпурляли їм в обличчя.

Деякі, виривши в землі яму, ретельно ховали свої вбогі запаси харчів — якусь жменю фініків, трохи борошна — і вночі їли крадькома, сховавши під плащем голови. Хто мав меч, тримав його напоготові, витягнувши з піхов. Найнедовірливіші стояли, зіпершись спиною об гору.

Вояки звинувачували начальників і погрожували їм. Проте Автаріт не боявся виходити між них. З непохитною впертістю варвара він двадцять разів на день підходив до нагромаджених у проході скель, щоразу сподіваючись, що, може, вони зрушилися; похитуючи своїми вкритими шкурою широкими плечиськами, він нагадував товаришам отого ведмеда, що виліз навесні з лігва подивитися, чи розтанув сніг.

Спендій, оточений греками, ховався в розколині скелі; він так боявся вояків, що сам пустив чутку про свою смерть.

Всі страшенно схудли, шкіра на них узялася синюватими плямами. Увечері дев'ятого дня померло три іберійці.

Їхні налякані товариші покинули те місце. З мертвих стягали одягу; їхні голі білі тіла так і лежали на піску проти сонця.

Тоді біля них почали стиха шастати гараманти. Були то люди, звиклі до життя в пустелі, і вони не шанували ніякого бога. Нарешті старший із їхньої ватаги подав знак, і, поскилявшись над трупами, вони ножами повирізували з них смуги м'яса, а тоді поприсідали навпочіпки й узялися їсти. Інші дивилися на них віддалік і кричали з жаху; проте в глибині душі багато хто заздрило їхній сміливості.

Серед ночі декотрі з них підійшли до гарамантів і, приховуючи своє бажання, попросили маленького кусника, тільки так, аби, мовляв, покуштувати. Сміливіші пішли й собі за ними; їх дедалі більшало; а незабаром там уже збилася ціла юрба. Та майже всі, ледве торкнувшись губами до цього холодного м'яса, опускали руки; а дехто навпаки їв ласуючи.

Вони один одному піддавали охоти. Хто спочатку втримувався, тепер ішов поглянути на гарамантів і вже не вертався. М'ясо смажили на жарі, настромлюючи його на вістря мечів; замість солі присипали пилом і сперечалися за смачніший шматок. Коли ж нічого не залишилося від трьох трупів, нишпорили очима по всій рівнині, шукаючи, ким би його ще поживитися.

Та хіба ж не було в них карфагенців, отих двадцяти захоплених в останній сутичці бранців, що на них досі ніхто не звертав уваги? Вони миттю зникли; до того ж це була помста. І тоді, — треба ж було якось жити, та вони вже й смаку добрали в тій їжі, а то б із голоду померли, — порізали вони водоносів, конюхів, усіх найманських служників. Щодня їх убивали. Декотрі, добре поївши, набралися сили і вже не журилися.

Та незабаром це джерело вичерпалося. Тоді стали поглядати на поранених та хворих. Якщо вони не можуть уже одужати, то краще визволити їх від страждання; і тільки-но почне хтось заточуватись, як відразу всі кричали, що він уже пропащий і повинен піти на порятунок іншим. Щоб наблизити когось до смерті, вдавалися до всяких хитрощів: викрадали в нього останній кусник жахливої пайки, ніби ненароком спіткнувшись, топта-

лися по ньому; вмирущі, вдаючи з себе дужих, силкувалися простягати руки, підводитися, сміятись. Зомлілі приходили до тями, почувши дотик пощербленого леза, що ним ладнались відтяти їм якусь частину тіла; вбивали ще з жорстокості, без потреби, аби вгамувати лють.

Чотирнадцятого дня на військо наліг важкий, теплий туман, що звичайно буває в цих місцях наприкінці зими. Така зміна погоди звела зі світу багатьох варварів, і трупи їхні в теплому вогкому повітрі, стисненому гірськими стінами, почали страшенно швидко розкладатися. Під мрякою вони тліли, і вся долина невдовзі обернулася на великий гнійник. Над ним коливалася пелена білястих випарів. Від них щипало в носі, вони просякали в шкіру, туманили зір; і варварам увидалося, ніби той випар постає від подиху полеглих товаришів, ніби то відлітають їхні душі. Їх душила безмірна огида. Їм уже не хотілося такої поживи, вони воліли померти.

За два дні знову стало на годині, і їх почав мучити голод. Часом їм здавалося, що в них кліщами виривають нутрощі. Тоді вони качалися, корчилились, запихали собі в рот жменями землю, кусали руки і вибухали несамовитим реготом.

Ще лютіше мордувала їх спрага, бо в них не було ні краплини води, — вже з дев'ятого дня бурдюки їхні були порожнісінькі. Щоб якось погамувати спрагу, вони прикладали до язика металеві кільця поясів, головки держаків із слонової кістки, леза мечів. Колишні провідники караванів стягували собі мотузками животи. Дехто смоктав камінці. Інші пили сечу, охолодивши її в мідному шоломі.

А вони все ще сподівалися на туніське військо! Те, що його так довго нема, тільки впевнювало їх, що ось-ось воно має надійти. Та й Мато, як людина відважна, не кине їх напризволяще. «Завтра прийдуть», — втішали вони себе, і так щодня.

Спочатку ще молилися, складали обітниці, вдавалися до всіляких заклинань. Але тепер почували саму тільки ненависть до своїх богів і, прагнучи помститися над ними, намагалися більше не вірити в них.

Люди буйної вдачі загинули перші; африканці були витриваліші за галлів. Зарксас лежав поміж балеарців, простягшись горілиць із захованими під чуприною руками, непорушний, байдужий до всього. Спендій знайшов якесь широколисте, соковите зілля; щоб відстрашити

інших, він заявив, ніби воно отруйне, та й нишком почав ним жититися.

Всі так охляли, що не могли камінням збивати собі круків, які літали біля них. Бувало, ягнятник візьметься завзято шматувати труп, і котрийсь із варварів поповзом тягнеться до нього, тримаючи в зубах дротик. Зіп'явшись на руку й добре націлившись, він кидав його. Стривожений шумом птах із білястим пір'ям на голові переставав клювати, тоді спокійно озирався, як той баклан на скелі серед моря, й знов застромляв у труп свого огидного жовтого дзьоба; а людина розпачливо падала долілиць у порох. Кільком щасливцям поталанило знайти хамелеонів, гадюк. Та найбільше жила їх любов до життя. До нього, єдиного, тяглися їхні душі, — вони чіплялися за нього з тим неймовірним зусиллям волі, завдяки якому тривало їхнє існування.

Найстійкіші трималися один одного, посідавши колом серед рівнини, між мертвяками; загорнувшись у плащі, вони вдавалися в мовчазну тугу.

Ті, що народилися в місті, згадували гомінливі вулиці, таверни, театри, лазні й голярні, де можна почути стільки цікавого. Іншим увижалися села навзаході сонця, коли хвилюють жовті хліба і великі воли з міцним ярмом на шиї поволі виходять на узгірок. Кочовики мріяли про водойми, мисливці — про ліси, старі вояки — про битви, і в цьому дрімотному заціпенінні думки їхні плуталися з швидкоплинними й чіткими снами. Зненацька починалися в них галюцинації; вони шукали в прямовисній горі дверей, щоб ними вислизнути, і намагались пропхатися крізь гору. Інші, уявляючи, що в бурю пливуть десь морем, віддавали накази, нібито керуючи кораблем, а то з жаху сахалися назад, запримітивши в хмарах карфагенськї війська. Декотрі вважали себе на бенкеті й співали пісень.

Багато варварів у якійсь дивній маячні повторювали одне й те саме слово або не вгаваючи робили один якийсь рух. А тоді підіймали голову, придивлялися один до одного і, помітивши, як страшно вони змарніли на лиці, починали душитися від ридання. Декотрі вже не страждали; щоб згаяти час, вони розповідали про всілякі небезпеки, яких щасливо уникали.

На всіх чигала близька й неминуча смерть. Скільки разів уже намарне силкувалися вони пробити собі вихід! Попросити б ще пощади в переможців, — та

яким способом? Вони ж навіть не знали, де перебуває Гамількар.

Вітер віяв з ущелини. Він безупинним потоком ніс через ґрати пісок. І плащі, і волосся варварів укривалися ним, так ніби сама земля піднялася на них, бажаючи їх поховати. Все завмерло; одвічна гора щоранку здавалася їм іще вищою.

Іноки в блакитній глибині неба, на вільному роздоллі, швидко пролітали зграї птахів. Варвари заплющували очі, щоб їх не бачити.

Спочатку чулося їм гудіння в вухах, у них темніли нігті, холонуло в грудях, вони лягали на бік і мовчки конали.

На дев'ятнадцятий день умерло дві тисячі азіатів, півтори тисячі вояків із Архіпелагу, вісім тисяч лівійців, наймолодші з найманців і цілі племена, — загалом двадцять тисяч вояків, половина війська.

Автаріт, у якого залишилося всього п'ятдесят галлів, хотів уже накласти на себе руки, щоб не страждати далі, коли раптом йому видалося, що на горі просто перед себе побачив якогось чоловіка.

Знизу він здавався не більшим за карлика. Та Автаріт помітив на лівій руці його щит, що формою скидався на трилисник, і крикнув:

— Карфагенець!

І в долині, біля ґрат, і під скелями всі відразу попідводились. Вояк ходив над урвищем; варвари дивилися на нього знизу.

Спендій підняв бичачу голову; тоді з двох поясів зробив вінка, начепив його на роги і настромив голову на жердину на знак миролюбних намірів. Карфагенець зник. Вони чекали.

Нарешті ввечері, неначе камінь, що відвалився від скелі, раптом упала згори перев'язь із червоної шкіри, вся гаптована, з трьома діамантовими зірками; посередині був відбиток знаку Великої ради: кінь під пальмою. То була Гамількарова відповідь — він надсилав варварам перепустку.

Їм уже не було чого боятися; чи туди чи сюди — все одно край мукам. Їх охопила безмірна радість, вони обіймалися, плакали. Спендій, Автаріт, Зарксас, чотири італійці, один негр і два спартанці зголосилися на парламентарів. Усі відразу ж на те й пристали. Та ніхто не знав, як їм дістатися до карфагенців.

Аж раптом щось загуркотіло з боку скель; одна з верхніх брил зрушилася з місця й покотилась додолу. З боку варварів і справді тих скель не можна було розвалити, бо складено їх із нахилом до найманців, та ще затиснено у вузькій щілині, а по той бік, навпаки, досить було сильно штовхнути, щоб вони посунулись донизу. Карфагенці поскидали їх, і, коли розвиднілось, брили спускалися в долину, ніби якісь зруйновані велетенські сходи.

Варвари не мали сили видертись ними наверх. Їм спустили драбини; всі кинулися до них. Ядрами з катапульти їх відкинули назад. Випустили тільки десятьох.

Вони йшли поміж клінабарців, спираючись на крижі коням, щоб не впасти.

Тепер, коли почуття радості вляглося, вони занепокоїлись. Гамількар напевно поставить важкі умови. Та Спендій заспокоював їх:

— Говоритиму я!

І став вихвалитися, що знає, як треба говорити, щоб урятувати військо.

За кожним кущем вони зустрічали сторожу. Вартові падали ниць перед тією перев'яззю, що Спендій почепив через плече.

Коли вони прибули в пунійський табір, їх обступила юрба й навколо почулося перешіптування та сміх. В одному з наметів відслонився вхід.

Гамількар сидів у глибині намету на ослоні біля низького стола, де блищав оголений меч. Довкола нього стояли воєначальники.

Побачивши прибулих, він відсахнувся назад, а тоді схилився, щоб на них роздивитись.

У них були надмірно розширені зіниці, круг очей чорніли такі великі кола, аж сягали вух; між запалих, поораних зморшками щік стирчали посинілі носи; обвисла шкіра ховалася під шаром грифельно-сірого порошу; їхні губи прилипали до жовтих зубів; від них відгонило смородом, неначе з розритої могили; вони скидалися на живих мертвяків.

Серед намету, на маті, де збирались були сидати воєначальники, парував таріль з вареним гарбузом. Варвари вп'яли в нього погляди, тремтячи всім тілом, і сльози наверталися їм на очі. Одначе вони стримувались.

Гамількар відвернувся, до когось говорячи. Тоді всі вони впади на землю і лежма накинута на гарбуз. Їхні

обличчя були геть заляпані жиром; гучне плямкання зливалось з радісним риданням. Певно, скоріше з подиву, аніж із жалю, дали їм спорожнити таріль. Коли вони повставали, Гамількар знаком наказав, щоб людина з перев'язю говорила. Переляканий Спендій почав щось белькотати.

Гамількар, слухаючи його, крутив на пальці великого золотого персня, що ним відтиснув був на перев'язі карфагенський знак. Він упустив його на землю; Спендій вмить підняв перстень; перед господарем у ньому озвалися його рабські звички. Решта посланців аж здригнулися від такого плазування.

Та грек заговорив голосніше і взявся перелічувати всі Ганнонові злочини, бо знав, що він ворог Гамількарів; намагався розжалобити його, докладно розповідаючи про всі знегоди варварів та нагадуючи їхню вірність; він говорив довго, квапливо, облудно, навіть гостро; він так розходився, захоплений своїм завзяттям, що наприкінці вже й сам не знав, що говорить.

Гамількар відповів, що приймає їхні перепросини. Нарешті вони укладуть мир, і тепер уже остаточний! Але він зажадав видачі на його власний вибір десяти найманців без зброї і без тунік.

Вони не сподівалися на таке милосердя; Спендій вигукнув:

— Хочеш — бери й двадцять, господарю!

— Ні, мені вистачить десятиох, — лагідно відказав Гамількар.

Іх випустили з намету, щоб вони змогли обміркувати вимогу. Коли посланці zostалися самі, Автаріт почав сперечатися, не погоджуючись віддавати на поталу своїх товаришів, а Зарксас накинувся на Спендія:

— Чом ти не вбив його? Меч лежав коло тебе!

— Його! — огризнувся Спендій і кілька разів повторив: — Його! Його! — наче це було щось неможливе, а Гамількар був безсмертний.

Вони були такі знеможені, що простяглися горілиць на землі, не знаючи, що діяти.

Спендій умовляв їх поступитися. Кінець кінцем вони згодились і вернулися до намету.

Тоді суфет вклав свою руку в руку кожному з десятиох варварів, стискаючи їх великі пальці; потім він витер руку своїм одягом, бо їхня липка шкіра була така шорстка й водночас м'яка та засмальцьована, аж від

дотику свербіла долоня, а з огиди брав дрож. Нарешті він сказав:

— Отже, всі ви ватажки над варварами і за них присягаєте?

— Так! — відповіли вони.

— Щиросердо, без ніякого примусу, з наміром сповнити свої обіцянки?

Вони запевнили, що вернуться до війська, щоб виконати його вимогу.

— Гаразд, — сказав суфет, — згідно з угодою, укладеною між мною, Баркою, та вами, посланцями від найманців, я обираю вас, і ви зостанетесь тут!

Спендій, зомлівши, впав на мату. Варвари, неначе сахаючись його, збилися докупі; не чути було жодного слова, жодної скарги.

Найманці, що виглядали своїх посланців, так і не дочекавшись, вирішили, що вони їх зрадили. Певна річ, вони перекинулись до суфета.

Почекали ще два дні; а тоді, на третій день вранці, наважилися. За допомогою мотуззя, списів, стріл та подертих полотнищ, сплетених на зразок драбини, вони повидряпувалися на скелю, і, покинувши найслабших, — десь близько трьох тисяч вояків, — подалися шукати туніської армії, щоб приєднатися до неї.

Вгорі над ущелиною стелилася площина, поросла кущами; варвари об'їли їх до бруньки. Потім натрапили на поле, де росли боби; все те вмить зникло, немовби там хмарою пройшла сарана. Години за три вони прийшли на друге плоскогір'я, оперезане зеленими горбами.

Поміж хвилястим пасмом отих пагорків, на певній відстані один від одного, мерехтіли сріблястим блиском яксі снопи; під ними — як те невіразно помітили засліплені сонцем варвари — маячіло, немов підпори, чорне громаддя. Снопи спиналися, ніби виростаючи. То були списи на баштах грізно озброєних слонів.

Окрім рогатин на їхніх нагрудних пасах, шпичаків на іклах, мідних пластинок, що вкривали боки, та кинджалів, прилаштованих до наколінників, на хоботах їхніх були ще ремінні кільця, з яких стирчали великі ножі; вийшовши всі разом з глибини долини, вони насувалися з обох боків рівнобіжними лавами.

Невимовний жах морозом пройняв варварів. Вони навіть не пробували тікати. Їх уже оточили.

Слони вганялися в це людське скопище, нагрудні рога-тини шматували людей, шпичаки на іклах перевертали їх, мов лемеші плугів; вони тляли, краяли, рубали озброєними хоботами; башти, повні запальних стріл, скидалися на рухомі вулкани; тільки їй видно було, що величезну купу, серед якої людські тіла рябіли білими плямами, мідна зброя — сірими бляхами, а кров — червоними струмками; страшні тварини, пробиваючись крізь оте місиво, смугували його чорними борознами. Найлютішого слона поганяв якийсь нумідієць у вінку з пір'я. Він кидав дротики надивовижу швидко і за кожним привистував протягло їй пронизливо; під час різанини величезні, слухняні, мов пси, тварини скоса поглядали в його бік.

Коло, що займали слони, мало-помалу вужчало; знесилені варвари не опиралися; незабаром тварини були посередині луки. Їм ставало вже тісно; збиваючись до купи, вони схоплювалися на диби й стикалися іклами. Раптом Нар-Гавас угамував їх, і, повернувши назад, слони риссю пустилися до пагорків.

Тим часом дві найманські синтагми, що втекли праворуч і принишкли в невеличкій западині, покидали зброю, обернулися до пунійських наметів і, впавши навколішки, підняли руки, благаючи помилування.

Їм пов'язали руки й ноги; тоді поклали рядами на землю і повернули слонів.

Груди тріщали, неначе розламувані скрині. Кожен слон щокроку чавив двох людей; велетенські ноги грузли в тілах, а стегна рухалися так, що здавалося, ніби слони кульгають. Вони простували далі й далі, доки не дійшли до кінця.

Долина завмерла знову. Запала ніч. Гамількар утішався видовищем своєї помсти; аж раптом здригнувся.

Він побачив, та й усі побачили, — кроків за шістьсот ліворуч, на верхівці пагорка стояв ще загін варварів. Справді, чотириста найстійкіших найманців — етрусків, лівійців та спартанців — вибралися на узвишшя ще до нападу й стояли там, вагаючись. Коли ж побачили, як знищено їхніх товаришів, вони ухвалили продертися крізь карфагенські лави і вже спускалися щільними колонами, становлячи нездоланну, жахливу силу.

До них відразу послали гінця. Суфетові потрібні вояки; він ладен прийняти їх без будь-яких умов — так, мовляв, зачарували вони його своєю відвагою. Вони

можуть навіть, додав карфагенський посланець, підійти ближче, де на призначеному місці знайдуть собі харч.

Варвари побігли туди і їли цілу ніч. Тоді карфагенці почали ремствувати, докоряючи суфетові за його прихильність до найманців.

Чи то дав він волю їхній невгамовній лютості, чи, може, то було якесь витончене лукавство? Другого дня він сам пішов до варварів, без меча й без шолома, з почтом клінабарців і сказав їм, що йому доводиться харчувати й так велику силу людей і тому він не має на думці залишати всіх їх у себе. А що йому таки потрібна певна кількість вояків і він не знає кращого способу вибрати їх з-поміж решти, то вони мусять битися один з одним до смерті; переможців він прийме до своєї варти. Така, мовляв, смерть — гідна іншої, — і, відсторонивши своїх вояків (пунійські знамена затуляли найманцям обрій), показав вишикувані в рівний ряд сто дев'яносто два Нар-Гавасові слони, що вимахували великими мечами на хоботах; кожен був подібний до велетня, що тримає над головою сокиру.

Варвари мовчки перезирнулися. Зблідли вони, жахнувшись не смерті, а страшного приневолення, що йому оце мають скоритись.

Спільне життя зростило палку дружбу між цими людьми. Для більшості з них табір замінив батьківщину. Не маючи сім'ї, вони переносили на своїх товаришів потребу когось голубити і спали вдвох під одним плащем просто зоряного неба. Навіть більше, у цих нескінченних поневіряннях на чужих землях, серед убивств і всіляких пригод між них поставали незвичайні любовні взаємини — сороміцькі, а проте міцні, як між подружжям, коли дужчий захищав у бою слабшого, допомагав йому перебиратися через провалля, витирав піт на лобі, як він лежав у пропасниці, крав йому харч; а той, здебільшого якесь хлопча, підібране край шляху, що згодом стало найманцем, платив за таку відданість щедрим ніжним піклуванням та подружньою догідливістю.

Вони мінялися намистом і сережками, що колись, виволовшись з якоїсь небезпеки, дарували один одному, сп'янілі від радощів. Кожен волів померти, ніхто не хотів убивати. Юнак казав сивобородому воякові:

— Ні, ні, ти дужчий! Ти помстишся за нас. Убий мене.
А старий відповідав:

— Мені менше лишилося жити! Вдар мене в серце і більш не думай про те!

Брати, взявшись за руки, дивилися один на одного; коханець прощався навіки з коханцем, плачучи в нього на плечі.

Вони покидали панцери, щоб лезо меча швидше впилося в тіло. Тоді стало видно великі шрами, які вони дістали, боронячи Карфаген; здавалося, то були написи на колонах.

Вишикувались вони в чотири рівні лави, як гладіатори, і почали нерішуче битися. Декотрі позав'язували собі очі, і їхні мечі невпевнено тицяли в повітрі, неначе ціпки сліпців. Карфагенці почали реготати, називаючи їх боягузами. Варвари пожвавішали і незабаром усі втяглися в бійку, запальну, жахливу.

Бувало, двоє геть закривавлених людей спинялися, падали в обійми один одному і вмирали, цілуючись. Ніхто не відступав. Кидалися на простягнені мечі. Лють їхня була така нестямна, що карфагенці, стоячи віддалік, страхалися варварів.

Нарешті вони спинилися. З грудей їм вихоплювалося гучне хрипіння, довге закривавлене волосся звисало на плечі, наче вони повилазили оце з якоїсь пурпурової купелі; крізь ті мокрі пасма блищали їхні очі. Дехто швидко крутився на місці, як поранена в голову пантера. Інші стояли непорушно, роздивляючись на трупи, що лежали коло ніг; тоді раптом починали роздирати собі нігтями щоки і, вхопивши обіруч меча, встромляли його собі в живіт.

Лишилося ще шістдесят чоловік. Вони попросили пити. Їм гукнули кинути мечі; вони покидали зброю, і тоді їм принесли води.

Коли вони пили, повстромлявши голови в чаші, шістдесят карфагенців напали на них і повбивали кинджалами в спину.

Гамількар зробив те, аби догодити жорстоким інстинктам свого вояцтва і тією підступністю більше прихилити його до себе.

Отже, війні настав край, у кожному разі, так гадав Гамількар; Мато вже не опиратиметься; суфета палила нетерплячка, і він наказав негайно рушати.

Розвідники, вернувшись, сказали йому, що бачили валку, яка прямувала до Олов'яної гори. Гамількара те не стурбувало. Коли найманців знищено, кочовики вже не

становлять загрози. Залишалося здобути Туніс. Він рушив туди, роблячи довгі переходи.

Суфет послав Нар-Гаваса в Карфаген сповістити про перемогу; і нумідійський цар, гордий за свої успіхи, став перед Саламбо.

Вона прийняла його в своїх садах, під крилатим сикомором, сидючи між подушок із жовтої шкіри; при ній була Таанак. Білий серпанок оповивав Саламбо, затуляв навіть рота й чоло, залишаючи відкритими самі очі; проте з-під нього уста її яскрили так само виразно, як і самоцвіти на її пальцях; весь час, поки вони розмовляли, вона тримала руки під серпанком, ні разу не ворухнувшись.

Нар-Гавас сповістив її про перемогу над варварами. Вона благословила його, подякувавши за ті послуги, що він зробив її батькові. Тоді він став докладно розповідати про похід.

Довкола них на пальмах ніжно воркотали голуби, а в траві пурхали інші птахи: галеоли з намистом на шії, тартеські перепели, пунійські цесарки. Віддавна занехаяний сад загущавів буйною зеленню; по гіллі касій п'ялися вгору колоквінти, трояндові поля заросли ластівнем, всіляке зілля, посплітавшись між собою, утворювало цілі шатра; скісне сонячне проміння, як у лісі, стелило по землі густу тінь від того листя. Приручені тварини, знову здичавілі, зачувши найменший шурхіт, кидалися геть. Часом видно було газель, що волочила застрягле поміж чорних ратичок павине пір'я. Далекий гомін міста губився в гуркоті хвиль. Синіло глибоке небо; на морі не видно було жодного вітрила.

Нар-Гавас закінчив розповідь; Саламбо мовчки дивилася на нього. Він був у квітчастій лляній одежі, облямованій знизу золотими торочками; дві срібні стріли держали його заплетене над вухами волосся; правицею спирався він на ратище, оздоблене золотими кільцями й жмутками волосу.

Вона дивилась на нього, а в голові роїлася безліч невіразних думок. Цей юнак з ніжним голосом та жіночим станом чарував її очі своєю грацією і здавався старшою сестрою, посланою Ваалами на її захист. Тоді їй спав на думку Мато; вона не змогла стриматись і спитала, що з ним сталося.

Нар-Гавас відповів, що карфагенці йдуть на Туніс, щоб захопити його. Що далі говорив він про певність їхньої

перемоги та про безсилля Мато, то більше її тішила якась невимовна надія. Губи її тремтіли, важко здіймалися груди. Коли він нарешті пообіцяв убити його, вона вигукнула:

— Авжеж, убий його, так треба!

Нумідієць відказав, що він палко жадає смерті Мато, бо коли скінчиться війна, стане її чоловіком.

Саламбо здригнулася й схилила голову.

Та Нар-Гавас уже провадив далі, порівнював бажання свої з квітами, що прагнуть дощу, з мандрівцем, який заблудив і чекає світанку. Він сказав, що вона прекрасніша за ясну зорю, ніжніша за вранішній легіт, ласкавіша за лице гостинного хазяїна. Він звелить навезти їй із Країни чорних людей всілякої дивини, незнаної в Карфагені, і посипле золотим піском підлогу в їхній оселі.

Западав вечір. Пахтіло м'ятою. Вони довго дивилися мовчки одне на одного, й очі Саламбо під довгим серпанком були схожі на дві зорі в прогалині між хмарами. Ще не зайшло сонце, коли він пішов.

Коли він поїхав з Карфагена, старійшини, важко пригнічені, полегли зневірено. Народ вітав його ще з більшим захопленням, ніж перше. Якщо Гамількар і нумідійський цар переможуть найманців самі, вони будуть нездоланні. Тим-то вони, щоб якось ослабити Барку, ухвалили залучити до визволення Республіки свого улюбленця — старого Ганнона.

І він зараз же вирушив у західні провінції, щоб помститися в тих місцях, де колись бачили його ганьбу. Але населення й варвари чи повмирали, чи то поховалися, чи, може, повтікали. Тоді гнів його окошився на самій місцевості. Він палив руїни руїн, не лишав жодного дерева, жодної билинки; мордовано кожну ввійману дитину, кожного каліку; жінок він віддавав воякам на гвалтування перед тим, як зарізати; найвродливіших кидали в його носі, — його важка недуга розпалювала в ньому жагу, і він вдовольняв її з шаленством розпачу.

Часто на гребені горбів раптом зникали якісь чорні намети, немовби їх зносило вітром, і тоді великі кола з блискучими краями, що в них розпізнавали колеса возів, починали з жалісним скрипінням крутитися, спускаючись у долину. То скрізь по нетрях тинялися отак племена, котрі, покинувши облогу Карфагена, сподівалися якоїсь нагоди або перемоги найманців, щоб нарешті повернутися назад. Та, видно, зі страху чи, може, гнані

голодом, усі вони подалися назад на свою батьківщину, і вже їх не бачили.

Гамількар не задрив Ганноновим успіхам. Та йому хотілося якнайшвидше покінчити з війною, і він звелів Ганнонові рушити на Туніс; і Ганнон, люблячи свій край, на призначений день був під міськими мурами.

Захищали місто тамтешні мешканці, дванадцять тисяч найманців, та ще всі поїдачі нечисті; їх, як і Мато, вабив на обрії Карфаген, і прості вояки, і шалішим здаля поглядали на його високі мури, мріючи про ті несказанні втіхи, що ховалися за ними. Об'єднані спільною ненавистю, вони швидко приготувалися до оборони. Зібрали всі бурдюки і виготовили з них шоломи; повирубували в садах усі пальми, поробили з них списи, повикопували водоймища, на харчі ловили в озері великих білих риб, що живилися трупами й нечистотами. Напівзруйновані міські мури, про які Карфаген не хотів дбати через своє суперництво, були такі нікчемні, що їх можна було повалити, штовхнувши плечем. Мато позатуляв діри в них камінням із будинків. Це була остання сутичка; він ні на що не сподівався, проте казав собі, що доля мінлива.

Карфагенці, наблизившись, помітили на валу якогось чоловіка, що до пояса вистромлявся над бійницями. Стріли, які дзижчали з усіх боків, видно, лякали його не більше, ніж зграя ластівок. Жодна стріла якимось чудом його не зачепила.

Гамількар став табором з півдня; Нар-Гавас зайняв праворуч від нього Радеську рівнину, Ганнон — берег озера; три воєначальники повинні були зберігати таке розташування, щоб усім водночас напасти на фортечний вал.

Гамількар хотів спершу показати найманцям, що каратиме їх, як рабів. Він наказав розіп'яти десятьох посланців один біля одного, на пагорку проти міста.

Побачивши це видовище, обложені покинули вал.

Мато вирішив, що коли б йому пощастило прослизнути поміж мурами й Нар-Гавасовими наметами перше, ніж нумідійці встигнуть ударити, він зміг би напасти на карфагенську піхоту й затиснути її між своїм загonom та військом, що було в місті. Він із бувалими вояками кинувся вперед.

Нар-Гавас помітив його. Він подався берегом озера до Ганнона і сказав, щоб той послав своїх вояків на допомогу Гамількарові. Чи вважав він, що Барка надто

слабкий і не зможе встояти проти найманців? Чи то підступність була, чи недоумство? Ніхто ніколи про те не дізнався.

Ганнон, бажаючи принизити свого суперника, не вгавав. Він гукнув, щоб сурмили в сурми, і все його військо повалило на варварів. Найманці повернулися й побігли на карфагенців; вони перекидали їх, чавили ногами і, відкинувши геть, добралися до Ганнонового намету, де він сидів тоді серед тридцятьох карфагенців, найвельможніших з-поміж старійшин.

Видно, його приголомшила відвага найманців; він почав гукати своїх воєначальників. Варвари тяглися з кулаками йому до горла, обсипали його лайкою. Юрба тислася до нього, і ті, що схопили його, насилу втримували його на ногах. А він тим часом шепотів кожному на вухо:

— Я тобі дам усього, чого ти захочеш! Я багатий! Врятуй мене!

Його потягли. Хоч який був тяжкий, а ногами землі й не торкався. Старійшин поволокли також. Його пойняв іще більший жах.

— Ви мене перемогли! Я ваш бранець! Я відкуплюсь! Вислухайте мене, друзі!

Його несли на плечах, тиснучи з боків, а він знай казав:

— Що ви будете робити? Чого ви хочете? Я ж не відбиваюсь, самі бачите!

Коло брами стирчав величезний хрест. Варвари ревли:

— Сюди! Сюди!

Та він волав ще голосніше; в ім'я їхніх богів благав привести його до шалішима, бо, мовляв, має сказати йому щось таке, від чого залежить їхній порятунок.

Вони спинилися; дехто казав, що розумно було б покликати Мато. Пішли шукати його.

Ганнон упав на траву; він раптом побачив довкола ще інші хрести, немовби то заздалегідь примножено тортури, якими хотіли його закатувати; він силкувався переконати себе, ніби це йому ввижається, що хрест один, а тоді став запевняти себе, що його й зовсім нема. Нарешті суфета підвели.

— Кажи! — промовив Мато.

Ганнон запропонував віддати до рук йому Гамількара, потім, мовляв, вони ввійдуть у Карфаген і будуть там удвох царювати.

Мато пішов від нього, давши воякам знак швидше з ним кінчати. То було, на його думку, хитрування, аби вигадати час.

Варвар помилявся; Ганнон був у притузі, коли не зважають ні на що, та ще й так люто ненавидів Гамількара, що, мавши найменшу надію врятуватися, віддав би його на поталу разом з усім військом.

Під тридцятьма хрестами лежали знеможені старішини; попід пахви їм уже просунули мотузки. Тоді старий суфет, зрозумівши, що має померти, заплакав.

Варвари здерли з нього рештки одягу, і стало видно всю його страшну потворність. Болячки вкривали цей безформний лантух; сало на ногах закривало нігті, звисало із пальців зеленавими клаптями; сльози, стікаючи між струп'ям щік, надавали обличчю якогось неймовірно сумного вигляду і, здавалося, котилися ширшими струмочками, ніж звичайно на людському лиці. Його царська пов'язка трохи розпустилася і волочилась у поросі разом із білим волоссям.

Варвари побачили, що ніякими мотузками витягти його догори не можна буде, і за пунійським звичаєм прибили суфета цвяхами, коли хрест лежав іще на землі. Муки розбудили в ньому почуття гордості. Він почав обсіпати варварів лайкою. Він шаленів, звивався, наче морське чудисько, яке ріжуть на березі, віщував, що за нього впаде на них люта помста і всі вони сконають у ще жахливіших муках.

Так воно й сталося. По той бік міста, звідки вихоплювалися язики полум'я й клуби диму, конали найманські посланці.

Деякі, що спочатку знепритомніли, тепер під свіжим повітрям отямались; вони висіли, опустивши голови на груди й трохи осунувшись, дарма що руки їм поприбивали над головою; з п'ят і з рук у них великими краплями стікала кров, повільно, як падають з гілля достиглі плоди; і Карфаген, і затока, і гори, й полонини,— все перед ними крутилося, неначе якесь велетенське колесо; іноді, знявши з землі хмару куряви, їх обгортав вихор; палила їх страшенна спрага, в роті важко ворухився язик, і вони відчували, як тече по них крижаний піт і як відлітає душа.

І все-таки десь у безкрайній даліні їм ще ввижались якісь вулиці, здавалося, йдуть вояки, похитуються мечі; і гуркіт бою долинав до них невиразно, як шум хвиль до моряків, що помирають на щоглах розбитого судна.

Італійці, дужчі за інших, іще кричали; лакедемоняни мовчки заплющували очі; Заркмас, колись такий могутній, схилився, мов зламана очеретина; ефіоп, поруч нього, відкинув голову назад, через поперечину хреста; непорушний Автаріт поводив очима; його довга чуприна, затиснена в розколінні деревини, стирчала над лобом, і хрипіння, що вихоплювалося з його грудей, було подібне до гнівного гарчання. Щодо Спендія, то він пройнявся якоюсь дивною відвагою; певний свого близького вже довічного визволення, він зневажливо ставився до життя і спокійно чекав смерті.

Конаючи, вони інколи здригалися, відчувши на губах дотик пір'я. Від великих крил, що тремтіли довкола, на них падали тіні, і в повітрі лунало каркання; Спендіїв хрест був найвищий, тому саме на нього спустився перший шуліка. Тоді Спендій повернув голову до Автаріта і сказав повільно, з якимось незбагненим усміхом:

— Чи пам'ятаєш ти левів на Сіккському шляху?

— То були наші брати! — відповів галл і сконав.

Саме на той час Гамількар проломив мур і дійшов до фортеці. Раптом під навальним вітром дим розвіявся, відкривши обрій, на якому видніли карфагенські мури; йому ввижались навіть люди, що дивилися з тераси Ешмунового храму; тоді він перевів погляд ліворуч і побачив на березі озера тридцять височезних хрестів.

Щоб надати їм страшнішого вигляду, варвари спорудили їх, посточувавши стовпи від своїх наметів; і тридцять трупів старійшин стриміли високо в небі. На грудях у них маячіло щось, наче білі метелики; то було пір'я на стрілах, що їх пускали в них знизу.

Вгорі на найвищому хресті блищала широка золота стрічка; вона висіла на плечі, бо руки з цього боку не було; Гамількар насилу пізнав Ганнона. Його крихкі кістки розсипалися, коли в них влучали залізні наконечники стріл, частини тіла повідпадали, і на хресті лишилися якись безформні оцупки, подібні до шматків туші, що висять на дверях крамниці, де продають дичину.

Суфет нічого про це не знав; місто, височіючи перед ним, заступало все, що діялось по той бік, а воєначальники, яких він один за одним посилав до двох ватажків, не верталися. Лише згодом надбігли втікачі й розповіли про поразку; карфагенське військо спинилося. Лиха звістка, що впала саме в розпалі перемоги, тяжко їх пригнітила. Вони вже не слухались Гамількарових наказів.

Мато скористався з того, щоб далі нищити нумідійців.

Зруйнувавши Ганнонів табір, він пішов на них. Назустріч вийшли слони. Але найманці повихоплювали із стін голівки й рушили рівниною, вимахуючи вогнями; налякані величезні тварини кинулися бігти в затоку і, зчепившись між собою, вбивали одна одну, тонули під тягарем своїх панцерів. Нар-Гавас пустив у бій кінноту; тоді найманці попадали ницьма на землю, а коли коні були за три кроки, стрибнули під них і ножами порозпапухували їм черева. Коли наспів Барка, половина нумідійців уже загинула.

Знеможені найманці неспроможні були встояти проти його війська. Вони, пильнуючи ладу, відійшли до гори Теплих Вод. Обачний суфет не погнався за ними. Він рушив до Макарьського гирла.

Туніс належав йому; та від нього тільки й залишилося, що купи повитих димом руїн. Повибиване з мурів каміння валялося аж посеред рівнини; в далечині, понад берегом затоки, гнані вітром слонячі туші наштовхувалися одна на одну, неначе архіпелаг чорних пливучих скель.

Нар-Гавас, устрявши в цю війну, спустошив свої ліси, зібрав і молодих і старих слонів, і самців і самиць, і тепер військову міць його краю було підірвано остаточно. Народ, бачивши здаля, як гинули слони, впадав у відчай; люди лементували по вулицях, кличучи на ім'я тварин, неначе своїх померлих друзів:

— О Непереможний! О Звитяжцю! Громобою! Ластівко!

Першого дня за ними побивалися більше, ніж за полеглими громадянами. Але другого дня на горі Теплих Вод замаячили намети варварів. Тоді всіх охопила така розпука, що багато городян, надто жінки, сторчма кидалися з височини Акрополя.

Ніхто не знав задумів Гамількара. Жив він у наметі відлюдно, маючи при собі лише якогось хлопчину, і ніхто разом із ним не їв, навіть Нар-Гавас. Зрештою, суфет виявляв до нього велику увагу після Ганнонової поразки, та нумідійський цар так жадав стати його зятем, що аж боявся вірити в його щирість.

Ця Гамількарова бездіяльність приховувала його спритні військові задуми. Вдаючись до всіляких хитрощів, він привернув на свій бік сільську старшину; найманців проганяли, цькували, нищили, наче звірів. Тільки-но

входили вони в ліс, як зараз же навкруги спалахували дерева; пили з джерела воду — виявлялося, що вона отруєна; ховалися в печери спати — їх замурували. Тубільці, що досі захищали найманців, тягнули за них руку, тепер і собі ганялися за ними; варвари часто помічали на них карфагенську зброю.

У багатьох обличчя взялося червоним струп'ям; де-хто гадав, що то прикинулась Ганнонова недуга, коли вони торкалися до нього; інші пояснювали це тим, що з'їли риб Саламбо; проте, й гадки не маючи в тому каятись, варвари важились на ще страшніше блюзнірство, щоб якнайдужче поганьбити пунійських богів. Їм хотілося геть понищити їх.

Отак вони поневірялися ще три місяці вздовж східного берега, потім — за горою Селум, аж до пісків пустелі. Вони шукали пристановища, вже абиякого. Тільки Утіка і Гіппо-Заріт їх не зрадили; та Гамількар обложив ці міста. Тоді вони манівцями подалися на північ, навіть не знаючи туди шляху. Від тяжкої притуги їм аж потьмарився розум.

Вони вже нічого не почували, крім страшної люті, що зростала все більше й більше; аж одного дня опинилися вони в Кобуському міжгір'ї, знову перед Карфагеном!

Тоді почалися часті сутички. Тепер фортуна поділилася нарівно; але супротивники були такі виснажені, що воліли б не цих сутичок, а великого бою, аби тільки був він останній.

Мато хотів уже сам піти до суфета з тією пропозицією. Один із лівійців перебрав жертву на себе. Дивлячись йому вслід, всі були певні, що він не вернеться.

Він вернувся того самого вечора.

Гамількар прийняв їхній виклик. Мали вони зустрітись другого дня, коли зійде сонце, на Радеській рівнині.

Найманці поцікавились, чи не казав він іще чогось, і лівієць додав:

— Коли я зостався стояти перед ним, він спитав мене, чого я чекаю; я відповів: «Щоб мене вбили!» Тоді він сказав: «Ні! Іди собі! Тебе вб'ють завтра разом з іншими».

Така великодушність здивувала варварів, а декого налякала, і Мато пошкодував, що посланця не вбили.

У нього лишилося ще три тисячі африканців, тисяча двісті греків, півтори тисячі кампанійців, двісті іберійців, чотириста етрусків, п'ятсот самнітів, сорок галлів і ватага

нафурів, кочовиків-розбійників, надибаних у Країні фініків, — усіх разом сім тисяч двісті дев'ятнадцять вояків, але не було ні одної цілої синтагми. Вони позатикали діри на своїх панцерах кістками тварин і замість бронзових котурнів узули ганчір'яні сандалі. Мідні й залізні бляхи обтяжували їхній одяг; з усіх боків лахміттям висіли на них кільчасті панцери, а шрами поміж волоссям на руках і на обличчях смугували їм шкіру, немов червоні нитки.

Гнів за своїх забитих товаришів прокидався в їхніх душах і додавав їм сили. Вони невиразно почували себе слугами якогось бога, що витає в серцях усіх пригноблених, жерцями всесвітньої помсти. Вони шаленіли з невимовно тяжкої кривди, їм заподіяної, надто боляче було їм бачити Карфаген, що бовванів на обрії. Варвари заприсяглися битись пліч-о-пліч до смерті.

Вони забили в'ючаків і попоїли досхочу, щоб якнайбільше набратися сили; потім лягли спати. Декотрі молилися, обернувшись хто до якого сузір'я.

Карфагенці вийшли на рівнину раніше за них. Вони понамащували олією щити, щоб легше ковзали по них стріли. Піхотинці, в яких було довге волосся, з обачності підстригли його над чолом; а Гамількар звелів о п'ятій годині поперекидати всі казани з їжею, бо він знав, що не слід іти в бій з надто важким шлунком. В нього було чотирнадцять тисяч вояків, майже вдвічі більше, ніж варварів. А проте він ніколи ще так не тривожився; якби його подолали — Республіці прийшов би край, а сам він загинув би на хресті; якби ж, навпаки, переміг він, то, перейшовши Піренеї, обидві Галлії і Альпи, дістався б до Італії, і рід Барка панував би довіку. Двадцять разів на ніч він уставав, щоб самому доглянути всього до найменших дрібниць. А карфагенці були в розпачі, живучи під тягарем нескінченного страху.

Нар-Гавас уже не покладався на вірність своїх нумідійців. Та й варвари могли подолати їх. Незвична млявість охопила його; він раз у раз пив воду великими чашами.

Аж несподівано якийсь чоловік відслонив полотнище в його намет і поклав на долівку вінець із кам'яної солі, оздоблений священними малюнками з сірки й перламутрових ромбиків; заведеним звичаєм карфагенянки, бувало, надсилали нареченому шлюбний вінець; це був знак любові, немовби запросини.

Але Гамількарова дочка не відчувала ніжності до Нар-Гаваса.

Її нестерпно гнітив спомин про Мато; їй здавалося, що смерть цієї людини визволила б її від отих думок, — так вигоюють гадючий укус, розчавивши на рані гадюку. Нумідійський цар був їй покірний і нетерпляче чекав на весілля, а що справити його мали після перемоги, то Саламбо й послала цей дарунок, щоб підняти Нар-Гавасові дух. І враз розвіялась його тривога; він тільки й марив тепер про щастя мати таку вродливу жінку.

Той самий образ являвся й Мато; але він одігнав його і свою притлумлену любов переніс на товаришів по зброї. Він любив їх щиро, мов частку самого себе, частку власного гніву, й почував, як підіймається його дух, як дужчають руки; він ясно уявляв собі все, що треба робити. А коли часом і вихоплювалось у нього зітхання, то було це, коли згадував про Спендія.

Він вишикував варварів у шість однакових лав. Всередині поставив етрусків, прикутих до бронзового ланцюга, ззаду стрільців, а з боків прикрив їх нафурами, що сиділи на короткошерстих верблюдах, укритих страусовим пір'ям.

На подібний лад суфет вишикував і карфагенців. За піхотою, обіч велів поставив він клінабарців, а за ними нумідійців; коли починало світати, обидві вишикувані армії стояли лице в лице. Здаля вояки грізно поглядали одні на одних. Спочатку вагалися; нарешті обидві армії заворушилися.

Щоб не стомлюватись, варвари посувалися спроквола, гупаючи ногами по землі. Середина пунійського війська випнула, утворюючи вигнуту лінію. Тоді раптом почувся страшенний хряск, немовби зіткнулося два кораблі. Перша лава варварів хутко розімкнулась, і стрільці, сховавшись за нею, взялися метати кулі, стріли, дротики. Тим часом крива лінія карфагенського війська мало-помалу випросталась, а потім почала западати всередину; тоді обидві частини велів зблизились, як ніжки циркуля. Варвари, вихопившись уперед проти фаланги, попалися в ті лещата; вони йшли на певну загибель. Мато спинив їх; поки два карфагенські фланги посувалися вперед, він вихопив із середини три ряди вояків, які негайно стали на флангах, і його військо подовшало втрое.

Але варвари, що стояли з обох боків, були найслабші, надто з лівого крила, — їхні сагайдаки вже спорожніли; і загін велітів, нарешті підійшовши до них, широко врубався в їхні лави.

Мато відвів їх назад. З правого флангу стояли в нього кампанійці, озброєні сокирами, він кинув їх на ліве крило карфагенців; потім середина рушила на ворога, а з другого краю вояки, що були в безпеці, не підпускали велітів.

Тоді Гамількар поділив свою кінноту на загони, розставив між них гоплітів і пустив їх на найманців.

Вся ота клинувата громада з вершниками спереду ширші боки свої наїжачувала списами. Варвари неспроможні були встояти проти такої сили; тільки грецька піхота мала бронзову зброю; у всіх інших були насаджені на тички ножі, взяті по селах коси, сковані з колісних шин мечі; занадто м'яка залізна зброя згиналася, і поки варвари випростовували її ногами, карфагенці спокійнісінько рубали їх з усіх боків.

Але етруски, сковані одним ланцюгом, стояли на місці; вбиті не могли впасти, вони заважали іншим рухатись уперед; і ця широка бронзова смуга то витягувалась, то стискалася, гнучка, як змія, непохитна, як мур. Варвари спинялися за нею, щоб перешикуватися, перевести дух, — а тоді знову кидалися вперед з уламками зброї в руках.

У багатьох не було вже ніякої зброї, і вони голіруч стрибали на карфагенців, мов собаки, кусаючи їм обличчя. Галли з гордошів поскидали з себе плащі і здаля світили своїми великими білими тілами; щоб нагнати ворогам страху, вони ще більше розпанахували свої рани. Серед пунійських синтагм уже не чути було голосу покликача, що вигукував накази; тепер подавали знаки знаменами, які раз у раз здійсмалися над пеленою куряви, і кожен ішов, підхоплений з усіх боків величезним юрмищем.

Гамількар наказав нумідійцям іти вперед. Та назустріч їм кинулись нафури.

Одягнені в широкі чорні плащі, із жмутками волосся на маківці, із щитами з шкіри носорога, вони орудували мечами без держаків, поприв'язуваними до кінців мотузок; їхні верблюди, вкриті настоббурченим пір'ям, кричали протяжно й хрипко. Мечі несхибно влучали в ціль, а тоді рвучко відскакували разом із відтятою частиною

тіла. Розлючені тварини чвалом ринули крізь синтагми. Декотрі, з перебитими ногами, стрибали, як поранені страуси.

Пунійська піхота вся валом повалила на варварів і розірвала їхні лави. Металися відірвані один від одного невеличкі загони. Близкуча зброя карфагенців охоплювала їх, мов золотий вінок; всередині його купами вирувала юрба, і сонце, б'ючи туди промінням, сяяло на вістрях мечів білими тремтливими цятками. На рівнині лежали ряди вбитих клінабарців; найманці здирали з них обладунки, зброю, чіпляли на себе і знову кидалися в бій. Карфагенці, введені в оману тими обладунками, часто приєднувалися до варварів. Розгубившись, вони стояли непорушно або тікали назад, і переможні вигуки, долітаючи здаля, здавалося, гнали їх, наче буря уламки корабля. Гамількар був у розпачі; все гинуло через геній Мато і непереможну хоробрість найманців.

Аж раптом здалеку долинуло гримотіння тамбуринів. То сунула юрба дідів, хворих, підлітків і навіть жінок; вони не могли більше терпіти гнітючої тривоги і вирушили з Карфагена; щоб почуватися під захистом якоїсь грізної сили, вони взяли в Гамількара єдиного на цілу Республіку слона з відтятим хоботом.

Тоді карфагенцям здалося, ніби сама батьківщина, покинувши свої мури, прийшла наказати їм, щоб померли за неї. Ще більша лють узяла їх, і нумідійці, пориваючи за собою все військо, ринули на ворога.

Варвари збилися на пагорку серед рівнини. Вони не мали ніякої надії на перемогу, ба навіть на життя; та це вже zostалися найкращі з найманського війська, найхоробріші й найдужчі.

Прибулі з Карфагена люди почали через голови нумідійців шпурляти в них рожни, шпигувальні голки, молоти; і ті, перед ким тремтіли з жаху консули, помирали тепер під цїпками, що їх кидали жінки; пунійська чернь нищила найманців.

Вони відступили на вершок пагорка; їхнє коло з новою новою втратою дедалі меншало; двічі вони спускалися з горба, та їх зараз же відкидали назад. Карфагенці, оточивши їх безладною юрбою, простягали до них руки; просували між ногами своїх товаришів списи і навмання штурхали ними перед себе. Ноги їхні ковзалися в крові; схил був занадто стрімкий, і трупи котилися донизу. Слон, що силкувався вибратись на горбок, грузнув у них

до черева; здавалося, топтати їх була йому велика втіха; і його вкорочений, широкий на кінці хобот раз у раз підіймався, неначе велетенська п'явка.

Потім усі спинилися. Карфагенці, скрегочучи зубами, дивилися на вершок пагорка, де стояли варвари.

Нарешті вони рвучко ринули вперед, і знов закипів бій. Часто найманці, гукаючи, ніби хочуть здатися, підпускали їх, а тоді, моторошно регочучи, раптом самі себе вбивали. Щоразу, як падали мертві, живі ставали на них, щоб захищатися. Утворилася ніби піраміда, що росла дедалі більша.

Незабаром зосталося їх всього п'ятдесят, потім — двадцять, далі — три і, нарешті, лише двоє: самніт, озброєний сокирою, і Мато, що досі ще мав свого меча.

Самніт, зігнувши коліна, рубав на всі боки сокирою і попереджав Мато, коли хтось йому загрожував:

— Пане мій, сюди! туди! пригнись!

Мато погубив свої наплічники, шолом, панцер і зостався геть зовсім голий; він був блідіший за мерця, волосся настобурчене, в куточках уст піна; а меч його так швидко крутився, що утворював круг нього ніби ореол. Раптом камінь розбив йому меча біля самого руків'я; самніта вбили, і вал карфагенців густішав, насувався. Тоді Мато звів до неба порожні руки, заплющив очі і, розкинувши руки, як людина, що стрибає зі скелі в море, кинувся на списи.

Вони відхилилися перед ним. Кілька разів кидався він на карфагенців. Та вони відступали, відхилляючи зброю.

Раптом він торкнувся ногою меча. Хотів був схопити його, та відчув, що йому спутано зап'ястя й коліна, і впав.

Це Нар-Гавас, що вже кілька хвилин ішов услід за ним із тенетами на дикого звіра, використав слушну нагоду, коли той нагнувся, і накинув на нього сітку.

Тоді посадили Мато на слона, зв'язавши йому навхрест руки й ноги, і всі, окрім поранених, обступивши його, рушили галасливим юрмищем до Карфагена.

Звістка про перемогу якимось чудом дійшла туди о третій годині ночі; водяний годинник у Хамоновому храмі показував п'яту годину, коли всі прибули в Малку; тоді Мато розплющив очі. Будинки були так яскраво освітлені, що здавалося, ніби місто охоплене полум'ям.

Якийсь страшенний невиразний галас долітав до нього, а він, лежачи горілиць, дивився на зорі.

Потім зачинилися двері, і його сповила темрява.

А назавтра, о тій же самій годині сконала остання людина з тих, що zostалися в міжгір'ї Сокири.

Того дня, коли пішли від них товариші, зуаеки, що верталися до себе, розкидали завалений скелями прохід і якийсь час годували покинутих у міжгір'ї.

Барвари все ще сподівалися, що прийде Мато, і не хотіли кидати гори через слабодухість та кволість, через упертість, властиву хворим людям, які відмовляються міняти місце; нарешті, коли стало сутужно на харчі, зуаеки пішли геть. Було відомо, що в міжгір'ї лишилося не більше, як тисяча триста чоловік, і, щоб знищити їх, не варто було посилати туди війська.

За три роки війни розвелося багато диких звірів, особливо левів. Нар-Гавас улаштував на них облогу, а тоді, прив'язавши кіз на певній віддалі одна від одної аж до міжгір'я Сокири, погнав туди левів,— там вони всі й жили, коли посланець старійшин прибув туди дізнатися, що лишилося від варварів.

Вздовж усієї долини лежали леви й трупи; мертвяки мішалися з одягом і зброєю. Мало не кожному бракувало обличчя або руки; деякі начебто й не змінилися; інші, геть позасушувані, лежали з шоломами на голих черепах; ноги, на яких не було вже тіла, стриміли з кнемід; на кістках збереглися плащі; побілілі під сонцем кістки вирізнялися на піску блискучими плямами.

Леви відпочивали, припавши до землі грудьми, випроставши передні лапи і мружачи очі проти сонячного світла, що відбивалося від білих скель і тому було ще яскравіше. Інші сиділи на задніх лапах з утупленням просто перед себе поглядом або спали, згорнувшись у клубок, напівзаховані своїми буйними гривами; здавалося, що, понаїдавшись, вони нудьгують. Вони були такі самі непорушні, як гори, як мертвяки. Спускалась ніч; на заході простягалися по небу широкі багряні смуги.

Із однієї з тих куп, безладно розкиданих по долині, зіп'ялося щось невиразніше за мару. Тоді один із левів рушив туди, кидаючи на червоне небо чорну тінь від своєї страхітливої постаті; підійшовши до людини, він повалив її одним ударом лапи.

Потім простягся черевом на своїй жертві й заходився іклами витягати нутрощі.

Далі широко роззявив пащу і на кілька хвилин зайшовся протяжним ревом, що, відбившись луною в горах, завмер нарешті в пустелі.

Раптом згори покотилися дрібні камінці. Почулося тупотіння швидких ніг, і з боку заграбованого входу з'явилися гострі писки і шпичасті вуха; блиснули руді зіниці. То були шакали, що прийшли доїсти рештки.

Карфагенець, який, схилившись, дивився з висоти урвища, пішов назад.

XV МАТО

Карфаген затопила радість, глибока, вселюдна, безмірна, нестямна; замуровано діри в руїнах, наново пофарбовано статуї богів, миртовим віттям устелено вулиці; на перехрестях курилися пахощі; юрби людей у барвистих шатах тиснулись на терасах, немов китиці розквітлих у повітрі квітів.

Водоноси, що скроплювали на вулицях кам'яні плити, своїми вигуками заглушували невпинний гомін; Гамількарові раби від імені господаря роздавали підсмажений ячмінь і шматки сирого м'яса. Городяни підходили один до одного, обіймалися й плакали; тірські міста здобуто, кочовиків розігнано, всіх варварів винищено. Акрополя не було видно під барвистими веларіумами; водорізи трирем, вишикуваних за молом в ряд, вилискували, неначе діамантова гребля; всюди запанував відновлений лад, почалося нове життя, буяло безмірне щастя. Цього дня Саламбо мала взяти шлюб із нумідійським царем.

На терасі Хамонового храму стояли три довгі, геть заставлені величезним золотим та срібним посудом столи, за які мали сісти жерці, старійшини й багатії, і четвертий, вищий стіл — для Гамількара, Нар-Гаваса та для Саламбо. Адже ж Саламбо, вернувши заїмф, урятувала батьківщину; тому карфагенці обернули її весілля на всенародне свято і тепер чекали внизу на майдані, коли вона з'явиться.

Та інше, ще палкіше бажання розпалювало їхню нетерплячку: під час весільного обряду було обіцяно скарати смертю Мато.

Запропоновано спочатку здерти з нього живого шкіру, залити йому всередину олова, заморити голодом; потім хотіли прив'язати його до дерева і приставити до нього мавпу, щоб камінням влучала йому в голову; він знева-

жив Таніту, отож богинині кінокефали мали помститися за неї. Інші вважали, що треба в тіло йому повтикати просякнуті оливою лляні гноти і, запаливши їх, возити Мато на драмадері; вони втішалися, уявляючи собі, як походжати ме вулицями драмадер, а на ньому охоплена полум'ям людина тріпотітиме, як світильник на вітрі.

Але кому ж із громадян катувати його і чом би не залучити до того й решти? Бажана була така страта, в якій узяло б участь усе місто, щоб усі руки, вся зброя, геть усе в Карфагені аж до вуличних плит, до хвиль затоки, змогло б шматувати його, чавити, мордувати. Отже, старійшини вирішили, що він піде з в'язниці до Хамонового майдану без ніякої сторожі, із зв'язаними за спиною руками; заборонено було вражати його в серце, щоб продовжити йому життя; заборонено виколувати очі, щоб він міг до самого кінця бачити свої муки; заборонено кидати в нього будь-що, а також бити його більш як трьома пальцями воднораз.

Хоч він мав вийти аж наприкінці дня, та кілька разів декому ввижалося, що він уже йде; тоді юрба кидалася до Акрополя, вулиці безлюдніли, а згодом, бурмочучи, всі верталися назад. Багато хто звечора стовбичив на однім місці, здаля перегукуючись, показував свої нігті, навмисне відпущені, щоб глибше вп'ястися ними в тіло. Інші схвильовано походжали; декотрі були такі сполотнілі, ніби чекали на власні тортури.

Раптом по той бік Маппал замаяли великі пір'яні віяла. То вийшла з палацу Саламбо; всі з полегкістю зітхнули.

Та процесія посувалася поволі, й чекати на неї довелося довго.

Попереду йшли жерці патеків, тоді — Ешмунові, далі — Мелькартові, а там одні за одними прямували і всі інші жрецькі колегії, з тими самими знаками і таким самим ладом, як тоді, коли справляли жертви. Молохові жерці пройшли з понуреними головами, і натовп, немовби відчуваючи каяття, відступався від них. Зате Раббетнині жерці ступали гордо, тримаючи в руках ліри; за ними йшли жриці в прозорих убраннях, жовтих або чорних; вони кричали по-пташиному, звиваючись, немов змії, або кружляли під звуки флейт, удаючи танець зірок; від їхньої легкої одежі на вулицях струмували ніжні пахощі. Юрба плескала в долоні, вітаючи кедешимів, що з нафарбованими повіками йшли серед цих жінок,

символізуючи двостатевість божества; напахчені й одягнені, як жінки, вони були схожі на них, дарма що мали пласкі груди й вузькі стегна. Цього дня над усім панувала, усе поглинала жіноча первооснова; містична хтивість сповнювала важке повітря; в глибині священних гаїв уже позапалювали смолоскипи; там уночі мали віддаватися любовним утіхам; із Сіцилії привезли три кораблі куртизанок, а ще прийшло їх чимало з пустелі.

Жрецькі колегії шикувалися на храмових подвір'ях, по зовнішніх галереях, уздовж подвійних східців, що здіймалися до мурів, дедалі зближуючись. Низки білих убрань з'являлися між колонами, і будівля сповнювалась живими статуями, непорушними, як і кам'яні.

Потім прибули державні скарбники, управителі провінцій і всі багатії. Внизу зчинилася метушня. З суміжних вулиць ринули юрби; храмові служники заходилися гнати їх ціпками назад; і серед старійшин із золотими тіарами на головах раптом на ношах, під пурпуровим балдахіном з'явилася Саламбо.

Здійнявся неймовірний галас; гучніше вдарили кімвали й кротали, загриміли тамбурини, і великий пурпуровий балдахін зник між двома колонами.

Згодом він з'явився на другому поверсі. Під ним повільно ступала Саламбо; потім вона перейшла терасу і в глибині сіла на якийсь ніби трон, вирізьблений із черепашачого панцира. Під ноги їй підсунули підніжок з слонової кості на три східці; на першому стояло навколішках двоє негреньят, і вона вряди-годи опиралася на їхні голови руками, обтяженими надто великими персями.

Від кісточок до стегон її охоплювала густа, лускувата сітка, що мінилась, як перламутр; яскравий синій пояс стискав стан, а крізь два прорізи, подібні до місяця, видно було груди, що їх кінчики ховалися за карбункуловими підвісками. Зачіску оздоблювало павине пір'я, поцятковане зірками з самоцвітів. Широкий сніжнобілий плащ спадав позад неї; притиснувши лікті, зімкнувши коліна, з діамантовими браслетами високо на руках, вона сиділа, випростана в священній позі.

На двох нижчих тронах сиділи батько і наречений. Нар-Гавас був у світлій симарі й вінці з кам'яної солі, з-під якого спускалися дві коси, закручені, як Аммонові роги; Гамількар, у фіолетовій туніці, гаптованій золотим виноградним листям, мав при боці бойового меча.

На вільному місці, оточеному столами, поміж дзбанів трояндової олії, лежав пітон із Ешмунового храму й, кусаючи себе за хвіст, окреслював велике чорне коло. Посередині кола стояла мідна колона, що підтримувала кришталеве яйце, і сонячне проміння, падаючи на нього, розсипалося на всі боки.

Позад Саламбо вишикувалися в ряд Танітині жерці в ляних шатах; праворуч старійшини утворювали своїми тіарами довгу золоту смугу, а з другого боку багатії із смарагдовими скіпетрами становили таку саму довгу зелену стрічку; а ще далі, за ними, де поставали Молохові жерці, здавалося, височів пурпуровий мур із їхніх плащів. Інші колегії зайняли нижчі тераси. Юрба затоплювала вулиці. Вона вилазила на будинки і довгими смугами тяглася до вершини Акрополя. Маючи коло ніг своїх народ, над головою — небесне склепіння, довкола — безкрає море, затоку, гори, а вдалині — неозорі лани, осяйна Саламбо зливалась із Танітою і здавалася генієм Карфагена, її втіленою душею.

Бенкет мав тривати цілу ніч; розгалужені світильники стояли, як дерева, на скатертях із фарбованої шерсті, що ними були позастелювані низькі столи. Великі кухлі зі сплаву золота й срібла, амфори з синього скла, черепахові ложки й маленькі хлібчики тислися серед подвійного ряду тарілок, оздоблених по краях перлинами; виноградні грона й листя оповивали, наче тирси, лози з слонової кості; шапки снігу танули на тацях з чорного дерева; лимони, гранати, гарбузи й кавуни цілими горами здіймалися на високих срібних вазах; кабани з роззявленими пащами повитягалися в поросі з прянощів; зайці, вкриті шерстю, неначе стрибали серед квітів; скойки були наповнені м'ясною начинкою; печиво мало символічну форму; коли з мисок знімали покришки, звідти вилітали голуби.

Раби, попідтикавши туніки, навшпиньки сновигали поміж столів. Раз по раз линули гімни, що їх грали на лірах, або звучав хор голосів. Гомін народу, неугавний, як гуркіт моря, невиразно здіймався довкола бенкету і, здавалося, колисав його своєю мелодією; дехто згадав бенкет найманців; всі поринали в мрії про щастя. Сонце починало заходити, а на другому краю неба вже випливав серп місяця.

Раптом Саламбо, немовби хтось покликав її, повернула голову; люди, що дивилися на неї, поглянули й собі в той бік.

На вершині Акрополя відчинилися двері в'язниці, видовбані у скелі в підніжжі храму; на порозі тієї чорної діри стояв чоловік.

Він вийшов, зігнувшись удвоє, з виглядом дикого звіра, випущеного раптом на волю.

Світло засліплювало йому очі, якусь хвилину він стояв непорушно. Всі пізнали його й затамували дух.

Тіло цієї жертви було для них щось незвичайне, повите майже священним сяйвом. Щоб роздивитися на нього, вони аж п'ялися вперед, надто жінки. Їх палила жадоба дивитися на того, хто повбивав їхніх синів і чоловіків; з глибини душі мимоволі поставала якась ганебна цікавість — жадання пізнати його геть усього, бажання, змішане з докорами сумління, що оберталось на ще більшу ненависть.

Нарешті він ступив уперед; остовпілий з несподіванки натовп уже отямився. Всі підняли руки, і його не стало видно.

З Акрополя тяглося шістдесят сходинок. Він спустився ними, наче скотився, підхоплений потоком, з вершини гори; тричі він перестрибував через кілька сходинок, а внизу став як укопаний.

Плечі в нього були закривавлені; груди дихали поривчасто, важко; він так силкувався порвати свої пута, що руки, зв'язані навхрест на голій спині, роздувалися, неначе зміїні кільця.

З місця, де він опинився, перед ним розходилося кілька вулиць. Уздовж кожної були рівнобіжно натягнені три бронзові ланцюги, прикріплені до пупів богам-патекам; натовп відтиснено до будинків, а всередині походжали слуги старійшин, розмахуючи нагаями.

Один із них шмагонув Мато щосили. Він рушив вулицею.

Тягнучись руками поверх ланцюгів до Мато, юрба ревла, що йому відгородили надто широкий шлях; він прямував, а його штурхали пальцями, кололи, дряпали; коли він доходив до кінця однієї вулиці, перед ним відкривалася інша; кілька разів він кидався вбік, щоб когось укусити, — всі хутко відскакували, ланцюги спиняли його, а юрба вибухала реготом.

Яксь дитина розірвала йому вухо, котрась із дівчат веретенем, захованим у рукаві, проштрикнула йому щоку; у нього вискубували жмути волосся, видирали шматки м'яса; дехто шмарував йому лице губкою,

настромленою на патик і загідженою нечистотами. З правого боку горла в нього зацебеніла кров; юрба навісніла. Для них цей останній варвар був уособленням всіх варварів, усього їхнього війська; вони мстилися на ньому за свої злигодні, за жах свій, за свою ганьбу. Виливаючи на нього свою злобу, народ запалювався ще більшою люттю; під тиском юрби ланцюги так понатягувалися, аж мало не розривалися; люди вже й не чули, як їх відганяли назад, били слуги; декотрі дерлися по виступах будинків; з усіх отворів у мурах висувалися голови; ті, що неспроможні були зігнати своєї люті, орудуючи руками, оскаженіло ревли.

Вони лаяли його страшною, гидкою лайкою, глузливо підбадьорювали, кляли; і наче їм не досить було тяжких його страждань, вони провіщали йому ще страшніші тортури довічні.

Це багатоусте, безглузде виття, що не втихало й на мить, сповнювало Карфаген. Часто весь натовп протягом кількох хвилин повторював той самий гук — хрипкий, надсадний, несамопитий. Від нього згори до самого низу тремтіли мури, і Мато здавалося, що обидва боки вулиці насуваються на нього, неначе дві величезні руки, підіймають його і душать у повітрі.

Тоді згадалося йому, як колись він уже зазнав чогось подібного. Та сама юрба на терасах, ті самі погляди, та сама лютя; але тоді він ішов вільний, всі розступалися, — його захищала богиня. І ці спомини, дедалі виразніші, завдавали йому болісної туги. Перед очима його пливли якісь тіні; місто кружляло навколо нього, з рани на стегні юшила кров, він відчував, що вмирає; коліна йому підломилися, і він поволі опустився на плити.

Хтось метнувся до перистилу Мелькартового храму, витяг з триніжка розпечену в жарі залізну штабу, просунув її попід перший ланцюг і приклав її до рани. Видно було, як від тіла пішов дим. Виття юрби заглушило його крик; він схопився на ноги.

За шість кроків він упав знов, а там — і втретє, вчетверте; підіймало його щоразу якесь нове катування. На нього прискали з цівок гарячу олію; кидали під ноги скляні скалки; а він усе йшов. На розі вулиці Сатєб він сперся спиною на стіну під дашком якоїсь крамнички і далі не рушив.

Раби старійшин заходилися шмагати його нагаями з бегемотячої шкіри так люто й довго, аж торочки на

їхніх туніках змокрили від поту. Мато ніби й не чув того. Раптом з останніх сил смикнувся він з місця й побіг навмання, голосно цокочучи зубами, наче від страшного холоду. Він перебіг вулицю Будес, вулицю Сепо, перетнув Овочевий ринок й опинився на Хамоновому майдані.

Тепер він був під владою жерців; надійшли раби й відтиснули юрбу; круг Мато стало більше простору; він роздивлявся довкола, й очі його зустрілися з очима Саламбо.

Тільки-но він ступив був ще перший крок, вона підвелась і мало-помалу, коли він наближався, мимоволі підходила до краю тераси; незабаром геть усе круг неї щезло — вона бачила тільки Мато. Тиша пойняла її душу, і перед нею відкрилася безодня, в яку запав цілий світ під тиском єдиної думки, єдиного спогаду, єдиного погляду. Постать, що йшла до неї, притягала її.

У ній, крім очей, вже нічого не нагадувало людину; це була якась суцільна червона маса; вздовж стегон звисали порвані пута, яких не можна було відрізнити від сухожиль на руках із здертою шкірою; рот був широко розтулений; із орбіт шугало два пломені, неначе підіймаючись до волосся; і бідолаха все йшов та йшов.

Він дійшов до самого підніжжя тераси. Саламбо схилилася над поруччям; ці жахливі очі були втуплені в неї, і враз вона збагнула все те, що вистраждав він задля неї. Він конав уже, а їй увижалося, ніби він у себе в наметі, навколішках, обіймає її стан і шепоче ніжні слова. Вона палала жаданням відчутти знову його обійми, почути його слова; вона не хотіла, щоб він помер! В цю мить Мато рвучко сіпонувся; у Саламбо трохи не вихопився зойк. Мато упав навznak і вже не ворухнувся.

Жерці віднесли майже зомлілу Саламбо на трон і заметушилися круг неї. Вони її вітали; адже ж усе це була її заслуга. Юрба плескала в долоні, тупотіла ногами, вигукуючи її ім'я.

Якийсь чоловік метнувся до трупа. Хоч він не мав бороди, та на плечах у нього був плащ Молохових жерців, а за поясом незвичайний ніж, яким ріжуть священне м'ясо; на кінці його колодки була золота лопатка. Одним ударом Шагабарім розтяв груди Мато, видер серце, поклав його на лопатку і, звівши руку, віддав його в дар Сонцеві.

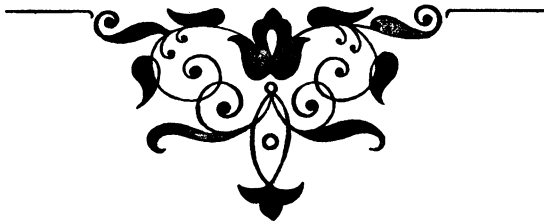
Сонце сідало за хвилями. Проміння його довгими стрілами падало на червоне серце. В міру того, як завмирало його калатання, світило дедалі поринало в море; серце стрепенулося востаннє, і сонце зникло.

Тоді від затоки до лагуни, від перешийка до маяка, по всіх вулицях, на всіх будинках і храмах розлігся єдиний крик; на хвильку він завмирав; а тоді розтинався знову; від нього двигтіли будинки; Карфаген неначе звивався в корчах несказанно великих радощів і безмежних надій.

Нар-Гавас, сп'янілий від гордості, лівою рукою обійняв стан Саламбо на знак того, що він її володар, а правою схопив золотий келих і випив за геній Карфагена.

Саламбо, як і чоловік її, підвелася з чашею в руці, щоб і собі випити. Та раптом упала, закинувши голову на спинку трону, бліда, заціпеніла, з розтуленими вустами; її розпущене волосся звисало додолю.

Так померла дочка Гамількарова за те, що торкнулася Танітиноного покривала.

ПАНІ БОВАРИ

С. 22. *Марі-Антуан-Жюль Сенар* (1800—1885) — французький адвокат і політичний діяч, захисник Флобера на судовому процесі у справі «Пані Боварі». Ця присвята передує лише першому окремому виданню роману. В журнальному варіанті твір був присвячений французькому письменникові-романтику, другові юності Флобера Луї Буйле (1828—1869).

С. 28. *...обшарпаний том «Анахарсіса»...* — Мається на увазі твір французького письменника і археолога Жан-Жака Бартелемі (1716-1795) «Подорож молодого Анахарсіса до Греції» (1788), який служив як шкільний підручник з історії Стародавньої Греції.

С. 30. *...ліснями Беранже.* — Беранже П'єр-Жан (1780-1857) — видатний французький поет. Автор багатьох популярних пісень.

С. 34. *...краще від дьєппської слонової кості...* — Дьєпп, місто на північному заході Франції, славалося вишуканими виробами з слонової кості, дерева та рогу.

С. 36. *Урсулини* — члени черничого ордену святої Урсули, заснованого в XVI ст.; в монастирських школах ордену виховувалися дівчата переважно дворянського походження.

С. 38. *...хрота на гілляці...* — В Нормандії у мисливців був звичай вішати вбитих кротів на деревах.

С. 47. *Гіппократ* (460—377 до н. е.) — давньогрецький лікар, один з основоположників наукової медицини.

С. 49. *«Поля і Вірджінія»* — роман французького письменника Жака-Анрі Бернардена де Сен-П'єра (1737—1814) про ідилічне кохання на лоні екзотичної природи.

С. 50. *Лавальєр Франсуаза-Луїза* (1644—1710) — герцогиня, фаворитка французького короля Людовіка XIV (1638—1715). Коли король збайдужів до неї, вступила в монастир, де й померла.

«Казання» абата Фрейсіну — опубліковані 1825 р. в п'яти томах проповіді французького церковного проповідника Дені Фрейсіну (1765-1841).

«Дух християнства» — твір французького письменника-романтика Франсуа-Рене де Шатобріана (1768—1848), в якому автор прославляє католицизм.

С. 51. *Марія Стюарт* (1542—1587) — королева Шотландії; за участь у змові проти англійської королеви Єлизавети I була засуджена на смерть і страчена.

Жанна д'Арк (1412—1431) — національна героїня Франції, яка під час Столітньої війни очолила визвольну боротьбу проти панування англійців; потрапила в полон і була спалена як чаклунка.

Елоїза — кохана французького філософа, теолога і поета П'єра Абеляра (1079—1142). Про їхнє трагічне кохання Абеляр розповів у автобіографічному творі «Історія моїх знегод» (1136). Після розприви, вчиненої над Абеляром її ріднею, вступила в монастир.

Агнеса Сорель (бл. 1422—1450) — фаворитка французького короля Карла VII.

Прекрасна Ферроньєра (пом. 1540) — фаворитка французького короля Франціска I; героїня популярного в середині XIX ст. однойменного роману французького письменника Теодора-Ксав'є-Альбера Бланке (1826—1875).

Клеманс Ізор (бл. 1450 — початок 1500-х рр.) — знатна дама, що відродила в Тулузі популярні в XII—XIII ст. літературні змагання поетів-рицарів, які оспівували своїх коханих.

С. 52. ...Людовік Святий під дубом... — Французький король Людовік IX (1214—1270), за середньовічним звичаєм, творив суд під дубом у Венсені під Парижем — тодішній резиденції французьких королів. Святим прозваний за участь у хрестових походах.

Баярд П'єр дю Террайль (1473—1524) — французький полководець, прозваний за відвагу і шляхетність «рицарем без страху і докору»; помер від рани на полі бою.

Людовік XI (1423—1483) — французький король з 1440 р.; вів жорстоку боротьбу проти феодалів за централізацію королівської влади.

Варфоломійська ніч. — В ніч на 24 серпня 1572 р., напередодні дня святого Варфоломія, католики вчинили в Парижі звірячу розправу над протестантами (гугенотами).

...плюмаж Беарнця... — Беарнець — прізвисько французького короля Генріха IV (1553—1610), який був родом з південно-західної провінції Беарну, поблизу Піренеїв.

С. 53. ...поринула в ламартінівські химери... — Маються на увазі меланхолійні вірші французького поета-романтика Альфонса де Ламартіна (1790—1869).

С. 60. ...у битві під Кутра... — Під Кутра майбутній король Франції Генріх IV розбив військо прибічників короля Генріха III.

...у бою при Гуг-Сен-Вааст... — В морському бою у протоці Ламанш нечисленний французький флот здобув перемогу над об'єднаною англо-голландською флотилією.

С. 61. Граф д'Артуа (1757—1836) — брат страченого під час революції французького короля Людовіка XVI; очолював монархічну еміграцію; 1824 р. був проголошений королем Франції під ім'ям Карла X; скинутий з престолу Липневою революцією 1830 р.

Марія-Антуанетта (1755—1793) — французька королева, дружина Людовіка XVI; страчена під час революції.

С. 68. *«Материнка»* — популярна французька народна пісня.

С. 69. *Булонський ліс* — парк на західній околиці Парижа, місце прогулянок і відпочинку.

Ежен Сю (1804—1857) — французький письменник, автор відомого роману *«Паризькі таємниці»*.

С. 73. *Ерарівський рояль*.— Ерар Себастьян (1752—1831) — славнозвісний майстер музичних інструментів.

С. 80. *Галльський півень* — емблема на гербі Французької республіки після революції 1789—1794 рр. до встановлення імперії Наполеона I (1804).

...спирається на хартію...— Мається на увазі реакційна *«Конституційна хартія Франції»*, прийнята 1814 р. і змінена в ліберальнішому дусі після Липневої революції 1830 р.

С. 85. *«Віра савойського вікарія»*— епізод з педагогічного твору *«Еміль»* (1762) видатного французького письменника Жан-Жака Руссо (1712—1778).

С. 93. *19 вендоза XI року* — за республіканським календарем, яким користувалися у Франції з 1792 по 1804 р., відповідає 9 березня 1803 р.

Екю — старовинна французька монета, дорівнює 3 франкам.

С. 95. *Франклін Бенджамін* (1706—1790) — видатний американський політичний діяч і вчений; виступав проти рабовласництва.

Аталія — героїня однойменної трагедії видатного французького драматурга Жана Расіна (1639—1699).

С. 96. *«Бог чесних людей»* — пісня Беранже.

«Війна богів» — поема французького поета Еваріста-Дезіре Парні (1753—1814), яка пародіює Біблію.

С. 98. *«Матьє Лансберг»*.— Мається на увазі *«Льєжський альманах»*, складений наприкінці XVI ст. льєжським ченцем Матьє Ландсбергом; вперше опублікований 1635 р.; користувався великою популярністю серед французьких селян.

С. 103. *«Ілюстрація»*— паризький ілюстрований тижневик, заснований 1843 р. з метою висвітлювати тогочасне життя Франції.

С. 109. *...сашетта з «Собору Паризької богоматері»*.— Мається на увазі мати Есмеральди, героїні роману видатного французького письменника Віктора Гюго (1802—1885); сашетта — черниця жезрущого ордену, члени якого носили бахмате рам'я.

С. 133. *Помологія* — наука, яка вивчає сорти плодкових рослин.

С. 145. *...Цінцінната, що ходив за плугом, Діоклетіана, що садив капусту...*— Цінціннат Луцій Квінкцій (V ст. до н. е.) — видатний римський полководець і державний діяч; у приватному житті відзначався надзвичайною скромністю, сам обробляв землю. Діоклетіан Гай

Аврелій Валерій (245—313) — римський імператор; 305 р. зрікся влади і останні роки життя провів у своєму маєтку.

С. 151. *...панове Лойоли...* — Натяк на Ігнатія Лойола (1491—1556), засновника ордену єзуїтів.

С. 168. *...книгу доктора Дюваля...* — Мається на увазі праця французького хірурга-ортопеда Венсана Дюваля (1796—1820), опублікована 1839 р. (посмертно) під назвою «Міркування про практику лікування викривленої ступні».

С. 170. *Амбруаз Паре* (1517—1590) — видатний французький хірург епохи Відродження; вперше в історії медицини застосував метод перев'язування артерій.

Цельс Авл Корнелій (бл. 25 р. до н. е. — бл. 50 р. н. е.) — римський вчений і письменник, автор трактату «Про медицину».

Дюпюїтрен Гійом (1777—1835) — французький хірург, засновник паризького музею патологічної анатомії.

Жансоль Жозеф (1797—1858) — видатний французький хірург; працював у Ліонській лікарні для бідних.

С. 183. *...як герцог Кларенс у бочці з мальвазією.* — Брат англійського короля Едуарда IV герцог Георг Кларенс (1449—1478) був засуджений до смертної кари за зраду; за легендою, він обрав смерть у бочці з солодким вином — мальвазією.

С. 193. *...мов у тіні отруйної манцинели.* — Плоди дерева манцинели містять отруйний сік. За народним повір'ям, той, хто засинав під манцинею, помирав.

С. 203. *...в душі пана де Местра...* — Жозеф-Марі де Местр (1753—1821) — французький реакційний письменник, ревний поборник монархії і католицизму.

С. 206. *«Паризький гамен»* — п'єса французьких драматургів Жана-Франсуа Байяра (1796—1853) і Луї-Еміля Вандербюрша (1794—1862).

С. 209. *«Лючія ді Ламмермур»* (1835) — опера видатного італійського композитора Гаetano Доніцетті (1797—1848) на сюжет роману англійського письменника Вальтера Скотта (1771—1832) «Ламмермурська наречена» (1819).

С. 210. *...почулися три удари...* — У французькому театрі XIX ст. про початок вистави сповіщали ударами в підлогу сцени.

С. 216. *«Хатина»* — розважальний заклад у Латинському кварталі Парижа, де відбувалися публічні бали; існував з 1787 по 1855 р.

С. 221. *«Нельська вежа»* — п'єса французьких письменників Александра Дюма-батька (1803—1870) та Фредеріка Гайярде (1808—1882); вперше поставлена 1832 р.

С. 224. *...під статуєю «Танцюючої Маріам»...* — За біблійною легендою, пророкиця Маріам керувала народними святами і сама танцювала з тимпаном у руці («Вихід», глава 15, вірш 20).

С. 226. *Діана де Пуатьє* (1499–1566) — фаворитка французького короля Генріха II.

С. 228. *...перед статуєю П'єра Корнеля*.— Видатний французький драматург П'єр Корнель (1606–1684) народився в Руані.

С. 260. *Та киньте ви к лихий годині отих ваших Кюжасів і Бартолів!* — Маються на увазі славнозвісний французький юрист Жак Кюжас (1522–1590) і один з найвидатніших італійських юристів Бартоло да Сассофєррато (1314–1357).

С. 278. *...«Есмеральда» Штейбена та «Жінка Потіфара» Шопена*.— Маються на увазі репродукції з картин німецьких художників Карла Вільгельма Штейбена (1788–1856) і Генріха Фрідріха Шопена (1804–1880). Потіфарова жінка, за Біблією, намагалася спокусити Йосифа («Буття», глава 39).

С. 282. *Баутцен і Лютцен* — містечка в Саксонії, поблизу яких в травні 1813 р. відбулася битва між армією Наполеона I і союзними російсько-прусськими військами.

С. 294. *Біша Ксав'є* (1771–1802) — французький лікар, анатом і фізіолог.

С. 296. *Амфітріон*.— Тут — гостинний господар дому, де відбувається бенкет; персонаж однойменної комедії видатного французького драматурга Жана-Батіста Мольєра (1622–1673).

Каде де Гассікур Луї-Клод (1731–1799) — французький фармацевт і хімік.

С. 302. *Гольбах Поль-Анрі* (1723–1789) — французький філософ-матеріаліст.

«Енциклопедія» (35 томів, 1751–1780) — видання, в якому брали участь найвидатніші вчені й мислителі Франції тих часів; здійснювалося під керівництвом Дені Дідро і Жана Д'Аламбера.

«Листи португальських євреїв» (точніше: «Листи португальських, німецьких, польських євреїв до пана де Вольтєра», 1769) — твір абата Поля-Александра-Антуана Гене (1717–1803), спрямований проти вольтєрівської критики церкви та Біблії.

«Суть християнства» (точніше: «Філософські етюди про християнство», 1842–1845) — твір французького судовика і католицького письменника Жан-Жака-Огюста Нікола (1807–1888), спрямований проти протестантства.

С. 314. *Едили* — в Стародавньому Римі виборні урядовці, що стежили за порядком у місті. Тут — іронічний натяк на французьку муніципальну адміністрацію.

Брати-ігноранти (тобто «невігласи»).— Так називали себе члени чернецького ордену святого Йоганна; метою ордену, що проповідував смирення, була філантропічна допомога біднякам і виховання в християнському дусі їхніх дітей.

С. 322. *Карфаген* — місто-держава, засноване 825 р. до н. е. в Північній Африці фінікійцями (стародавнє сирійське плем'я), вихідцями з Тіра — міста-держави на східному узбережжі Середземного моря (нинішній Сур у Лівані).

...із нагоди роковин Ерікської битви.— Ерікс — місто в західній Сіцилії, захоплене Гамількаром під час війни Карфагена з Римом.

...із нумідійського мармуру...— Нумідія — країна в Африці на захід від Карфагена.

С. 323. *Ешмун* — фінікійське планетне божество, бог-цілитель. Його храм стояв на схилі карфагенського узгір'я Бірси.

Лігури — вихідці з Лігурії, країни, що лежала в північно-східній частині Галлії та в Північно-Західній Італії.

Лузітанці — вихідці з римської провінції на території сучасної Португалії.

Балеарці — жителі Балеарських островів, біля берегів сучасної Іспанії.

...дорійською говіркою... іонійські кінцівки...— Йдеться про два основні діалекти грецької мови.

...кельтських слів...— Кельти — загальна назва галльських племен, що населяли в давнину північну Італію і Францію.

Кантабри — плем'я, що жило в нинішній Східній Іспанії.

Карійці — вихідці з Карії, країни в Малій Азії.

Каппадокійці — жителі Каппадокії, країни, що займала територію на півночі нинішньої Туреччини і на сході нинішньої Вірменії.

Лідійці — вихідці з Лідії, країни в західній частині Малої Азії.

С. 324. *Асафетида* — сік рослини, яка найбільше розповсюджена в Ірані та Індії. Вживається як приправа до їжі.

...бруттіумські пасухи.— Бруттіум — нинішня Калабрія, область на півдні Італії.

С. 325. ...кампанських ваз.— Кампанья — область в Італії між Римом і Неаполем.

Евбейський талант — грошова одиниця вартістю близько 1125 золотих карбованців.

Луґацій Катул — римський полководець, який 242 р. до н. е. біля Егатських островів (поблизу Сіцилії) розбив карфагенський флот.

С. 326. *Ергастул* — в'язниця для рабів, здебільшого підземна.

Ескулап — римський бог-цілитель.

...в Егінській битві...— Егіна — грецький острів у однойменній затоці на південний захід від Афін.

...по-пунійському...— Пунійцями римляни називали карфагенців.

С. 327. *Козорта* — військова бойова одиниця, біля 400—500 воєнків.

С. 328. ...в *Хамоновому храмі*.— Хамон (або Ваал-Хамон) — фінікійське божество, символізувало життєдайну силу сонця. Чоловіча іпостась Таніти (див. прим. до с. 329).

С. 329. ...*жерці Танітиного храму*.— Таніта — богиня місяця, кохання, таємничих сил природи.

С. 330. *Гекатомпіль* — тобто стобрамний. Так називалися Фіви, столиця Стародавнього Єгипту. Проте Флобер, очевидно, мав на увазі місто в Лівії, що називалося так само.

С. 331. *Суфет*.— На чолі виконавчої влади в Карфагені стояли два обрані суфети, які разом із Радою старійшин правили державою. Здійснювали також функції верховних суддів, а під час війни — головнокомандувачів карфагенського війська.

Ваали — фінікійські божества неба, сонця, плодючості й землеробства, в кожній місцевості — свої.

Мелькарт — бог-захисник Карфагена, міфічний засновник міста Тира.

Гори Ерсіфонські.— Ерсіфоном називалися в давнину всі північно-західні країни.

Таргес — стародавній торговельний центр на півдні Іспанії (нинішня Андалусія).

Мазізабал — чаклун, якому, за легендою, Мелькарт стяв голову, прив'язавши його до дерева.

...*ханаанською говіркою*...— Хананеяни — плем'я, що жило на території нинішньої Палестини.

С. 332. *Теогонія* — міфи про походження богів.

С. 335. *Піrr* (319—273 до н. е.) — цар давньогрецького міста-держави Епіра, відважний полководець. Зазнав поразки у війні з римлянами.

С. 336. *Регіум* — місто на півдні Італії; під час Першої Пунічної війни підкорене Гамількаром.

Молах — фінікійський верховний бог.

Утіка — фінікійська колонія в Африці, на північ від Карфагена.

Сікха — нумідійське місто на південному заході Тунісу.

С. 337. *Гопліти* — важко озброєні піхотинці в грецькому війську.

С. 339. *Ритор* — учитель красномовства в Стародавній Греції.

С. 340. ...*самнійських пастухів*...— Самніум — гірська область у Південній та Центральній Італії.

Трирема — судно з трьома рядами весел.

Сіртська затока — мілководна бухта на північному березі Африки.

...*по Гарамантських лісах*. — Гараманти — африканське плем'я, що жило на південь від Нумідії, предки сучасних туарегів.

Дрепан — мис і порт на західному березі Сіцилії, де карфагенці 249 р. до н. е. здобули перемогу над римлянами.

Тетрарх — начальник чотирьох кінних загонів у грецькому війську, що складалися з 64 вершників.

С. 343. *Венера Карфагенська* — Таніта.

Ліктор — почесний охоронець вищих урядовців у Стародавньому Римі.

С. 344. *Авгур* — у римлян жрець, що віщував майбутнє по лету птахів.

Кабіри — у фінікійців і греків боги планет, що уособлювали також вулканічну силу.

С. 349. *...Ксантипових часів...*— Ксантипп — грецький полководець, що служив у карфагенському війську; 255 р. до н. е. розбив у Африці римського консула Марка Атілія Регула.

Фаланга — вишикувані до бою щільно зімкнуті шеренги важкої піхоти, озброєної списами, мечами та щитами.

Сика — грецька срібна монета вагою близько 15 грамів; *шекель* — та сама монета в фінікійській вимові.

С. 352. *Боги-патеки* — генії-хранителі.

С. 353. *...в маленьких коммагенських горщиках.*— Коммагена — область у Північній Сирії.

С. 355. *Систр* — єгипетський музичний інструмент, схожий на брязкальце.

Гетулія Дарітійська — країна в Північній Африці, на південь від Атлаських гір.

С. 356. *Герма* — скульптурний бюст, що увінчує чотиригранний стовп; в античні часи герми зображали здебільшого бога Гермеса, покровителя мандрівників і торговців.

Симара — довгий жіночий одяг.

С. 357. *Мелькартові стовпи* — скелі на берегах Гібралтарської протоки (у греків — Геркулесові стовпи)

С. 364. *Букцин* — в римському війську сурма, якою подавали сигнали.

Гора Теплих вод — на півдні Карфагена.

Кіренський шлях — шлях, що йде на Кірени, місто в Північній Африці.

С. 367. *Полемархи* — начальники в грецькому війську.

С. 368. *Діонісій* (бл. 432—367 до н. е.) — сіракузький тиран (див. прим. до с. 424); спочатку був звичайним вояком; завоював багато міст в Південній Італії; після п'ятилітньої війни переміг карфагенців.

Агафоха (360/361 — 289 до н. е.) — сіракузький полководець, успішно воював у Південній Італії. Під час війни з Карфагеном, обложений в Сіракузах (310 р. до н. е.), прорвав облогу, висадився в Африці і сам обліг Карфаген.

Тенійський канал.— Тенія — назва невеличкого мису поблизу Карфагена.

С. 369. *...гіппо-зарітський хлібороб.*— Гіппо-Заріт — фінікійська колонія в Північній Африці, нині — Бізерта.

С. 373. *Хабар* — планета Венера.

С. 390. *Катон Старший Марк Порцій* (234—149 до н. е.) — римський державний діяч і письменник; кожну свою промову в сенаті закінчував фразою: «Проте вважаю, що Карфаген мусить бути знищений».

С. 393. *Птолемей III Евергет* — єгипетський цар (246—221 до н. е.); воював з Сирією.

С. 416. *Ценіон Сервілій* — один з римських консулів часів Першої Пунічної війни.

Субурра — квартал крамниць та ремісничих майстерень у Римі.

С. 418. *Місяць таммуз* — липень.

С. 422. *Місяць шебаз* (або шабар) — лютий.

Таммуз — фінікійське божество природи, що вмирає і воскресав.

С. 424. *Кассітеріди* — острови біля берегів сучасної Бретані.

Туманне море — нинішня затока Морбіан у Бретані.

Тапробана — нинішній острів Шрі-Ланка.

Еціонгабар — місто в Аравії.

Архіпелаг — грецькі острови в Егейському морі.

Естрімонський мис — у нинішній Біскайській затоці в Іспанії.

Шезбарський ладан — з нинішньої Ефіопії.

Сіракузи — місто-держава в Стародавній Сіцилії.

Елатія — місто в Ідумеї, на азійському березі Червоного моря.

Рузікада — порт у Кіренаїці, східнолівійській області на захід від Стародавнього Єгипту.

С. 425. *Чорний Гаруш* — гірське пасмо в Північній Африці.

Атаранти — лівійське плем'я.

Фаццана — місто в Кіренаїці.

Гомор — давня міра сипучих тіл.

С. 426. *Тубурбо* — стародавнє італійське місто з мальовничими околицями.

Каб — міра об'єму, біля 1,15 літра.

Бек — срібна монета вартістю півсикла (3 грами).

Кезита — срібна монета вартістю 4 сикли.

Кікар — вавілонська грошова одиниця, вагою дорівнює таланту (див. прим. до с. 325).

Динар — римська срібна монета вартістю близько 25 коп.

С. 427. *Аннаба* — місто на Піренейському півострові.

Драхма — грошова одиниця в Греції; афінська драхма — 4,4 грами срібла.

Міна — двадцята частина таланта.

С. 428. *Етрурія* — стародавня область Італії, нинішня Тоскана.

С. 438. *Тарентинці* — вихідці з Таренту, давньогрецької колонії в Південно-Східній Італії (нині — Таранто).

С. 439. *Клінабарці* — важкоозброєні ассирійські вершники.
С. 442. *Місяць тіббі* — січень.
С. 444. *Епамінонд* (418—362 до н. е.) — грецький полководець.
Кнеміди — частина важкого металевого обладунку, що захищала гомілку.

Веліти — римська легкоозброєна піхота.

С. 455. *Цірта* — столиця Нумідії.

С. 456. *Церера* — в римській міфології богиня родючості й хліборобства.

Прозерпіна — в римській міфології богиня підземного царства.

С. 460. *Цізаальпінське воцтво* — вихідці з Північної Італії.

С. 461. *Хомер, гін, бетц* — вавілонські міри збіжжя; хомер — 395,5 літра, гін — 3,45 літра, бетц — 91,57 см³.

С. 462. *Дилохія* — будь-який подвійний загін.

Синтагма — військова бойова одиниця (16 лав по 16 вояків).

С. 463. *Місяць елул* — вересень.

С. 465. *Афакський храм* — храм у ліванському місті Афаку.

С. 466. *Могбеди* — перські маги, служителі вогню.

С. 467. *Самофракія* — острів у Егейському морі, де відбувалися таїнства грецьких кабірів.

Пессінунт — місто в Галатії (Мала Азія).

Ефес — грецьке місто в Малій Азії.

Набатейці — аравійське плем'я.

Сандарак — ароматична смола, що добувається з туї; бальзамувальний засіб у єгиптян.

Евергетові бематисти — при війську люди, обов'язком яких було вимірювання пройденого за день шляху. За Птолемея III Евергета (див. прим. до с. 393) було вперше здійснено наукове вимірювання довжини земного меридіана.

С. 474. *Серійське полотно* — китайський шовк. Країною серійців називалася західна частина сучасного Китаю.

С. 490. *Іберія* — країна на Піренейському півострові.

С. 493. *Антіохові вояки*. — Антіох II (261—246 до н. е.) — сірійський цар.

Архонти — вищі виборні урядовці в Афінах; обиралися на 1 рік по 9 чоловік.

Назамони — африканське плем'я, що жило в південно-західній Кіренаїці.

С. 500. *Бізацена* — африканська країна на схід від Карфагена.

С. 520. *Деметрій I Полиоркет* (тобто «покоритель міст», бл. 337—283 до н. е.) — македонський полководець, син одного із спадкоємців Александра Македонського. Протягом тривалої війни з іншими його спадкоємцями винайшов багато машин для облоги міст.

Місяць нізан — квітень.

С. 531. *Скінія* — невеличкий переносний храм; місце, де приносять жертви, святилище та святая святих.

С. 532. *Кукуфячі голови*.— Кукуфа — єгипетська назва одуда. *Фесмофорії* — гімни на честь Церери (див. прим. до с. 456).

С. 539. *Квірити* — почесна назва, яка давалася повноправним римським громадянам.

Гієрон — сіракузький правитель (269—215 до н. е.); зазнав поразки у війні з римлянами 263 р. до н. е., після чого став вірним союзником Риму.

С. 568. *Веларіум* — тент.

С. 569. *Кінокефали* — міфічні величезні мавпи з собачими головами, що поклонялися Сонцю.

Б. Буніч-Ремізов

З М І С Т

Т. ЯКИМОВИЧ. ГЮСТАВ ФЛОБЕР . . . 5

ПАНІ БОВАРИ

ПЕРЕКЛАВ МИКОЛА ЛУКАШ 21

САЛАМБО

ПЕРЕКЛАВ ДМИТРО ПАЛАМАРЧУК 321

ПРИМІТКИ Б. БУНІЧА-РЕМІЗОВА . . 576

ГЮСТАВ ФЛОБЕР
Сочинения в двух томах
Том первый
ГОСПОЖА БОВАРИ
САЛАМБО
Романы

Перевод с французского
Н. А. Лукаша
и Д. Ф. Паламарчука

Киев, издательство художественной
литературы «Днипро», 1987

Редактор *О. В. Хатунцева*
Художник *П. Т. Вишняк*

Художній редактор *В. А. Кононенко*
Технічні редактори *А. М. Смолянюк, С. М. Величко*
Коректори *Т. В. Грузинська, О. С. Зінченко*

Информ. бланк № 3873

Здано до складання 30.09.86

Підписано до друку 25.03.87.

Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.

Гарнітура банніківська. Друк високий.

Умовн. друк. арк. 31,08. Умовн. фарбовідб. 31,08.

Обл.-вид. арк. 33,115.

Тираж 250 000 пр. (2-ий завод 100 001 — 250 000 пр.). Зам. 6-446.

Ціна 3 крб.

Видавництво

художньої літератури «Дніпро».

252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова

фабрика ім. М. В. Фрунзе.

310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Флобер Г.
Ф73 Твори: В 2-х т. Т. І. Пані Боварі; Саламбо: Романи / Перекл. з фр. М. Лукаш та Д. Паламарчук; Передм. Т. Якимович; Прим. Б. Буніча-Ремізова.— К.: Дніпро, 1987.— 587 с.

До першого тому двотомника творів видатного французького письменника (1821—1880) ввійшли широковідомі романи «Пані Боварі» та «Саламбо».

Ф $\frac{4703000000-183}{M205/04/-87}$ 183.87

84.4Фр

**ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»**

**Вийшли в світ
та готуються до друку
1987 рік**

**ТВОРИ ПРОГРЕСИВНИХ ПИСЬМЕННИКІВ
ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН**

БРОНТЕ Ш.

ДЖЕН ЕЙР

Роман

(З англійської)

ДЗЮН'ІТІ В.

СВІТЛО БЕЗ ТІНІ

Роман

(З японської)

КОСТАНТІНІ У.

**ПРО БОГІВ,
МАЛЕНЬКИХ ЛЮДЕЙ ТА ПОЛІЦАІВ**

Роман

(З іспанської)

СНОУ Ч.
ПОРА СПОДІВАНЬ
Роман

(З англійської)

ФРИШМУТ Б.
ЖІНКА В МІСЯЧНОМУ СЯЙВІ
Повість

(З німецької)

ШОУ І.
ХЛІБ ПО ВОДІ
Роман

(З англійської)

3 крб.